

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός και κρίση:
επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Παναγιώτα Άρνου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Νίκος Θεοτοκάς (*Επιβλέπων*)
Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Σταύρος Κωνσταντακόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Σταύρος Τομπάζος
Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο
Κύπρου

Αθήνα, Οκτώβριος 2015

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΜΕΡΟΣ I.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ανάπτυξη της φιλελεύθερης δημοκρατίας και οι περιορισμοί της.....	18
1. Πρώιμες φιλελεύθερες αντιλήψεις του 17-18ου αιώνα για τη δημοκρατία.....	18
2. Η αντίφαση της «φιλελεύθερης δημοκρατίας».....	23
3. Οι δύο παραδόσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας.....	24
4. Τα πρώτα κοινοβούλια και η κατάκτηση της καθολικής ψήφου.....	25
5. Μαζικοποίηση της πολιτικής.....	28
6. Προς και Από τη δημοκρατία.....	31
7. Δημοκρατία και πολιτική διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Από την κριτική στην αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.....	42
1. Γιατί να ασχοληθούμε με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία;.....	42
2. Τα προβλήματα της αντιπροσώπευσης.....	45
3. Η κριτική «εκ των έσω».....	49
i. Διαβουλευτική Δημοκρατία.....	50
i(α). Η κριτική της Mouffe στη διαβουλευτική δημοκρατία.....	52
i(β). Διαβούλευση ως άρνηση της πολιτικής.....	54
ii. Συμμετοχική και άμεση δημοκρατία.....	58
4. Η ριζοσπαστική κριτική στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία.....	62
i. Η κριτική των Badiou και Zizeck.....	62
ii. Η σημασία της φιλελεύθερης δημοκρατίας για την C. Mouffe.....	64
iii. «Το μίσος για τη δημοκρατία».....	66
5. Η θέση υπέρ της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.....	70
6. Τι κρατάμε από την κάθε άποψη.....	80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Τα αυξανόμενα ποσοστά αποχής.....	84
1. Τα αυξανόμενα ποσοστά αποχής από τη δεκαετία του 1980.....	84
2. Χαμηλή πολιτική συμμετοχή στις εκλογές: πρόβλημα για τη Δημοκρατία; Πολιτική συμμετοχή και πολιτική ισότητα.....	89
3. Παράγοντες που επηρεάζουν την αποχή σήμερα.....	91
4. Αποχή και απαξίωση της πολιτικής.....	99
5. «Σιωπηρή διαμαρτυρία» αλλά και «σιωπηρός αποκλεισμός».....	104
ΜΕΡΟΣ II.....	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η υποχώρηση της λαϊκής κυριαρχίας.....	109
1. Εισαγωγή.....	109
2. Διαφαινόμενες τάσεις μεταβολής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.....	112
i. Μετατόπιση εξουσίας από το εθνικό κράτος σε υπερεθνικούς θεσμούς.....	113
ii. Μετατόπιση ουσιαστικής εξουσίας προς μη εκλεγμένους φορείς.....	119
iii. Οι πιέσεις των παγκόσμιων αγορών στα κράτη και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις τους.....	121
iv. Αναδιανομή εξουσιών εντός του κράτους.....	125
v. Διάκριση εξουσιών και αντιπροσωπευτική δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση	130
(α) Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η αναγνώριση ενός «δημοκρατικού ελλείμματος».....	130
(β) Ο διαχωρισμός των εξουσιών στην Ε.Ε.	133
(γ) Η συμμετοχή των πολιτών.....	136
(δ) Νέα μορφή διακυβέρνησης.....	136
3. Περιορισμός της λαϊκής κυριαρχίας εντός του νεοφιλελεύθερου κράτους.....	137
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Κατάσταση Εξαίρεσης.....	142
1. Τι συνιστά μια κατάσταση εξαίρεσης για ένα κράτος;.....	144
2. Εφαρμογή της κατάστασης εξαίρεσης.....	145
3. Η εξαίρεση ως ο κανόνας.....	148
4. Η απροσδιοριστία των εξουσιών και το δημοκρατικό κερτημένο.....	150
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Μεταβολές στην έννοια και λειτουργία του «πολιτικού».....	153

1. Το «τέλος της ιστορίας».....	154
2. Νεοφιλελευθερισμός.....	156
3. Από την πολιτική στη διαχείριση.....	159
4. Νομιμοποίηση μη εκλεγμένων σωμάτων εντός και εκτός των διαδικασιών λήψης αποφάσεων	162
5. Μη – πολιτική δημοκρατία	166
6. Νομιμοποίηση της αποπολιτικοποίησης.....	169
7. Πολιτικά κόμματα και ενιαία σκέψη	170
8. Πολιτική, επικοινωνία και φορμαλισμός.....	178
9. Τα κόμματα και ο αντιπροσωπευτικός τους ρόλος.....	181
10. Σύγκρουση και συναίνεση, πολιτική και αποπολιτικοποίηση	183
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ	186
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η παγκόσμια οικονομική κρίση ως κρίση πολιτικής και κρίση δημοκρατίας.....	187
1. Η οικονομική κρίση ως κρίση πολιτικής και δημοκρατίας.....	187
2. Κρίση και προϋπάρχουσες τάσεις - κρίση ως μονιμοποίηση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης.....	189
3. Συμπεράσματα κεφαλαίου	196
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Η κρίση δημοκρατίας ως κρίση πολιτισμού. Ο Hegel και το «πνεύμα του (ελληνικού) λαού»	198
1. Εισαγωγή: η κρίση δημοκρατίας ως κρίση πολιτισμού	198
2. Ο Λόγος στην Ιστορία.....	201
3. Παρακμή, Θάνατος και Πρόοδος.....	206
4. Ελευθερία ως αναγνώριση δικαιωμάτων	211
5. Ελευθερία ως ανθρώπινη ανάπτυξη.....	214
6. «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη» Vs «Ανταγωνιστικότητα».....	217
7. Ελευθερία και κοινωνική αναπαραγωγή στον ύστερο καπιταλισμό	220
8. Το «πνεύμα» του ελληνικού λαού και η «επιστροφή» της πολιτικής.....	226
9. Ένα ανοιχτό τέλος.....	229

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η «ηθική κρίση» και κρίση ηγεμονίας της αστικής κοινωνίας.

Γραμισιανές προσεγγίσεις για την Ε.Ε.	234
A. Η «ηθική κρίση» και κρίση ηγεμονίας της αστικής κοινωνίας.....	234
1. Η «ηθική κρίση» της αστικής κοινωνίας	234
2. Οικονομική κρίση, πολιτική κρίση και ηθική ζωή	235
3. Κρίση ηγεμονίας	244
4. Η έννοια της ηγεμονίας στον Gramsci.....	246
5. Σε τι συνίσταται μια «οργανική κρίση» ή «κρίση ηγεμονίας»;	250
6. Η αποσύνθεση του ιστορικού μπλοκ.	251
7. Κρίση ηγεμονίας και δημοκρατικοί θεσμοί	253
8. Κρίση του νεοφιλελευθερισμού και κρίση ηγεμονίας	255
9. Ηθική ζωή, ηγεμονία και δημοκρατία.	258
B. Ευρωπαϊκή Ένωση και κρίση: δύο γραμισιανές προσεγγίσεις	260
1. Ευρωπαϊκή Ένωση και «γραφειοκρατικός καισαρισμός»	260
(α) Συρρίκνωση του ιστορικού μπλοκ το οποίο οικοδομήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες	263
(β) Έλλειψη οργανικών διανοουμένων	264
(γ) Ανικανότητα αναγέννησης της πολιτικής και ιδεολογικής βάσης της συναίνεσης	265
2. Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και ο «λόγος του ανταγωνισμού»	269
Γ. Συμπεράσματα κεφαλαίου	274
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	277
1. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως αντικείμενο μελέτης	278
2. Νεοφιλελευθερισμός και δημοκρατικό κεκτημένο	279
3. Οι δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις την περίοδο της παγκοσμιοποίησης	281
4. Μεταβολές στην έννοια του πολιτικού	283
5. Ιδεολογία και ηθική ζωή της αστικής κοινωνίας	285
6. Το σύγχρονο κοινωνικό - δημοκρατικό κράτος.....	289
7. Πολιτική διαχείριση του καπιταλισμού και κρίση του αστικού πολιτισμού	290

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	293
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	295

Στη Νιόβη και τον Αντρέα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής για την εμπιστοσύνη που έδειξαν στο πρόσωπό μου και την ευκαιρία που μου έδωσαν. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον κ. Νίκο Θεοτοκά και τον κ. Σταύρο Τομπάζο για τα νέα μονοπάτια σκέψης, τη βοήθεια, τις συμβουλές αλλά και την ενθάρρυνση που μου έδωσαν καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

Ευχαριστώ τους γονείς μου, σταθερούς υποστηρικτές από την αρχή μέχρι το τέλος και βοηθούς στις δυσκολίες συμβιβασμού της προσπάθειας εκπόνησης της διατριβής με τις απαιτήσεις της καθημερινής ζωής. Ευχαριστώ επίσης την Κική και τον Αντρέα, η βοήθεια και συμπαράσταση των οποίων ήταν πολύτιμη και απαραίτητη.

Ευχαριστώ το Σοφοκλή για την κατανόηση και την υπομονή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία εκλαμβάνεται γενικά ως μια δεδομένη μορφή διακυβέρνησης, τουλάχιστον στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Στην παρούσα διατριβή μελετούνται τα φαινόμενα και οι μεταβολές, όπως παρατηρούνται την εποχή της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής κρίσης που επακολουθεί, που καθιστούν τη δημοκρατία στη σύγχρονη της μορφή μη δεδομένη και επισφαλής.

Η διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, αποτέλεσμα νεοφιλελεύθερων οικονομικών επιλογών, έχει επιφέρει σημαντικές επιδράσεις στον τρόπο λήψης των πολιτικών αποφάσεων στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Η οικονομική και πολιτική κρίση που ακολούθησε από το 2007 και μετά ενισχύει ορισμένες προϋπάρχουσες τάσεις αλλοίωσης του σύγχρονου δημοκρατικού κκτημένου, κατά τρόπο που η ίδια η κρίση να ανάγεται σε μια γενικευμένη κρίση πολιτικής και κρίση δημοκρατίας.

Το θέμα της παρούσας διατριβής εμπίπτει στο πλαίσιο μελέτης της τάσης για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας όπως αυτή έχει αναπτυχθεί από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, και ιδιαίτερα των πολιτικών διαστάσεων της τάσης αυτής. Οι μεταβολές που συντελούνται στην οικονομική και πολιτική οργάνωση των κοινωνιών - και στο κράτος ιδιαίτερα - την περίοδο αυτή εμπεριέχουν σημαντικές τομές σε σχέση με το σύστημα κρατικής κυριαρχίας που επικράτησε από τη Συνθήκη της Βεστφαλίας του 1648. Οι μεταβολές των τελευταίων δεκαετιών προδιαγράφουν αλλαγές στο ρόλο του κράτους ανάλογες με αυτές του 17ου αιώνα, ως προς την παρέμβαση του κράτους στις ζωές των πολιτών του.

Οι ευρύτερες μεταβολές στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, αλλά και η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα αποτελούν τη βάση της ανάλυσής μας. Ένα ιδιαίτερο σημείο αναφοράς προκύπτει με την παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα, που διαφοροποιεί το ερευνητικό

πλαίσιο. Η οικονομική κρίση και οι πολιτικές αντιμετώπισης της επιτάχυναν και ενίσχυσαν ορισμένες από τις τάσεις της προηγούμενης περιόδου.

Κρίθηκε σκόπιμο να παραμείνει σε μεγάλο βαθμό ο διαχωρισμός στην ανάλυση της περιόδου της παγκοσμιοποίησης και της ανόδου του νεοφιλελευθερισμού από τη μια, και της περιόδου της οικονομικής κρίσης από την άλλη, για να καταδειχθούν οι προϋπάρχουσες τάσεις και το γεγονός ότι ορισμένα φαινόμενα δημοκρατικής υποχώρησης την περίοδο της κρίσης δεν οφείλονται ή δεν νομιμοποιούνται αποκλειστικά από την κατάσταση έκτακτης ανάγκης που γέννα η κρίση, αλλά ενυπάρχουν στο πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό πεδίο από πριν.

Το κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος είναι *το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος* και οι επιδράσεις που αυτό επιδέχεται στο προαναφερθέν πλαίσιο. Ο κύριος προβληματισμός έγκειται στο κατά πόσο οι μεταβολές των οποίων διέρχεται το δημοκρατικό κράτος υπονομεύουν το σύγχρονο δημοκρατικό κερκτημένο.

Γιατί έχει σημασία η ενασχόληση με τις μεταβολές που παρατηρούνται στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό χρειάζεται καταρχήν να παρατεθεί μια βασική παραδοχή που αφορά το χαρακτήρα και τη φύση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους. Αναγνωρίζεται, συγκεκριμένα, ένας κεντρικός, συνεκτικός ρόλος του δημοκρατικού κράτους στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ξεκινούμε από τη θέση ότι ο καπιταλισμός και η δημοκρατία δεν συμβαδίζουν απαραίτητα, εντούτοις σε συνθήκες καπιταλιστικής παραγωγής αναπτύχθηκε ένα κυρίαρχο μοντέλο δημοκρατικής οργάνωσης, η φιλελεύθερη ή αστική δημοκρατία. Η ανάλυσή μας για τη φιλελεύθερη ή αστική δημοκρατία ξεκινά από την αναγνώριση των δύο διαφορετικών παραδόσεων της, αυτών του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Πρόκειται για δύο αποκλίνουσες λογικές, η φιλελεύθερη και η δημοκρατική, οι οποίες, με τον τρόπο που διαμορφώνονται ιστορικά στην καπιταλιστική κοινωνία - ως η φιλελεύθερη σκέψη από τη μια, και οι σύγχρονες δημοκρατικές αξιώσεις από την άλλη - καθορίζουν τη συγκρότηση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους. Και οι δύο συλλογισμοί έχουν αναπτυχθεί στη σύγχρονη αστική κοινωνία χωρίς αυτό να σημαίνει

όμως ότι συνιστούν αυτόματο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Διαμορφώνονται ιστορικά, και μάλιστα συναρθρώνονται ο ένας σε σχέση με τον άλλο. Μελετούμε τη συγκρουσιακή συμβίωση των δύο αυτών διαφορετικών συλλογισμών. Πρόκειται για μια πορεία που περιλαμβάνει αγώνες, νίκες και ήττες, παραχωρήσεις και κεκτημένα, βήματα προόδου και οπισθοδρομήσεις. Η αναγνώριση αυτής της συγκρουσιακής συμβίωσης είναι αναγκαία για τη δημοκρατική θεωρία και κρίνεται απαραίτητη για την ανάλυση των σύγχρονων τάσεων στη δημοκρατία.

Επιστρέφοντας στο ερώτημα για τη σημασία ενασχόλησης με τις μεταβολές που παρατηρούνται στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, παραθέτουμε το συνεκτικό ρόλο που αυτό έχει στις σύγχρονες κοινωνίες. Στόχος μας είναι να ανακαλύψουμε τη μορφή που παίρνει η ισορροπία ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς συλλογισμούς που διέπουν το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής κρίσης που επακολουθεί. Χωρίς να αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο ή κεντρικό ζήτημα μελέτης, η προβληματική της σχέσης οικονομικού συστήματος και δημοκρατίας - και κατ' επέκταση η σχέση οικονομίας και πολιτικής - διακατέχει και διαπερνά οριζόντια την ανάλυση μας. Η έννοια του «πολιτικού» μελετάται εξειδικευμένα σε ένα κεφάλαιο, εντούτοις αποτελεί έναν οριζόντιο άξονα σε ολόκληρο το κείμενο. Επίσης, ο ρόλος κεντρικών θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπως τα κοινοβούλια και τα πολιτικά κόμματα είναι αντικείμενο προβληματισμού σε διάφορα κεφάλαια, υπό διαφορετικές πτυχές κάθε φορά.

Επιχειρείται μια προσπάθεια ερμηνείας αναζητώντας τους συσχετισμούς δυνάμεων και τα διακυβεύματα της εποχής. Οι συσχετισμοί δυνάμεων δεν περιορίζονται στο εθνικό επίπεδο, αλλά αφορούν ένα πλέγμα αλληλοσυνδεόμενων δυνάμεων και συμφερόντων, χαρακτηριστικό της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Αυτό απαιτεί και τα ανάλογα αναλυτικά εργαλεία.

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης συνιστά ένα διεπιστημονικό αντικείμενο. Το ίδιο το αντικείμενο αποτελεί μια πρόκληση για τον ερευνητή, αφού αυτό διαπερνά πολλά

και διαφορετικά καθιερωμένα ακαδημαϊκά πεδία¹. Η παρούσα ανάλυση επικεντρώνεται στις πολιτικές διαστάσεις του αντικειμένου, εντούτοις επιβάλλεται το εγχείρημα μιας διεπιστημονικής προσέγγισης όπου αυτό απαιτείται. Μια εξειδικευμένη προσέγγιση στο πολιτικό πεδίο, που να αγνοεί τις επιδράσεις του οικονομικού και κοινωνικού πεδίου και τα σχετικά υπάρχοντα αναλυτικά εργαλεία, θα υπέσκαπτε την προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας. Η προσπάθεια κατανόησης της «γενικής εικόνας» είναι εγγενής στη μελέτη της παγκοσμιοποίησης.

« [...] Οι σπουδές στην παγκοσμιοποίηση επιτάσσουν μία ευρεία διεπιστημονική προσέγγιση που να περικλείει τη «γενική εικόνα». Ένα τόσο περιεκτικό πνευματικό εγχείρημα ενδέχεται να οδηγήσει στην αποκατάσταση του ακαδημαϊκού διανοούμενου, η υπόσταση του οποίου επισκιάζόταν, για πολύ καιρό, από τον ειδικό επιστήμονα»².

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, υπάρχουν από τη μια εξειδικευμένες αναφορές στις επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης στη δημοκρατία (Held, Höffe, Χαραλάμπης κ.α.). Από την άλλη, η δημοκρατία και οι σύγχρονες μορφές της, αποτελούν αντικείμενο πλειάδας έργων, είναι δηλαδή ένα δημοφιλές αντικείμενο στην πολιτική επιστήμη και την πολιτική φιλοσοφία. Χωρίς να αποτελούν πάντα το κεντρικό σημείο προβληματισμού, ένα έργο μπορεί να περιλαμβάνει αξιοσημείωτες - συγκεκριμένες ή γενικές- αναφορές, θέσεις ή επιχειρήματα. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης στόχος ήταν ο εντοπισμός χρήσιμων και αξιόλογων παρεμβάσεων, ανεξάρτητα από την αφετηρία ή την κατάληξη τους.

Πολλά κείμενα, άλλα μικρότερα και άλλα εκτεταμένα, που καταπιάνονται με το θέμα «Παγκοσμιοποίηση και Δημοκρατία» έχουν περιορισμένη θεωρητική συνεισφορά για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης για μια σειρά από λόγους, που έχουν τις πλείστες φορές να κάνουν με τις βασικές παραδοχές τους. Ορίζουν ή δέχονται τον όρο «δημοκρατία» ως τη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία χωρίς κριτική

¹ Steger M., *Παγκοσμιοποίηση*. (μτφ. Ρέντα Ε.). Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. x – xi.

² Steger M., *Παγκοσμιοποίηση*. ό.π. σελ. xi.

προσέγγιση. Θεωρούν, ακόμη, ότι η δημοκρατία είναι συνώνυμο της ύπαρξης ελεύθερων εκλογών, δηλαδή ότι δημοκρατία είναι η διασφάλιση κάποιων ελάχιστων θεσμικών χαρακτηριστικών του πολιτικού συστήματος μιας χώρας. Ως προέκταση των πιο πάνω, εκλαμβάνεται ως αυτοσκοπός της δημοκρατίας η διασφάλιση της λειτουργίας της αγοράς. Επομένως πολλές αναφορές αντιλαμβάνονται, διερευνούν και προσμετρούν – με συγκεκριμένα μετρήσιμα στοιχεία πολλές φορές - τη σχέση παγκοσμιοποίησης και δημοκρατίας ως το κατά πόσον ή πόσο αποτελεσματικά επιτρέπει η δημοκρατία τη λειτουργία των αγορών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Επίσης, μελετούν την εξαγωγή του μοντέλου της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε άλλες χώρες, ως αλληλένδετη με την αποτελεσματική λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Τέτοιες αναλύσεις και μετρήσεις έχουν τη δική τους σημασία, η προσέγγιση που θα ακολουθηθεί στην παρούσα διατριβή όμως ξεκινά από διαφορετικές παραδοχές.

Με αφορμή έναν σύγχρονο προβληματισμό, ξεκινά μια διαδρομή αναζήτησης που περνά από τον Hegel, τον Marx, τον Rawls, τον Gramsci, τον Πουλαντζά, για να καταλήξει στη μελέτη πιο πρόσφατων θεωρητικών προσεγγίσεων, λιγότερο ή περισσότερο διαδεδομένων, με διαφορετικές αφετηρίες και συμπεράσματα η κάθε μία, όπως των Agamben, Sasken, Bensaïd, Urbinati κ.α. Απώτερος στόχος του δύσκολου εγχειρήματος είναι η κατανόηση των προβληματισμών της εποχής και η εξαγωγή συμπερασμάτων για την ύλη και το πνεύμα της. Μοναδική «δικαιολογία» για το δύσκολο του εγχειρήματος αποτελεί η καθοδηγητική αλλά και επίμαχη σκέψη του Hegel ότι με το «πέταγμα της γλαύκας της Αθηνάς το σούρουπο» καθίσταται εφικτή η σύλληψη του πνεύματος μιας εποχής...

Η δημοκρατία ως κεκτημένο

Στην παρούσα ανάλυση γίνεται προσπάθεια να υπογραμμιστεί ένα σημείο που απουσιάζει ή υποβαθμίζεται από μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας για τη σύγχρονη δημοκρατία. Η θεωρητική εισήγηση που γίνεται εδώ είναι η ενασχόληση με τη

δημοκρατία ως ένα κεκτημένο των σύγχρονων κοινωνιών ή ένα κεκτημένο αυτού που ονομάζουμε σύγχρονο αστικό πολιτισμό.

Η προσέγγιση της δημοκρατίας ως κοινωνικού κεκτημένου απουσιάζει ως διάσταση από την πλειονότητα των αναλύσεων για τη δημοκρατία, εντούτοις υποστηρίζεται εδώ ότι προσφέρει χρήσιμο αναλυτικό/ ερμηνευτικό εργαλείο για την κατανόηση της σύγχρονης κρίσης δημοκρατίας. Η προσέγγιση αυτή εμπεριέχει τη δυνατότητα κατανόησης του διττού χαρακτήρα της φιλελεύθερης δημοκρατίας αλλά και των οπισθοδρομήσεων που μπορούν να υποστούν οι δημοκρατικές λειτουργίες του σύγχρονου κράτους και τα δημοκρατικά δικαιώματα, υπό συγκεκριμένες συνθήκες και προϋποθέσεις.

Δυο κεντρικοί όροι που σχετίζονται και θα αναλυθούν είναι οι έννοιες του «κεκτημένου» (βλ. προσέγγιση Πουλαντζά) και της «αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας». Μέσα από αυτή την προσέγγιση θεωρούμε ότι γεννιούνται σημαντικά επιχειρήματα που απαντούν σε διάφορες και διαφορετικές προσεγγίσεις ή και συμπληρώνουν ορισμένα είδη κριτικής στη σύγχρονη δημοκρατία.

Υποθέσεις και ερωτήματα εργασίας

Οι βασικές υποθέσεις εργασίας, και ορισμένα κεντρικά ερωτήματα για τα οποία αναζητούνται απαντήσεις μπορούν να συγκεντρωθούν στα εξής:

Η τάση για παγκοσμιοποίηση από τη δεκαετία του '80 και μετά (που συντελέστηκε ως αποτέλεσμα των πολιτικών επιλογών του νεοφιλελευθερισμού) συνοδεύεται από δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις. Με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων έξω από το πεδίο της «λαϊκής βούλησης» υπάρχει τάση κατάργησης κάποιων δημοκρατικών κεκτημένων των σύγχρονων κοινωνιών. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία χάνει το παραδοσιακό πλαίσιο αναφοράς της και το περιεχόμενο των δημοκρατικών δικαιωμάτων υπονομεύεται. Το αντίκρισμα της καθολικής ψηφοφορίας σήμερα είναι η εκλογή αδύναμων κυβερνήσεων με περιορισμένες αρμοδιότητες. Η πολιτική συμμετοχή περιορίζεται στο πλαίσιο του

αποδυναμωμένου δημοκρατικού κράτους. *Κεντρικό σημείο προβληματισμού θα αποτελέσουν οι δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις, ως πολιτική έκφραση του νεοφιλελευθερισμού.*

Η επικράτηση νεοφιλελεύθερων επιλογών από τη δεκαετία του '80 και μετά μετέτρεψε τις οικονομικές πολιτικές των κρατών (δημοσιονομική και νομισματική πολιτική) σε τεχνοκρατικά ζητήματα απλής οικονομικής διαχείρισης, γεγονός που τείνει να καταργήσει την πολιτική τους φύση. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία επιχειρεί να νομιμοποιήσει τις πιέσεις της αγοράς έναντι των δημόσιων αποφάσεων και ως αποτέλεσμα να νομιμοποιήσει την αδυναμία της πολιτικής έναντι της αγοράς. Η απουσία εναλλακτικής επιλογής ως προς τις βασικές οικονομικές κατευθύνσεις που επέβαλε ο νεοφιλελευθερισμός αφαιρούν το περιεχόμενο της δημοκρατικής πολιτικής επιλογής.

Τι επέτρεψε την καθολική ομοφωνία ως προς τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές επιλογές τις δεκαετίες από το 1980 μέχρι την οικονομική κρίση; Τι είναι αυτό που αλλάζει με την οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα;

Η οικονομική κρίση κατέδειξε τα όρια του νεοφιλελευθερισμού. Η κρίση ξεπερνά τα όρια μιας οικονομικής κρίσης και διαχέεται στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο, καθίσταται κάτι διαφορετικό από μια απλή οικονομική κρίση. *Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η κρίση που διέρχονται οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες λαμβάνει διαστάσεις μιας γενικευμένης κρίσης πολιτικής και κρίσης δημοκρατίας.*

Τα κεφάλαια της διατριβής

Το κείμενο της διατριβής διαχωρίζεται σε τρία μέρη, το κάθε ένα εκ των οποίων επικεντρώνεται σε μια ιδιαίτερη πτυχή. Το Μέρος I ξεκινά με την ανάλυση της θέσης ότι η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι αποτέλεσμα μιας γραμμικής πορείας, ούτε αυτόματο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η θέση αυτή παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο 1*. Κρίθηκε απαραίτητη η αποσαφήνιση των πιο πάνω, για την κατανόηση του χαρακτήρα των προβλημάτων της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας των σύγχρονων δημοκρατιών είναι ένα αμφιλεγόμενο και επίμαχο ζήτημα. Μέσα από την παρουσίαση διαφόρων κριτικών θέσεων απέναντι στην αντιπροσώπευση στο *Κεφάλαιο 2*, κρίνεται σκόπιμη η κατάληξη στην παρουσίαση της θέσης υπεράσπισης της κυρίαρχης μορφής δημοκρατικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών, την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η επιλογή ενασχόλησης με το ζήτημα αυτό δεν αποσκοπεί στην εξιδανίκευση της ή στην παραγνώριση των προβλημάτων της, αλλά προκύπτει από την ανάγκη υπεράσπισης του σύγχρονου δημοκρατικού κερκτημένου. Προκύπτει, αλλιώς, από την προβληματική για τις μεταβολές που διέρχεται το σύγχρονο δημοκρατικό κερκτημένο.

Η αυξανόμενη αποχή από τις εκλογές αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό στις περισσότερες ανεπτυγμένες δημοκρατικές κοινωνίες. Στο *Κεφάλαιο 3* μας απασχολεί το φαινόμενο αυτό και οι λόγοι για τους οποίους ένα κερκτημένο που ήταν αποτέλεσμα μαζικών αγώνων απεμπολείται από αυξανόμενο μέρος των πολιτών.

Στο Μέρος II η ανάλυση επικεντρώνεται στην περίοδο της επικράτησης νεοφιλελεύθερων πολιτικών επιλογών από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, ή αλλιώς την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, όπου συντελούνται μεταβολές σε πολλαπλά επίπεδα, ανάμεσα στις οποίες και μεταβολές που αφορούν τη λειτουργία του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό μελετούνται στο *Κεφάλαιο 4* οι μεταβολές αυτές ως τάσεις που διαμορφώνουν τις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες και υποστηρίζεται η θέση ότι η γενικότερη τάση που παρατηρείται συνηγορεί υπέρ μιας υποχώρησης του σύγχρονου δημοκρατικού κερκτημένου.

Στο *Κεφάλαιο 5* μελετούνται τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν την εποχή της παγκοσμιοποίησης μια κατάσταση εξαίρεσης και παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο του G. Agamben με στόχο να υποστηριχθεί η θέση αυτή.

Στο *Κεφάλαιο 6*, το τελευταίο κεφάλαιο του Μέρους II, επιχειρείται αναγωγή των διαφόρων μεταβολών στη δημοκρατική οργάνωση των σύγχρονων κρατών και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων την περίοδο της παγκοσμιοποίησης, στο επίπεδο ορισμού/καθορισμού του "πολιτικού". Υποστηρίζεται η θέση ότι η αλλοίωση του δημοκρατικού

κεκτημένου είναι συνυφασμένη με μια ευρύτερη μεταβολή στο περιεχόμενο και τη λειτουργία του "πολιτικού".

Το Μέρος III καταπιάνεται με τις ιδιαίτερες επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο μιας νέας εποχής που προκύπτει με την παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2007-2008 και έπειτα. Μετά από μια αναφορά στο *Κεφάλαιο 7* στις επιμέρους επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στη δημοκρατική λειτουργία πολλών κρατών και στη δημοκρατική λήψη των αποφάσεων, μελετούνται οι ευρύτερες επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο. Μελετάται ανάμεσα σε άλλα κατά πόσο οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης έρχονται ως συνέχεια της εποχής της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή αποτελούν συνέχιση προηγούμενων τάσεων ή σε ποιο βαθμό η κρίση συνεπάγεται καινούρια σημεία μεταβολών.

Η κρίση δημοκρατίας θα αναλυθεί υπό διαφορετικές σκοπιές. Με αφορμή το θεωρητικό έργο του Hegel, και ιδιαίτερα τη φιλοσοφία της ιστορίας, θα αναλυθεί στο *Κεφάλαιο 8* η κρίση δημοκρατίας ως κρίση του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

Ακολούθως, στο *Κεφάλαιο 9* επιχειρείται η ανάλυση της κρίσης υπό δύο διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια, αναζητώντας πεδία σύγκλισης ανάμεσά τους: αναλύεται η κρίση ως «ηθική κρίση» και ως κρίση ηγεμονίας ή αλλιώς ως γενικευμένη κρίση με όρους του Gramsci. Εν κατακλείδι, παρατίθενται δυο γραμμισιανές προσεγγίσεις για την ανάλυση της κρίσης και της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

ΜΕΡΟΣ Ι

Στο Μέρος Ι διασαφηνίζονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις της παρούσας ανάλυσης για τη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Παρουσιάζονται οι θεωρητικοί προβληματισμοί που στα Μέρη ΙΙ και ΙΙΙ θα συσχετιστούν με την παγκοσμιοποίηση και την οικονομική κρίση αντίστοιχα. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί των *Κεφαλαίων 1* και *2* για την ανάπτυξη και τη σημασία των σύγχρονων δημοκρατικών δικαιωμάτων ακολουθούνται από την μελέτη εμπειρικών μετρήσεων για την αποχή από τις εκλογές στο *Κεφάλαιο 3*. Το κεφάλαιο αυτό, το τελευταίο του Μέρους Ι, εισάγει τον προβληματισμό για την μελέτη της περιόδου της παγκοσμιοποίησης στη συνέχεια.

Ο προβληματισμός για τις ενδεχόμενες εναλλακτικές επιλογές έναντι της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ιδιαίτερα σε συνθήκες οικονομικής ύφεσης και αυξημένης κοινωνικής δυσαρέσκειας εισάγεται στο Μέρος Ι της διατριβής για να αναλυθεί εκτενεστέρα στο Μέρος ΙΙΙ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ανάπτυξη της φιλελεύθερης δημοκρατίας και οι περιορισμοί της

1. Πρώιμες φιλελεύθερες αντιλήψεις του 17-18ου αιώνα για τη δημοκρατία

Η εξέλιξη των πρώιμων δημοκρατικών θεσμών από τον 18ο αιώνα και η ανάπτυξή τους μέχρι τον 20^ο αιώνα δεν αποτέλεσε μια αυτονόητη, αυτόματη και ανεξάρτητη από κοινωνικές συγκρούσεις πορεία. Ούτε επρόκειτο πάντα για μια γραμμική πορεία διαδοχικών βημάτων επέκτασης και εμβάθυνσης της δημοκρατίας. Η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία αναπτύχθηκε σε συνθήκες προηγμένης καπιταλιστικής παραγωγής, εντούτοις η σχέση αγοράς και δημοκρατίας δεν είναι αυτονόητη. Στην πολιτική σκέψη του 17ου αιώνα και τις πρώιμες θεωρίες του πολιτικού φιλελευθερισμού αναζητούνται οι αντιλήψεις των θεωρητικών της εποχής του πρώιμου καπιταλισμού για τη δημοκρατία, έναν αιώνα περίπου πριν τα πρώτα βήματα επέκτασης του δικαιώματος ψήφου στα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας και διαμόρφωσης αντιπροσωπευτικών δημοκρατικών θεσμών στα περισσότερο ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Η αναδρομή αυτή στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης στοχεύει στη διασύνδεση των θεμελιωδών αρχών αλλά και προβλημάτων της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεωρίας με το σύγχρονο προβληματισμό για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Στις κύριες πολιτικές θεωρίες του 17^{ου} αιώνα εντοπίζονται οι ρίζες της φιλελεύθερης θεωρίας. Ενώ όμως οι θεωρίες αυτές ανταποκρίνονταν στις συνθήκες του 17^{ου} αιώνα, δεν μπόρεσαν να αποτελέσουν βάση για την εξέλιξη της φιλελεύθερης θεωρίας στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Η ωρίμανση της κοινωνίας της αγοράς στο 19^ο αιώνα και μετέπειτα, κατέστησε προβληματική την εξέλιξη της φιλελεύθερης θεωρίας στη βάση αυτών των θεωριών³. Στις θεωρίες των Hobbes, Locke, Ισοπεδωτών και Harrington, τις θεωρίες του κτητικού ατομικισμού, ο Macpherson αναζητεί τα βαθύτερα αίτια των προβλημάτων της

³ Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*. (μτφ Ε. Κασίμη) Γνώση, Αθήνα 1986, σελ. 18.

σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατικής θεωρίας⁴. Πρόκειται για τις «γνήσιες» φιλελεύθερες θεωρίες πριν την ανάπτυξη πολιτικών αξιώσεων εκ μέρους του εργατικού κινήματος και την παρείσφρηση των αξιώσεων αυτών στις θεωρίες των μεταγενέστερων φιλελεύθερων συγγραφέων⁵.

Σε όλες αυτές τις θεωρίες το άτομο είναι άνθρωπος εάν είναι ελεύθερο, και ελεύθερο εφόσον είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του. Δεν πρόκειται δηλαδή για δούλους ή υπηκόους, αλλά ελεύθερα άτομα κατά το πρότυπο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η ιδιοκτησία του εαυτού στις θεωρίες αυτές συνιστά καθοριστικό στοιχείο της ελευθερίας του ατόμου, με επέκταση και στον τρόπο αντίληψης της ίδιας της φύσης του ατόμου αλλά και της κοινωνίας ως σχέσεων ίσων, ελεύθερων ατόμων-ιδιοκτητών⁶. Η ανθρώπινη κοινωνία αποτελείται από σχέσεις ανάμεσα σε ιδιοκτήτες, επομένως ανάγεται σε μια σειρά σχέσεων της αγοράς⁷. Οι Hobbes και Locke ιδιαίτερα, αναλύουν τη φύση του ανθρώπου και της κοινωνίας με αφετηρία το άτομο. Το άτομο όμως που παρατηρούν και που περιγράφουν είναι ο άνθρωπος της αγοράς. Παρουσιάζουν τις σχέσεις των ατόμων στην κοινωνία της αγοράς. Οι έννοιες του «ατόμου», της «ιδιοκτησίας» και της «ελευθερίας», όντας έννοιες που καθορίζονται ιστορικά και κοινωνικά, αντικατοπτρίζουν στις συγκεκριμένες θεωρίες την καπιταλιστική κοινωνία.

Ο άνθρωπος που περιγράφει ο Hobbes δεν βρίσκεται σε μια υποθετική φυσική κατάσταση, ούτε όμως πρόκειται για τον άνθρωπο της παραδοσιακής κοινωνίας ο οποίος δεν ήταν κύριος του εαυτού του⁸. Πρόκειται για το ανεξάρτητο, κυρίαρχο του εαυτού του άτομο της καπιταλιστικής κοινωνίας, που στον αγώνα του να επιβιώσει και επομένως να αποκτήσει, να διατηρήσει ή να συσσωρεύσει πλούτο βρίσκεται σε συνεχή ανταγωνισμό με τους άλλους.

⁴ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁵ Tombazos S., “La marché contre la démocratie: l'exemple de l'Union européenne”, *Mortibus*, MORTIBUS, n° 1, printemps 2006.

⁶ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 17-18.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 350.

⁸ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π.

Ο Hobbes εισάγει την έννοια του ατομισμού, ανάγοντας τη θέληση του ατόμου και το προσωπικό συμφέρον σε πηγή της πολιτικής υποχρέωσης και των πολιτικών δικαιωμάτων. Σε μια κοινωνία που αποτελείται από σχέσεις της αγοράς δεν χρειάζονται άλλες πηγές νομιμοποίησης της πολιτικής υποχρέωσης, όπως οι παραδοσιακές έννοιες της δικαιοσύνης ή του φυσικού νόμου⁹. Σε αντίθεση με τη σχέση βασιλιά-υπηκόου, στο κοινωνικό συμβόλαιο που πραγματεύεται ο Hobbes, οι συμβαλλόμενοι είναι ελεύθερα άτομα που συνεταιρίζονται για την επίτευξη αμοιβαίων πλεονεκτημάτων¹⁰.

Ο Hobbes θεωρούσε τη μοναρχία ως τη μοναδική εφικτή και επιθυμητή μορφή διακυβέρνησης μιας σύγχρονης κοινωνίας της εποχής του, θεωρώντας, αντιθέτως, τη δημοκρατία ως ανέφικτη¹¹. Συγκρίνοντας αναλυτικά τη μοναρχία με τη δημοκρατία, ο Hobbes παραθέτει σειρά επιχειρημάτων υπέρ της πρώτης και κατά της δεύτερης. Είναι ενάντια στη συμμετοχή του «αδαούς» και πολυπληθούς δήμου στη λήψη των αποφάσεων. Πέραν από την θεωρία του για τη φύση του ανθρώπου, μέσα από την οποία θέλει να καταδείξει ότι στόχος του κάθε ατόμου είναι η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος και όχι του κοινού συμφέροντος, θεωρεί επιπρόσθετα ότι το πλήθος που εντάσσεται στο δήμο δεν διαθέτει – και δεν είναι διατεθειμένο να αποκτήσει – τις κατάλληλες γνώσεις που απαιτούνται για τη λήψη αποφάσεων, επομένως είναι ανίκανο να διαμορφώσει πολιτική βούληση¹². Κατά συνέπεια, θεωρεί ότι η δημοκρατία είναι ένα ασταθές πολίτευμα που υποθάλλει τη σύγκρουση και την αντιπαράθεση δημιουργώντας δυναμική για πόλεμο δογμάτων¹³.

Ενώ όμως ο Hobbes αγνόησε τη σημασία των ταξικών διαφοροποιήσεων που δημιουργεί η κοινωνία της αγοράς, οι Ισοπεδωτές (Revellers) – στα μέσα του 17^{ου} αιώνα - από την άλλη, ασχολούνται με την ταξική δομή της κοινωνίας της εποχής τους. Αρνούνται ωστόσο τα πολιτικά δικαιώματα στους μισθωτούς και τους συντηρούμενους

⁹ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 351.

¹⁰ Sabine G.H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών* (μτφ Κρίστη Μ.). Ατλαντίς, Αθήνα, άγνωστη χρονολογία έκδοσης., σελ 525.

¹¹ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π.

¹² Schmidt M.G., *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. (μτφ. Δεκαβάλλα Ε.) Σαββάλας, Αθήνα 2004, σελ. 67.

¹³ Στο ίδιο, σελ. 68.

από ελεημοσύνη¹⁴. Επιχειρηματολογούν μεν υπέρ των λιγότερο προνομιούχων, παραμένουν εντούτοις εντός της πρώιμης φιλελεύθερης σκέψης. Ενώ ήταν αντίθετοι στα αποκλειστικά προνόμια των ευγενών, δεν αντιτίθονταν στην κοινωνική και οικονομική ανισότητα καθεαυτή¹⁵. Ζητούσαν ισότητα έναντι του νόμου, ιδιαίτερα όμως για την μεσαία τάξη των μικροϊδιοκτητών που εκπροσωπούσαν πολιτικά. Πολιτικά δικαιώματα έπρεπε να έχουν μόνο οι ιδιοκτήτες (μέσων παραγωγής), σύμφωνα με τους Ισοπεδωτές. Επομένως, παρά τις αξιώσεις τους για επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, στην ουσία αυτές δεν περιελάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μιας κοινωνίας¹⁶.

Όπως στον Hobbes, όμοια και στη σκέψη των Ισοπεδωτών «*το άτομο και τα δικαιώματά του αποτελούν τη βάση ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος*»¹⁷. Οι όποιοι κοινωνικοί περιορισμοί για τους οποίους δίνεται η συναίνεση των ατόμων νομιμοποιούνται εφόσον συνεισφέρουν στην ατομική ελευθερία¹⁸. Κατανοώντας ότι η ελευθερία στην κοινωνία τους ήταν απότοκο της ιδιοκτησίας, ανέπτυξαν μια θεωρία της ατομικής ελευθερίας προασπιζόμενοι τα συμφέροντα τους ως μεσαία τάξη¹⁹. Όπως όμως παρατηρεί ο Macpherson, «*αν καταστήσεις την ατομική ελευθερία συνάρτηση της ιδιοκτησίας, πρέπει να αποδεχτείς ολόκληρη την κοινωνία της αγοράς*»²⁰.

Σε αντίθεση με τον Hobbes, ο Locke έλαβε υπόψη μέχρι ενός βαθμού τις περιπλοκές που δημιουργεί η ταξική διαφοροποίηση στην κοινωνία της αγοράς. Το γεγονός αυτό κατά τον Macpherson δημιούργησε αντίφαση στη θεωρία του, η οποία, διατηρώντας την παραδοσιακή έννοια του φυσικού νόμου, αξιώνει ισότητα των φυσικών δικαιωμάτων των ατόμων²¹. Η αντίφαση πηγάζει από την ίδια την κοινωνία της αγοράς, αφού ως κοινωνία με ταξικές διαιρέσεις δεν μπορεί να αναγνωρίσει ίσα φυσικά δικαιώματα σε όλους. Συγκεκριμένα, ενώ ο Locke τόνιζε την υπεροχή της πλειοψηφίας,

¹⁴ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 354. Επίσης, ο Sabine αναφέρει ότι οι Ισοπεδωτές εξαιρούσαν τους άπορους από την καθολική ψηφοφορία (Sabine G.H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, ό.π. σελ. 529).

¹⁵ Sabine G.H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, ό.π. σελ. 523.

¹⁶ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π.

¹⁷ Sabine G.H., ό.π. σελ. 525.

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 353.

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Στο ίδιο, σελ. 357.

δεν θα μπορούσε να αποδεχόταν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους ακτήμονες αφού αυτοί αποτελούσαν πλειοψηφία στην Αγγλία της εποχής του²². Η ιδιοκτησία έχει κεντρική σημασία στον Locke και η κυβέρνηση οφείλει να προστατεύσει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Έτσι, η κυβέρνηση έπρεπε να εκλέγεται από την πλειοψηφία των ιδιοκτητών²³. Η σύνθεση του σώματος του δήμου ήταν, με βάση την αντίληψή του, περιορισμένη καθώς σε αυτό μπορούσαν να ανήκουν άντρες ιδιοκτήτες, με την έννοια που έχει η ιδιοκτησία στον Locke ως της ζωής, της ελευθερίας και της περιουσίας²⁴. Επρόκειτο για μερικές εκατοντάδες χιλιάδες άτομα την εποχή του²⁵. Φυσικά ο Locke αποσκοπεί στην παροχή θεωρητικής βάσης στην πραγματικότητα της εποχής εκείνης²⁶. Η γενική αρχή όμως που συνάγεται είναι ότι η πολιτική κοινωνία στον Locke είναι ένα κατασκευάσμα για την προστασία των ιδιοκτητών και τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ τους²⁷.

Τόσο στον Hobbes όσο και τον Locke, το ατομικό συμφέρον αναδεικνύεται καθοριστικό και σημαντικότερο του δημοσίου συμφέροντος. Ο λόγος ύπαρξης της κυβέρνησης ανάγεται στην προστασία των ατομικών συμφερόντων και ιδιαίτερα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, πάρα σε συλλογικά ή κοινωνικά συμφέροντα. Οι θέσεις αυτές καθόρισαν τη φιλελεύθερη σκέψη²⁸.

Το περίβλημα του παραδοσιακού φυσικού νόμου θα εγκαταλειφθεί από τους Hume και Bentham, που σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προγενέστερους τους θεωρούνται πρόγονοι της φιλελεύθερης θεωρίας. Είναι όμως ο Hobbes που, μέσα από τις

²² Στο ίδιο, σελ. 334-5.

²³ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π. σελ. 6.

²⁴ Schmidt M.G., *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, ό.π. σελ. 78.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π. σελ. 6.

²⁷ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 356.

²⁸ Η κεντρική θέση στη θεωρία του Locke ότι η κυβέρνηση οφείλει να προστατεύσει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, μαζί με την προστασία άλλων αναφαίρετων όπως θεωρούσε δικαιωμάτων (όπως η ελευθερία, η οποία γίνεται αντιληπτή ως συνάρτηση της ιδιοκτησίας υποστηρίζει ο Macpherson), έδωσε στον Locke απήχηση πέρα από τη χώρα του και συγκεκριμένα στην πολιτική σκέψη που συνδέθηκε με την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση, βλ. Sabine G.H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, ό.π. σελ. 586.

τροποποιήσεις των μεταγενέστερών του «δημιούργησε τη βασική δομή της αγγλικής θεωρίας του φιλελευθερισμού», υποστηρίζει ο Macpherson²⁹.

2. Η αντίφαση της «φιλελεύθερης δημοκρατίας»

Οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι κτητικές κοινωνίες της αγοράς ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά (ο άνθρωπος είναι ελεύθερος διότι είναι κύριος / ιδιοκτήτης του εαυτού του και η κοινωνία είναι μια σειρά σχέσεων αγοράς)³⁰. Οι θεωρίες του κτητικού ατομικισμού ανταποκρίνονται και ερμηνεύουν την κοινωνία της αγοράς, εντούτοις δεν μπορούν να αποτελούν θεωρίες νομιμοποίησης της πολιτικής υποχρέωσης ενός εκλογικού σώματος διαφορετικών ταξικών συμφερόντων. Με βάση τα σημερινά δεδομένα, πρόκειται εν μέρει για προβληματικές θεωρίες αφού δεν νομιμοποιούν την πολιτική υποχρέωση για το σύνολο της κοινωνίας. Δεν παράγουν καμία επαρκή πηγή πολιτικής υποχρέωσης του ατόμου προς το κράτος. Ενώ ανταποκρίνονταν στις κοινωνικές συνθήκες του 17^{ου} αιώνα, δεν μπόρεσαν να αποτελέσουν θεμέλια της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεωρίας στον 19^ο και ακόμη περισσότερο στον 20^ο αιώνα, αφού σε αντίθεση με τις καπιταλιστικές κοινωνίες του 17^{ου} αιώνα, στις κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα η εργατική τάξη απέκτησε πολιτική έκφραση και τον 20^ο αιώνα απέκτησε πολιτικά δικαιώματα.

Η ανάπτυξη των πολιτικών δικαιωμάτων της εργατικής τάξης αποτελεί την ουσιαστική διαφορά με τις κοινωνίες του 17^{ου} αιώνα, επομένως οι θεωρίες στις οποίες δικαίωμα ψήφου κατέχουν αποκλειστικά οι ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής ανταποκρίνονται στις καπιταλιστικές κοινωνίες πριν την πολιτική συγκρότηση της εργατικής τάξης. Οι θεωρίες του κτητικού ατομικισμού εκφράζουν τη γνήσια, πρώιμη φιλελεύθερη θεωρία, χωρίς τη μετέπειτα προσθήκη των αξιώσεων του εργατικού κινήματος.

²⁹ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 358.

³⁰ Στο ίδιο.

Πολλά από τα χαρακτηριστικά της αστικής δημοκρατίας καθιερώθηκαν μόνο μετά τις πιέσεις των κοινωνικών κινημάτων και της εργατικής τάξης, ενώ απουσίαζαν από τη φιλελεύθερη παράδοση. Το καθολικό δικαίωμα ψήφου δεν αποτελούσε αξίωση της φιλελεύθερης θεωρητικής παράδοσης, αλλά ακριβώς μια διεκδίκηση του εργατικού κινήματος που ο φιλελευθερισμός έπρεπε να ενσωματώσει σε πολύ κατοπινό στάδιο³¹.

Η πολιτική έκφραση της εργατικής τάξης και τα κεκτημένα της όμως δεν διαγράφουν την αντίφαση που ο ίδιος ο όρος «φιλελεύθερη δημοκρατία» εμπεριέχει. Οι ταξικές διαφοροποιήσεις της κοινωνίας της αγοράς εμποδίζουν τη νομιμοποίηση οποιασδήποτε θεωρίας φιλελεύθερης δημοκρατίας, δηλαδή μιας περιορισμένης δημοκρατίας που ως «φιλελεύθερη» κατά πρώτο λόγο θεωρεί την κοινωνία μια σειρά σχέσεων ιδιοκτητών και κατά δεύτερο λόγο δεν μπορεί να επιτρέψει την αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας.

3. Οι δύο παραδόσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας

Η C. Mouffe ασχολείται με τη συγκρουσιακή συμπόρευση δύο διαφορετικών παραδόσεων που συγκροτούν τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Η καινοτομία της «σύγχρονης δημοκρατίας» έγκειται στην ενσωμάτωση της παλιάς δημοκρατικής αρχής της άσκησης της εξουσίας από το λαό, με την ιδεολογία του φιλελευθερισμού, κεντρικές αξίες της οποίας είναι η ατομική ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα³². Στη δημοκρατική παράδοση, κύριες αρχές αποτελούν η λαϊκή κυριαρχία, η ισότητα και η ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων³³. Η φιλελεύθερη παράδοση από την άλλη, διαθέτει ως κεντρικές ιδέες την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ατομική ελευθερία, το διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και την ιδέα του κράτους δικαίου οι οποίες δεν συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της

³¹ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π., σελ. 4.

³² Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*. (μτφ. Κιουκπιόλης Α.). Πόλις, Αθήνα 2004. σελ. 68.

³³ Στο ίδιο, σελ. 69.

δημοκρατικής παράδοσης³⁴. «Μεταξύ των δύο αυτών διακριτών παραδόσεων δεν υφίσταται καμία αναγκαία σχέση, παρά μόνο μια ενδεχομενική ιστορική συνάρθρωση.[...] Η ένωση τους υπήρξε αποτέλεσμα σκληρών αγώνων και ήταν μια διαδικασία κάθε άλλο παρά ομαλή»³⁵.

Όπως παρατηρεί η Mouffe, η ιστορία των φιλελεύθερων δημοκρατιών καθορίστηκε από την προσπάθεια κυριαρχίας της μιας παράδοσης έναντι της άλλης, μια σύγκρουση όχι θεωρητική αλλά μια σύγκρουση κοινωνικών δυνάμεων με βίαιο πολλές φορές χαρακτήρα³⁶. «Η πάλη αυτή αποτέλεσε κινητήρια δύναμη της πολιτικής εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών και οδήγησε σε προσωρινές μορφές σταθεροποίησης υπό την ηγεμονία μιας εκ των αντιμαχόμενων δυνάμεων»³⁷.

Έχει ιδιαίτερη σημασία για τη Mouffe η αναγνώριση των δύο διαφορετικών παραδόσεων που φέρει η σύγχρονη δημοκρατία, που την καθιστούν μια ιδιαίτερη πολιτική μορφή. Για την κατανόηση των προβλημάτων της σύγχρονης δημοκρατίας χρειάζεται να αναγνωρίζονται οι δύο διαφορετικές παραδόσεις της φιλελεύθερης παράδοσης, και ιδιαίτερα το γεγονός ότι βρίσκονται σε μια εξορισμού ένταση μεταξύ τους³⁸.

4. Τα πρώτα κοινοβούλια και η κατάκτηση της καθολικής ψήφου

Η ισχυρή συνταγματική παράδοση των Ευρωπαϊκών κρατών αποτέλεσε το υπόβαθρο της μετεξέλιξης των φιλελεύθερων κοινωνιών σε φιλελεύθερες δημοκρατίες. Παράλληλα με τη συνταγματική παράδοση ενός κράτους όμως, βασική προϋπόθεση της ανάπτυξης της δημοκρατίας στο καπιταλιστικό σύστημα ήταν η πολιτική συγκρότηση της αστικής τάξης³⁹. Η ανάπτυξη υποτυπωδών αντιπροσωπευτικών θεσμών επέτρεπε την άσκηση της εξουσίας από την πολιτικά συγκροτημένη αστική τάξη και έτσι την

³⁴ Στο ίδιο, σελ. 68-69.

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 69.

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 221.

³⁷ Στο ίδιο, σελ. 221.

³⁸ Στο ίδιο, σελ. 72.

³⁹ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π.

προώθηση των ταξικών της συμφερόντων, αφού επρόκειτο για θεσμούς στους οποίους είχαν αποκλειστική πρόσβαση οι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής. Ουσιαστικά επρόκειτο για αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της αστικής τάξης.

Η επέκταση του δικαιώματος ψήφου και η εφαρμογή της «καθολικής ψήφου» ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς και όχι κατ' ανάγκη γραμμικής διαδικασίας. Καταρχήν απέκλειε τις γυναίκες, επομένως η καθολική ψήφος αποτέλεσε αρχικά συνώνυμο της αντρικής ψήφου, με την γυναικεία ψήφο να υιοθετείται αρκετές δεκαετίες αργότερα. Επομένως η αναφορά σε «καθολική ψήφο» σε αρχικό στάδιο αναφέρεται μόνο στον αντρικό πληθυσμό. Η ευρωπαϊκή εμπειρία πριν το 19^ο αιώνα περιλαμβάνει κάποια δείγματα δημοκρατικής πολιτικής οργάνωσης, που δεν παύουν όμως να αφορούν τον ανδρικό ενήλικο πληθυσμό, ιδιοκτήτη περιουσίας που ζει στο κέντρο, στην κεντρική κοινότητα⁴⁰. Μέχρι το 1832 στην Μεγάλη Βρετανία μόνο το 5% του πληθυσμού άνω των 20 ετών είχε δικαίωμα ψήφου και ως αποτέλεσμα τεράστιων προσπαθειών το δικαίωμα επεκτάθηκε τη χρονιά εκείνη στο 7%⁴¹.

Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα αλλά και αργότερα, για σχεδόν όλα τα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη (στα οποία υπήρχαν υποτυπώδεις δημοκρατικοί θεσμοί), το πολίτευμα αποτελούσε μόνο κατ' όνομα δημοκρατία αφού τα ποσοστά συμμετοχής των ενηλίκων ανδρών στις εκλογές ήταν πολύ χαμηλά λόγω των αυστηρών ηλικιακών αλλά και περιουσιακών περιορισμών στη βάση των οποίων διεξαγόταν η εκλογή μελών των διαφόρων αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων της εποχής (στη Βρετανία, Σκανδιναβικές χώρες, Ολλανδία, Βέλγιο, Ισπανία κ.α.)⁴². Επίσης, η εξουσία των εκλεγμένων αυτών σωμάτων ήταν σε αρκετές περιπτώσεις περιορισμένη, αφού άλλα διορισμένα ή κληρονομικά σώματα (και συνήθως περισσότερο συντηρητικά) ασκούσαν μεγαλύτερη εξουσία⁴³. Επομένως το αντίκρισμα του δικαιώματος ψήφου ήταν η εκλογή αδύναμων σωμάτων ή κοινοβουλευτικών συνελεύσεων ελεγχόμενων από τους παραδοσιακούς

⁴⁰ Tilly C., *Democracy*, Cambridge University Press, 2007, σελ. 30.

⁴¹ Dahl R.A., *On Democracy*, Yale University Press, Yale 1998, σελ. 22.

⁴² Hobsbawm E.J., *Η εποχή του Κεφαλαίου, 1848-1875*, (μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994, σελ. 159.

⁴³ Hobsbawm E.J., *Η Εποχή του Κεφαλαίου, ό.π.* σελ. 159.

φορείς της εξουσίας. Τα κοινοβούλια ήταν προπύργια της αριστοκρατίας και των προνομιούχων⁴⁴.

Στις ΗΠΑ, αν και το δικαίωμα ψήφου είχε δοθεί σε μερίδα του πληθυσμού μέχρι τα μέσα του 1850, παρόλα αυτά ήταν ακόμη πολύ περιορισμένο ενώ η περαιτέρω επέκτασή του δεν ήταν αυτονόητη. Το δικαίωμα ψήφου στο Σύνταγμα των ΗΠΑ βασιζόταν στα αγγλικά και αποικιακά πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία το δικαίωμα περιοριζόταν στους ενήλικες άντρες με περιουσία. Επομένως, οι περιορισμοί που υπήρχαν όσον αφορά την ιδιοκτησία αλλά και την εκπαίδευση περιόριζαν και σε αυτή την περίπτωση το δικαίωμα σε ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Η ύπαρξη αυτών των κριτηρίων αιτιολογούνταν με διάφορα επιχειρήματα: πρώτον, τα άτομα που κατείχαν ιδιοκτησία είχαν κάποιο συμφέρον ή διακύβευμα στην κοινωνία και δικαιολογημένα έπρεπε να έχουν λόγο στα κοινωνικά δρώμενα· δεύτερον, οι ιδιοκτήτες είχαν οικονομική ανεξαρτησία, επομένως και ανεξαρτησία όσον αφορά την έκφραση της άποψής τους και, τρίτον, όσοι δεν είχαν επιτύχει να αποκτήσουν περιουσία δεν θεωρούνταν ικανοί και επομένως άξιοι να έχουν λόγο στα πολιτικά δρώμενα⁴⁵.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα συντελέστηκαν καθοριστικά βήματα προς τον εκδημοκρατισμό και την καθιέρωση πολιτευμάτων με σημαντικά δημοκρατικά στοιχεία, κυρίως σε κράτη της δυτικής Ευρώπης. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1914 οι περισσότερες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες προέβησαν σε σταδιακά βήματα επέκτασης της ψήφου. Ενώ αρχικά ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού κατείχε δικαίωμα ψήφου, σταδιακά το ποσοστό αυτό διευρυνόταν περιλαμβάνοντας όλο και περισσότερα τμήματα του πληθυσμού. Η διαδικασία έφτασε στο απόγειο της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου} με την αυξανόμενη υιοθέτηση της καθολικής ψήφου από πολλά κράτη. Ο 20^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε, στη συνέχεια, από την επέκταση της υπηκοότητας στις γυναίκες (αλλά και άλλες κοινωνικές ομάδες, εθνοτικές μειονότητες κτλ.) και την αναγνώριση τους ως πολίτες.

⁴⁴ Dahl R.A., *On Democracy*, ό.π. σελ. 23.

⁴⁵ Keyssar A., *The right to vote. The contested history of democracy in the United States*. Basic Books, New York, 2000.σελ. 3.

Με εξαίρεση ίσως την περίπτωση της Γαλλίας, όπου στο πλαίσιο μιας ταραγμένης διαδρομής προς τη δημοκρατία από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά πραγματοποιήθηκαν αρκετές απόπειρες εισαγωγής της καθολικής ψήφου για τους άντρες, ουσιαστικά η καθολική ψήφος αποτελεί μια κατάκτηση του 20^{ου} αιώνα. Οι σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες στα περισσότερα κράτη έχουν διανύσει στην καλύτερη των περιπτώσεων έναν περίπου αιώνα ζωής.

5. Μαζικοποίηση της πολιτικής

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Δύσης ήταν πλέον αναμενόμενη η τελική εισδοχή των μαζών στην πολιτική και η μέχρι τότε κυρίαρχη ιδεολογία του φιλελευθερισμού δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε αυτή την εξέλιξη⁴⁶. Σημειώνεται ότι η δημοκρατική επέκταση της περιόδου εκείνης αφορούσε τις περιορισμένες σε αριθμό ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης που κατά κανόνα είχαν μακρά παράδοση συνταγματικής διακυβέρνησης. Η ανάπτυξη της ξεχωριστής ταξικής συνείδησης και της πολιτικής έκφρασης της εργατικής τάξης δημιούργησε εναλλακτικά κοινωνικά οράματα εκ μέρους αυτής της κοινωνικής τάξης, θέτοντας έτσι υπό αμφισβήτηση την κοινωνία της αγοράς⁴⁷ που μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα νομιμοποιούσε η φιλελεύθερη θεωρία και οι δημοκρατικοί θεσμοί όπως είχαν αναπτυχθεί μέχρι τότε. Η νομική ισότητα των ατόμων, που προαπαιτούσε ο φιλελευθερισμός για την εκλογή των αντιπροσωπευτικών σωμάτων με πολιτική εξουσία, δεν μπορούσε να αποτελέσει επαρκή βάση για καθολική συμμετοχή στην πολιτική, η οποία συνεπαγόταν την αντιπροσώπευση διαφορετικών συμφερόντων και κατ' επέκταση την πρόσβαση τους στην εξουσία.

Τα μαζικά εργατικά και σοσιαλιστικά κινήματα είχαν απότομη ανάπτυξη από την δεκαετία του 1880 και μετά⁴⁸. Ήταν η εποχή της μαζικοποίησης και καθολικής επέκτασης των πολιτικών δικαιωμάτων. Ο αγώνας για επέκταση της ψήφου ήταν άμεσα

⁴⁶ Hobsbawm E.J., *Η εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π. σελ. 154.

⁴⁷ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 361.

⁴⁸ Hobsbawm E.J., *The Age of Empire, 1875-1914*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1987, σελ. 96.

συνδεμένος με την εργατική τάξη αφού ακριβώς αφορούσε την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου και στους πολίτες που δεν είχαν περιουσία⁴⁹. Ο εκδημοκρατισμός συνεπαγόταν έτσι ταξική ενότητα των εργαζομένων, που μάλιστα επεδίωκε θετική δράση από το κράτος μέσω πιέσεων προς τις κυβερνήσεις υπέρ ή κατά νομοθεσιών για οικονομικά ή κοινωνικά ζητήματα⁵⁰.

Ο καρπός του εκδημοκρατισμού ήταν η κινητοποίηση των μαζών, μέσω μαζικών κινημάτων, μαζικών κομμάτων και μαζικής προπαγάνδας⁵¹. Τα μαζικά κινήματα και πολιτικά κόμματα λειτούργησαν ως μέσα αντιπροσώπευσης των κοινωνικών στρωμάτων που μέχρι τότε αποκλείονταν από την πολιτική συμμετοχή. Πέρα όμως από την αντιπροσώπευση, η οργάνωση, η μαζική υποστήριξη καθώς και οι δομές των κομμάτων ή κινήματων αυτών καθιστούσαν πιθανό το ενδεχόμενο κατάκτησης της εξουσίας από τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που δεν ασπάζονταν τις ιδέες του αστικού φιλελευθερισμού.

Εκδημοκρατισμός επομένως σήμαινε ότι οι τάξεις που κυβερνούσαν μέχρι τότε θα έχαναν το μονοπώλιο στην εξουσία. Τίθετο δηλαδή ζήτημα διατήρησης της ενότητας των κρατών, διατήρησης των κυρίαρχων οικονομικών πολιτικών, ακόμη και επιβίωσης της κοινωνίας υπό την «απειλή των μαζικών κινήματων για κοινωνική επανάσταση»⁵². Χανόταν με άλλα λόγια αυτό που αναφέρει ο Macpherson ως *ενότητα συμφερόντων* όσων είχαν δικαίωμα ψήφου και επομένως διασφάλιζαν τα ταξικά τους συμφέροντα μέσα από την εξουσία⁵³.

Αφού η δημοκρατία δεν μπορούσε πια να αναβληθεί, το ζητούμενο για τις κυρίαρχες τάξεις, υποστηρίζει ο Hobsbawm, ήταν να τύχει διαχείρισης⁵⁴. Αρχικά, αυτό έγινε με διάφορες μεθόδους που έθεταν εμπόδια στη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών, όπως οι περιορισμοί στον πολιτικό ρόλο των καθολικά εκλεγμένων σωμάτων, αλλά και μέσω της διατήρησης είτε προσθήκης νέων κριτηρίων για το δικαίωμα ψήφου,

⁴⁹ Hobsbawm E.J., *The Age of Empire*, ό.π. σελ. 128.

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 128-9.

⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 87.

⁵² Στο ίδιο, σελ. 95 -96.

⁵³ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 362.

⁵⁴ Hobsbawm E.J., *The Age of Empire*, ό.π. σελ. 86.

π.χ. σε σχέση με την εκπαίδευση των ψηφοφόρων⁵⁵. Άλλες μέθοδοι ήταν η ανοιχτή ψηφοφορία, ψηλά κατώτατα όρια ηλικίας των ψηφοφόρων κτλ. Υπολογίζεται ότι στη Βρετανία το 1914 ο μισός πληθυσμός της εργατικής τάξης αποκλειόταν *de facto* από το δικαίωμα της ψήφου⁵⁶.

Το αναπόφευκτο της επέκτασης της ψήφου και της μαζικοποίησης οδήγησε σε νέους τρόπους ηγεμόνευσης των κυριαρχούμενων τάξεων όπως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που επεδίωκαν την κοινωνική συναίνεση. Με τη μαζικοποίηση της πολιτικής εισήχθησαν στην πολιτική ιδεολογικά στοιχεία, σύμβολα κ.α., με στόχο τη νομιμοποίηση του κράτους στα μάτια των πολιτών, των δημοκρατικά κινητοποιημένων μαζών⁵⁷. Ο πόλεμος επίσης ήταν ένα από τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για εξασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης⁵⁸. Η μεγάλη πολιτική ισχύς της αστικής τάξης – σε αντίθεση με την παλαιά αριστοκρατία - έγκειτο στην *«ικανότητά της να κινητοποιεί υπέρ της ίδιας τα μη αστικά στρώματα, που είχαν αριθμητική και επομένως εκλογική δύναμη»*⁵⁹.

Οι φιλελεύθεροι θεσμοί και η αστική κοινωνία δεν απειλήθηκαν και η λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν έθεσε σε κίνδυνο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής. Με τη μαζική συμμετοχή στις εκλογές τα σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα ενσωματώθηκαν στο θεσμοποιημένο πολιτικό σύστημα, ως μαζικά κόμματα. Αλλά από την άλλη υπήρχε και ενσωμάτωση κοινωνικών αιτημάτων στα προγράμματα των μη σοσιαλιστικών κομμάτων (συντηρητικών, καθολικών, φιλελεύθερων) για προσέλκυση της υποστήριξης των μαζών⁶⁰. Παρά τους αρχικούς φόβους των αρχουσών τάξεων, η κοινοβουλευτική δημοκρατία αποδείχτηκε την περίοδο 1880 μέχρι τον Α΄ Π.Π. να συνάδει με το καπιταλιστικό σύστημα και να διασφαλίζει την αναγκαία πολιτική και οικονομική σταθερότητα⁶¹.

⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 87.

⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 87.

⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 104.

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 102.

⁵⁹ Hobsbawm E.J., *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π. σελ. 161.

⁶⁰ Hobsbawm E.J., *The Age of Empire*, ό.π. σελ. 102.

⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 104.

Μετά τις μεγάλες οπισθοδρομήσεις στη δημοκρατία πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π., και στη συνέχεια την ήττα του φασισμού και του ναζισμού, συνεχίστηκε η ανάπτυξη της δημοκρατίας στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Τότε ήταν που για πρώτη φορά η ευημερία της μάζας των μισθωτών θεωρήθηκε προϋπόθεση της υγιούς και ισχυρής οικονομικής ανάπτυξης⁶².

Το αναπόφευκτο του εκδημοκρατισμού αρχικά εκλήφθηκε και αντιμετωπίστηκε ως απειλή από τις κυρίαρχες τάξεις αφού σήμαινε τον τερματισμό της μονοπώλησης της εξουσίας. Επομένως η εμπλοκή των μαζών στην πολιτική έτυχε τέτοιας διαχείρισης έτσι ώστε όχι μόνο να μην αποτελεί απειλή αλλά να συμβαδίζει και ενίοτε να διασφαλίζει πρόσφορο έδαφος για τη διατήρηση των συμφερόντων της αστικής τάξης και την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η ισορροπία ανάμεσα στην ανάγκη για ικανοποίηση των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης και τη συνέχιση της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος συνεπαγόταν βήματα που άλλοτε ενίσχυαν και άλλοτε απομακρύνονταν από τη δημοκρατία.

6. Προς και Από τη δημοκρατία

Η ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών, παρόλο που χαρακτηρίζεται από σταδιακά βήματα εξέλιξης, αυτό δεν σημαίνει ότι επρόκειτο πάντα για διαδοχικά βήματα προόδου. Η λεπτομερής μελέτη της ανάπτυξης των δημοκρατικών θεσμών, που δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης, φανερώνει ότι η δημοκρατική εξέλιξη δεν συνιστά μια γραμμική πορεία ή μια διαδικασία χωρίς μεταστροφές ή ανατροπές. Το παράδειγμα της Ολλανδίας από τα τέλη του 18^{ου} ως τον 19^ο αιώνα, αλλά βεβαίως και η πορεία της δημοκρατίας στη Γαλλία από το 17^ο μέχρι και τον 20^ο ακόμη αιώνα καταδεικνύουν ότι η δημοκρατία συνιστούσε μια αβέβαιη και επιδεχόμενη ανατροπές μορφή

⁶² Κράουτς Κ., *Μεταδημοκρατία*. (Μτφ. Η. Κιουπκιολής) Εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006.

διακυβέρνησης⁶³. Το ίδιο και το παράδειγμα του φασισμού και ναζισμού του 20^{ου} αιώνα στην Ευρώπη.

Η επέκταση της δημοκρατίας ιστορικά συσχετιζόταν συνήθως με επαναστάσεις ή άλλες ριζικές αλλαγές (σοκ) και κοινωνικές συγκρούσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι τομές αυτές έφεραν τη δημοκρατία αυτόματα⁶⁴. Συχνά αποτελούσαν καταλυτικούς παράγοντες εκδημοκρατισμού όταν και άλλοι παράγοντες συνέτρεχαν. Ο C. Tilly υποστηρίζει ότι τέτοια σοκ αποδυναμώνουν τις ελίτ, που έχουν τα πιο πολλά να χάσουν από τον εκδημοκρατισμό, και διευρύνουν το πεδίο της πολιτικής δράσης, ανοίγοντας χώρο στους απλούς ανθρώπους⁶⁵. Οι κοινωνικές τάξεις που μέχρι τον 19^ο αιώνα κατείχαν την εξουσία και των οποίων η δύναμη απειλείτο από τη δημοκρατία, απομακρύνονταν πιο εύκολα από δημοκρατικούς (ή έστω εν μέρει δημοκρατικούς) σχηματισμούς σε σύγκριση με τους μη έχοντες την εξουσία⁶⁶. Οι δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις κατά κανόνα δεν οφείλονται σε λαϊκή αντίδραση κατά της δημοκρατίας και μπορούν να γίνουν με πολύ πιο γοργό ρυθμό, με λιγότερη λαϊκή συμμετοχή και μεγαλύτερη επιρροή της ελίτ παρά τα βήματα προς τη δημοκρατία⁶⁷.

Ο Keyssar, αναφερόμενος στην ιστορία και κατάκτηση της ψήφου στις ΗΠΑ, τη χαρακτηρίζει ως μια σειρά συγκρούσεων, ακόμη και αντιφατικών βημάτων προόδου από τη μια και οπισθοδρόμησης από την άλλη, και ως μια μη γραμμική εξέλιξη κατά την οποία άνθρωποι εργάζονταν συνεχώς προς την άρνηση του δικαιώματος ψήφου άλλων ανθρώπων⁶⁸. Δεν υπάρχει εγγυημένη κατοχή ενός δικαιώματος, περιλαμβανομένου και του δικαιώματος ψήφου.

⁶³ Tilly C., *Democracy*, ό.π. σελ. 33.

⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 40.

⁶⁵ Στο ίδιο σελ. 40.

⁶⁶ Στο ίδιο σελ. 39.

⁶⁷ Στο ίδιο σελ. 44.

⁶⁸ Keyssar A., *The right to vote*, ό.π. σελ. 3.

Οι συγγραφείς Petras και Veltmeyer⁶⁹ υποστηρίζουν ότι η δημοκρατία στον καπιταλισμό λειτουργεί κατά τρόπο που να εξυπηρετεί τη διαιώνιση των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και την ταξική δομή. Αυτό ενδεχομένως σημαίνει και ότι η δημοκρατία μπορεί να μην λειτουργεί, εξυπηρετώντας ακριβώς τον ίδιο σκοπό. Με άλλα λόγια, αντιλαμβάνονται ως εξαρτημένη τη φύση της δημοκρατίας μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα. *«Εξάρτηση σημαίνει ότι η ύπαρξη ή μη ύπαρξη των δημοκρατικών κανόνων εξαρτάται από το κατά πόσον αυτοί ανταποκρίνονται στη διαιώνιση των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας, στην ταξική δομή και στους κρατικούς θεσμούς που υποστηρίζουν τις προηγούμενες και ηγεμονικές σχέσεις μεταξύ των κρατών»*⁷⁰.

Οι περίοδοι μακρόχρονης δημοκρατικής διακυβέρνησης στον καπιταλισμό αποτελούν τις περιόδους κατά τις οποίες η αστική δημοκρατία, στο πλαίσιο των εκάστοτε κοινωνικών συνθηκών, παρέχει το κατάλληλο πλαίσιο έκφρασης και ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων. Από την άλλη όμως, η καπιταλιστική δημοκρατία φτάνει τα εγγενή της όρια όταν η λειτουργία της θέτει σε κίνδυνο ή παρέχει τις συνθήκες για την ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ακόμα και μέσα στο πιο «προηγμένο» κράτος τίθενται όρια στη δημοκρατία, αφού προτεραιότητα αποτελούν οι καπιταλιστικές ιδιοκτησιακές σχέσεις και η διατήρησή τους⁷¹. Στο πλαίσιο της λειτουργίας της δημοκρατίας διευρύνεται η κοινωνική δράση και ο πολιτικός αγώνας, κατά τρόπο που αμφισβητείται η ηγεμονία της καπιταλιστικής τάξης. Σε τέτοια περίπτωση η καπιταλιστική τάξη οδηγείται τελικά *«στο να απορρίψει τους δημοκρατικούς κανόνες, θεσμούς και διαδικασίες»*⁷².

Η εργαλειακή φύση της δημοκρατίας συχνά συνεπάγεται την κατάργηση κεκτημένων της εργατικής τάξης και άλλων κοινωνικών ομάδων. Ακόμη επιτρέπει τον κατά καιρούς επαναπροσδιορισμό ορισμένων κανόνων λειτουργίας της έτσι ώστε να

⁶⁹ Petras J. et Veltmeyer H., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα. Ο Ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα*. (Μτφ. Ο. Συκιώτη) Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2005, σελ. 141 – 159.

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 146-7.

⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 147.

⁷² Στο ίδιο, σελ. 158.

εξυπηρετούνται καινούριοι στόχοι και στρατηγικές συμμαχίες⁷³. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου επαναπροσδιορισμού μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι τάσεις για μεταβολές στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία στο πλαίσιο της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, και της ανάγκης οικονομικής ανάκαμψης (βλ. αποκατάστασης του ποσοστού του κέρδους) μετά τη δεκαετία του '70. Χρειάζεται να σημειωθεί όμως ότι σήμερα με μεγαλύτερη δυσκολία - ή λιγότερο «ανώδυνα» - σε σύγκριση με το παρελθόν, μπορεί να υπάρξει επιστροφή σε απολυταρχικά καθεστώτα, κυρίως στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Σίγουρα όμως δεν μπορούν να αποκλειστούν πιθανές οπισθοδρομήσεις απολυταρχικού χαρακτήρα, ιδιαίτερα σε λιγότερο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες αν και όχι αποκλειστικά. Γενικά όμως, σήμερα διατηρούνται τα βασικά χαρακτηριστικά του δημοκρατικού τρόπου διακυβέρνησης ενώ ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως η καθολική ψηφοφορία, θεωρούνται αναφαίρετα.

Η εργαλειακή αντίληψη της δημοκρατίας στον καπιταλισμό αποτελεί χρήσιμο, μόνο όμως εν μέρει ορθό αναλυτικό εργαλείο. Ορισμένες λειτουργίες ή εκφάνσεις, αλλά και δυνατότητες που προκύπτουν στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας δεν ανταποκρίνονται σε μια στενά εργαλειακή αντίληψη της δημοκρατίας. Οι δυνατότητες για πολιτική και κοινωνική δράση στο πλαίσιο της δημοκρατίας στον καπιταλισμό, ακόμη και αν δεν οδηγούν σε κατάργηση του καπιταλιστικού συστήματος, μπορούν να οδηγήσουν σε πραγματική παρέμβαση στους όρους ζωής της εργατικής τάξης και των κυριαρχούμενων τάξεων γενικά. Δεν μπορεί να αποκλειστεί εκ προοιμίου η δυνατότητα θετικής δράσης, υιοθετώντας απόλυτα μια στενά εργαλειακή αντίληψη της δημοκρατίας στον καπιταλισμό.

Η πολιτική συγκρότηση της εργατικής τάξης και η διεξαγωγή πολιτικού αγώνα στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας αφήνουν περιθώριο για κατακτήσεις υπέρ της εργατικής τάξης. Επομένως, χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψη ο πολιτικός αγώνας και η ταξική πάλη, με την οποία συνδέεται οργανικά το καπιταλιστικό κράτος και κατ' επέκταση οι δημοκρατικές του λειτουργίες.

⁷³ Στο ίδιο, σελ.157.

7. Δημοκρατία και πολιτική διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος

Ο Πουλαντζάς⁷⁴ υποστηρίζει ότι το κράτος είναι ο μοναδικός θεσμός που έχει την καθολική ευθύνη για τη διατήρηση της συνοχής της ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας, της οποίας αποτελεί μέρος. Αυτό αποτελεί και το βασικό ρόλο του καπιταλιστικού κράτους που επιτυγχάνεται μέσω των θετικών μέτρων προς τις κυριαρχούμενες τάξεις. Στο πλαίσιο της σχέσης του κεφαλαίου, δηλαδή της σχέσης του κεφαλαιοκράτη με το μισθωτό εργάτη, το κράτος δεν αποτελεί μονοδιάστατο εκπρόσωπο των συμφερόντων της άρχουσας κεφαλαιοκρατικής τάξης αλλά αποτελεί μέρος της καπιταλιστικής σχέσης και λειτουργεί για τη γενική διατήρηση και αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Για να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής χρειάζονται, παράλληλα με την παραγωγή του κέρδους, υλικές παραχωρήσεις προς τις παραγωγικές τάξεις, για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης τους. Οι διάφορες κοινωνικές λειτουργίες και τα μέτρα υπέρ των κυριαρχούμενων τάξεων είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, *«έστω κι αν η ύπαρξή τους οφείλεται, εν μέρει, στους λαϊκούς αγώνες και αντιπροσωπεύει, κάποτε, μια κατάκτησή τους»*⁷⁵.

Η αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εξ'ορισμού απαιτεί εκτός από την παραγωγή του κέρδους, και ουσιαστικές, υλικές παραχωρήσεις προς τις παραγωγικές τάξεις, για διασφάλιση της επιβίωσής τους, και για βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης τους. Ανάλογα με τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης και τον εκάστοτε συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων, λαμβάνονται από την πολιτική εξουσία και το κράτος τα αναγκαία μέτρα για τη διασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης και της κοινωνικής συνοχής. Η σύγχρονη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία εξυπηρετεί το συμβιβασμό ανάμεσα στην ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και την ανάγκη διανομής του παραγόμενου πλούτου κατά τρόπο που να εξυπηρετούνται οι

⁷⁴ Πουλαντζάς, Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. (Μτφ. Γ. Κρητικός), Θεμέλιο, 1991 (α' εκδ. 1978).

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 273.

ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες και να διασφαλίζεται η επιβίωση και αναπαραγωγή των παραγωγικών τάξεων.

Όπως αναφέρει και ο Streeck, υπάρχουν δύο διαφορετικά και συγκρουόμενα κριτήρια διαχείρισης των πόρων μιας κοινωνίας, τα οποία πρέπει να συμβιβάσει ο δημοκρατικός καπιταλισμός: η οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου - η αύξηση του κέρδους - και οι κοινωνικές ανάγκες, όπως αυτές επικυρώνονται από τις συλλογικές επιλογές της δημοκρατικής πολιτικής⁷⁶. Η προσπάθεια εξισορρόπησης ανάμεσα σε αντίθετα συμφέροντα καταλήγει συχνά σε αρνητικό αντίκτυπο για εκείνους που ασκούν την εξουσία. Το κράτος οφείλει να παρουσιάζεται ως ο ουδέτερος μεσολαβητής ανάμεσα στα αντικρουόμενα ταξικά συμφέροντα. Στην πράξη όμως οι κυβερνήσεις ενεργούν πολλές φορές υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς ανάλογα με το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων και τον συνασπισμό εξουσίας. Η αποτυχία των κυβερνήσεων να ανταποκριθούν στις δημοκρατικές αξιώσεις για κοινωνική προστασία και αναδιανομή του πλούτου έχει ως αποτέλεσμα να χάνουν την υποστήριξη της πλειοψηφίας⁷⁷. Από την άλλη, η παράβλεψη των αξιώσεων των ιδιοκτητών των παραγωγικών πόρων μπορεί να οδηγήσει σε οικονομικά προβλήματα που κατ' επέκταση και πάλι υπονομεύουν την πολιτική υποστήριξη⁷⁸.

Η ανάπτυξη των πολιτικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων είναι αποτέλεσμα της συγκρουσιακής αυτής σχέσης, γι' αυτό και τα δικαιώματα αυτά αποτελούν προϊόν πολιτικών αγώνων, αντικείμενο διεκδίκησης αλλά και επίμαχο σημείο σε περιόδους κατάλυσης ή προβληματικής λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών. Πολλά από τα οικονομικά μέτρα του κράτους επιβάλλονται στο κράτος από τις διεκδικήσεις των δυναστευόμενων τάξεων, με βάση τις λαϊκές, κοινωνικές ανάγκες (κοινωνική ασφάλιση, πολιτική για την ανεργία, υγεία, εκπαίδευση κ.α.)⁷⁹. Αυτή είναι η προσέγγιση του Πουλαντζιά που, ενδεικτικά, αναφέρει:

⁷⁶ Streeck W., "The Crises of Democratic Capitalism". *New Left Review* Vol. 71, Sept-Oct 2011, σελ. 7.

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 7.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁷⁹ Πουλαντζιάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π. σελ. 265-6.

«Το Κράτος, παίρνοντας υπόψη τον συσχετισμό δυνάμεων με τις δυναστευόμενες τάξεις και τις αντιστάσεις τους αναλαμβάνει θεμελιακά μέτρα υπέρ της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, που τα παρασκευάζει με πολιτικό τρόπο, δηλαδή έτσι που να μπορούν, με ορισμένες παραχωρήσεις στις δυναστευόμενες τάξεις (λαϊκές κατακτήσεις), να εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή της ταξικής ηγεμονίας και της κυριαρχίας του συνόλου της αστικής τάξης πάνω στις λαϊκές μάζες»⁸⁰.

Τα πολιτικά δικαιώματα συνιστούν παραχώρηση – και λαϊκή κατάκτηση - σε πολιτικό επίπεδο. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία με το καθολικό δικαίωμα ψήφου είναι κεκτημένο του εργατικού κινήματος, κατά τον ίδιο τρόπο όπως και το κράτος πρόνοιας. Γι' αυτό και η αποσύνθεση του κράτους πρόνοιας που συντελέστηκε μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970 δεν είναι ανεξάρτητη εξέλιξη από την κρίση δημοκρατίας⁸¹.

Ενώ τις πρώτες δεκαετίες μετά το Β' ΠΠ κυριαρχούν οι κεϋνσιανές πολιτικές και η ανάγκη για εκτενή πολιτικό έλεγχο του καπιταλισμού, που προάγουν την ομαλή συμβίωση καπιταλισμού και δημοκρατίας, από τη δεκαετία του 1980 και μετά κυριαρχεί η ιδέα της απελευθέρωσης των αγορών από το στενό πολιτικό έλεγχο, στο όνομα της μεγαλύτερης και αποδοτικότερης οικονομικής ανάπτυξης. *«Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση των πραγμάτων, που είναι η πιο τέλεια αντανάκλαση του φετιχιστικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής στον χώρο της οικονομικής πολιτικής, έπρεπε να διαβρωθεί το μεταπολεμικό κεκτημένο και να εμπορευματοποιηθούν τα δημόσια αγαθά»⁸².*

Στην προσπάθεια των κυρίαρχων τάξεων και συνασπισμών εξουσίας να ανταπεξέλθουν στην οικονομική ύφεση της δεκαετίας του '70 εγκαταλείποντας τις κεϋνσιανές πολιτικές και ακολουθώντας νεοφιλελεύθερες, δόθηκε προτεραιότητα στην

⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 266.

⁸¹ Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π., σελ. 6.

⁸² Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση 2007, 2008, 2009...* Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σελ. 127.

ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους ούτως ώστε να υπάρξει ανάπτυξη, χωρίς όμως να υπάρχει παράλληλα και αύξηση των εισοδημάτων των μισθωτών στο ύψος της παραγωγικότητας. Μέσω των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών και απορρυθμίσεων καθιλώθηκε το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ, ενώ το μερίδιο του κέρδους αυξήθηκε⁸³. Η μονοδιάστατη αντίληψη της ανάπτυξης ως αύξησης του ποσοστού του κέρδους στο ΑΕΠ, είναι βασικό χαρακτηριστικό του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης, που δεν αφήνει περιθώριο στην ικανοποίηση των ευρύτερων κοινωνικών αναγκών. *«Πρόκειται για ένα μοντέλο που ενώ αρνείται να ικανοποιήσει βασικές κοινωνικές ανάγκες (περιλαμβανομένων των αναγκών παιδείας και πολιτισμού, υγείας και ποιότητας ζωής, ελεύθερου χρόνου και δημιουργικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου), παράγει χλιδή αφενός και φτώχεια αφετέρου»⁸⁴.*

Στην ανάλυση του Μαρξ, είναι ο ίδιος ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής που δεν επιτρέπει να τεθούν ως προτεραιότητα οι κοινωνικές ανάγκες: η μάζα της παραγωγής καθορίζεται από την κλίμακα της παραγωγής, δηλαδή από το ποσοστό του κέρδους και όχι από τις ανάγκες της κοινωνίας⁸⁵. Για τον ίδιο λόγο η αύξηση της παραγωγικότητας δε συνεπάγεται την απασχόληση όλου του ικανού για εργασία μέρους του πληθυσμού, και μάλιστα με μικρότερο απόλυτο χρόνο εργασίας, αντιθέτως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής χρειάζεται ένα μέρος της εργατικής τάξης σε καθεστώς εφεδρείας. Ενώ υπάρχει συνεχής αύξηση της παραγωγικότητας, η ανεργία αυξάνεται, οι ώρες εργασίας όχι μόνο δε μειώνονται αλλά η τάση είναι να αυξάνονται, το ίδιο και τα όρια συνταξιοδότησης. Το κεφάλαιο είναι μια κοινωνική δύναμη που είναι αποξενωμένη από την κοινωνία και αντιπαρατίθεται με αυτήν⁸⁶.

Ο Πουλαντζας αναλύει το στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, το στάδιο στο οποίο θεωρούσε ότι βρισκόταν το κράτος την δεκαετία του 1970. Σύμφωνα με την ανάλυση του, σε αυτό το στάδιο περιορίζονται οι πολιτικές επιλογές του κράτους και των

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 127.

⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 128

⁸⁵ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, Τόμος Τρίτος*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

⁸⁶ Στο ίδιο.

τακτικών που επιτρέπουν την αναπαραγωγή της ταξικής ηγεμονίας⁸⁷. Είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά ότι, σε αυτό το στάδιο, οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους κατέχουν δεσπόζουσα θέση, λόγω του ρόλου του κράτους στην οικονομία, γεγονός που αλλάζει το σύνολο του πολιτικού χώρου. «*Το σύνολο των ενεργειών του Κράτους αναδιοργανώνεται τώρα σε σχέση με τον οικονομικό του ρόλο*»⁸⁸.

Η πιο πάνω ανάλυση είναι χρήσιμη στη μελέτη της παγκοσμιοποίησης όπως έχει διαμορφωθεί από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, όπου ο αυξημένος ανταγωνισμός υποχρεώνει το κράτος να θέσει ως άμεση προτεραιότητα την αύξηση του κέρδους και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Το κράτος υποχρεώνεται σε μέτρα και τακτικές, όπως η κατάλυση του κράτους προνοίας, που εν τέλει δυσχεραίνουν μια βασική λειτουργία του, την επιδίωξη της κοινωνικής συνοχής και εν τέλει τη διασφάλιση της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Το καπιταλιστικό κράτος στοχεύει στην ταξική ηγεμονία, δρα όμως στο πλαίσιο των ασταθών ταξικών σχέσεων και υποχρεώνεται σε παραχωρήσεις υπέρ των δυναστευομένων τάξεων, δηλαδή σε υλικά, θετικά μέτρα για τις λαϊκές μάζες⁸⁹. Πρόκειται για σημαντικούς παράγοντες δημιουργίας συνοχής και κοινωνικής συναίνεσης, συγχρόνως με άλλα κατασταλτικά ή ιδεολογικά μέσα και μηχανισμούς. Χωρίς αυτή την υλική σχέση το καπιταλιστικό κράτος θα ήταν ένα ολοκληρωτικό κράτος πλήρους ταξικής ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων. Οι λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους που επιδιώκουν τη συναίνεση και τη συνοχή της ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας, σε πολιτικό επίπεδο πήραν τη μορφή της αστικής, αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ακριβώς, στην ιστορική του εξέλιξη το έθνος-κράτος έχει νομιμοποιηθεί πάνω σε μια δημοκρατική βάση, σύμφωνα με την οποία οφείλει να διασφαλίζει τα ίσα δικαιώματα των πολιτών του⁹⁰. Οφείλει να φροντίσει έτσι ώστε να εκπληρώνονται οι κοινωνικές προϋποθέσεις άσκησης των δικαιωμάτων του πολίτη, ακριβώς επειδή η καπιταλιστική οικονομία από μόνη της δεν το διασφαλίζει. Όπως τονίζει το Πουλαντζάς, αυτή η υλική

⁸⁷ Πουλαντζάς Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός* ό.π. σελ. 242

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 248

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 42-43

⁹⁰ Habermas J., *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, Πόλις, Αθήνα, 2003, σελ. 101

διάσταση της σχέσης κράτους-λαϊκών μαζών δεν εμπίπτει ούτε στην καταστολή ούτε στην ιδεολογία⁹¹.

Με αφετηρία την πιο πάνω σκέψη μπορεί να ερμηνευθεί η ύπαρξη δημοκρατικών στοιχείων στο καπιταλιστικό κράτος ως συνάρτηση της ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους. Σίγουρα όμως ο στόχος της πολιτικής κοινωνίας στον καπιταλισμό δεν είναι η διόρθωση ή η απάλειψη των ανισοτήτων αλλά η διευκόλυνση της λειτουργίας της καπιταλιστικής κοινωνίας⁹². Η ύπαρξη δημοκρατικών στοιχείων στο καπιταλιστικό κράτος δεν είναι αυτονόητη και σχετίζεται τόσο με τα επίπεδα κοινωνικής ανάπτυξης αλλά και με τον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων. Ακριβώς το γεγονός ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία επιδιώκει τη νομιμοποίηση ενός εξορισμού ταξικού κοινωνικού συστήματος και την εφαρμογή μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης σε μια ταξική κοινωνία αποτελεί βασική αιτία των προβλημάτων και της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας.

Ο Macpherson κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στο δικαίωμα ψήφου και την πραγματική άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Εισηγείται ότι παρά την επέκταση του δημοκρατικού δικαιώματος ψήφου, η πολιτική εξουσία παραμένει ουσιαστικά και κατά κύριο λόγο στην τάξη των ιδιοκτητών⁹³. Πρόκειται για θεμελιώδη κριτική της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, με την οποία ο Macpherson αναδεικνύει την αδυναμία νομιμοποίησης των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών. Κατά τον Keyssar, τα μεγάλα ποσοστά αποχής από τις εκλογικές διεργασίες σήμερα δεν είναι άσχετα με την πορεία της εξέλιξης του δικαιώματος της ψήφου και του ταξικού της περιεχομένου. Υποστηρίζει ότι η συμμετοχή στις εκλογές είναι χαμηλή σε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες δεν κατείχαν δικαίωμα ψήφου παλαιότερα⁹⁴.

Εν κατακλείδι, η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος και ο εκδημοκρατισμός δεν ήταν αυτόματο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης αλλά προέκυψε ως ανάγκη για τη διασφάλιση της συνοχής των ταξικά διαιρεμένων καπιταλιστικών κοινωνιών μετά

⁹¹ Πουλιαντζάς Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός* ό.π.

⁹² Tombazos S., *La marché contre la démocratie*, ό.π., σελ. 7.

⁹³ Macpherson C.B., *Ατομικισμός*, ό.π. σελ. 362.

⁹⁴ Keyssar A., *The right to vote* ό.π. Βλ. σχετικά με την αποχή το κεφάλαιο 3.

την ανάπτυξη των διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος. Η φιλελεύθερη παράδοση δεν ενσωμάτωσε τα δημοκρατικά αιτήματα παρά μόνο όταν η πολιτική συμμετοχή των μαζών ήταν αναπόφευκτη. Η ανάγκη διασφάλισης και διατήρησης της συναίνεσης εντός μιας ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας υποχρεώνει το κράτος σε ουσιαστικές, υλικές παραχωρήσεις υπέρ των κυριαρχούμενων τάξεων - ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, τις λαϊκές διεκδικήσεις, την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και τον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων - επέκταση των οποίων είναι και τα πολιτικά, δημοκρατικά δικαιώματα. Έτσι, η φιλελεύθερη δημοκρατία εμφανίζεται στα πλείστα κράτη προϋπόθεση της λειτουργίας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αφήνοντας ταυτόχρονα περιθώρια δράσης στις κυριαρχούμενες τάξεις.

Η σχέση καπιταλισμού-δημοκρατίας διέπεται από μια εγγενή σύγκρουση. Η φιλελεύθερη δημοκρατία αξιώνει πολιτική ισότητα, γεγονός που θα μπορούσε να σημαίνει ότι η κατάκτηση της εξουσίας από την εργατική τάξη μπορεί να οδηγήσει σε πολιτικές που δεν ανταποκρίνονται στα συμφέροντα την τάξης των ιδιοκτητών μέσων παραγωγής. Σε μια ταξική κοινωνία όμως, όπως είναι η καπιταλιστική, δεν υπάρχει σύμπτωση ή ενότητα συμφερόντων όσων δυνητικά μπορούν να ασκούν την εξουσία. Από τη φιλελεύθερη σκοπιά, η ιστορία των σύγχρονων δημοκρατιών είναι η ιστορία του τρόπου διαχείρισης του καθολικού δικαιώματος ψήφου. Στο πλαίσιο της σύγκρουσης συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων και των εργατικών διεκδικήσεων πραγματοποιούνται βήματα επέκτασης προς, αλλά και οπισθοδρόμησης από τη δημοκρατία, ανάλογα με το συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων. Όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού και της νεοφιλελεύθερης του μορφής τα δημοκρατικά κεκτημένα τίθενται σε αμφισβήτηση, όχι μέσα από την κατάργηση του δικαιώματος της ψήφου αλλά μέσα από την υποτίμηση του αντικρίσματος του δικαιώματος αυτού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Από την κριτική στην αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

«Η ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατίας, που τέθηκε εμπράκτως με την επανάσταση του 1848, παραμένει ένας στόχος που απομένει να επιτευχθεί, ούτως ώστε η κριτική στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, όπως αυτή υπάρχει στην πραγματικότητα, να μην διολισθήσει σε αυταρχικές λύσεις ή μυθικές κοινότητες»⁹⁵.

Daniel Bensaïd

1. Γιατί να ασχοληθούμε με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία;

Από το πρώτο κεφάλαιο προκύπτει ότι η εξέλιξη της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν συντελέστηκε με τρόπο γραμμικό και δεν ακολούθησε πάντα διαδοχικά βήματα προόδου. Η αντίληψη ότι η δημοκρατία δεν αποτελεί απλώς μια στατική κατάσταση, και ούτε αφορά απλώς τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, αλλά μια συνεχή διεργασία σε πολλαπλά επίπεδα - κοινωνικό, πολιτικό, θεσμικό – αποτελεί θεωρητική προϋπόθεση της ανάλυσής μας. Ο ιδιαίτερος προβληματισμός του παρόντος κεφαλαίου προκύπτει από ορισμένες κριτικές θεωρήσεις ως προς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία σήμερα, και ιδιαίτερα οι λανθάνουσες λειτουργίες αυτών των κριτικών στο πλαίσιο μιας υπαρκτής τάσης αμφισβήτησης βασικών δημοκρατικών αρχών στις σύγχρονες, «ανεπτυγμένες» αλλά και «αναπτυσσόμενες», κοινωνίες.

⁹⁵ Bensaïd D., “Permanent Scandal”, in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011, σελ. 43.(δική μου μτφ).

Υπό το πνεύμα μιας ευρύτερης κριτικής ως προς τη λειτουργικότητα και τη χρησιμότητα των βασικών θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, υπάρχει μια σύγχρονη συζήτηση γύρω από τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα των σύγχρονων δημοκρατιών, και γενικότερα τη σημασία, το ρόλο, ακόμη και την αναγκαιότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Εντός αυτού του πλαισίου εντοπίζονται πολλές κριτικές στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, με διαφορετικές αφετηρίες και στόχους. Αυτό που ενδιαφέρει ιδιαίτερα είναι πώς και γιατί η κριτική που αφορά τη σημασία και την αναγκαιότητα της *αντιπροσώπευσης* λειτουργεί ως σημείο εκκίνησης και νομιμοποίησης μια ευρύτερης αμφισβήτησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αλλά και της δημοκρατίας εν γένει.

Ο προβληματισμός ξεκινά από το γεγονός ότι σήμερα παρουσιάζονται διαφόρων ειδών κριτικές στις αδυναμίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, από τις οποίες προκύπτουν συχνά προτάσεις για εναλλακτικές μορφές δημοκρατικής οργάνωσης όπως είναι η άμεση δημοκρατία, η συμμετοχική δημοκρατία, η διαβουλευτική δημοκρατία. Αυτές οι κριτικές κατατάσσονται σε ένα είδος κριτικής «εκ των έσω»⁹⁶, αφού δεν εντάσσονται στην αντιδημοκρατική θεωρία, διαφέρουν όμως και από τη ριζοσπαστική κριτική στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Εντούτοις, καταλήγουν ορισμένες φορές σε αμφισβήτηση των βασικών θεσμών των σύγχρονων αστικών δημοκρατιών: κοινοβούλια, εκλεγμένα σώματα/αιρετοί θεσμοί, πολιτικά κόμματα. Η κριτική αυτή δεν είναι καινοφανής, αφού παρόμοια επιχειρήματα αναπτύχθηκαν και σε άλλες χρονικές περιόδους, όπως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εάν όμως η σημερινή χρονική περίοδος χαρακτηρίζεται ως περίοδος «παρακμής» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ποιο ρόλο παίζει η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας των δημοκρατικών θεσμών; Αν η κριτική που αναπτύχθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως προς τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς των δημοκρατικών κρατών, κατά τρόπο που να καταλήγει σε αμφισβήτηση της δημοκρατίας εν γένει, προλείανε το έδαφος της μεγάλης δημοκρατικής εκτροπής με τα φαινόμενα του φασισμού και του ναζισμού, η αναβίωση ανάλογων θέσεων στην εποχή

⁹⁶ Όρος που χρησιμοποιεί η Nadia Urbinati στο Urbinati N., “Unpolitical Democracy”, *Political Theory*. February 2010 vol. 38 no. 1 σελ. 65-92.

της παγκοσμιοποίησης και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δημιουργεί την ανάγκη ενασχόλησης με τις θεωρίες αυτές σήμερα.

Σε μια περίοδο που η αντιπροσωπευτική δημοκρατία τίθεται υπό αμφισβήτηση, μας απασχολεί το περιεχόμενο και η λειτουργία των διαφορετικών κριτικών προσεγγίσεων, αλλά και η σημασία της υπεράσπισής της από την άλλη. Τα φαινόμενα ενίσχυσης της ακροδεξιάς σε πολλά ανεπτυγμένα κράτη, υπό τη σκιά της οικονομικής ύφεσης, (καθώς και η εμφάνιση λαϊκιστικών φαινομένων) – ή με πολιτικούς όρους, το ενδεχόμενο του φασισμού – γεννούν ένα προβληματισμό όσον αφορά τη σημασία, τη στρατηγική χρησιμότητα και λειτουργία θεωριών που αμφισβητούν τους βασικούς δημοκρατικούς θεσμούς και εν τέλει νομιμοποιούν πολιτικές θέσεις που αμφισβητούν τη δημοκρατία.

Οι ιδέες της κριτικής σε επίπεδο πολιτικής φιλοσοφίας συντρέχουν με - και παράλληλα νομιμοποιούν - συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις και πρακτικές. Τίθεται επομένως το ερώτημα της σημασίας και της αναγκαιότητας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, τουλάχιστον στη μορφή που έχει πάρει μέχρι σήμερα, όχι μόνο σε θεωρητικό, φιλοσοφικό επίπεδο, αλλά και σε πρακτικό, πολιτικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία σήμερα η μελέτη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως λαϊκή κατάκτηση και κατ' επέκταση ως τμήμα του ευρύτερου κοινωνικού κεκτημένου. Η διάσταση αυτή δεν μπορεί να αγνοηθεί, ακόμη και αν υπάρχει επίγνωση της λειτουργίας των λαϊκών κατακτήσεων ως παραγόντων διατήρησης του κοινωνικού συστήματος. Είναι δόκιμο λοιπόν το - κάθε άλλο παρά υποθετικό - ερώτημα: τι απομένει χωρίς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, χωρίς τα πολιτικά κόμματα και χωρίς το δικαίωμα ψήφου; Τι θα σήμαινε και τι θα συνεπαγόταν η απεμπόληση του δικαιώματος ψήφου, η διακυβέρνηση από μη εκλεγμένους κτλ; Για τον Daniel Bensaïd σημαίνει την επικράτηση της γνώμης έναντι της γνώσης. Για την Nadia Urbinati θα συνιστούσε θρίαμβο της αποπολιτικοποίησης.

Για τη μελέτη των ερωτημάτων που τίθενται, είναι πολύ σημαντική η ριζοσπαστική κριτική των Badiou, Zizeck, Ranciere κ.α., στους οποίους γίνεται ιδιαίτερη αναφορά. Κρίνεται σκόπιμο όμως να τονιστεί και μια άλλη, αντίθετη οπτική, αυτή που υπερασπίζεται τη σημασία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έναντι ενός άλλου υπαρκτού κινδύνου, της αμφισβήτησης της αστικής δημοκρατίας όχι με το πρόταγμα της κοινωνικής ισότητας και της χειραφέτησης των καταπιεζόμενων και των αποκλεισμένων τάξεων, αλλά μιας αμφισβήτησης που απονομιμοποιεί τη δημοκρατία εν γένει.

Η πολιτική αντιπροσώπευση συνιστά το κυρίαρχο μοντέλο στις σύγχρονες δημοκρατίες, σε διαφορετικά επίπεδα: του πολιτικού και κομματικού συστήματος, του κράτους, του κοινοβουλίου κτλ. Αποτελεί όμως η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μια αναπόδραστη αναγκαιότητα έναντι άλλων πρότυπων ή ιδεατών μορφών δημοκρατικής λήψης αποφάσεων, και δη έναντι μορφών άμεσης δημοκρατίας; Η θέση που θα στηριχθεί στο κεφάλαιο αυτό είναι ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία όχι μόνο δεν είναι η δεύτερη καλύτερη επιλογή έναντι της άμεσης δημοκρατίας, αλλά αποτελεί μια επιλογή με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που την καθιστούν αφενός αναπόφευκτη από πρακτικής σκοπιάς και αφετέρου, από μια καθαρά δημοκρατική προσέγγιση, την καθιστούν μια πολύ καλή επιλογή. Προσφέρει τη δική της «προστιθέμενη αξία» (“added-value”) υπό μια προϋπόθεση, όπως υποστηρίζει η Urbinati: τη δημοκρατική θεώρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η αντιπροσώπευση φέρει τη *δυνατότητα* της δημοκρατίας. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία εμπεριέχει την προοπτική του περαιτέρω εκδημοκρατισμού, όπως εμπεριέχει και την πιθανότητα υποχώρησης και εξασθένησης της δημοκρατίας.

2. Τα προβλήματα της αντιπροσώπευσης

Προτού προχωρήσουμε στην παρουσίαση κριτικών θεωρήσεων για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, παραθέτουμε επιγραμματικά ορισμένα προβλήματα της αντιπροσώπευσης που εμφανίζονται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, όπως αυτά συγκεντρώνονται κατά κύριο λόγο από τους Alonso S., Keane J., και Merkel W., και από

τα οποία ξεκινά και μεγάλο μέρος του προβληματισμού που θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Είτε αυτά αφορούν εν γένει την αντιπροσώπευση, είτε προκύπτουν από την ιστορική εξέλιξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αποτελούν εν πάση περιπτώσει πηγή κριτικών θεωρήσεών της.

Κατά την πορεία ανάπτυξης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διαμορφώθηκαν διάφορες προσεγγίσεις, αντίθετες ή κριτικές ως προς τη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή την αναγκαιότητα της αντιπροσώπευσης. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα εντοπίζεται μια τέτοια κριτική στη συζήτηση για το μέλλον των κοινοβουλίων και την κριτική του Carl Schmitt στα κοινοβούλια⁹⁷. Σήμερα παρατηρείται αναβίωση επιχειρημάτων που τίθεντο στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα κατά της αντιπροσώπευσης, στη βάση του ότι ο κυρίαρχος δεν μπορεί να αντιπροσωπευθεί διότι χάνει την κυριαρχία του⁹⁸.

Όντως, ένα υπαρκτό πρόβλημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που γέννα και πολλές κριτικές, είναι το ζήτημα του καθορισμού και της ερμηνείας των συμφερόντων των αντιπροσωπευόμενων από τους αντιπροσώπους⁹⁹. Στις σύγχρονες δημοκρατίες η σχέση εκπροσώπησης δεν έχει την έννοια της άμεσης αντιπροσώπευσης ταξικών συμφερόντων, αλλά ανταποκρίνεται περισσότερο στην έννοια της διαμεσολάβησης των συμφερόντων αυτών μέσα από την εκχώρηση της εντολής αντιπροσώπευσης στους εκπροσώπους¹⁰⁰. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι αναπόφευκτο

⁹⁷ Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011. σελ. 3. Βλ. Schmitt C., *The Crisis of Parliamentary Democracy* (1923), (trans. E. Kennedy). MIT Press, Massachusetts, 2000. Ο Schmitt υποστηρίζει ότι οι εκλογικοί θεσμοί δεν συνδέονται αναγκαστικά με τη δημοκρατία, αφού υπάρχει το ενδεχόμενο η μειοψηφία να αποτελεί τη θέληση του λαού. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία μπορεί να είναι αντιδημοκρατική και μια δημοκρατική μειοψηφία να επιβάλει τη δημοκρατία. Με αυτά τα επιχειρήματα επιχειρεί να αποσυνδέσει τη δημοκρατία από τους θεσμούς που θεωρούνται οι κατεξοχήν δημοκρατικοί θεσμοί: κοινοβούλια, καθολική ψήφος.

⁹⁸ Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, ό.π. σελ.3.

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 7.

¹⁰⁰ Βερναρδάκης Χ. και Μαύρης Γ., “Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης”. *Θέσεις, Τεύχος 18, περίοδος: Ιανουάριος - Μάρτιος 1987*.

το στοιχείο της ηγεμονίας στο εσωτερικό των σχέσεων εκπροσώπησης, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό¹⁰¹.

Οι Alonso, Keane και Merkel χαρακτηρίζουν ως διπλή «επίθεση» κατά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το διττό πρόβλημα της υποεκπροσώπησης συμφερόντων όσων έχουν αδύναμη φωνή και της υπερεκπροσώπησης πλούσιων και ισχυρών που διαθέτουν τα μέσα να οργανώνουν, να διατυπώνουν και να εκφράζουν τα συμφέροντα τους, συχνά εις βάρος άλλων¹⁰². Αντιπροσωπεύονται δηλαδή καλύτερα τα συμφέροντα που έχουν μεγάλη οικονομική βαρύτητα. Έτσι, η διαμόρφωση πλειοψηφίας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό κατασκευάσματα του χρήματος, της οργάνωσης και των μέσων ενημέρωσης¹⁰³.

Τα πιο πάνω είναι συναρτώμενα και με το φαινόμενο της αντικατάστασης του δήμου από επαγγελματίες πολιτικούς στις σύγχρονες δημοκρατίες¹⁰⁴. Η αντιπροσωπευτικότητα των πολιτικών κομμάτων τίθεται υπό αμφισβήτηση, γεγονός που μαζί με την αυξανόμενη (πραγματική ή εκλαμβανόμενη) απόσταση του πολίτη με τα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση, αλλά και τα φαινόμενα διαφθοράς κομματικών και κυβερνητικών παραγόντων, απονομιμοποιεί τη λειτουργία των βασικών αντιπροσωπευτικών θεσμών.

Εκτός από τα ζητήματα των θεσμών, η επέκταση των αρμοδιοτήτων του δημοκρατικού κράτους στο κοινωνικό πεδίο, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, έχει δημιουργήσει ένα πλέγμα κοινωνικού-πολιτικού κεκτημένου το οποίο τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη δεν καταφέρνουν πάντα να διασφαλίσουν. Τα δημοκρατικά συστήματα αποτυγχάνουν πολλές φορές να εκπληρώσουν τα δικά τους κριτήρια, όπως

¹⁰¹ Στο ίδιο.

¹⁰² Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, ό.π., σελ. 10

¹⁰³ Στο ίδιο, σελ.4

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

αυτό συνάγεται για παράδειγμα από την αύξηση ανισοτήτων στις χώρες του ΟΟΣΑ, τον αποκλεισμό μειονοτήτων και μεταναστών, την υποεκπροσώπηση των γυναικών κ.α.¹⁰⁵.

Εν κατακλείδι, αναφέρεται η «ασθένεια» του λαϊκισμού, ένα τεράστιο ζήτημα που αναγνωρίζεται ως μια βασική εγγενής παθογένεια της δημοκρατίας, για το οποίο υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Φαινόμενα λαϊκισμού στις σύγχρονες δημοκρατίες είναι συνδεδεμένα με δυσλειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ανάδειξη ηγετών ή κομμάτων που χρησιμοποιούν τη δυσaréσκεια της πλειοψηφίας για να αναδειχτούν στην εξουσία.

Ξεκινώντας από την αναγνώριση των προβλημάτων της, στο έργο των Alonso S., Keane J., και Merkel W.¹⁰⁶ αναγνωρίζονται δυο ειδών κριτικής στην αντιπροσώπευση:

(α) η κριτική των θεωρητικών της "εμβάθυνσης" και της συμμετοχικής δημοκρατίας και της "συμμετοχής των πολιτών" και

(β) η κριτική όσων θεωρούν ότι η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση αποτελεί ένα τρόπο περιορισμού της δημοκρατικής έκφρασης και ελέγχου των μαζών.

Όντως, μπορούμε να μιλήσουμε για τη ριζοσπαστική κριτική που θεωρεί ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία στηρίζει και συντηρεί τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, ότι αποτελεί μηχανισμό καταστολής των κοινωνικών κινημάτων και ότι η μορφή του πολιτικού κόμματος εξυπηρετεί τα πιο πάνω. Θα διαφοροποιήσουμε όμως το διαχωρισμό και θα αναφερθούμε στη συνέχεια στην κριτική της δημοκρατίας «εκ των έσω», για να καταλήξουμε στο τέλος στη θέση που, μέσα από την κριτική, υπερασπίζεται την αντιπροσωπευτική δημοκρατία που υποστηρίζει δηλαδή την ανάγκη της αντιπροσώπευσης στις σύγχρονες δημοκρατίες και είναι υπέρ της μορφής-κόμματος και των άλλων θεσμών της.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 10

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ.3.

3. Η κριτική «εκ των έσω»

Ανάμεσα στις κριτικές προσεγγίσεις απέναντι στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ορισμένες εμφανίζονται σήμερα να έχουν αυξανόμενη εφαρμογή και νομιμοποίηση. Υπάρχει μια σύγχρονη τάση κριτικής και αμφισβήτησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια κριτική «εκ των έσω»¹⁰⁷, δηλαδή δεν πρόκειται για αντιδημοκρατικές προσεγγίσεις π.χ. στη βάση ρατσιστικών ή άλλων αποκλεισμών. Παράλληλα, πρόκειται για προσεγγίσεις που διαφέρουν από την ριζοσπαστική κριτική στη δημοκρατία, ή την αριστερή κριτική στην αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Εντούτοις πρόκειται για κριτική που αμφισβητεί ουσιαστικά τη σημασία των βασικών θεσμών της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (κοινοβούλιο, δικαίωμα ψήφου, πολιτικά κόμματα) και θεωρεί ότι η αντιπροσώπευση – είτε εξ' ορισμού, είτε στη σύγχρονή μορφή που απέκτησε - δεν είναι πραγματικά δημοκρατική. Η κριτική αυτή συχνά καταλήγει στην άρνηση της πολιτικής αντιπαράθεσης και της σύγκρουσης ιδεών και πολιτικών θέσεων ως αναγκαίου συστατικού της διαδικασίας λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Οι εναλλακτικές προσεγγίσεις απέναντι στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία - όπως είναι η διαβουλευτική δημοκρατία (*deliberative democracy*), η αντίληψη της πολιτικής ως διαχείρισης, η άμεση δημοκρατία, η συμμετοχική δημοκρατία, η ανάγκη για ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών (συνήθως σε ένα πνεύμα αντιπαράθεσης με τα πολιτικά κόμματα) - στο βαθμό που παρατίθενται σε ένα πλαίσιο αντιπαραβολής με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τα προβλήματά της, όπως αυτά προαναφέρονται, απονομιμοποιούν σε τελική ανάλυση την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Θα υποστηριχτεί στη συνέχεια ότι οι εναλλακτικές μορφές δημοκρατικής συμμετοχής, μπορούν –υπό προϋποθέσεις- να λειτουργούν ενισχυτικά ή επικουρικά, ή σε ορισμένο βαθμό να καλύπτουν κενά της αντιπροσώπευσης, δεν μπορούν όμως να αντικαταστήσουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία εν γένει. Δεν μπορούν να

¹⁰⁷ Urbinati N. “Unpolitical Democracy”, *Political Theory*. February 2010 vol. 38 no. 1 σελ. 65-92.

υποκαταστήσουν τα πολιτικά δικαιώματα που κατοχυρώνει η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Μάλιστα, οι διαφορετικές αυτές μορφές, κατά τον τρόπο που προβάλλονται από την κυρίαρχη ιδεολογία, μετατοπίζουν την προβληματική από το κεντρικό σημείο της συρρίκνωσης της δημοκρατίας, παραλείπουν τον προβληματισμό για την επίλυση των προβλημάτων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και αντ' αυτού προτείνουν εναλλακτικές λύσεις που στην ουσία απορρίπτουν το ενδεχόμενο ενδυνάμωσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Θα αναλυθούν εκτενέστερα η διαβουλευτική, η συμμετοχική και η άμεση δημοκρατία.

ι. Διαβουλευτική Δημοκρατία

Η διαβουλευτική δημοκρατία αποτελεί μια μέθοδο συλλογικής λήψης αποφάσεων η οποία προτείνεται από διάφορους θεωρητικούς της δημοκρατίας, στην οποία η διαβούλευση έχει κεντρική σημασία. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή δημοκρατική θεωρία στην οποία η ψήφος έχει κεντρική σημασία, στην διαβουλευτική δημοκρατία το επίκεντρο της δημοκρατικής νομιμοποίησης μετατοπίζεται στη νομιμοποίηση που προκύπτει από την ελεύθερη διαβούλευση των ζητημάτων επί των οποίων λαμβάνονται οι αποφάσεις. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, το συνάθροισμα προτιμήσεων, όπως αυτές εκφράζονται με την ψήφο, δεν αποτελεί ικανοποιητική νομιμοποιητική βάση. Αντιθέτως, προτείνεται η ελεύθερη, αυθεντική διαβούλευση, απαλλαγμένη από παρεμβάσεις οικονομικών και ταξικών συμφερόντων και άλλων ομάδων πίεσης, όπως παρατηρείται στις σύγχρονες δημοκρατίες όπου μοναδικό κριτήριο νομιμοποίησης είναι ο σχηματισμός πλειοψηφίας ψήφων. Επίσης, η διαβούλευση είναι απαλλαγμένη από τη λογική της διαπραγμάτευσης (bargaining) που διακατέχει το παραδοσιακό πεδίο λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Με βάση την προσέγγιση αυτή, μια πραγματική διαβούλευση πρέπει να έχει ορισμένες βασικές προϋποθέσεις, όπως είναι η συμμετοχή σε αυτήν στη βάση της

ισότητας, δηλαδή στη βάση ίσων ευκαιριών απόκτησης του λόγου, υποβολής ερωτήσεων, έναρξης συζήτησης κ.α, η δυνατότητα αμφισβήτησης από όλους των θεμάτων υπό συζήτηση, η δυνατότητα αμφισβήτησης της διαδικασίας συζήτησης κ.α.¹⁰⁸. Προϋποθέτει την ύπαρξη διαδικασιών που θα διασφαλίσουν σε όλους τη δυνατότητα να εκφραστούν ελεύθερα και επί ίσοις όροις, και να δώσουν τη συγκατάθεση τους για τη λήψη της τελικής απόφασης¹⁰⁹. Προϋποθέτει ουσιαστικά την απουσία οποιωνδήποτε σχέσεων εξουσίας για σκοπούς διαβούλευσης στη βάση της ισότητας, απαλλαγμένη από κοινωνικές ή πολιτικές ιεραρχίες.

Τι είναι αυτό που "προσθέτει" η διαβουλευτική δημοκρατία; Με βάση την προσέγγιση αυτή, δεν αρκεί απλά η εξεύρεση συμβιβασμού λαμβάνοντας υπόψη τα διαφορετικά συμφέροντα. Στόχος της διαβούλευσης είναι να παραχθεί η δυνατότητα και να απελευθερωθεί η δύναμη της επικοινωνίας, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη των αναγκαίων συνθηκών ούτως ώστε όλοι οι ενδιαφερόμενοι να παρέχουν ελεύθερα τη συγκατάθεσή τους¹¹⁰.

Στόχος της διαβούλευσης δεν αποτελεί ο απλός συμβιβασμός ή η διαπραγμάτευση με στόχο την εξισορρόπηση συμφερόντων, αλλά η ομοφωνία, δηλαδή η συμφωνία όσων επηρεάζονται από μία απόφαση¹¹¹. Σε αντίθεση δηλαδή με τη λογική της παραδοσιακής διαπραγμάτευσης όπου οι συμμετέχοντες επιδιώκουν την επίτευξη των προκαθορισμένων συμφερόντων τους, η διαβούλευση επιτρέπει την εξεύρεση μιας λογικής συναίνεσης και μέσω αυτής του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος¹¹². Σημείο εκκίνησης των θεωριών της διαβουλευτικής δημοκρατίας ήταν η κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία και τους περιορισμούς της, και η προσπάθεια όπως η

¹⁰⁸ Mouffe, C. "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism". *Political Science Series IHS*, Vol (72): 1 – 17, 2000, σελ.5.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.5.

¹¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹¹ Boham J., "Survey Article: The Coming of Age of Deliberative Democracy". *The Journal of Political Philosophy*. Vol. 6, No 4, 1998, σελ. 400.

¹¹² Για τη διαβουλευτική δημοκρατία βλ. Risse T., "Let's Argue: Communicative Action in World Politics" in *International Organisation*, 54, 1, winter 2000.

δημοκρατική διακυβέρνηση ανταποκριθεί στο ιδεώδες της ενσάρκωσης της «λαϊκής βούλησης», που θα διαμορφωνόταν μέσω της δημόσιας διαβούλευσης των πολιτών¹¹³.

ι(α). Η κριτική της Mouffe στη διαβουλευτική δημοκρατία

Η C. Mouffe¹¹⁴ έχει αναπτύξει διεξοδική κριτική στην προσέγγιση της διαβουλευτικής δημοκρατίας, όπως αυτή παρουσιάζεται κυρίως μέσα από τις βασικές εκδοχές των John Rawls και Jurgen Habermas. Η διαβουλευτική δημοκρατία προκύπτει, και στις δυο περιπτώσεις, ως κριτική στο κυρίαρχο μοντέλο δημοκρατίας, και αποτελεί συγκεκριμένα μια θεωρητική και πρακτική πρόταση υπερπήδησης των προβλημάτων και ελλειμμάτων της. Με αφετηρία την κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία δηλαδή, εντάσσεται στις προτάσεις θεωρητικών της δημοκρατίας που επιζητούν την αναζωογόνηση και ενδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών δεδομένης της απομάκρυνσης των πολιτών από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα αλλά και άλλων προβλημάτων της φιλελεύθερης δημοκρατίας¹¹⁵. Οι θεωρητικοί της διαβουλευτικής δημοκρατίας όμως, στην προσπάθεια τους να συμφιλιώσουν τη φιλελεύθερη με τη δημοκρατική παράδοση τείνουν να διαγράφουν τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία και εν τέλει αδυνατούν να αποδεχτούν τη συγκρουσιακή φύση της δημοκρατικής πολιτικής, υποστηρίζει η Mouffe¹¹⁶.

Η κύρια ιδέα της διαβουλευτικής δημοκρατίας, ότι οι δημοκρατικές αποφάσεις σε μια κοινωνία πρέπει να λαμβάνονται μέσω μιας διαδικασίας διαβούλευσης ελεύθερων και ισότιμων πολιτών, αποτελεί αναβίωση μιας παλιάς ιδέας που υπήρχε ήδη και στην αθηναϊκή δημοκρατία του 5ου αιώνα π.Χ.¹¹⁷. Η Mouffe μελετά τους λόγους αναβίωσης της στις σύγχρονες κοινωνίες. Η συζήτηση αυτή προέκυψε ως αντίδραση στην κυριαρχία ενός μοντέλου δημοκρατίας που επικεντρώνεται στις διαδικασίες, και ιδιαίτερα στις

¹¹³ Boham J., “Survey Article: The Coming of Age of Deliberative Democracy”. *ό.π.*, σελ. 401.

¹¹⁴ Mouffe, C. *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*, *ό.π.*

¹¹⁵ Στο *ίδιο*, σελ.1.

¹¹⁶ Στο *ίδιο*, abstract.

¹¹⁷ Στο *ίδιο*, σελ.1.

διαδικασίες συνδιαλλαγής των πολλών διαφορετικών αξιών και συμφερόντων και την εξεύρεση συμβιβασμών όπως αυτές εκφράζονται ανάμεσα σε άλλα μέσα από τις εκλογές¹¹⁸. Είναι το λεγόμενο αθροιστικό μοντέλο (aggregative model). Η προσέγγιση της διαβουλευτικής δημοκρατίας θεωρεί το μοντέλο αυτό ανεπαρκές και πηγή της απαξίωσης των δημοκρατικών θεσμών και της κρίσης νομιμοποίησης των δυτικών δημοκρατιών. Θεωρεί ότι παρά τον πλουραλισμό αξιών και συμφερόντων, είναι εφικτή η εξεύρεση μιας συναίνεσης που να ξεπερνά τα όρια μιας απλής συμφωνίας ή συμβιβασμού¹¹⁹. Προτείνουν δηλαδή μια εναλλακτική στο κυρίαρχο μοντέλο δημοκρατίας.

Κατά τη Mouffe, ενώ ο αρχικός προβληματισμός από τον οποίο προκύπτει η πρόταση για διαβουλευτική δημοκρατία είναι εύλογος και είναι ορθή η ανάγκη μιας διαφορετικής θεώρησης της δημοκρατίας, η απάντηση που προσφέρουν είναι ανεπαρκής και οι προτάσεις τους αντιπαραγωγικές¹²⁰.

Οι περισσότεροι υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας, παρά την κριτική τους στάση, δεν αμφισβητούν τη φιλελεύθερη δημοκρατία, αλλά επιδιώκουν την εξεύρεση τρόπων συμφιλίωσης της δημοκρατίας με τους φιλελευθέρους θεσμούς¹²¹. Συνδράμουν ούτως ώστε ο φιλελευθερισμός να ανακτήσει την ηθική του διάσταση και οι φιλελεύθερες αξίες να συμφιλιωθούν με τη δημοκρατία¹²². Η διαβουλευτική προσέγγιση προϋποθέτει την απουσία ή την εξάλειψη οποιονδήποτε σχέσεων εξουσίας από τη δημόσια σφαίρα, ούτως ώστε να εξευρεθεί μια ορθολογιστική συναίνεση¹²³. Από αυτήν την προσέγγιση αναπόφευκτα διαφεύγει η ιδιαιτερότητα του πολιτικού και το γεγονός ότι η εξουσία είναι συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων¹²⁴.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ.2.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ.2.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 10-11.

¹²¹ Στο ίδιο, σελ.3.

¹²² Στο ίδιο, σελ.3.

¹²³ Στο ίδιο, σελ. 13.

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 13.

Η κύρια κριτική της Mouffe έγκειται στο ότι η πολιτική συναίνεση, ως μια ορθολογιστική επίλυση προβλημάτων και λήψης αποφάσεων στην οποία οι θεωρητικοί της διαβουλευτικής δημοκρατίας θεωρούν ότι μπορεί να καταλήξει η διαβούλευση, αρνείται την πολιτική σύγκρουση. Οι υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας δεν αναγνωρίζουν την πολιτική φύση των ορίων της προσέγγισης τους, και τα ανάγουν στο επίπεδο της ηθικής ή της λογικής¹²⁵. Δεν αναγνωρίζονται οι διαφορετικές και συγκρουσιακές λογικές μεταξύ δημοκρατίας και φιλελευθερισμού¹²⁶. Σε αυτή την ανικανότητα αναγνώρισης του παραδόξου της φιλελεύθερης δημοκρατίας βασίζεται η εσφαλμένη, κατά τη Mouffe, έμφαση ορισμένων θεωρητικών της δημοκρατίας (αλλά και πολιτικών) στη δυνατότητα συναίνεσης και εξάλειψης του ανταγωνισμού¹²⁷.

Η διαβουλευτική δημοκρατία δίνει έμφαση στη συζήτηση και το διάλογο, αντί στην ίδια τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ή ακόμη και στο αποτέλεσμα. Αποτελεί μια μη πολιτική προσέγγιση για τη δημοκρατία που εν τέλει καταλήγει σε άρνηση της πολιτικής.

ι(β). Διαβούλευση ως άρνηση της πολιτικής

Οι υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας, στην προσπάθεια τους να αναδείξουν τα ελλείμματα του κυρίαρχου μοντέλου δημοκρατίας, επιδιώκουν να θέσουν ως την πηγή της ισχύος του δημοκρατικού πολίτη την επικοινωνιακή δράση (communicative action) και την ελεύθερη έκφραση άποψης¹²⁸. Ο Habermas διαχωρίζει τα είδη της κοινωνικής δράση σε στρατηγικού τύπου δράση και επικοινωνιακού τύπου, όπου στην πρώτη περίπτωση οι κοινωνικοί δρώντες/ υποκείμενα προσανατολίζονται στην επίτευξη των στόχων τους, ενώ στη δεύτερη περίπτωση προσανατολίζονται στην

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ.9.

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ.9.

¹²⁷ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*. Πόλις, Αθήνα, 2007, σελ. 76. Βλ. κεφ. 1 για την ανάλυση της Mouffe των ξεχωριστών, συγκρουσιακών παραδόσεων της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

¹²⁸ Mouffe C., *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*, ό.π., σελ. 10.

εξεύρεση κοινής θέσης ή συμφωνίας¹²⁹: «οι κοινωνικές δράσεις μπορούν να διακριθούν ανάλογα με το αν οι συμμετέχοντες υιοθετούν μια στάση προσανατολισμένη είτε στην επιτυχία ή στην επίτευξη συμφωνίας»¹³⁰. Η θεώρηση αυτή καθίσταται προβληματική ως προς την ανάλυση της πολιτικής δράσης ή της κοινωνικής δράσης που σχετίζεται με την πολιτική εξουσία. Θέτοντας το επίκεντρο του προβληματισμού στη δημοκρατική πολιτική δράση, που μας ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα, η θεώρηση της επικοινωνιακής δράσης, με τον τρόπο που την ορίζει ο Habermas, ως την «ιδανική» μέθοδο πολιτικής δράσης, είναι προβληματική από την προσέγγιση της δημοκρατικής πολιτικής. Μια δημοκρατική προσέγγιση δεν μπορεί να μην ξεκινά από την παραδοχή ότι αναφερόμαστε στη μορφή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Αναφερόμαστε δηλαδή στην πολιτική δράση και την διεκδίκηση ή την άσκηση της εξουσίας σε ταξικά διαστρωμένες κοινωνίες.

Ο Habermas αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μια επικοινωνιακά επιτευχθείσα συναίνεση έχει ορθολογική βάση· δεν μπορεί να επιβληθεί από κανένα μέρος είτε εργαλειακά με άμεση παρέμβαση είτε στρατηγικά με την άσκηση επιρροής στις αποφάσεις των αντιπάλων»¹³¹. Η πολιτική δράση που υπερασπίζεται το συμφέρον μιας μερίδας της κοινωνίας, θίγοντας παράλληλα το συμφέρον μιας άλλης ομάδας, δεν μπορεί να ενταχθεί στο θεωρητικό σχήμα του Habermas, με βάση το οποίο μια ενδεχόμενη επίλυση του προβλήματος θα ήταν η εξεύρεση κοινά αποδεκτής θέσης μετά από μια διαβούλευση απαλλαγμένη από προκαθορισμένους στόχους των συμμετεχόντων, χωρίς προσπάθεια χειραγώγησης ή εξαπάτησης των συμμετεχόντων και σαφώς απαλλαγμένη από οποιεσδήποτε σχέσεις εξάρτησης ανάμεσά τους. Στη θεωρία αυτή, το επίκεντρο των δημοκρατικών δικαιωμάτων δεν είναι το δικαίωμα ψήφου, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και η συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων, άμεση ή μέσω αντιπροσώπων, αλλά η ελευθερία της άποψης και η ελευθερία δημόσιας και ισότιμης διαβούλευσης. Το κέντρο βάρους της δημοκρατικής νομιμοποίησης μετατοπίζεται από τις εκλογές και από

¹²⁹ Habermas J., *The theory of communicative action. Volume 1, Reason and the rationalization of society*. Beacon Press, Boston 1984, σελ. 286.

¹³⁰ Στο ίδιο, αγγλικό κείμενο: «social actions can be distinguished according to whether the participants adopt either a success-oriented attitude or one oriented to reaching understanding».

¹³¹ Στο ίδιο, σελ 287.

τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων μέσω αντιπροσώπων, στη σωστή συμμετοχή στη διαβούλευση που θα οδηγήσει στη λήψη των αποφάσεων. Ή αλλιώς, το κέντρο βάρους της δημοκρατικής νομιμοποίησης μετατοπίζεται από το στάδιο λήψης της απόφασης στο προηγούμενο στάδιο, πριν τη λήψη της απόφασης.

Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της δημοκρατικής νομιμοποίησης δίνει έμφαση στους πολίτες όχι ως ψηφοφόρους, ως εκλογικό σώμα, αλλά στην ιδιότητα τους ως κριτές. Σε αντίθεση με αυτή καθαυτή τη λήψη των αποφάσεων από τους δημοκρατικούς θεσμούς, η πολιτική δράση – η οποία εντοπίζεται στην κοινωνία των πολιτών – εκλαμβάνεται ως μια συνεχής αξιολόγηση της πολιτικής, δηλαδή αυτό που η Urbinati ονομάζει *αρνητική* πολιτική δράση των πολιτών¹³². Κατά τον Rosanvallon, που εκφράζει τις ιδέες αυτές, ο πολίτης - κριτής ασκεί δημόσιο έλεγχο και επιρροή στους θεσμούς, κατά τρόπο όμως ανεπίσημο και μη επιτακτικό¹³³. Το επιχείρημα του Rosanvallon είναι ότι το *αποτέλεσμα* της κατ' ουσία μη πολιτικής δράσης του πολίτη - κριτή είναι πολιτικό¹³⁴. Είναι στο πλαίσιο του ίδιου σκεπτικού άλλωστε που ο Rosanvallon στρέφεται σε έναν διευρυμένο ρόλο διορισμένων έναντι εκλεγμένων σωμάτων ή δημοσίων θέσεων και στην αύξηση των "ανεξάρτητων αρχών" ως υποστηρικτικά στοιχεία στην κλονισμένη νομιμοποίηση της ψήφου¹³⁵.

Η Urbinati αντιστρέφει το επιχείρημα: ο μη-πολιτικός χαρακτήρας της κριτικής στις σύγχρονες δημοκρατίες ενισχύει την αποστασιοποίηση από την πολιτική, ακόμη και τη δημοκρατία, και ευνοεί μια γενικότερη υποχώρηση του πολιτικού¹³⁶. Στις σύγχρονες δημοκρατίες, η παρακολούθηση και η κριτική από τους πολίτες δεν γίνονται στο όνομα της *περισσότερης συμμετοχής ή άμεσης άσκησης της εξουσίας*¹³⁷. Αντιθέτως, η «αρνητική» πολιτική δράση των πολιτών δίνει το μήνυμα της αποφυγής της εξουσίας,

¹³² Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 69.

¹³³ Στο ίδιο, σελ. 69.

¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 70.

¹³⁵ Bensaïd D., "Permanent Scandal", in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011., σελ. 19.

¹³⁶ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 70.

¹³⁷ Στο ίδιο, σελ. 70.

αντί της ανάκτησής της¹³⁸. Οι πολίτες αυτοπεριορίζονται σε ένα ρόλο θεατή και στην καλύτερη των περιπτώσεων στο ρόλο του κριτή των εξελίξεων και των αποφάσεων μιας άλλης- μικρής- μερίδας της κοινωνίας, χωρίς να επιδιώκουν οι ίδιοι να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων. Θεωρούν ότι η άσκηση της εξουσίας εξ'ορισμού δεν αποτελεί δική τους αρμοδιότητα. Κατά συνέπεια, δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες απομάκρυνσης και έλλειψης ενδιαφέροντος για τις πολιτικές αποφάσεις. Η κριτική άλλωστε είναι η εξουσία του θεατή, και όχι του παίκτη¹³⁹.

Η μη-πολιτική δημοκρατία, όπως της ονομάζει η Urbinati αποτελεί μια μορφή αποστασιοποιημένης συμμετοχής, ένα είδος παθητικής παρουσίας¹⁴⁰. Ο στόχος του πολίτη-κριτή είναι να καταστήσει την εξουσία περισσότερο διάφανη και αμερόληπτη, όχι όμως να τη διευρύνει και να την καταστήσει περισσότερο προσβάσιμη. Πρόκειται για μια προσέγγιση που αντιλαμβάνεται την πολιτική συμμετοχή λιγότερο αναγκαία, με αποτέλεσμα όλο και περισσότερη απάθεια για την ενεργό συμμετοχή¹⁴¹.

Αναπόσπαστο μέρος της μελέτης μιας ιδέας είναι και η ενασχόληση με τις συνθήκες και τις αιτίες ανάπτυξής της τη δεδομένη ιστορική στιγμή, αλλά και τα αποτελέσματα τα οποία εκούσια ή ακούσια μπορεί να επιφέρει η εφαρμογή της. Η Urbinati αναφέρεται στη στρατηγική χρήση της «διαβουλευτικής δημοκρατίας» (deliberative democracy) ως αντίδοτο στις ίδιες τις δημοκρατικές διαδικασίες (ψηφοφορία, ο κανόνας της πλειοψηφίας κ.α.). Η Ε.Ε. μπορεί να αναλυθεί ως ένα σχετικό παράδειγμα. Η διαβουλευτική δημοκρατία υιοθετήθηκε από τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., σε μια προσπάθεια να καλυφθεί το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ε.Ε. Η διαβουλευτική μορφή γίνεται αντιληπτή από ορισμένους θεωρητικούς που ασχολούνται με την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως μια εναλλακτική θεώρηση της δημοκρατίας που μπορεί να επιτρέψει στην Ε.Ε. να είναι δημοκρατική, χωρίς να μετατραπεί σε ένα κράτος ή μια ομοσπονδία, δηλαδή χωρίς να αντιγράφει το πρότυπο του δημοκρατικού κράτους, στο πλαίσιο του οποίου ήδη οι πολίτες είναι αποξενωμένοι

¹³⁸ Στο ίδιο, σελ. 70.

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ Στο ίδιο.

και απομακρυσμένοι από τους θεσμούς¹⁴². Από την άλλη όμως, μπορεί να προταθεί η λειτουργία της ως αντιστάθμισμα στη μειωμένη λαϊκή παρέμβαση στην εξουσία και στο «δημοκρατικό έλλειμμα». Προσδίδει δημοκρατική νομιμοποίηση στο «ευρωπαϊκό οικοδόμημα», το οποίο όπως θα δούμε σε κατοπινό κεφάλαιο δεν προσφέρει αντιστάθμισμα στο μειωμένο ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων στη λήψη των αποφάσεων.

ii. Συμμετοχική και άμεση δημοκρατία

Η διαβουλευτική δημοκρατία εντάσσεται, μαζί με διάφορες άλλες παραπλήσιες σχόλες σκέψεις στις θεωρίες της συμμετοχικής δημοκρατίας. Κεντρικές έννοιες της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι η πολιτική συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων σε όσο το δυνατό περισσότερους τομείς¹⁴³. Δίνει έμφαση στη σημασία της πολιτικής συμμετοχής και της ανάδειξης ενεργών πολιτών, στις εκπαιδευτικές λειτουργίες της δημοκρατίας, και ορισμένες θεωρίες μιλούν και για επέκταση του εκδημοκρατισμού σε νέους τομείς ή σφαίρες κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας όπως της εργασίας, της εκπαίδευσης, της ιδιωτικής ζωής κ.α¹⁴⁴. Προτάσσει τη διευρυμένη συμμετοχή των πολιτών στην έκφραση, τη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης και στη λήψη των αποφάσεων¹⁴⁵. Ο Benjamin Barber, ένας από τους εκπροσώπους της σχολής της συμμετοχικής δημοκρατίας, θεωρεί ότι η αντιπροσώπευση καταστρέφει τη συμμετοχή και δεν είναι πραγματικά δημοκρατική¹⁴⁶. Θεωρεί ως εκ τούτου ότι η συμμετοχική δημοκρατία μπορεί να αντιμετωπίσει τα σοβαρά προβλήματα της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας¹⁴⁷. Όπως και στη διαβουλευτική δημοκρατία, στη συμμετοχική δημοκρατία δίνεται έμφαση στη διαδικασία της συμμετοχής στη δημόσια

¹⁴² Ενδεικτικά, η θέση αυτή παρατίθεται στο Schmalz-Bruns R., "The Euro-Polity in Perspective: Some Normative Lessons from Deliberative Democracy", in Kohler-Koch B., Rittberger B., (ed) *Debating the democratic legitimacy of the European Union*. Rowman & Littlefield Publishers, Maryland, 2007.

¹⁴³ Schmidt M.G., *Θεωρίες της δημοκρατίας*. (μτφ. Δεκαβάλλα Ε.) Σαββάλας, Αθήνα 2004, σελ. 279.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 279-30.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 281.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σελ.282, βλ. ενδεικτικά: Barber B., Barber B., *A Passion for Democracy*, Princeton, 1998.

¹⁴⁷ Schmidt M.G., *Θεωρίες της δημοκρατίας, ό.π.*, σελ. 282.

έκφραση και μέσω αυτής στη *διαμόρφωση* της πολιτικής βούλησης. Οι πολιτικές θέσεις ή η πολιτική θέληση των πολιτών γίνονται αντιληπτά ως αποτέλεσμα παρά ως προϋπόθεση της διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, θέση που παραπέμπει στον Schumpeter¹⁴⁸. Το ζήτημα αυτό είναι προβληματικό στο βαθμό που δεν αναγνωρίζεται ο ρόλος των ταξικών και άλλων κοινωνικών συμφερόντων, δηλαδή όταν αυτά γίνονται αντιληπτά ως να μπορούν να διαγραφούν από την - υπό ιδανικές προϋποθέσεις - πολιτική συμμετοχή στο όνομα της εξεύρεσης του κοινού, καθολικού συμφέροντος.

Όσον αφορά την άμεση δημοκρατία, στα σύγχρονα κράτη σαφώς δεν υπάρχουν αποκλειστικά άμεσες δημοκρατίες, αλλά ορισμένα κράτη διαθέτουν αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς παράλληλα με την ύπαρξη θεσμών αντιπροσώπευσης, όπως η συχνή διεξαγωγή δημοψηφισμάτων για τη λήψη διαφόρων αποφάσεων, καθώς και η δυνατότητα νομοθετικής πρωτοβουλίας των πολιτών¹⁴⁹. Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας συναντώνται σε ομοσπονδιακά κράτη, στο επίπεδο των κρατιδίων, όπως για παράδειγμα σε κρατίδια της Γερμανικής ομοσπονδίας¹⁵⁰. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα σύγχρονου κράτους με ανεπτυγμένες μορφές άμεσης δημοκρατίας είναι αυτό της Ελβετίας, όπου οι πολίτες καλούνται να ψηφίσουν για διάφορα ζητήματα μέσω της διεξαγωγής δημοψηφισμάτων με πολύ μεγάλη συχνότητα σε σύγκριση με οποιοδήποτε άλλο κράτος¹⁵¹.

Οι άμεσες μορφές δημοκρατίας προτάσσονται συχνά ως αντίβαρο στις αδυναμίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ως μια μορφή δημοκρατίας που επιτρέπει τη διευρυμένη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων και ως εκ τούτου είναι ουσιαστικά περισσότερο δημοκρατική. Διασφαλίζει περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής, εντούτοις όμως αυτό δεν σημαίνει ότι με την άμεση δημοκρατία

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 282.

¹⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 398.

¹⁵⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 399.

¹⁵¹ Κατά την περίοδο 1945 – 1988 διεξήχθησαν στην Ελβετία 311 δημοψηφίσματα, ενώ επόμενες χώρες ήταν η Ιταλία με 47, η Νέα Ζηλανδία με 26 και η Αυστραλία με 24 δημοψηφίσματα. (Στοιχεία από Schmidt M.G., *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π. σελ. 402).

εξαλείφονται σημαντικές αδυναμίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Για παράδειγμα, η θέληση για πολιτική συμμετοχή εξαρτάται συνήθως από την πρόσβαση στην πληροφόρηση και την εκπαίδευση, που κατά κανόνα αποτελεί συνάρτηση της οικονομικής ευρωστίας¹⁵². Οι κοινωνικο-οικονομικές προϋποθέσεις της πολιτικής συμμετοχής δηλαδή δεν εξαλείφονται αυτόματα λόγω της μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι άμεσες μορφές δημοκρατίας είναι επίσης περισσότερο επιρρεπείς σε φαινόμενα δημαγωγίας, χωρίς τη δυνατότητα να αναζητηθούν πολιτικές ευθύνες¹⁵³.

Οι άμεσες μορφές δημοκρατίας αντιμετωπίζονται συνήθως ως δυσεφάρμοστες μορφές λήψης αποφάσεων και δημοκρατικής οργάνωσης των κρατών, δηλαδή αντιμετωπίζουν μια κριτική από μια καθαρά πρακτική σκοπιά. Όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια όμως, υπάρχουν περαιτέρω επιχειρήματα - τόσο υπέρ όσο και ενάντια - ως προς τη δημοκρατικότητα των άμεσων μορφών δημοκρατίας.

Στο σημείο αυτό όμως είναι χρήσιμο να σταθούμε σε μια ενδιαφέρουσα ανάλυση όσον αφορά την εννοιολόγηση αλλά και τη χρήση των εννοιών που περιγράφουν τις σύγχρονες εναλλακτικές μορφές δημοκρατίας. Οι Dinerstein A.C. και Ferrero J.P. αναφέρονται στον περιοριστικό χαρακτήρα των εννοιών της συμμετοχικής και διαβουλευτικής δημοκρατίας ως αναλυτικά εργαλεία ερμηνείας ορισμένων σύγχρονων φαινομένων. Αναφορικά με την εμπειρία των κοινωνικών κινημάτων της Λατινικής Αμερικής και την επέκταση εξωθεσμικών μορφών συλλογικής δράσης, αναφέρονται στα νέα εννοιολογικά πλαίσια, όπως η άμεση, συμμετοχική και διαβουλευτική δημοκρατία, που αποσκοπούν να συλλάβουν την επίδραση των νέων αυτών μορφών συμμετοχής και συλλογικής δράσης¹⁵⁴. Θεωρούν ότι τα εννοιολογικά αυτά πλαίσια, όπως αναπτύχθηκαν από την συμβατική πολιτική επιστήμη, αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν τη σημασία των εναλλακτικών αυτών μορφών συμμετοχής στην εμβάθυνση της δημοκρατίας, και αντιθέτως ότι αυτό επιτυγχάνεται από μια άλλη θεωρητική προσέγγιση, τη ριζοσπαστική

¹⁵² Schmidt M.G., *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 415.

¹⁵³ Στο ίδιο, σελ. 415.

¹⁵⁴ Dinerstein, A. C. and Ferrero, J. P., *The limits of participatory democracy: social movements and the displacement of disagreement in South America*. Working Paper. Bath: Centre for Development Studies, University of Bath, 2012.

δημοκρατική θεωρία. Αναφέρονται στις επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων δομικών μεταβολών κατά τη δεκαετία του 1990 σε χώρες τις Λατινικής Αμερικής, που πυροδότησαν μια διαδικασία δημιουργίας ταυτότητας και παράλληλα οργανωτικής συγκρότησης νέων κινημάτων από αυτόχθονες, αγρότες, άνεργους και ακτήμονες. Στόχος των κοινωνικών κινημάτων ήταν, πέρα από τη βελτίωση της διαβίωσης τους, και η ενδυνάμωση της δημοκρατικής συμμετοχής τους, με τη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής και πολιτικής δράσης¹⁵⁵. Θεωρούν ότι η συνεισφορά των κινημάτων αυτών στη διαδικασία εκδημοκρατισμού και ο ριζοσπαστικός τους χαρακτήρας ως προς αυτό, δεν αναγνωρίζεται από το σύγχρονο ακαδημαϊκό έργο περί άμεσης, συμμετοχικής ή διαβουλευτικής δημοκρατίας. Θεωρούν ότι αυτό γίνεται από τη ριζοσπαστική προσέγγιση των Mouffe, Ranciere κ.α., που εκλαμβάνει τη δημοκρατία όχι ως υπεράσπιση των δικαιωμάτων υφιστάμενων κοινωνικών ομάδων - που παραπέμπει στην έννοια της αντιπροσώπευσης - αλλά ως επανακαθορισμό ταυτοτήτων¹⁵⁶. Φυσικά αναγνωρίζουν την αποριζοσπαστικοποίηση ορισμένων κοινωνικών κινημάτων που επήλθε με την αναγνώρισή τους από το κράτος και με την ικανοποίηση ορισμένων αιτημάτων τους και συμπερίληψή τους σε κρατικές πολιτικές, δηλαδή με την ενσωμάτωση των θέσεων τους στην κυρίαρχη πολιτική ατζέντα¹⁵⁷.

Αυτό στο οποίο εντέλει καταλήγουν οι συγγραφείς είναι ότι η εννοιολόγηση των μορφών της άμεσης, συμμετοχικής και διαβουλευτικής δημοκρατίας διοχετεύεται ούτως ώστε να μην αμφισβητεί τον ηγεμονικό λόγο¹⁵⁸. Ξεφεύγοντας από την περίπτωση της Λατινικής Αμερικής, μπορούμε εδώ να δώσουμε το «δυτικό» παράδειγμα εναλλακτικών μορφών πολιτικής δράσης, όπως η συμμετοχή σε μη κυβερνητικές οργανώσεις ως αντικατάσταση άλλων μορφών πολιτικής δράσης, που καταλήγει σε απεμπόληση του δικαιώματος συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων αφού η πολιτική δράση εξαντλείται στα πλαίσια της έκφρασης άποψης.

¹⁵⁵ Dinerstein, A. C. and Ferrero, J. P., *The limits of participatory democracy*, ό.π. σελ. 1.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹⁵⁷ Όπως το Κίνημα των ανέργων στην Αργεντινή (Piqueteros) τη δεκαετία του 2000, βλ. Dinerstein, A. C. and Ferrero, J. P., *The limits of participatory democracy*, ό.π., σελ. 10.

¹⁵⁸ Πρόκειται για θέση που υποστηρίζει και η Mouffe, με την οποία συμφωνούν οι συγγραφείς.

4. Η ριζοσπαστική κριτική στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία

i. Η κριτική των Badiou και Žižek

Η κριτική ορισμένων θεωρητικών απέναντι στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία ξεκινά από την ιστορική ταύτιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την αστική δημοκρατία, και κατ' επέκταση με τη θέση ότι η αστική αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρουσιάζεται ως η μοναδική επιλογή διακυβέρνησης, αντίβαρο στον ολοκληρωτισμό και - σε φιλοσοφικό και πνευματικό επίπεδο - σήμα κατατεθέν της ελευθερίας όπως την ορίζει ο αναπτυσσόμενος δυτικός κόσμος. Αυτό είναι το σημείο εκκίνησης της σκέψης του Badiou.

Η "δημοκρατική" μορφή του αστικού κράτους με έρεισμα τον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό παρουσιάζεται χωρίς αντιπάλους στο ιδεολογικό πεδίο¹⁵⁹. Κατά την κυρίαρχη αντίληψη, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρουσιάζεται ως μια ατελής μεν, αλλά η λιγότερο κακή μορφή εξουσίας έναντι του ολοκληρωτισμού¹⁶⁰. Κεντρικό σημείο την άποψης του Badiou για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ότι οι εκλογές, που είναι ο βασικός θεσμός λειτουργίας της, γίνονται αντιληπτές ως μηχανισμός καταστολής των κινημάτων και «αποριζοσπαστικοποίησης» των κοινωνικών συγκρούσεων¹⁶¹.

Ένα ανάλογο προβληματισμό εκφράζει και ο Žižek. Η δημοκρατία, αναφέρει, αποτέλεσε την παρείσδυση των αποκλειόμενων (excluded) στην κοινωνικο-πολιτική σφαίρα¹⁶². Σήμερα αυτό τίθεται υπό αμφισβήτηση. Υπάρχουν δύο ακραίες θέσεις όσον αφορά το κατά πόσο η δημοκρατία εξυπηρετεί όντως την πιο πάνω λειτουργία. Από τη μια η δημοκρατία γίνεται αντιληπτή ως μια απατηλή μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, της ταξικής ηγεμονίας, και από την άλλη υπάρχει η θέση ότι η δημοκρατία στη σημερινή της μορφή αποτελεί αλλοίωση της πραγματικής δημοκρατίας¹⁶³. Η συζήτηση

¹⁵⁹ Badiou A., *Η κομμουνιστική υπόθεση*. (μτφ Ηλιάδης, Ν. κ.α.). Πατάκης, Αθήνα 2009, σελ. 251

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 10.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 56.

¹⁶² Žižek S., *First tragedy as, then as farce*. Verso, London, 2009, σελ.99

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ.100

ανάμεσα στις δύο θέσεις είναι αρκετά θεωρητική, και ο Zizeck επιλέγει μια πιο πραγματιστική προσέγγιση.

Καταρχήν, θεωρεί σημαντική την αναγνώριση και αντιμετώπιση των περιορισμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας¹⁶⁴. Αναφέρεται σε προσεγγίσεις που θεωρούν ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία παθητικοποιεί τις μάζες¹⁶⁵. Κάνει ιδιαίτερη αναφορά στον Chomsky, για τον οποίο η κοινοβουλευτική δημοκρατία συνιστά περιορισμό της συμμετοχής των μαζών. Ο περιορισμός της λαϊκής συμμετοχής δηλαδή αποτελεί προϋπόθεση της ομαλής λειτουργίας της δημοκρατίας. Ο Chomsky αναγνωρίζει την ιδιότητα που έχει η κοινοβουλευτική δημοκρατία να «παθητικοποιεί», που την καθιστά ασυμβίβαστη με την άμεση πολιτική αυτοοργάνωση του λαού¹⁶⁶.

Επομένως, αφού ο λαός δεν κυβερνά πραγματικά αλλά μόνο φαινομενικά, ενώ η εξουσία κατέχεται από μια ελίτ, τί συνιστά ουσιαστικά η λεγόμενη "κρίση δημοκρατίας"; Η κρίση δημοκρατίας, απαντά ο Zizeck, δεν έγκειται στο ότι ο λαός παύει να εμπιστεύεται τον εαυτό του και να πιστεύει στη δύναμή του, αλλά αντιθέτως ότι σταματά να εμπιστεύεται τις κυβερνούσες ελίτ¹⁶⁷. Διαταράζεται δηλαδή η ισορροπία της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος.

Το ζήτημα που θέτει ο Zizeck έχει ιδιαίτερη σημασία. Τι μπορεί να συνιστά μια κοινώς αποδεκτή – δηλαδή αναγνωρισμένη από την επίσημη πολιτεία – «κρίση δημοκρατίας»; Το πρόβλημα από τη σκοπιά της κυρίαρχης άποψης δεν είναι ότι περιορίζεται η συμμετοχή των πολιτών / του λαού στη λήψη των αποφάσεων. Ο προβληματισμός ξεκινά όταν η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν μπορεί να παρέχει νομιμοποίηση στις κυβερνούσες ελίτ. Μόνο τότε ξεκινά να αναγνωρίζεται ως πρόβλημα

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.133.

¹⁶⁵ Αναφέρεται στη θέση του Τρότσκι ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία παθητικοποιεί τις μάζες και αφήνει το προνόμιο της νομοθετικής πρωτοβουλίας στην κρατική μηχανή (Žižek Slavoj, *First tragedy as, then as farce*. Verso, London 2009, σελ.133 , Αναφορά στο Trotsky L., *Terrorism and Communism*. Verso Books, London 2007)

¹⁶⁶ βλ. Chomsky N, *Necessary Illusions*. South End Press Cambridge 1999, σελ. 69. Ο Chomsky καταλήγει στο συμπέρασμα αναλύοντας, ανάμεσα σε άλλα, την πολιτική των ΗΠΑ ως προς χώρες την Λατινικής Αμερικής τις δεκ. 1960-70.

¹⁶⁷ Žižek S., *First tragedy as, then as farce*. ό.π, σελ.133

ή «κρίση»ντης δημοκρατίας. Το πραγματικό ζητούμενο είναι η νομιμοποίηση του κοινωνικού συστήματος.

Επανερχόμενοι στον κλασσικό όρο της «βούλησης, όρος που δεν συναντάται σε πολλές σύγχρονες πολιτικές αναλύσεις, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία παθητικοποιεί τη λαϊκή βούληση¹⁶⁸. Με τον ίδιο τρόπο που η ελευθερία της αγοράς συνιστά μη-ελευθερία για όσους πουλούν την εργατική τους δύναμη, λέει ο Zizeck, κατά τον ίδιο τρόπο η δημοκρατία υπονομεύεται από την κοινοβουλευτική της μορφή με τη συνακόλουθη παθητικοποίηση της μεγάλης πλειοψηφίας, όπως και από την αυξανόμενη ισχύ της λογικής του κράτους έκτακτης ανάγκης¹⁶⁹.

Ο Zizeck δεν «αποκηρύσσει» τις εκλογές, αλλά εμμένει στο ότι δεν εκφράζουν καθεαυτό την αλήθεια: κατά κανόνα οι εκλογές αντικατοπτρίζουν την άποψη που εκφράζει την κυρίαρχη ιδεολογία¹⁷⁰. Το ενδεχόμενο εκλογών που να αντικατοπτρίζουν την αλήθεια – εκλογές όπου η πλειοψηφία «ξυπνά» και ψηφίζει κατά της ηγεμονικής θέσης – αποτελεί την εξαίρεση παρά τον κανόνα¹⁷¹. Ο Zizeck αναγνωρίζει μια αυθεντική *προοπτική* στη δημοκρατία, η οποία εντούτοις σήμερα χάνει έδαφος υπέρ του αυταρχικού καπιταλισμού¹⁷². Από εδώ κρατούμε την έννοια της *προοπτικής*, γιατί συνάδει με τη θέση της Urbinati που θα αναλυθεί πιο μετά, συγκεκριμένα αυτό που ονομάζει «*δημοκρατική θεώρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*».

ii. *Η σημασία της φιλελεύθερης δημοκρατίας για την C. Mouffe*

Στις ριζοσπαστικές κριτικές της δημοκρατίας εντάσσεται συνήθως και αυτή της C. Mouffe, η οποία εντούτοις καταλήγει σε μια διαφορετική θέση αναγνωρίζοντας μια θετική δυναμική στη φιλελεύθερη δημοκρατία.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ.135.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σελ.135. Για την «κατάσταση εξαίρεσης» βλ. κεφάλαιο 5 του παρόντος κειμένου.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.137.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ.137-8.

¹⁷² Στο ίδιο, σελ.138.

Η Mouffe υποστηρίζει ότι η συνάρθρωση των δύο διαφορετικών λογικών / παραδόσεων της φιλελεύθερης δημοκρατίας μπορεί να υπάρξει με θετικό τρόπο. Αναγνωρίζοντας την ένταση μεταξύ τους, διαβλέπει μια πραγματική αρετή της φιλελεύθερης δημοκρατίας¹⁷³. Αναγνωρίζει έτσι μια δυναμική στη φιλελεύθερη δημοκρατία. Υποστηρίζει ότι χρειάζεται καταρχήν να αναγνωριστεί η ένταση μεταξύ των δύο συνιστωσών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και στη συνέχεια να αναγνωριστεί η δυνατότητα συνύπαρξης της ελευθερίας και της ισότητας¹⁷⁴. Όχι όμως σε μια προσπάθεια εκρίζωσης της έντασης μεταξύ τους μέσω μιας ανέφικτης, κατά τη Mouffe, ορθολογιστικής συναίνεσης¹⁷⁵.

Θεωρεί δηλαδή ότι η σύγκρουση στην σύγχρονη δημοκρατία έχει ενοποιητικό ρόλο. Η ιδιαιτερότητα ακριβώς της σύγχρονης δημοκρατίας είναι ότι αποδέχεται και νομιμοποιεί τη σύγκρουση¹⁷⁶. Χρειάζεται την αντιπαράθεση πολιτικών θέσεων και την πραγματική σύγκρουση για τις ενδεχόμενες εναλλακτικές επιλογές¹⁷⁷. Αντιθέτως, η άμβλυνση των πολιτικών διαφορών – όπως για παράδειγμα συντελείται με τη σύγκλιση σοσιαλδημοκρατικών και συντηρητικών/φιλελεύθερων – δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση διακριτών πολιτικών ταυτοτήτων¹⁷⁸. Αυτό απονοηματοδοτεί την ίδια την πολιτική και τη βασική διάστασή της, τη σύγκρουση. Η απουσία πραγματικά δημοκρατικής αντιπαράθεσης – ή αλλιώς η υποβάθμιση της πολιτικής – απομακρύνει τους πολίτες από τη συμμετοχή στα πολιτικά κόμματα και την πολιτική δράση γενικότερα. Επικρατεί μια ευρύτερη αποπολιτικοποίηση.

Η υποβάθμιση της πολιτικής, δημοκρατικής αντιπαράθεσης, συνιστά για τη Mouffe αιτία ανάπτυξης άλλων τύπων συλλογικής ταυτότητας (θρησκευτικών, εθνικιστικών, εθνοτικών κ.α)¹⁷⁹. Αυτό επιτρέπει την ανάδειξη ανταγωνισμών άλλης μορφής, που εν

¹⁷³ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*. (μτφ. Κιουκπιόλης Α.). Πόλις, Αθήνα 2004. σελ. 78.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 79.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 79.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 199.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 199.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 199.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 200.

τέλει υπονομεύουν τη δημοκρατική πολιτική¹⁸⁰. Επίσης, η εμμονή στις αποκαλύψεις σκανδάλων, η «σταυροφορία» εναντίον της διαφθοράς και της διαπλοκής, αποτελούν συχνά ενδείξεις απουσίας σαφών πολιτικών διαχωριστικών γραμμών και λειτουργούν ως υποκατάστατα τους¹⁸¹.

Η σημασία της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας έγκειται, για την Mouffe, στο ότι διατηρεί ανοιχτό το πεδίο της αντιπαράθεσης δεξιάς – αριστεράς, γι' αυτό και οι σχέσεις εξουσίας υπόκεινται μόνιμα σε αμφισβήτηση χωρίς να μπορεί να υπάρξει ποτέ οριστική νίκη¹⁸².

iii. «Το μίσος για τη δημοκρατία»

Με το ζήτημα της κριτικής στη δημοκρατία καταπιάνεται και ο J. Rancier¹⁸³. Αναφέρει ότι δυο είναι οι ιστορικές μορφές που παίρνει η κριτική στη δημοκρατία. Από τη μια είναι η κριτική της αριστοκρατίας, που επιδίωξε να έρθει σε συμβιβασμό με τη δημοκρατία από τη στιγμή που την εξέλαβε ως ένα αναπόφευκτο γεγονός, (δηλ. επεδίωξε να διατηρήσει τόσο την "κυβέρνηση των αρίστων" όσο και την ιδιοκτησιακή τάξη πραγμάτων), και από την άλλη η κριτική που πηγάζει από τη σκέψη του Μαρξ, δηλ. η κριτική που αξίωσε, πέρα από την ελευθερία και την ισότητα στους θεσμούς και τους νομούς, και την ισότητα στην υλική ζωή¹⁸⁴. Ο Rancier όμως εντοπίζει σήμερα μια νέα κριτική της δημοκρατίας ή ένα νέο μίσος για τη δημοκρατία, όπως το ονομάζει, που δεν ανήκει αυστηρά σε καμία από τις πιο πάνω κριτικές¹⁸⁵. Το νέο αντιδημοκρατικό αίσθημα δεν καταπιάνεται τόσο με τους θεσμούς όσο με το λαό και τα ήθη του¹⁸⁶. Η κριτική αυτή εκλαμβάνει την κοινωνία ως υπερβολικά δημοκρατική, από την οποία πρέπει να προστατευθεί η δημοκρατική διακυβέρνηση. Διακατέχεται από την αντίληψη ότι η

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 200.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 201.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 85.

¹⁸³ Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*. (μτφ. Ιακώβου Β.) Πεδίο, Αθήνα 2009

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 19-20.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 20.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 20-21.

δημοκρατική διακυβέρνηση δεν πρέπει να αφήνεται να διαφθαρεί από τη δημοκρατική κοινωνία και τις απαιτήσεις ισότητας και σεβασμού όλων των διαφορών¹⁸⁷.

Ο ίδιος ασκεί τη δική του ιδιαίτερη κριτική. Η πραγματική δημοκρατία για τον Rancier σημαίνει την απαλλαγή της κοινωνίας από οποιουδήποτε τίτλους παροχής δικαιώματος εξουσίας ή δικαιώματος διακυβέρνησης των ανθρώπων, που ιστορικά σχετίζονται είτε με τη γέννηση (δηλαδή την καταγωγή), είτε με την κατοχή πλούτου¹⁸⁸. Γι' αυτό θεωρεί την επιλογή των ατόμων που κυβερνούν με κλήρο ως την πιο δημοκρατική διαδικασία κατανομής των θέσεων εξουσίας, αφού εγγυάται την αποσύνδεση της διακυβέρνησης από την καταγωγή και τον πλούτο. Είναι γι' αυτό άλλωστε που η "διακυβέρνηση του οποιουδήποτε" προκαλεί πάντα το μίσος όσων διαθέτουν κάποιο τίτλο "για τη διακυβέρνηση των ανθρώπων: γέννηση, πλούτο ή επιστήμη"¹⁸⁹. Η ιδέα όμως της κλήρωσης έχει καταστεί αδιανόητη στις σύγχρονες κοινωνίες διότι μια εκ διαμέτρου αντίθετη ιδέα έχει καθιερωθεί ως εντελώς φυσική¹⁹⁰, η ιδέα ότι "η επιθυμία άσκησης της εξουσίας αποτελεί τον πρώτο τίτλο που ξεχωρίζει τους άξιους να την καταλάβουν"¹⁹¹.

Ως εκ τούτου ο Rancier δεν κατατάσσει την αντιπροσώπευση στις ιδανικές δημοκρατικές μορφές. Θεωρεί ότι η εκλογή δεν αποτελεί μια καθαυτή δημοκρατική μορφή και ότι η αντιπροσώπευση είναι μια ολιγαρχική μορφή¹⁹². Ο εκλογές άλλωστε ξεκίνησαν ως έκφραση της συναίνεσης που είχε ανάγκη η ανώτερη εξουσία για να κυβερνήσει. Και σίγουρα η καθολική ψηφοφορία σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί "φυσική συνέπεια" της δημοκρατίας¹⁹³. Ακριβώς, η δημοκρατία επειδή αποτελεί ρήξη με τη "φύση", ρήξη με τη νομιμοποίηση της εξουσίας στη φυσική ή ισχύουσα τάξη πραγμάτων, δεν μπορεί να έχει οποιαδήποτε "φυσική συνέπεια"¹⁹⁴. Ο Rancier βλέπει τη δημοκρατία ως μια μορφή λειτουργίας του κράτους που ενώ αρχικά θεμελιώθηκε στα προνόμια των

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 21

¹⁸⁸ βλ. στο ίδιο, σελ. 70-72.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 130.

¹⁹⁰ Ενώ δεν θεωρείτο φυσική ούτε από τον Πλάτωνα, ούτε από τα μέλη της γαλλικής ή της αμερικανικής συντακτικής συνέλευσης. Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*, ό.π. σελ. 67-68.

¹⁹¹ Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 67-68.

¹⁹² Στο ίδιο, σελ. 81.

¹⁹³ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 83.

"φυσικών" ελίτ (λόγω καταγωγής ή λόγω κατοχής του πλούτου), σταδιακά εκτράπηκε από τη λειτουργία αυτή λόγω των δημοκρατικών αγώνων¹⁹⁵.

Για τον Rancier η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία συνίσταται στη συνεχή εκτροπή από τον "περιοριστικό" της χαρακτήρα ως προς τη δυνατότητα παρέμβασης των κυριαρχούμενων μαζών, ενώ ταυτόχρονα συντελούνται διαρκείς αντιστάσεις στις εκτροπές αυτές ούτως ώστε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία να διατηρήσει τον εξαρχής "περιοριστικό" της χαρακτήρα.

"Η καθολική ψηφοφορία είναι μια μορφή μεικτή, που τη γέννησε η ολιγαρχία, την έστρεψε προς άλλη κατεύθυνση ο δημοκρατικός αγώνας και συνεχώς την ανακατακτά η ολιγαρχία, η οποία προτείνει τους υποψήφιους της και ενίοτε τις αποφάσεις της στην επιλογή του εκλογικού σώματος, δίχως ποτέ να μπορεί να αποκλείσει τον κίνδυνο να συμπεριφερθεί το σώμα αυτό σαν ένας πληθυσμός που κληρώνει"¹⁹⁶.

Αναφέρει ενδεικτικά τα δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία για τη Συνταγματική Συνθήκη της Ε.Ε. το 2005. Καταρχήν, ο τρόπος που η Συνταγματική Συνθήκη παραπέμφθηκε σε δημοψήφισμα για έγκριση, παραπέμπει στο πρωτογενές νόημα της εκλογής ως έκφραση συγκατάθεσης από το λαό σε εκείνους που είναι ικανοί να τον καθοδηγήσουν¹⁹⁷. Όμως, αυτό που αναμενόταν ως ένα δημοψήφισμα για επικύρωση της Συνταγματικής Συνθήκης κατέληξε σε μία έκπληξη αφού η συμπεριφορά του εκλογικού σώματος προκάλεσε μια ανατροπή. Η πλειοψηφία του λαού έκρινε ότι επρόκειτο για ένα αληθινό ερώτημα, και αυτή ήταν η κυριότερη έκπληξη του δημοψηφίσματος¹⁹⁸. Ο λαός εξέλαβε το ερώτημα που τέθηκε ενώπιον του ως πραγματικό.

Ο Rancier εντοπίζει τη λύση για το μη-δημοκρατικό χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είτε στο πιο ακραίο εφικτό σενάριο στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 112.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 112.

δημοκρατίας, είτε στα περιθώρια εξαίρεσης και εναπόκειται σε μια διαφοροποιημένη συμπεριφορά του λαού. Όπως και άλλοι θεωρητικοί της ριζοσπαστικής κριτικής της δημοκρατίας, βλέπει ουσιαστικά τη λύση *έξω* από τα όρια ή τα συνηθισμένα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ο Rancier διαβλέπει ως μοναδικό τρόπο αντίστασης στην “ανάκτηση της ολιγαρχίας” ένα ακραίο σενάριο ή ένα σενάριο εξαίρεσης *εκτός* του σύγχρονου δημοκρατικού κεκτημένου. Με αυτή τη λογική, η πολιτική δράση μπορεί να αποσκοπεί και να σχετίζεται μόνο με την ανατροπή και την επανάσταση και δεν υπάρχει έτσι δυνατότητα πολιτικής δράσης εντός της αστικής δημοκρατίας. Με τη θέση ότι *«δεν υπάρχει δημοκρατική διακυβέρνηση»* αφού η *«διακυβέρνηση πάντα ασκείται από τη μειοψηφία για την πλειοψηφία»*¹⁹⁹, ο Rancière μεταθέτει τη δυνατότητα πολιτικής μόνο σε συνθήκες πραγματικής δημοκρατικής διακυβέρνησης, απαλλαγμένης από τους περιορισμούς της αστικής δημοκρατίας.

Υπό αυτό το πρίσμα, η πολιτική εξουσία στην αστική δημοκρατία, λειτουργεί πάντα και απόλυτα υπέρ των συμφερόντων της κυρίαρχης μειοψηφίας, και οι διεκδικήσεις άλλων ομάδων δεν μπορούν να επιφέρουν οποιαδήποτε ουσιαστική αλλαγή. Αυτή η λογική, που αρνείται τη δυνατότητα πολιτικής δράσης και αναγνωρίζει ως εφικτή δράση μόνο ότι εμπίπτει στα όρια της διαχείρισης, αρνείται επίσης την αναγνώριση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως κοινωνικό κεκτημένο. Μια τέτοια κριτική στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν αφήνει χώρο, δεν επιτρέπει τον προβληματισμό για τη σημασία των σύγχρονων δημοκρατικών κεκτημένων. Χωρίς να απορρίπτεται η κριτική που προτάσσει το όραμα ενός ουσιαστικού εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, θέλουμε να στρέψουμε το ενδιαφέρον στη σημασία του δημοκρατικού κεκτημένου, χωρίς την αναγνώριση και προάσπιση του οποίου καθίσταται πιο πιθανή η διολίσθηση στην ανεπίσημη ολιγαρχία. Ακόμη και αν υπάρχει το ενδεχόμενο της κατ’ εξαίρεση αλλαγής συμπεριφοράς του λαού ή ακόμη και μιας επανάστασης, το ζήτημα της αποδόμησης του δημοκρατικού κεκτημένου τίθεται πιο επιτακτικά.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ.80

Το ιδιαίτερο σημείο ενδιαφέροντος για την παρούσα ανάλυση είναι η προσέγγιση της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως ένα κεκτημένο των σύγχρονων κοινωνιών, το οποίο σχοινοβατεί ανάμεσα στη διατήρηση των κεκτημένων των δημοκρατικών αγώνων και τη συνεχή δράση προς ανάκτηση των ολιγαρχικών της χαρακτηριστικών. Γι' αυτό και στο παρόν κεφάλαιο έγινε ιδιαίτερη αναφορά σε εκείνο το είδος της κριτικής που, ανεξαρτήτως αφορμής ή σημείου εκκίνησης, καταλήγει να λειτουργεί υπέρ της διολίσθησης της δημοκρατίας προς τις ολιγαρχικές της ρίζες και τη διατήρηση μιας κατ' επίφαση δημοκρατίας. Έχει σημασία η θεωρητική ενασχόληση με το δημοκρατικό κεκτημένο, παρόλο που αυτό έχει ένα διττό χαρακτήρα και δεν αποτελεί μια απόλυτα δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης.

5. Η θέση υπέρ της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Μια ευρέως διαδεδομένη, και ίσως η επικρατούσα προσέγγιση για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ότι αυτή αποτελεί τη δεύτερη καλύτερη επιλογή, το συμβιβασμό στον οποίο καταλήγουν οι σύγχρονες κοινωνίες, λόγω της πρακτικής αδυναμίας εφαρμογής άλλων, άμεσων μορφών δημοκρατίας. Εντούτοις, η απουσία ή η παρακμή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν οδηγεί και δεν ισοδυναμεί αναγκαστικά με μια καλύτερη μορφή δημοκρατίας ή με την επιλογή άλλων μορφών δημοκρατικής οργάνωσης, αλλά συνήθως σημαίνει την *απουσία οποιασδήποτε αντιπροσώπευσης*. Σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία, συνήθως το αντίθετο της αντιπροσώπευσης δεν είναι η συμμετοχή αλλά ο αποκλεισμός από την αντιπροσώπευση²⁰⁰.

Η πιο πάνω παρατήρηση εντάσσεται στην ανάλυση της Nadia Urbinati, αναφορικά με τη σημασία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σήμερα. Αποτελεί μια συστηματική ανάλυση που υπερασπίζεται τη σημασία της αντιπροσωπευτικής μορφής δημοκρατίας

²⁰⁰ Urbinati Nadia, *Representative Democracy. Principles and Genealogy*. The University of Chicago Press. Chicago 2006, σελ. 5.

αλλά παράλληλα εμπεριέχει μια κριτική προσέγγιση στη σύγχρονη μορφή της. Πρόκειται επιπρόσθετα για ένα έργο που υπερασπίζεται τη σημασία της θεωρητικής ενασχόλησης με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία σήμερα, κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία. Θεωρούμε ότι αποτελεί μια χρήσιμη σύγχρονη θεωρητική παρέμβαση και για το λόγο αυτό ακολουθεί εκτενής αναφορά στο έργο της Urbinati.

Η Urbinati υποστηρίζει ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία όχι μόνο δεν αποτελεί υποκατάστατο μιας ιδεώδους άμεσης δημοκρατίας, ή τη δεύτερη καλύτερη επιλογή, αλλά αποτελεί έναν τρόπο για την ίδια τη δημοκρατία να αναδημιουργείται και να ανανεώνεται συνεχώς, γιατί επιτρέπει τη συνεχή διαβούλευση - περιλαμβανομένης και της σύγκρουσης - ανάμεσα στους κρατικούς θεσμούς και την κοινωνία²⁰¹.

Οι εκλογές στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες είναι ο μόνος θεσμικός χώρος της λαϊκής βούλησης και το σημείο επαφής μεταξύ κοινοβουλίου και εξω-κοινοβουλίου²⁰². Έχουν πολλαπλές λειτουργίες και ιδιαίτερα διαδραματίζουν ένα διττό ρόλο: διαχωρίζουν και ταυτόχρονα συνδέουν τους πολίτες με την κυβέρνηση. Δημιουργούν ένα διαχωρισμό ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, ενώ την ίδια στιγμή επιτρέπουν την επικοινωνία αλλά και τη σύγκρουση ανάμεσα στα δύο, όχι όμως την ανάμιξή τους²⁰³. Αναδημιουργούν περιοδικά το σώμα του κυρίαρχου, στο θεσμικό και συμβολικό επίπεδο, και ταυτόχρονα μετριάζουν τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις. Ή, όπως η ιστορία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων καταδεικνύει, οι εκλογές μπορούν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατο της επανάστασης και να συντείνουν στην αποριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών αξιώσεων, αλλά παράλληλα επιτελούν και μια εκπαιδευτική λειτουργία για τα κοινωνικά τμήματα που άλλοτε αποκλείονταν από την ιδιότητα του πολίτη, διευκολύνοντας την ταύτιση τους με το έθνος²⁰⁴. Επιτρέπουν λοιπόν την κοινωνική ένταξη των ευρύτερων και άλλοτε αποκλειόμενων κοινωνικών στρωμάτων της κοινωνίας. Αποτρέπουν ταυτόχρονα τη λαϊκή κινητοποίηση – η οποία καθίσταται αναγκαία μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις,

²⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 223

²⁰² Στο ίδιο, σελ. 14.

²⁰³ Στο ίδιο.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 14.

καθιστώντας την άμεση συμμετοχή της κοινωνίας ως ένα βαθμό αχρειαστή ως προς τη λειτουργία των θεσμών²⁰⁵.

Η κινητοποίηση και η άμεση συμμετοχή των πολιτών καθίσταται η εξαίρεση, και όχι ο κανόνας. Από τη μια, υπό δημοκρατικές συνθήκες, αυτοί που απουσιάζουν από τη λήψη των αποφάσεων περιοδικά καθίστανται παρόντες μέσω των εκλογών²⁰⁶. Από την άλλη, μπορεί να λεχθεί ότι οι εκλογές έχουν μια αναχαιτιστική δύναμη, που έγκειται στην ικανότητα τους να κινητοποιούν τη λήψη αποφάσεων από αυτούς που μπορεί να θεωρηθούν υπόλογοι, δηλαδή τους αντιπροσώπους και όχι το λαό²⁰⁷. Στο λαό ανατίθεται ο ρόλος της απάθειας. Έτσι η απάθεια καθίσταται το κυριότερο χαρακτηριστικό της λαϊκής κυριαρχίας²⁰⁸.

Επανερχόμαστε έτσι σε μια αρχική θέση της διατριβής, ότι οι εκλογές αποτελούν μια λαϊκή κατάκτηση ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζουν τη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος. Μπορεί να λεχθεί δηλαδή ότι συνιστούν ταυτόχρονα μέρος μιας σειράς παραχωρήσεων προς τις καταπιεζόμενες τάξεις, που επιτρέπουν τη νομιμοποίηση και τη συντήρηση του κοινωνικού συστήματος. Η Urbinati αποδίδει στις εκλογές ένα διαφορούμενο χαρακτήρα, αφού αυτές υπόκεινται πάντα στον εκδημοκρατισμό, αλλά ποτέ δεν είναι πραγματικά δημοκρατικές²⁰⁹. Στο σημείο αυτό η προσέγγιση της Urbinati συμβαδίζει με αυτήν των Badiou, Zizeck κ.α. που θεωρούν ότι η αντιπροσώπευση ουδετεροποιεί την πολιτική συμμετοχή και παθητικοποιεί τις μάζες και τα κοινωνικά αιτήματα.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία όμως δεν περιορίζεται στην καθολική ψηφοφορία και τις εκλογές. Η δημοκρατική αντιπροσώπευση αποτελεί ένα είδος πολιτικής συμμετοχής που μπορεί να ενεργοποιήσει ποικίλες μορφές ελέγχου από τους

²⁰⁵ Στο ίδιο.

²⁰⁶ Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011. σελ.4.

²⁰⁷ Urbinati N., *Representative Democracy*, ό.π. σελ. 14.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 14.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 15.

πολίτες και δεν περιορίζεται στην εκλογή αντιπροσώπων κάθε ορισμένη χρονική περίοδο²¹⁰. Εκτείνεται και πέραν του πεδίου της κοινοβουλευτικής πολιτικής.

Η Urbinati προτείνει ότι μια *δημοκρατική θεώρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας* απαιτεί την αναθεώρηση της σύγχρονης έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας κατά τρόπο που να αμφισβητείται το μονοπώλιο της *βούλησης* στον ορισμό και πρακτική της πολιτικής ελευθερίας²¹¹. Γύρω ακριβώς από την έννοια της πολιτικής βούλησης του κυρίαρχου οικοδομήθηκε η σύγχρονη έννοια της πολιτικής και κρατικής κυριαρχίας. Σημείο κλειδί είναι ο ίδιος ο *πολιτικός αντιπρόσωπος* ο οποίος, όπως το αντιλαμβάνεται η Urbinati, δεν υποκαθιστά τον κυρίαρχο. Ο κυρίαρχος δεν είναι απών. Γι' αυτό ακριβώς ο πολιτικός αντιπρόσωπος πρέπει συνεχώς και δυναμικά να αναδημιουργείται, ούτως ώστε να συμβαδίζει με το σύνολο της κοινωνίας και να νομιμοποιείται να νομοθετεί²¹².

Η δυναμική σύνδεση του πολιτικού αντιπροσώπου με την κοινωνία αναδεικνύει τη χρονική διάσταση της πολιτικής και τη διαφορετική της σημασία στην άμεση και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η αντιπροσώπευση, συγκεκριμένα, αναδεικνύει την παροδικότητα της πολιτικής βούλησης μιας δεδομένης χρονικής στιγμής. Ενώ στην άμεση δημοκρατία απαιτείται η άμεση, και συνήθως η φυσική παρουσία του πολίτη, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία απαιτεί παρουσία και πολυχρονικότητα μέσω της φωνής και των ιδεών²¹³. Δηλαδή, στην άμεση δημοκρατία η βούληση της δεδομένης χρονικής στιγμής επικρατεί της διαχρονικής πολιτικής θέσης, επικρατεί έναντι της αντιπαράθεσης απόψεων μέσα από την πάροδο του χρόνου. Ακριβώς, τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικές ιδεολογίες, αναπτύχθηκαν και είναι οργανικά συνδεδεμένα με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αποτέλεσαν προϋπόθεση της ανάπτυξης της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αφού επιτρέπουν τη δυναμική μέσα στην πάροδο του χρόνου αντιπαράθεση ιδεών και πολιτικών θέσεων και παρέχουν νομιμοποίηση στους πολιτικούς αντιπρόσωπους του λαού που νομοθετούν και κυβερνούν, που οφείλουν να

²¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 223

²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 223.

²¹² Στο ίδιο, σελ. 225.

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 223.

λογοδοτήσουν στο πλαίσιο του κόμματος και των ιδεών που εκφράζουν. Τούτέστιν, οι αντιπρόσωποι δεσμεύονται με πολιτικές θέσεις.

Η ύπαρξη πολιτικών ομάδων ή πολιτικών κομμάτων, αναφέρει η Urbinati, «δεν είναι προαιρετική ούτε τυχαία ως προς το γεγονός ότι η πολιτική αντιπροσώπευση έρχεται σε ρήξη με τη λογική της ομοιογενοποίησης και της συνταύτισης, παρόλο που είναι μια ενοποιητική και όχι μια διχαστική διαδικασία»²¹⁴. Η αντιπροσώπευση απελευθερώνει την πολιτική από το μονοδιάστατο χαρακτήρα της βούλησης και τη μετατρέπει σε ένα συνεχές που συνδέει το άμεσο (άμεσες συγκεκριμένες αποφάσεις, μια εκλογική αναμέτρηση), με τους δια-εκλογικούς κύκλους μακροπρόθεσμα²¹⁵. Μπορούμε να πούμε ότι, διασφαλίζοντας το χρονικό συνεχές, επιτρέπεται και το πολιτικό συνεχές της πολιτικής δράσης.

Για το ίδιο ζήτημα ο Bensaïd υποστηρίζει ότι η απουσία πολιτικών κομμάτων θα σήμαινε οι υποψήφιοι να παρουσιάζουν καθαρά υποκειμενικές απόψεις αντί ένα πρόγραμμα²¹⁶. Υπερασπίζεται τη μορφή του "κόμματος" έναντι της απόδοσης σε αυτήν της αποκλειστικής ευθύνης της τάσης για γραφειοκρατικοποίηση. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει κάθε μορφή οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών, λέει ο Bensaïd, και είναι εγγενής στις σύγχρονες κοινωνίες και στη λογική του κοινωνικού διαχωρισμού της εργασίας²¹⁷. Εννοεί με αυτό ότι η κριτική στο θεσμό ή στη μορφή του "κόμματος" ως αιτία των προβλημάτων της μεσολαβητικής λειτουργίας τους αλλά και ευρύτερα των προβλημάτων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, οδηγεί στον ολοκληρωτισμό και την κατάργηση της δημοκρατίας. Μια τέτοια κριτική στα κόμματα, δηλαδή στην ύπαρξη και τη λειτουργία τους ως θεσμό, στο βαθμό που δεν επιζητεί την επίλυση των προβλημάτων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αλλά μάλλον στην απόρριψη ή αποδυνάμωση των πολιτικών κομμάτων, εμπεριέχει ένα θεμελιώδες επιχείρημα για την κατάργηση της

²¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 227 (δική μου μτφ).

²¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 225.

²¹⁶ Bensaïd, D., *Permanent scandal*, ό.π. σελ. 41.

²¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 42.

δημοκρατίας. «Χωρίς κόμματα δεν υπάρχει πολιτική. Η παρακμή τους συμβάλλει στην αναμία της δημόσιας σφαίρας, και αντίστροφα»²¹⁸.

Ο Bensaïd μίλα για μια θεολογική εκμηδένιση των πολιτικών κομμάτων. Σήμερα υπάρχει απόρριψη της μορφής του "κόμματος" υπέρ πιο χαλαρών και συχνά ad-hoc συνασπισμών, δικτύων, ομάδων κτλ²¹⁹. Η λογική αυτή δεν είναι κάτι καινούριο και συμβαδίζει με τη φιλελεύθερη ρητορική, λέει ο Bensaïd, και αναφέρει χαρακτηριστικά την Simone Weil (1950) και την τοποθέτηση της ότι τα όλα τα πολιτικά κόμματα ασκούν συλλογική πίεση στην ατομική σκέψη και ως εκ τούτου είναι εξ ορισμού ολοκληρωτικά²²⁰.

Τα κόμματα, ως μεσολαβητικοί θεσμοί κράτους και κοινωνίας, έχουν ένα διττό ρόλο. Ενώ όμως ο ρόλος αυτός συρρικνώνεται και τα πολιτικά κόμματα αποδυναμώνονται, δεν υπάρχει άλλος θεσμός που να διαθέτει το διττό αυτό ρόλο, δηλαδή ένας θεσμός που να αντιπροσωπεύει τους πολίτες και παράλληλα να (μπορεί να) κυβερνά. Υπάρχουν αντιπροσωπευτικοί θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών, μη κυβερνητικές οργανώσεις κ.α. που αντιπροσωπεύουν κοινωνικές ομάδες, ή εκφράζουν συμφέροντα, αλλά δεν συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ενώ αντιπροσωπεύουν και εκπροσωπούν, δεν κυβερνούν ούτε λαμβάνουν δημόσιες αποφάσεις. Ενδεχομένως στην καλύτερη των περιπτώσεων συμμετέχουν στη διαβούλευση κατά τη διαμόρφωση μιας πολιτικής ή μιας νομοθεσίας (κάτι που προωθείται έμπρακτα από την Ε.Ε. τόσο σε επίπεδο ευρωπαϊκό, όσο και σε επίπεδο των κρατών – μελών). Ακόμη όμως και ο ίδιος τους ο αντιπροσωπευτικός ρόλος γεννά ερωτηματικά. Όταν νομιμοποιούνται οι «stakeholders», σημαίνει ότι νομιμοποιούνται όσοι διαθέτουν τα μέσα να εκφράσουν τα συμφέροντα τους, ανεξαρτήτως αν εκπροσωπούν μεγάλη ή μικρή μάζα ανθρώπων ή αν δεν εκφράζουν κανέναν πέραν του εαυτού τους.

²¹⁸ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π., σελ. 354. (δική μου μτφ).

²¹⁹ Bensaïd, D., *Permanent scandal*. ό.π., σελ.40

²²⁰ Στο ίδιο, σελ. 40. Οι αναφορές στην Weil αφορούν το κείμενο της Weil S., *Note sur la suppression générale des parties politiques*. Climats, Paris, 2006, που εκδόθηκε πρώτη φορά το 1950.

Ο λόγος που αναφερόμαστε εδώ στη ανάπτυξη νέων μορφών εκπροσώπησης είναι για να καταδειχθεί ότι όσο υποβαθμίζεται ο αντιπροσωπευτικός ρόλος των κομμάτων, οι πολίτες απομακρύνονται από τη λήψη των αποφάσεων. Η συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων είναι βασικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων δημοκρατιών. Η αποδυνάμωση αυτής της διάστασης και η αντικατάσταση της με μη αντιπροσωπευτικές μορφές συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων, ή μορφές που αποκλείουν τη διευρυμένη συμμετοχή του λαού, αποτελεί πρόβλημα για το δημοκρατικό χαρακτήρα των σύγχρονων κρατών, και ιδιαίτερα τη διάσταση της λαϊκής κυριαρχίας.

Η *λαϊκή κυριαρχία* αποτελεί κεντρική έννοια στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η Urbinaty υποστηρίζει ότι η αντιπροσώπευση και η δημοκρατία είναι έννοιες συμπληρωματικές και όχι αντιθετικές και συνδέει τη λαϊκή κυριαρχία με τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Υποστηρίζει ότι η έννοια της «κυριαρχίας», και συγκεκριμένα της «λαϊκής κυριαρχίας» πρέπει να λαμβάνει υπόψη την πολιτική αντιπροσώπευση, σε αντίθεση με την ορθολογική (rational) αντίληψη της κυριαρχίας, κατά κανόνα ταυτισμένη με την κρατική εξουσία, όπως επικράτησε στη σύγχρονη θεωρία για την κυριαρχία. Δηλαδή, η κυριαρχία γίνεται αντιληπτή, ως μια εγγενώς πλουραλιστική και ενοποιητική διαδικασία²²¹. Καταλήγει ότι η υποστήριξη της θεωρητικής ασυμβατότητας μεταξύ της δημοκρατίας και της αντιπροσώπευσης είναι απότοκο της σύγχρονης αντίληψης για την κυριαρχία, στην οποία δεν υπάρχει χώρος για την αντιπροσώπευση²²².

Κάποια μορφές αντιπροσώπευση είναι αναπόφευκτη σε πρακτικό επίπεδο. Αντί της άρνησης των προβλημάτων της, ο Bensaïd προτείνει την αναζήτηση λύσεων για (α) όσο το δυνατό μεγαλύτερο έλεγχο των εκλεγμένων από το εκλογικό σώμα που αντιπροσωπεύουν, και (β) τον περιορισμό της επαγγελματοποίησης της άσκησης της εξουσίας²²³. Η θέση δηλαδή του Bensaïd είναι ότι παρά τα προβλήματά της, η αντιπροσώπευση έχει τη δική της ιδιαίτερη χρησιμότητα και αξία. Επομένως, όπως και η

²²¹ Urbinaty Nadia, *Representative Democracy. Principles and Genealogy*, ό.π., σελ. 227.

²²² Στο ίδιο, σελ. 6-7.

²²³ Bensaïd, D., *Permanent scandal*, ό.π. σελ. 36

Urbinati, υποστηρίζει την αναγκαιότητα της αντιπροσώπευσης, υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

Ο Lefort βλέπει επίσης μια «προστιθέμενη αξία» στην αντιπροσώπευση. Για τον Lefort η αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρέχει το χώρο για αντιπαράθεση, έτσι ώστε ένα κοινό συμφέρον να μπορεί να επικρατήσει, έναντι άλλων ιδιωτικών συμφερόντων. Αναγνωρίζει τη δυναμική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως την «πλήρη αναγνώριση των κοινωνικών συγκρούσεων»²²⁴. Η επέκταση των ατομικών ελευθεριών είναι αδιαίρετη, αδιαχώριστη από την ύπαρξή ενός δημοσίου χώρου, και όσο αυτός ο δημόσιος χώρος συρρικνώνεται, το ίδιο και η πολιτική αντιπροσώπευση²²⁵.

Οι Alonso S., Keane J., and Merkel W²²⁶ σημειώνουν ότι το νόημα της αντιπροσώπευσης άλλαξε διαμέσου της ιστορικής εξέλιξης και δεν ανταποκρίνεται στην έννοια της αντιπροσώπευσης όπως την συλλαβε ο Hobbes και άλλοι πολιτικοί στοχαστές ως απλό ισοδύναμο της εξουσιοδότησης της διακυβέρνησης. Η αντιπροσώπευση έπρεπε να εντάξει την ισότητα, τη λογοδοσία και τις ελεύθερες εκλογές. Δηλαδή, μπορεί με άλλα λόγια να λεχθεί ότι, σε αντίθεση με τον αρχικό της ορισμό, η δημοκρατία απέκτησε περισσότερο δημοκρατικό περιεχόμενο. Έτσι, η δημοκρατική αντιπροσώπευση εκλαμβάνεται πλέον ως μια διαδικασία αντιπροσώπευσης συμφερόντων και απόψεων των εκλογέων που απουσιάζουν από τις αίθουσες και τα φόρουμ της λήψης των αποφάσεων²²⁷.

Επισημαίνεται όμως ότι δεν αρκεί η επίσημη αναγνώριση δικαιωμάτων, ούτε η διασφάλιση της διαδικαστικής λειτουργίας της, δηλ η διεξαγωγή ελεύθερων και περιοδικών εκλογών, η ελευθερία της επικοινωνίας και το κράτος δικαίου²²⁸. Από τις διεκδικήσεις των γυναικών, για παράδειγμα, προκύπτει το εξής σημαντικό: η

²²⁴ Lefort C., *Le Temps present*. Belin, Paris 2007, σελ. 941, αναφορά στο Bensaïd, D., “*Permanent scandal*”, ό.π. σελ. 35

²²⁵ Bensaïd, D., *Permanent scandal*, ό.π., σελ. 35

²²⁶ Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, ό.π. 2011. σελ. 4.

²²⁷ Στο ίδιο, σελ. 4.

²²⁸ Στο ίδιο, σελ. 16.

αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να είναι περιεκτική, αφού η νομιμοποίησή της δεν εναπόκειται αποκλειστικά στις διαδικασίες και την τυπική αναγνώριση δικαιωμάτων²²⁹.

Η αναγνώριση της κοινωνικής ανομοιογένειας είναι κεντρικής σημασίας για τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Υπό αυτή τη σκοπιά, η άμεση δημοκρατία εμπεριέχει κάτι το ισοπεδωτικό. Η άμεση δημοκρατία βασίζεται σε αυτή την ψευδαίσθηση του ομογενοποιημένου δήμου και της καθολικής βούλησης (general will). Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ξεπερνά το μύθο αυτό²³⁰. Η δημοκρατική αντιπροσώπευση δεν είναι απλά μια αναγκαιότητα έναντι του ανέφικτου της άμεσης δημοκρατίας, αλλά αποτελεί κάτι πέρα από αυτό²³¹. Αποτελεί μια βελτίωση έναντι του βασικού προβλήματος της άμεσης δημοκρατίας. Βασική παραδοχή της άμεσης δημοκρατίας (μαζί με την προϋπόθεση μιας πολιτικής κοινότητας ενημερωμένων και μορφωμένων πολιτών που διαθέτουν πολύ χρόνο να ασχολούνται με την πολιτική) είναι μια ομογενοποιημένη κοινωνία, ένας ομογενοποιημένος κυρίαρχος λαός²³². Μέσα από τις διαρκείς πολιτικές συζητήσεις και λήψεις αποφάσεων από την πολιτική κοινότητα, στην άμεση δημοκρατία καθίσταται περιττή η πολιτική αντιπροσώπευση των κοινωνικών συμφερόντων²³³.

Δεν επαρκεί η τυπική διασφάλιση του δικαιώματος εκλογής του σώματος των αντιπροσώπων εάν είναι προβληματική η συγκρότηση του σώματος του κυρίαρχου, δηλαδή εάν αυτό δεν περιλαμβάνει ή δεν εκπροσωπεί το σύνολο των κοινωνικών ομάδων και των συμφερόντων τους. Στις σύγχρονες δημοκρατίες η μη περιεκτική δημοκρατία επιφέρει πρόβλημα νομιμοποίησης. Σε περίοδο αυξημένης κοινωνικής δυσαρέσκειας λόγω της οικονομικής ύφεσης, της μείωσης εισοδημάτων και των πολιτικών δημοσιοοικονομικής λιτότητας, αυτό το σημείο αποκτά ιδιαίτερη σημασία (Βλ. Μέρος III).

²²⁹ Στο ίδιο.

²³⁰ Στο ίδιο, σελ. 5.

²³¹ Στο ίδιο.

²³² Στο ίδιο.

²³³ Στο ίδιο.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία υπερβαίνει την ψευδαίσθηση του ομογενοποιημένου δήμου και ενσωματώνει την σύγκρουση των κοινωνικών συμφερόντων στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Καθιστά τη σύγκρουση αυτή συστατικό μέρος της δημοκρατικής λήψης αποφάσεων και της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Ανάγει το συλλογικό – πολιτικό – διαχρονικό στο κεντρικό σημείο αναφοράς και το κατεξοχήν επίπεδο λήψης αποφάσεων (εν αντιθέσει με το ατομικό πεδίο, το οποίο αποτελεί την αφετηρία της άμεσης δημοκρατίας, και κατ' επέκταση το παροδικό και μη πολιτικό πεδίο).

Η ιδέα ενός ομογενοποιημένου δήμου παραπέμπει και στην έννοια του «γενικού συμφέροντος». Η λογική της λήψης αποφάσεων από τους ειδικούς και υποβάθμισης των πολιτικών κομμάτων από τη λήψη των αποφάσεων, με στόχο το γενικό καλό και όχι το επιμέρους, κομματικό συμφέρον - η λογική ότι το κομματικό, επιμέρους συμφέρον αντίκειται και αποβαίνει εις βάρος του γενικού συμφέροντος - βασίζεται στο «μύθο» της έννοιας του «γενικού συμφέροντος». Το ιδεώδες γενικό καλό, όμως, αποτελεί περισσότερο ένα συνεχή στόχο προς επίτευξη, αλλά ποτέ μια επιτευχθείσα προσπάθεια²³⁴.

Η συνεχής δυνατότητα αναθεώρησης κάθε απόφασης μιας ελεύθερης πολιτικής κοινότητας είναι η δημοκρατική απάντηση στην κριτική της δημοκρατίας (εκ των έσω) που προτείνει τον περιορισμό του πεδίου της πολιτικής, με στόχο καλύτερες και ικανοποιητικές αποφάσεις²³⁵. Η διακοπή ή ο περιορισμός των δημοκρατικών πρακτικών δεν είναι η απάντηση στις μη ικανοποιητικές δημοκρατικές αποφάσεις, αλλά η συνεχής δυνατότητα αναθεώρησής τους²³⁶. Σε μια ταξική κοινωνία με αντιφάσεις και συγκρουόμενα συμφέροντα, το γενικό καλό δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι περισσότερο από ένας συμβιβασμός, συνεχώς υπό κρίση και υπό διαμόρφωση, ανάλογα με τον κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων. Η δημοκρατία παρέχει ένα νομιμοποιητικό πλαίσιο γι' αυτή τη συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης του συμβιβασμού που κατ' ευφημισμό

²³⁴ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π. σελ. 84

²³⁵ Στο ίδιο, σελ. 84

²³⁶ Στο ίδιο, σελ. 84

εμφανίζεται ως «γενικό συμφέρον», «κοινό καλό» κτλ. Ακριβώς, το δημοκρατικό επιχείρημα στην κριτική των μη ικανοποιητικών δημοκρατικών αποφάσεων ως προς το γενικό συμφέρον, λόγω της παρέμβασης κομματικών και μεροληπτικών απόψεων, είναι η διαρκής δυνατότητα αναθεώρησης των δημοκρατικών αποφάσεων.

6. Τι κρατάμε από την κάθε άποψη

Στο κεφάλαιο αυτό μελετήθηκαν διαφορετικά ρεύματα σκέψης αναφορικά με το χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αντί της αντιπαράθεσης των διαφορετικών ρευμάτων, θα επιλέξουμε να υπογραμμίσουμε ορισμένες βασικές θέσεις και συμπεράσματα σχετικά με τα θεωρητικά ερωτήματα υπό μελέτη.

Από την ανάλυση των Badiou, Zizek και Rancier προκύπτει μια βαθιά και ουσιαστική κριτική στο χαρακτήρα της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας. Ο Bensaïd χαρακτηρίζει αναγκαία την κριτική αυτή. Η κριτική του Badiou και του Ranciere για τις εκλογές, που και οι δυο τις θεωρούν υποβάθμιση του λαού σε στατιστικές, είναι αναγκαία κατά τον Bensaïd, σε μια εποχή όπου τα πάντα αξιολογούνται με ποσοτικό και μετρήσιμο τρόπο, όμως δεν είναι επαρκείς²³⁷. Καταρχήν, είναι αναγκαία η κριτική που θέτει το επίπεδο ανάλυσης πέρα από την αναγνώριση ενός «δημοκρατικού ελλείμματος» που ανάγεται σε απλή «ανησυχία» των πολιτών και που θα επιλυθεί με την σμίκρυνση της απόστασης πολιτών και θεσμών (κυβέρνηση, πολιτικά κόμματα, θεσμικά όργανα Ε.Ε. κ.α.) και με την καλύτερη λειτουργία των υφιστάμενων θεσμών. Είναι όμως αναγκαία και η κριτική που δεν καταφεύγει στην εισαγωγή νέων ή εναλλακτικών μορφών πολιτικής συμμετοχής σε *αντικατάσταση* των βασικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, που αδυνατούν να αντισταθμίσουν τις αδυναμίες και τα μειονεκτήματά της αντιπροσώπευσης, και παρακάμπτουν τα προβλήματά της.

Η πρόταξη εναλλακτικών μορφών δημοκρατίας συνιστά σε πρώτο στάδιο την αναγνώριση ύπαρξης ενός προβλήματος. Διάφορες εναλλακτικές μορφές μπορούν να λειτουργήσουν επικουρικά και ενισχυτικά ως προς τη δημοκρατική συμμετοχή των

²³⁷ Bensaïd, D., *Permanent scandal*, ό.π., σελ.22.

πολιτών στις σύγχρονες δημοκρατίες. Η εισαγωγή διαβουλευτικών στοιχείων δημοκρατικής νομιμοποίησης, για παράδειγμα, μπορεί να αποτελέσει μια προσπάθεια αντιμετώπισης των ελλειμμάτων και προβλημάτων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είναι εντούτοις τουλάχιστον ανεπαρκής. Το πρόβλημα ξεκινά όταν τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο οι εναλλακτικές αυτές μορφές εργαλειοποιούνται για την απονομιμοποίηση και αποδόμηση του δημοκρατικού κερτημένου των σύγχρονων κοινωνιών.

Τα δημοκρατικά, πολιτικά δικαιώματα συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων μέσω αντιπροσώπων απεμπολούνται, χάριν του δικαιώματος «έκφρασης άποψης», υπέρ της «συμμετοχής στη διαβούλευση», υπέρ της προώθησης μεμονωμένων, συγκεκριμένων συμφερόντων κοινωνικών ομάδων κτλ. Η πολιτική αντιπαράθεση υπονομεύεται υπέρ ενός μη πολιτικού ανταγωνισμού. Το ρίσκο που συνεπάγεται η μη πολιτική και απαλλαγμένη από πάθη κρίση είναι το ενδεχόμενο παράκαμψης της νόμιμης εξουσίας της ψήφου των πολιτών και των κοινοβουλίων, δύο βασικών συστατικών της σύγχρονης δημοκρατίας²³⁸. Αυτή η κριτική της δημοκρατίας «εκ των έσω» καταλήγει στον περιορισμό του ρόλου των δημοκρατικών θεσμών ως τον κατεξοχόν χώρο πολιτικής απόφασης²³⁹.

Η σημερινή κρίση της αντιπροσώπευσης φανερώνει ένα γενικότερο και βαθύτερο πρόβλημα της πολιτικής σήμερα, ή την αναιμία της ίδιας της πολιτικής, όπως την ονομάζει ο D. Bensaïd²⁴⁰. Μέρος της υπάρχουσας κριτικής απέναντι στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία τρέπεται, ή δημιουργεί το θεωρητικό υπόβαθρο για μια τροπή, προς μη δημοκρατικές επιλογές. Αυτό που υπερασπίζεται ο Bensaïd είναι την ανάγκη ριζοσπαστικοποίησης της δημοκρατίας ούτως ώστε η κριτική στην κοινοβουλευτική δημοκρατία να μην διολισθήσει σε αυταρχικές λύσεις²⁴¹.

²³⁸ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 75.

²³⁹ Στο ίδιο.

²⁴⁰ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π., σελ. 41.

²⁴¹ Bensaïd, D., *Permanent scandal*, ό.π., σελ. 43.

Η επικράτηση της μιας έναντι τη άλλης λύσης όμως είναι ένα ζήτημα που θα επιλυθεί στο κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο και δεν εμπίπτει στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ο τρόπος με τον οποίο εκλαμβάνονται στη δημοκρατική θεωρία οι «λύσεις» ή οι «απαντήσεις» στα προβλήματα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Από τη θέση της «υπεράσπισης» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σημειώνουμε την «προστιθέμενη αξία» της αντιπροσώπευσης ως χαρακτηριστικό που ενισχύει τη δημοκρατία. Μελετήθηκαν οι θέσεις της N. Urbinati και του D. Bensaïd, που υπερασπίζονται τη χρησιμότητα και αναγκαιότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ιδιαίτερα υπό τα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης αλλά και των προκλήσεων των οποίων διέρχονται οι παραδοσιακοί δημοκρατικοί θεσμοί και η λειτουργία των σύγχρονων δημοκρατιών.

Κρατούμε επίσης τον προβληματισμό για ενδεχόμενες εναλλακτικές επιλογές έναντι της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ιδιαίτερα σε συνθήκες οικονομικής ύφεσης και αυξημένης κοινωνικής δυσαρέσκειας. Από τη μια, η κοινωνική δυσαρέσκεια γεννά το ενδεχόμενο διαφοροποίησης της συμπεριφοράς της κοινωνίας και δημιουργίας νέων πολιτικών υποκειμένων. Από την άλλη όμως, όσο καταργείται η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ενισχύεται η τάση περαιτέρω συρρίκνωσης της δημοκρατίας. Η προσπάθεια ανάκαμψης από την οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα συντελείται μέσα από την επιλογή συγκεκριμένων μέτρων και αποφάσεων οικονομικής ανάκαμψης ως προτεραιότητα έναντι της δημοκρατικής βούλησης των κοινωνιών.

Όπως θα υποστηριχθεί εκτενώς στο Μέρος III της διατριβής, υπάρχουν δείγματα μιας οπισθοδρόμησης στις αρχές της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς και τον «συντηρητικό» χαρακτήρα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η σημασία της πολιτικής αντιπροσώπευσης στις σύγχρονες κοινωνίες ανάγεται σε ζήτημα κεντρικής σημασίας αφού και αυτή η περιορισμένη δημοκρατία τίθεται υπό αμφισβήτηση, χωρίς υποκατάστατο. Γι' αυτό το λόγο επιλέγουμε να ασχοληθούμε με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελεί μια συλλογική κατάκτηση των σύγχρονων κοινωνιών με διττό χαρακτήρα. Η θέση αυτή είναι διάχυτη στην παρούσα ανάλυση. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου ήταν να τονιστεί ότι διάφορες κριτικές λειτουργούν ή συνδράμουν στην αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Σε ένα πλαίσιο συρρίκνωσης - ή για άλλους παρακαμής – της δημοκρατίας, που ξεκίνησε και εντάθηκε με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και ενισχύθηκε με την οικονομική κρίση, η αμφισβήτηση της αντιπροσώπευσης καταλήγει να λειτουργεί ως αμφισβήτηση της δημοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Τα αυξανόμενα ποσοστά αποχής.

1. Τα αυξανόμενα ποσοστά αποχής από τη δεκαετία του 1980

Το δικαίωμα στην ψήφο υπήρξε αντικείμενο μεγάλων και ορισμένες φορές αιματηρών αγώνων και η επέκταση του δικαιώματος αυτού στο σύνολο της κοινωνίας αποτέλεσε ορόσημο στην εγκαθίδρυση των σύγχρονων δημοκρατιών. Είτε θεωρηθεί ως κατάκτηση, είτε ως παραχώρηση, το καθολικό δικαίωμα ψήφου θεωρείται αδιαμφισβήτητο δικαίωμα στις σύγχρονες δημοκρατίες. Εντούτοις σήμερα οι αγώνες για την κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου μοιάζουν ασήμαντοι για τους πολίτες που επιλέγουν να μη χρησιμοποιήσουν το δικαίωμα αυτό. Ενώ το καθολικό δικαίωμα ψήφου έχει καθιερωθεί και θεωρείται αναφαίρετο, παρουσιάζεται συχνά το φαινόμενο σημαντικό και αυξανόμενο ποσοστό πολιτών να επιλέγει να μην το ασκήσει. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη του καθολικού δικαιώματος ψήφου δεν συνεπάγεται την καθολική άσκηση του.

Η ύπαρξη σημαντικών ποσοστών αποχής των πολιτών από τις εκλογικές διαδικασίες συνιστά χαρακτηριστικό των πολιτικών συστημάτων των σύγχρονων αστικών δημοκρατιών, ιδιαίτερα των ανεπτυγμένων δυτικών δημοκρατιών. Βλέποντας τα επίπεδα συμμετοχής των ψηφοφόρων στις εκλογές σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ολλανδία, η Ιταλία, ο Καναδάς, οι ΗΠΑ και πολλές άλλες διαπιστώνεται μια καθοδική τάση με την πάροδο του χρόνου. Οι ίδιοι οι πολίτες απέχουν σε αυξανόμενο βαθμό από τις εκλογικές διαδικασίες, εγκαταλείποντας δημοκρατικές παραδόσεις που χαρακτήριζαν τις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης, των ΗΠΑ κ.α.

Στον **Πίνακα 1**²⁴² παρουσιάζονται τα ποσοστά συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές σε ορισμένες χώρες που έχουν επιλεγεί, ως αντιπροσωπευτικό δείγμα των κλασσικών ευρωπαϊκών αστικών δημοκρατιών, όπου φαίνεται η τάση για μείωση των ποσοστών συμμετοχής. Στον **Πίνακα 2**²⁴³ παρουσιάζονται μαζί οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου, οι οποίες ακολούθησαν ιδιόμορφες πορείες προς τη δημοκρατία. Η τάση μείωσης των ποσοστών συμμετοχής εμφανίζεται και σε αυτή την ομάδα κρατών, τάση που ενισχύεται ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

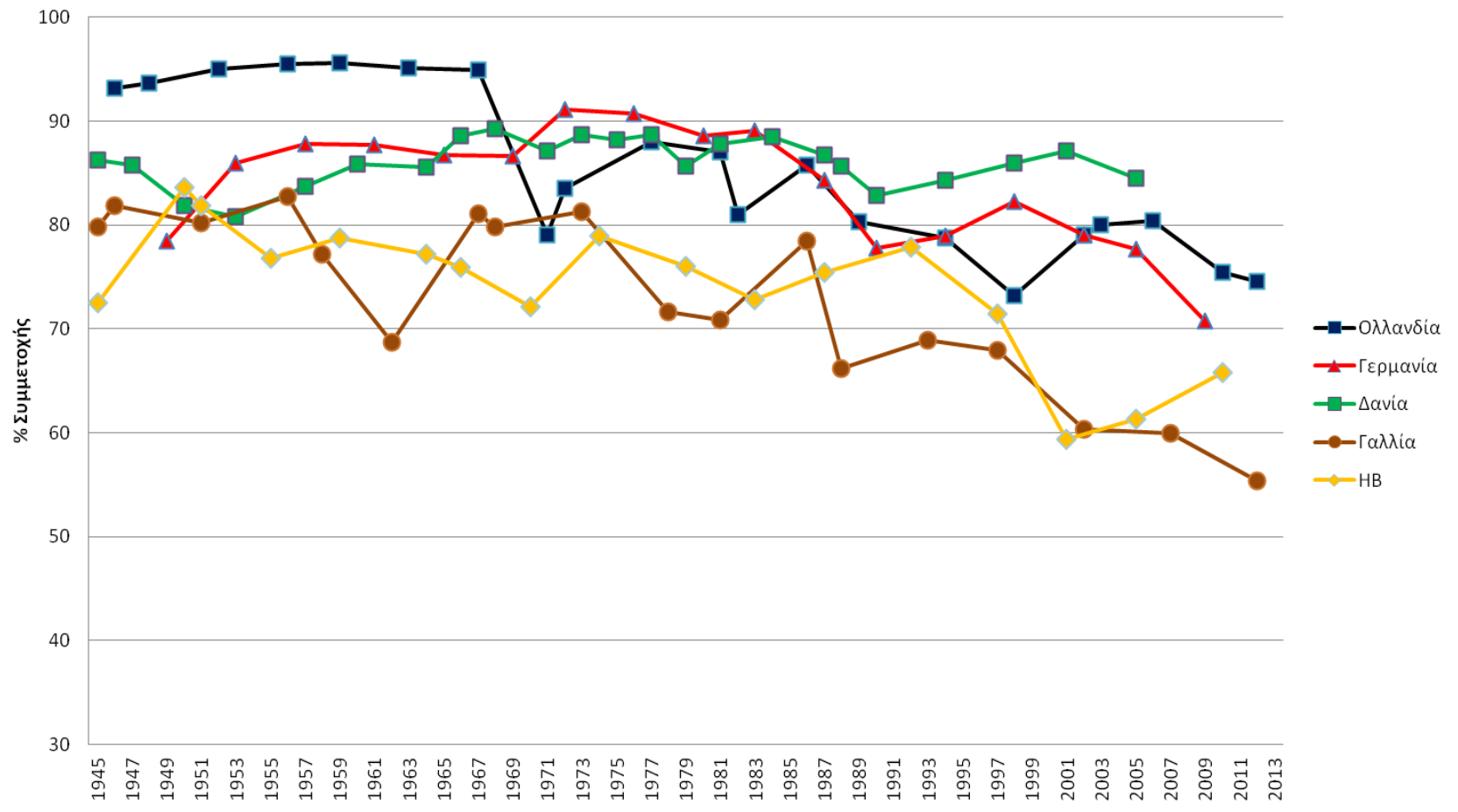
Η γενική τάση που παρατηρείται είναι η αυξανόμενη πτώση των ποσοστών συμμετοχής των πολιτών στις εκλογές κατά τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες, δηλαδή από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να γίνουν κάποιες διευκρινήσεις όσον αφορά την πιο πάνω παρατήρηση:

1. Διαχρονική πτώση των ποσοστών συμμετοχής στις εκλογές παρατηρείται κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες όμως το φαινόμενο αυτό έχει πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια.
2. Τα ποσοστά συμμετοχής καθώς και τα μεγέθη της αποχής διαφέρουν από χώρα σε χώρα και από τη μια εκλογική διαδικασία στην άλλη. Σημασία έχει να εντοπιστούν οι γενικότερες τάσεις που σχετίζονται με το φαινόμενο αυτό.
3. Η εκλογική συμμετοχή αποτελεί μέρος της πολιτικής συμμετοχής, επομένως η μελέτη της εκλογικής συμμετοχής μπορεί να παρέχει ευρύτερα συμπεράσματα για την πολιτική συμμετοχή και πολιτικής δράς.

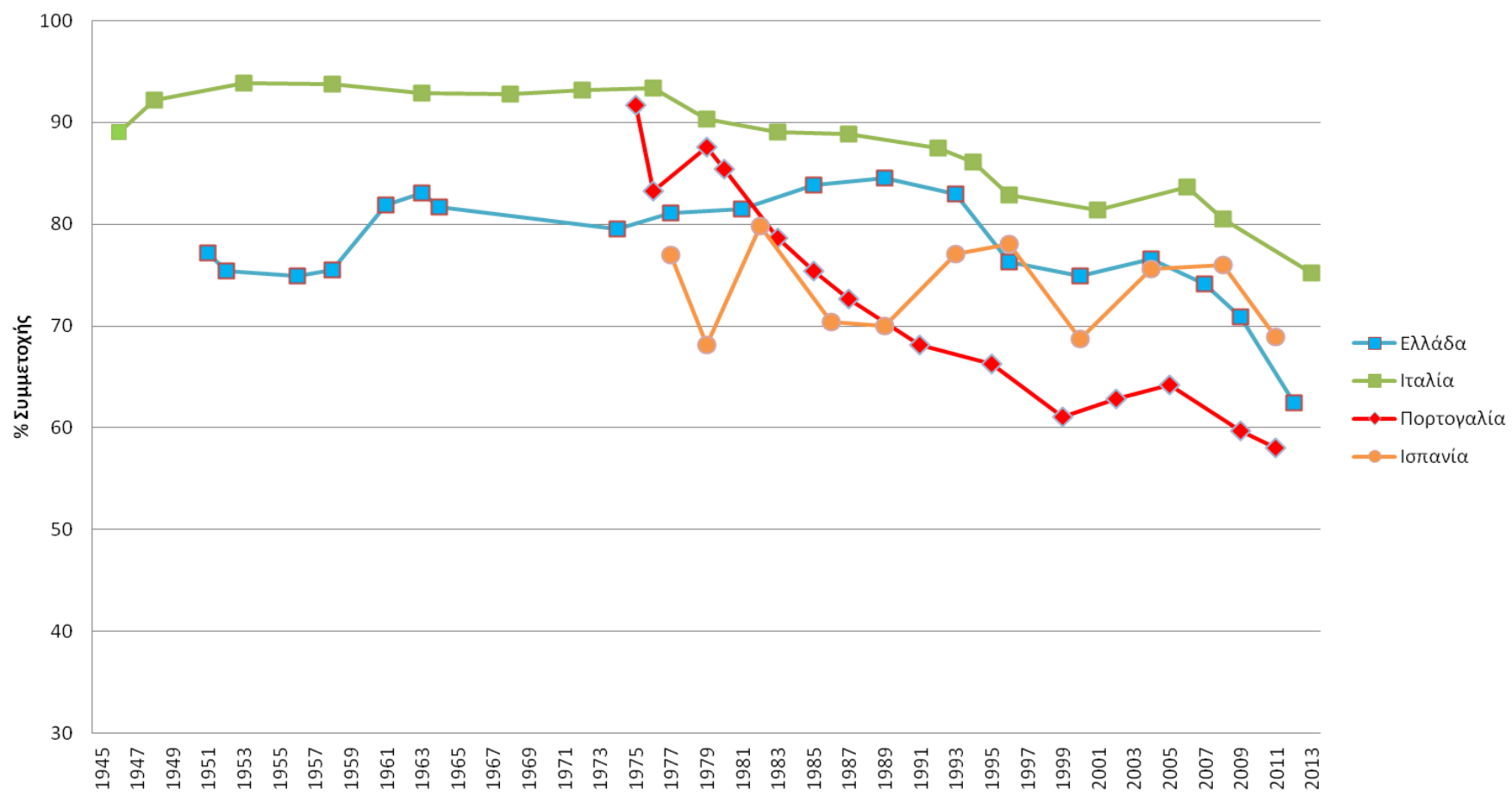
²⁴² Τα δεδομένα με βάση τα οποία έγινε ο πίνακας έχουν εξασφαλιστεί από την ανοικτή βάση δεδομένων του Διεθνούς Ινστιτούτου για τη Δημοκρατία και την Εκλογική Βοήθεια (IDEA: The International Institute for Democracy and Electoral Assistance), <http://www.idea.int/>

²⁴³ Ανοικτή βάση δεδομένων IDEA, *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 (Κοινοβουλευτικές Εκλογές)

Πίνακας 2 (Κοινοβουλευτικές Εκλογές - Κράτη Ευρωπαϊκού Νότου)

Τα επίπεδα αποχής στις ανεπτυγμένες δημοκρατίες από το τέλος του Β' Π.Π ακολουθούν αυξητική πορεία, αλλά ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και μετά παρατηρούνται ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά αποχής, ιδιαίτερα στην Ευρώπη. Ακόμη και αν δεν πρόκειται για τεράστιες μεταβολές, πρόκειται για ένα φαινόμενο που παρατηρείται σχεδόν σε όλες τις ανεπτυγμένες δημοκρατίες, παρά τις διαφορετικές πολιτικές ή κοινωνικές συνθήκες, τα διαφορετικά πολιτικά συστήματα και τα διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες. Ενώ οι αλλαγές που παρατηρούνται στα επίπεδα συμμετοχής των πολιτών στις εκλογές δεν είναι τεράστιες, ούτε συντελούνται πάντα κατά τρόπο γραμμικό, παρατηρούνται συστηματικά όμοια φαινόμενα σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες δημοκρατίες. Η συστηματική παρατήρηση όμοιων φαινομένων και τάσεων, όπως η αυξητική τάση της αποχής ή η όλο και συχνότερη παρατήρηση ρεκόρ αποχής, σε όλο και περισσότερα κράτη, συνθέτουν την ύπαρξη ενός μοτίβου και καταδεικνύουν τη μεγάλη σημασία μικρών και ενίοτε ανόμιων φαινομένων σε διαφορετικές χώρες που εκ πρώτης όψεως και μεμονωμένα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη σημασία²⁴⁴. Η ύπαρξη ενός μοτίβου πολιτικής συμπεριφοράς σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες, και όχι μόνο, δημοκρατίες, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός γενικευμένου φαινομένου που ξεπερνά τις μεμονωμένες συνθήκες μιας πολιτείας.

Οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα: στο Βέλγιο, ένα κράτος με υψηλά και σταθερά περίπου ποσοστά συμμετοχής, η άσκηση του δικαιώματος ψήφου είναι υποχρεωτική. Η Ελβετία από την άλλη, που έχει χαμηλά ποσοστά συμμετοχής, ξεφεύγει από το τυπικό μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αφού το εκλογικό της σύστημα διαθέτει σημαντικά χαρακτηριστικά άμεσης δημοκρατίας (όπως έχει αναφερθεί και στο Κεφ2). Η χαμηλή συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές σε μια χώρα όπου οι πολίτες καλούνται συχνά να εκφράσουν τις απόψεις τους για συγκεκριμένα ζητήματα μέσω δημοψηφισμάτων έχει ενδεχομένως να προσφέρει χρήσιμα συμπεράσματα για τη λειτουργία άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, εντούτοις δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας διατριβής.

²⁴⁴ Mair R., "Ruling the void? The hollowing out of Western Democracy", in *New Left Review*. Vol 42, Nov.Dec. 2006., p.p. 25 -51.

1. Χαμηλή πολιτική συμμετοχή στις εκλογές: πρόβλημα για τη Δημοκρατία; Πολιτική συμμετοχή και πολιτική ισότητα

Γιατί όμως αποτελεί πρόβλημα η αποχή; Γιατί η χαμηλή συμμετοχή των ψηφοφόρων στις εκλογές συνιστά πρόβλημα για τη δημοκρατία; Εάν αποδεχτούμε ότι η λειτουργία της δημοκρατίας βασίζεται στη νομιμοποίησή της με βάση τη λαϊκή συναίνεση και την αντιπροσώπευση του λαού στους θεσμούς λήψης αποφάσεων, η μεγάλη αποχή συνεπάγεται πρόβλημα νομιμοποίησης των σύγχρονων δημοκρατιών. Όσο οι σύγχρονες δημοκρατίες αρκούνται στο καθολικό δικαίωμα ψήφου και όχι στην καθολική χρήση του, ανέχονται ένα σημαντικό κενό στη νομιμοποίησή τους.

Σε τι λοιπόν αντιστοιχεί σήμερα το δικαίωμα της ψήφου; Είναι αχρειαστό ή κενό περιεχομένου; Οι πολίτες χάνουν το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη τους απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς και αδιαφορούν απέναντι στο δικαίωμα αυτό και την πολιτική γενικότερα; Θεωρούν ότι το εκλογικό αποτέλεσμα δεν τους αφορά και δεν τους επηρεάζει; Θεωρούν ενδεχομένως ότι δεν μπορούν να καθορίσουν ή να έχουν κάποια επίδραση στο εκλογικό αποτέλεσμα, ότι τίποτα δεν αλλάζει με την ψήφο τους. Πιθανόν να επιθυμούν να στείλουν κάποιο πολιτικό μήνυμα με την αποχή.

Η αποχή σήμερα μπορεί να σημαίνει αδιαφορία κάποιων πολιτών, μπορεί όμως να αποτελεί και ένα είδος έκφρασης διαμαρτυρίας. Ταυτόχρονα πιθανόν να λειτουργεί και ως αποκλεισμός μερίδας πολιτών ή κοινωνικών ομάδων από την εκλογική διαδικασία. Και οι τρεις αυτές διαστάσεις της αποχής φαίνονται να ενισχύονται από τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Αναζητώντας τους παράγοντες που επηρεάζουν την αποχή διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα ζήτημα άμεσα συνυφασμένο με το ερώτημα: *ποιοι απέχουν από τις εκλογές;* Η αποχή από τις εκλογές αφορά με τρόπο συστηματικό τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Είναι περισσότερο πιθανό να απέχουν πολίτες με χαμηλότερα εισοδήματα ή επίπεδο εκπαίδευσης. Η χαμηλή συμμετοχή στις εκλογές μεταφράζεται σε άνιση συμμετοχή και συγκεκριμένα, συστηματικά χαμηλότερη συμμετοχή των

κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων²⁴⁵. Η άνιση συμμετοχή σημαίνει άνιση εκπροσώπηση, άνιση πολιτική επιρροή και τελικά μεροληπτικό αποτέλεσμα. Επομένως, η άνιση συμμετοχή, που ισοδυναμεί με άνιση αντιπροσώπευση, επηρεάζει την καρδιά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που βασίζεται στη συμμετοχή των πολιτών²⁴⁶. Κατά συνέπεια, η άνιση αντιπροσώπευση και επιρροή λειτουργούν συστηματικά προς όφελος των περισσότερο προνομιούχων πολιτών – δηλαδή με υψηλότερα εισοδήματα, πλούτο και εκπαίδευση²⁴⁷.

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία για την αποχή αποδίδεται μεγάλη σημασία στον παράγοντα του επιπέδου εκπαίδευσης όσον αφορά τη συμμετοχή των πολιτών. Ο Verba²⁴⁸ αναφέρει ότι είναι περισσότερο πιθανόν να ψηφίσουν και γενικότερα να συμμετέχουν στην πολιτική άτομα με ψηλότερο επίπεδο μόρφωσης. Οι περισσότερο μορφωμένοι όμως είναι συνήθως πιο πλούσιοι (όπως είναι πιθανόν να προέρχονται από την κυρίαρχη φυλετική ή εθνική ομάδα σε μια κοινωνία)²⁴⁹ και είναι περισσότερο πιθανόν να ανήκουν στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Όσο πιο πλούσιοι και σε πιο πλεονεκτική θέση βρίσκονται οι ενεργοί πολίτες, γεγονός που σημαίνει ότι οι πολιτικές τους προτιμήσεις και ανάγκες διαφέρουν από το σύνολο της κοινωνίας, αυτό συνεπάγεται μεροληπτική επίδραση (*input*) στην πολιτική διαδικασία²⁵⁰. Στο βαθμό που η πολιτική τους εμπλοκή καθορίζεται από την κοινωνική τους θέση (εισόδημα, επαγγελματικά και οικονομικά συμφέροντα) αυτό δημιουργεί μια μεροληπτική πολιτεία²⁵¹. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη της κοινωνικής προόδου η εκπαίδευση καθίσταται κτήμα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και δεν περιορίζεται όπως στο παρελθόν αποκλειστικά στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις.

²⁴⁵ Lijphart A., “Unequal participation: Democracy’s unresolved dilemma. Presidential Address, American Political Science Association, 1996”. *American Political Science Review*. Vol. 91, No 1. March 1997.

²⁴⁶ Lijphart A., *στο ίδιο*, σελ. 1.

²⁴⁷ *Στο ίδιο*, σελ. 1.

²⁴⁸ Verba S., *Representative Democracy and Democratic Citizens: Philosophical and Empirical Understandings*. The Tanner Lectures in Human Values, University of Oxford, May, 1999 (Utah University Press, 2000).

²⁴⁹ Verba S., *στο ίδιο*, σελ. 286.

²⁵⁰ *Στο ίδιο*, σελ. 286.

²⁵¹ *Στο ίδιο*, σελ. 286.

Το κόστος της πολιτικής συμμετοχής παραμένει εντούτοις μεγαλύτερο για τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, ακόμη και αναφορικά με τη συμμετοχή στις εκλογές που είναι μια μορφή πολιτικής δράσης που απαιτεί χαμηλό κόστος, συγκριτικά με άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής όπως η ενεργός συμμετοχή σε εκλογικές ή άλλες εκστρατείες, η συμμετοχή σε πολιτικό κόμμα κ.α. Ταυτόχρονα, η κυρίαρχη κοινωνική τάξη έχει στη διάθεσή της περισσότερα πολιτικά μέσα προώθησης των δικών της πολιτικών προτιμήσεων και συμφερόντων, επομένως μια άνιση συμμετοχή στις εκλογές προσδίδει στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη επιπρόσθετο πλεονέκτημα, καθώς τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα απεμπολούν ένα από τα περιορισμένα πολιτικά μέσα που έχουν στη διάθεσή τους. Με την άνιση πολιτική συμμετοχή αφήνεται περιθώριο σε άτομα ή ομάδες με περισσότερα και πιο ισχυρά πολιτικά μέσα να επηρεάζουν την πολιτική διαδικασία. Διάφορα πολιτικά μέσα όπως η επιρροή, η γνώση, ο πλούτος αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα από την ψήφο και αποκτούν αναβαθμισμένη ισχύ στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Είναι επομένως σημαντικό το ποιος ψηφίζει και ποιος όχι, διότι καθορίζει το εκλογικό αποτέλεσμα. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Keyssar ότι αυτοί που σήμερα δεν ψηφίζουν ή απέχουν από τις εκλογικές διαδικασίες προέρχονται από τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που παλαιότερα δεν κατείχαν το δικαίωμα της ψήφου²⁵². Μπορεί να λεχθεί δηλαδή ότι σήμερα αποκλείονται από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης και λήψης αποφάσεων οι αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις που κατά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν κατείχαν πολιτικά δικαιώματα και αποκλείονταν εξαρχής από τη δημοκρατική διαδικασία.

2. Παράγοντες που επηρεάζουν την αποχή σήμερα

Υπάρχουν θεσμικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή στις εκλογές, όπως το εκλογικό σύστημα, η συχνότητα των εκλογών, κατά πόσο η ψήφος είναι υποχρεωτική κ.α. Από μόνοι τους όμως οι θεσμικοί παράγοντες δεν μπορούν να παρέχουν ερμηνεία

²⁵² βλ. αναλυτικά Keyssar A., *The right to vote. The contested history of democracy in the United States*. Basic books, 2000.

για τα αίτια της αποχής²⁵³. Το θεσμικό πλαίσιο δεν αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς. Οι μελετητές του φαινομένου της αποχής εντοπίζουν διάφορους λόγους που το προκαλούν. Αναζητούμε τους ιδιαίτερους λόγους που αυξάνουν την αποχή σήμερα.

Ο Gaxie²⁵⁴ θεωρεί ότι ορισμένες κοινωνικές συνθήκες τις τελευταίες δεκαετίες έχουν οδηγήσει σε αύξηση των ποσοστών αποχής. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρει τη μετατόπιση των πληθυσμών στα αστικά κέντρα όπου ο κοινωνικός έλεγχος είναι λιγότερο ανεπτυγμένος, τη μείωση της συμμετοχής σε συνδικάτα, τη διεξαγωγή μαζικών πολιτικών εκστρατειών μέσω των ΜΜΕ αντί της προσωπικής επαφής των κομματικών στελεχών και των υποψηφίων με τους ψηφοφόρους, την έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική και τις χαμηλές προσδοκίες από τους πολιτικούς, τους οποίους πολλές φορές οι πολίτες δεν καταλαβαίνουν και δεν μπορούν να παρακολουθήσουν²⁵⁵. Ιδιαίτερα οι πολίτες με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και πιο δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, κρατούν απόσταση από την πολιτική και τις εκλογές, δεν ψηφίζουν ή δεν εγγράφονται στους εκλογικούς καταλόγους.

Κατά τον Gaxie τα κοινωνικά στρώματα που βρίσκονται στην ανεργία, τη φτώχεια και την κοινωνική επισφάλεια τείνουν ή είναι επιρρεπή στο να απέχουν²⁵⁶. Οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού έχουν οξύνει τα φαινόμενα αυτά. Η στασιμότητα της αγοραστικής δύναμης των μέσων μισθωτών, η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας στα επαγγέλματα με χαμηλά προσόντα, οι διακρίσεις και οι στιγματισμοί όσων έχουν διαφορετική εθνική καταγωγή, είναι παράγοντες που συμβάλλουν στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού και από τη δεκαετία του

²⁵³ Lijphart A., *Unequal participation*, ό.π. σελ. 8.

²⁵⁴ Gaxie D., “L’abstention électorale : entre scepticisme et indifférence”. *Encyclopédie Universalis, Universalis*, 2005, pp.215-219.

²⁵⁵ Gaxie D., *στο ίδιο*.

²⁵⁶ *Στο ίδιο*.

'80 και έπειτα συμβάλλουν στον πολιτικό σκεπτικισμό και αποχή όσων έχουν ήδη την προδιάθεση, υποστηρίζει ο Gaxie²⁵⁷.

Στοιχεία αναφορικά με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της αποχής στο Ηνωμένο Βασίλειο από το 1979 μέχρι το 1992 δείχνουν ένα διαχρονικό μοτίβο: τα μεσαία κοινωνικά στρώματα τείνουν να έχουν μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής από την εργατική τάξη, ενώ οι άνεργοι συμμετέχουν σε μικρότερο βαθμό από την ενεργό εργατική τάξη²⁵⁸.

Η έρευνα του Ν. Παναγιωτόπουλου²⁵⁹ δείχνει τις πολιτικές διαστάσεις της επίδρασης της μακροπρόθεσμης ανεργίας καθώς και των επισφαλών μορφών απασχόλησης στη συμπεριφορά των ατόμων που επηρεάζονται, τα οποία ανήκουν ουσιαστικά στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι εργαζόμενοι που βρίσκονται εκτός της παραγωγικής διαδικασίας βιώνουν μια κοινωνική πραγματικότητα εκτός των κυρίαρχων λογικών της καπιταλιστικής κοινωνίας, και έτσι αποκλείονται από την κοινωνική κανονικότητα και κατ' επέκταση από την πολιτική²⁶⁰. Μένοντας εκτός της παραγωγικής διαδικασίας μεταβάλλεται ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο οι άνεργοι εκλαμβάνουν το χρόνο²⁶¹. Η εργασία στην καπιταλιστική κοινωνία καθορίζει το άτομο και, ανάμεσα σε άλλα, το πώς αυτό εκλαμβάνει το χρόνο: εργάζεται (δηλαδή παράγει έργο) σήμερα, αποκτά εργασιακή εμπειρία και ως εκ τούτου προσβλέπει και αντιλαμβάνεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο το μέλλον, για τον εαυτό του και κατ' επέκταση γενικά. Όταν το άτομο βρεθεί εκτός εργασίας, όχι μόνο βρίσκεται σε μια απραξία του παρόντος, αλλά αποξενώνεται από το παρελθόν της πράξης και προπαντός καταστρέφει τον προγραμματισμό για το μέλλον²⁶².

²⁵⁷ Στο ίδιο.

²⁵⁸ Heath A., *Were Traditional Voters Disillusioned with New Labour?* Working Paper, No 68. Centre for Research into Elections and Social Trends, UK, March 1999, σελ. 4-5.

²⁵⁹ βλ. Παναγιωτόπουλος Ν., *Η οδύνη των ανέργων*. Πολύτροπον, Αθήνα, 2005, όπως περιγράφεται στο Τομπάζος Σ., «Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία», στο *Ευρώπη ποια Ευρώπη. Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*. Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σελ. 103.

²⁶⁰ Στο ίδιο.

²⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 104.

²⁶² Στο ίδιο.

Ο χρονικός ορίζοντας του ανέργου δεν ανταποκρίνεται στον τρόπο με τον οποίο καθορίζεται ο χρόνος στην καπιταλιστική κοινωνία, όπου ο χρόνος της ζωής του ατόμου προσδιορίζεται από το έργο που αυτό παράγει²⁶³. Το άνεργο άτομο δεν παράγει και δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο κυρίαρχο πρότυπο τρόπου ζωής των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών που πρεσβεύει τον καταναλωτισμό και την επιδίωξη ατομικού πλουτισμού και ατομικής επιτυχίας. Το άτομο αποδίδει την ευθύνη στον εαυτό του και ερμηνεύει την ανεργία ως προσωπική αποτυχία (χωρίς να κατανοεί τους κοινωνικούς λόγους που το έφεραν σε αυτή την κατάσταση). Η αδράνεια αλλά και η προσωπική (όπως την εκλαμβάνει) αποτυχία (αυτό)εκτοπίζει το άτομο από τη δράση στο παρόν και τον όποιο προγραμματισμό για το μέλλον σε διάφορα επίπεδα: εργασία, αυτοπραγμάτωση, οικογένεια, πολιτική.

Ο χρόνος της πολιτικής άλλωστε είναι το παρόν, λέει ο D. Bansaïd, και πολιτική δεν μπορεί να νοηθεί εάν δεν είναι μια στρατηγική για το μέλλον²⁶⁴. Ο κοινωνικός αποκλεισμός διαφόρων κοινωνικών ομάδων στις διάφορες εκφάνσεις του (ανεργία, υποαπασχόληση, εργασιακή ανασφάλεια) συντρέχει με έναν άλλο de facto αποκλεισμό από τις δημοκρατικές διαδικασίες και την πολιτική δράση εν γένει. Είναι δηλαδή στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας που τα πιο ευάλωτα στρώματα των εργαζομένων αποκλείονται μόνιμα από τα εργατικά κεκτημένα της οικονομικής ανάπτυξης της μεταπολεμικής περιόδου, και για τον ίδιο λόγο αποκλείονται και από τις δημοκρατικές διαδικασίες²⁶⁵.

Η πιο πάνω θέση δεν εξαντλείται μόνο σε ότι αφορά την ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Για τη διερεύνηση των λόγων αυτής της σχέσης κοινωνικού και δημοκρατικού κεκτημένου πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλοι παράγοντες που επίσης χαρακτηρίζουν τη νεοφιλελεύθερη περίοδο: επιθέσεις στη συλλογική οργάνωση και ιδιαίτερα τη συνδικαλιστική οργάνωση που συνόδευσαν τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές,

²⁶³ Στο ίδιο.

²⁶⁴ Βλ. Μπενσαϊντ Ν., *Ο Μαρξ της Εποχής μας* (μτφ Γ. Καυκιάς). Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013, σελ 78., και Bensaïd D. *Éloge de la politique profane*. Editions Albin Michel, Paris 2008.

²⁶⁵ Τομπάζος Σ., «Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία», στο *Ευρώπη ποια Ευρώπη. Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*. Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σελ. 105.

απονομιμοποίηση της πολιτικής και των πολιτικών κομμάτων κ.α. Οι κοινωνικές επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους κατά τη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης περιόδου έχει σαφή διασύνδεση με τις μεταβολές στο δημοκρατικό κεκτημένο.

Σε μελέτη των Blais, Gidengil κ.α. αναφορικά με την αυξανόμενη αποχή στον Καναδά από τις εκλογές του 1988 και έπειτα, εντοπίζεται ότι αυτή αφορά κατά κύριο λόγο τη νέα γενιά, και κατά κύριο λόγο αφορά άτομα που δεν έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση²⁶⁶. Η αυξημένη αποχή από τη νέα γενιά όμως, δεν συνεπάγεται ότι τα ίδια άτομα όταν φτάσουν σε μεγαλύτερη ηλικία πρόκειται να αλλάξουν στάση και να αυξηθεί η προσέλευσή τους στις κάλπες. Αντιθέτως, η μελέτη καταδεικνύει χαμηλά επίπεδα εμπλοκής στην πολιτική ανάμεσα στη γενιά αυτή. Είναι λιγότερο ενημερωμένοι και έχουν λιγότερο ενδιαφέρον για την πολιτική, σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες γενιές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διαφωνούν ή είναι απογοητευμένοι.

Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι παράλληλα παρατηρείται και το εξής φαινόμενο τις τελευταίες δεκαετίες: νέοι μορφωμένοι από ψηλά ή μεσαία εισοδηματικά στρώματα συχνά αισθάνονται ότι δεν αντιπροσωπεύονται από κανένα πολιτικό κόμμα, ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά, ότι οι δυνατότητες των κυβερνήσεων περιορίζονται από την παγκοσμιοποίηση, την ευρωπαϊκή ενοποίηση (στην περίπτωση της Ευρώπης) και γενικότερα ότι η πολιτική είναι αδύναμη έναντι της οικονομίας, η οποία επικρατεί²⁶⁷.

Ο σκεπτικισμός αυτός σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού. Η αυξανόμενη μεταφορά αρμοδιοτήτων από τα κράτη σε διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς και θεσμούς έχει ως αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις αλλά και οι

²⁶⁶ Blais, A., Gidengil E. et al, “Generational Change and the Decline of Political Participation: the case of voter turnout in Canada”. Prepared for the workshop “*Citizenship on Trial: Interdisciplinary Perspectives on Political Socialization of Adolescents*.” McGill University, Montreal, 2002. <http://youthconference.mcgill.ca/GidengilPaper.pdf> (11/05/2011), σελ. 10.

²⁶⁷ Gaxie D., *L'abstention électorale*, ό.π.

νομοθετικοί θεσμοί να χάνουν την αποκλειστική αρμοδιότητα να αποφασίζουν για σειρά ζητημάτων. Οι πολίτες εκλαμβάνουν το γεγονός αυτό ως αδυναμία των σωμάτων και των ατόμων που εκλέγουν στις εκτελεστικές και νομοθετικές εξουσίες των κρατών τους έναντι των διεθνών οργανισμών, ή έναντι εξωτερικών δυνάμεων και πιέσεων. Συχνά οι ίδιες οι κυβερνήσεις επικαλούνται τις εξωτερικές πιέσεις ή την ανάγκη εξεύρεσης συμβιβασμού σε διεθνές επίπεδο για να εξηγήσουν τη λήψη αποφάσεων ή να δικαιολογήσουν τη στάση τους εντός κάποιου διεθνούς οργανισμού. Σε μεγαλύτερο βαθμό όμως, οι κυβερνήσεις αλλά και οι νομοθετικές εξουσίες επικαλούνται τις «δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης», την ανάγκη για ανταγωνιστικότητα και προσέλκυση ξένων επενδύσεων για να αιτιολογήσουν ορισμένες αποφάσεις και πολιτικές. Στα επιχειρήματα αυτά προστίθεται ακόμη ένα μεγαλύτερης βαρύτητας, η παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα, οι συνέπειες που επέφερε σε κάθε οικονομία και οι πολιτικές αντιμετώπισής της.

Οι δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας προβάλλουν ως ανυπέρβλητες εξωτερικές πιέσεις, με απτές συνέπειες στις οικονομίες των κρατών. Οι κυβερνήσεις και τα νομοθετικά σώματα παρουσιάζονται ανήμπορες έναντι των εξωτερικών αυτών περιορισμών. Επομένως στα μάτια των πολιτών τα σώματα και τα άτομα τα οποία εκλέγουν στην εξουσία έχουν περιορισμένες αρμοδιότητες. Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποί τους έχουν περιορισμένες εξουσίες, γι' αυτό εύκολα μπορούν οι πολίτες να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι στις εκλογικές αναμετρήσεις δεν διακυβεύονται σημαντικά πράγματα.

Παράλληλα, με το νεοφιλελευθερισμό προωθήθηκε η απονομιμοποίηση των εκλεγμένων αντιπροσώπων, έναντι των διορισμένων ειδικών ή των γραφειοκρατών. Η λογική ότι σημαντικά ζητήματα οικονομικής πολιτικής του κράτους πρέπει να αποφασίζονται από εξειδικευμένα, μη εκλεγμένα σώματα (π.χ. την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα), τα οποία – θεωρητικά – δεν επηρεάζονται από πολιτικές πιέσεις, απονομιμοποιεί τα εκλεγμένα σώματα και τις κυβερνήσεις που είναι υπόλογες στο λαό. Οι πολίτες λαμβάνουν το μήνυμα ότι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται από τους ειδικούς και όχι τους πολιτικούς.

Η σημασία της εκλογικής αναμέτρησης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τα επίπεδα εκλογικής συμμετοχής. Οι Pacek, Pop-Eleches και Tucker εξετάζουν κριτήρια που επηρεάζουν τη συμμετοχή στις εκλογές στα πρώην κομμουνιστικά κράτη, εξάγοντας γενικότερα συμπεράσματα για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς. Καταλήγουν σε μια ξεκάθαρη διασύνδεση ψηλότερων ποσοστών συμμετοχής με εκλογικές αναμετρήσεις τις οποίες οι ψηφοφόροι θεωρούν περισσότερο σημαντικές. Σε προεδρικά συστήματα η συμμετοχή στις προεδρικές εκλογές είναι μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις βουλευτικές, ενώ σε κοινοβουλευτικά συστήματα είναι μεγαλύτερη η συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές²⁶⁸. Ανάλογα με το πολιτικό σύστημα, στις κυρίαρχες εκλογές η συμμετοχή είναι μεγαλύτερη. Μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου (από το 1989 – 90 μέχρι το 2004, που καλύπτει η έρευνα αυτή), που η εκλογική συμμετοχή μειώθηκε στα κράτη που καλύπτει η έρευνα, η μείωση ήταν μεγαλύτερη για τις «λιγότερο σημαντικές εκλογές». Επιπρόσθετα, παρατηρείται συχνά το φαινόμενο, σε εκλογές όπου αναμένεται οριακή ή μικρή διαφορά ανάμεσα στα δύο κόμματα η συμμετοχή των ψηφοφόρων να είναι μεγάλη, ενώ σε εκλογές όπου αναμένεται εύκολη νίκη του ενός εκ των δύο κομμάτων η συμμετοχή να είναι χαμηλή²⁶⁹.

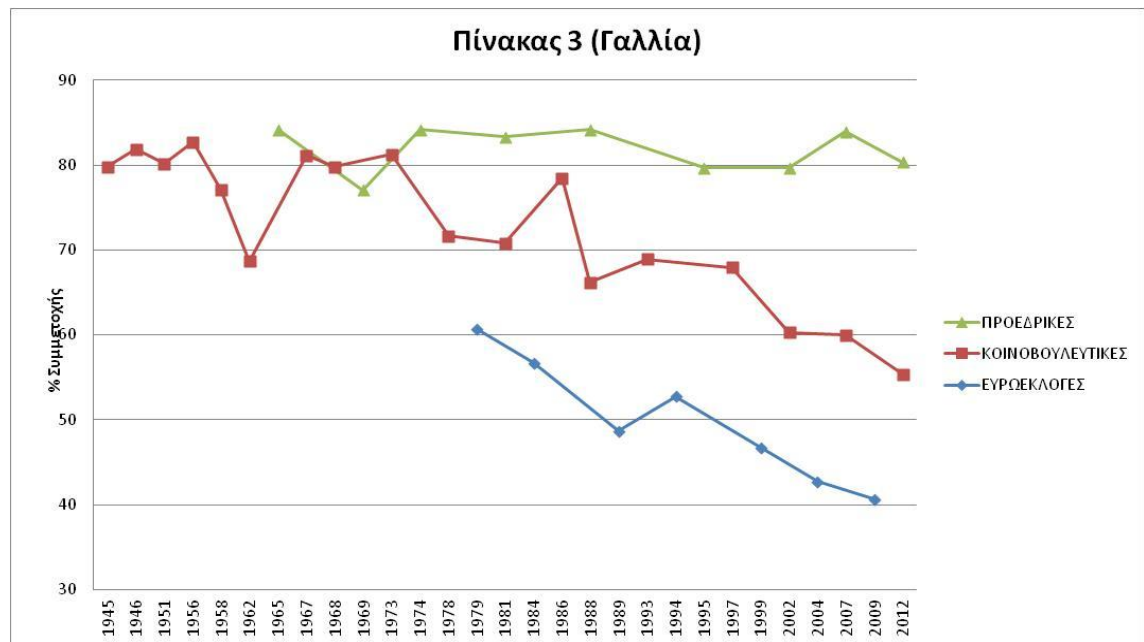
Στον **Πίνακα 3**²⁷⁰ παρουσιάζεται ένα τυπικό παράδειγμα αστικής δημοκρατίας, αυτό της Γαλλίας, όπου εμφανίζονται στον ίδιο πίνακα τα διαχρονικά ποσοστά συμμετοχής σε τρία διαφορετικά είδη εκλογικών αναμετρήσεων. Οι προεδρικές εκλογές στη Γαλλία έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς το αποτέλεσμά τους καθορίζει ξεκάθαρα το ποιος θα κυβερνήσει τη χώρα κατά τα επόμενα χρόνια. Έτσι τα ποσοστά συμμετοχής στις προεδρικές είναι ψηλά και σχετικά σταθερά. Οι βουλευτικές εκλογές δεν έχουν το ίδιο αποτέλεσμα, εξού και τα χαμηλότερα και μειούμενα ποσοστά συμμετοχής. Οι δε ευρωπαϊκές εκλογές για την ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι τα χαμηλότερα καθώς οι πολίτες θεωρούν ότι αυτές οι εκλογές τους επηρεάζουν σε

²⁶⁸ Pacek A.C., Pop-Eleches G., Tucker J.A., “Disenchanted or Discerning: Voter Turnout in Post-Communist Countries”. *The Journal of Politics*. Vol. 71. No 2 April 2009, pp 473 – 491. Η έρευνα χρησιμοποιεί στοιχεία από 137 προεδρικές και κοινοβουλευτικές εκλογικές αναμετρήσεις σε 19 χώρες, κατά τη χρονική περίοδο από το 1989 – 90 μέχρι το 2004.

²⁶⁹ Heath A., *Traditional Voters Disillusioned*, ό.π, σελ. 1

²⁷⁰ Ανοικτή βάση δεδομένων IDEA, ό.π.

μικρότερο βαθμό και θεωρούν ενδεχομένως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο λιγότερο σημαντικό.

Επομένως, οι ψηφοφόροι είναι περισσότερο πιθανόν να ψηφίσουν σε εκλογές που θεωρούν ότι διακυβεύονται περισσότερο ή πιο σημαντικά πράγματα. Εάν θεωρούν ότι οι κυβερνήσεις που εκλέγουν δεν έχουν τον τελικό λόγο ή την αποκλειστική αρμοδιότητα για τη λήψη αποφάσεων, ή είναι ανήμπορες έναντι των διαφόρων διεθνών πιέσεων, καταλήγουν εύλογα στο συμπέρασμα ότι η ψήφος τους δεν πρόκειται να αλλάξει κάτι. Συμπεραίνουν ότι δεν μπορούν να αλλάξουν κάτι με την ψήφο τους ή ακόμη και με τη συμμετοχή τους, ή να επηρεάσουν το εκλογικό αποτέλεσμα ή θεωρούν ότι το εκλογικό αποτέλεσμα δεν έχει σημασία, και κατ'επέκταση δεν έχει σημασία ποιος εκλέγεται ή όχι.

Το αίσθημα ότι η ατομική πολιτική πράξη έχει, ή μπορεί να έχει, επίδραση στην πολιτική διαδικασία είναι καθοριστικός παράγοντας όσον αφορά την πιθανότητα συμμετοχής ή όχι στην εκλογική διαδικασία. Πολίτες που έχουν ψηλό αυτό το αίσθημα, που θεωρούν ότι η πολιτική αλλαγή είναι εφικτή, ότι ο πολίτης μπορεί να παίξει κάποιο ρόλο στο να επιφέρει αυτή την αλλαγή και πιο συγκεκριμένα ότι η ψήφος του μπορεί να

παίζει κάποιο ρόλο, είναι πιο πιθανό να ψηφίσουν²⁷¹. Τα πιο πάνω προαπαιτούν την ύπαρξη ορισμένων συνθηκών όπως η πόλωση του κομματικού συστήματος, οι έντονες διαφορές στις πολιτικές προτάσεις που τους προτείνονται και η ύπαρξη ενός μακρόβιου κομματικού συστήματος²⁷². Αντιθέτως, για τους πολίτες που δεν έχουν ισχυρό αυτό το αίσθημα, η ύπαρξη των πιο πάνω συνθηκών στο πολιτικό σύστημα, είναι περισσότερο πιθανό να τους επηρεάσει προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή να μην ψηφίσουν.

Πολίτες με υψηλότερη κοινωνικοοικονομική θέση και περισσότερους κοινωνικούς δεσμούς είναι πιο πιθανό να αισθάνονται ότι μπορούν να ασκήσουν επίδραση και να επιφέρουν αλλαγή με την πολιτική τους δράση. Οι Kittilson και Anderson θεωρούν ότι με την πάροδο του χρόνου είναι αυξανόμενο το χάσμα ανάμεσα στους πολίτες που αισθάνονται περισσότερο ικανοί να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις από τη μια, και αυτούς που δεν αισθάνονται έτσι από την άλλη, το οποίο λειτουργεί εις βάρος της ποιότητας της δημοκρατικής διαδικασίας²⁷³. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι πολίτες που δεν έχουν εμπιστοσύνη στην πολιτική είναι συνήθως πολίτες με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης, εισοδήματος και κοινωνικής ένταξης, προμηνύει σημαντικούς κοινωνικούς και πολιτικούς διαχωρισμούς στην πολιτική διαδικασία²⁷⁴.

3. Αποχή και απαξίωση της πολιτικής

Η βιβλιογραφία για την αποχή εντοπίζει διάφορες αιτίες που οδηγούν στην αποχή. Στην παρούσα ανάλυση δίνεται έμφαση στους ευρύτερους κοινωνικούς παράγοντες παρά στο επίπεδο της προσωπικής απόφασης ενός ατόμου να ψηφίσει ή όχι, αφού η αποχή εκλαμβάνεται ως ένα κοινωνικό φαινόμενο. Δεν επαρκεί η ερμηνεία ότι οι πολίτες χάνουν το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη τους απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, χωρίς να μελετηθεί το ευρύτερο φαινόμενο της γενικότερης απαξίωσης για την πολιτική. Το δικαίωμα της ψήφου και οι εκλογές δεν χάνουν μόνο τη σημασία τους

²⁷¹ Kittilson M.C. and Anderson C. J., *Electoral Supply and Voter Engagement*. Prepared for presentation at the American Political Science Association meetings, Toronto, ON, Canada, 3-5 September 2009. http://papers.ssrn.com/Sol3/papers.cfm?abstract_id=1451168##, (πρόσβαση: 16/02/2011), σελ. 4.

²⁷² Kittilson, στο ίδιο.

²⁷³ Στο ίδιο, σελ.19

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ.19

στα μάτια των πολιτών, αλλά χάνουν ουσιαστικά το περιεχόμενό τους. Η αυξημένη αποχή αποτελεί σε μεγάλο βαθμό έκφραση της απαξίωσης της πολιτικής.

Κατά τον Cardevielle, η κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης δεν συνιστά απλώς λειτουργική αδυναμία των αντιπροσωπευτικών θεσμών ή αδυναμία προσαρμογής τους στις σύγχρονες συνθήκες²⁷⁵. Τα ίδια τα κόμματα εξουσίας διακηρύσσουν την εξασθένηση της κυριαρχίας τους, γεγονός που αφαιρεί το περιεχόμενο της συλλογικής συζήτησης και απονοματοδοτεί την εκλογική τους έγκριση²⁷⁶. Με την απαξίωση της λαϊκής κυριαρχίας, οι πολίτες δεν βρίσκουν λόγο γιατί να ψηφίσουν, με αποτέλεσμα αυξημένα ποσοστά αποχής. Η εξασθένηση των προγραμματικών δεσμεύσεων των υποψηφίων διαστρεβλώνει τη σημασία των εκλογών και θέτει σε κίνδυνο την νομιμοποίησή τους, ενδεχομένως σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλους παράγοντες όπως είναι η διεξαγωγή της πολιτικής επικοινωνίας μέσω των ΜΜΕ και των δημοσκοπήσεων²⁷⁷.

Ακόμη και αν η τάση για ομοφωνία διευκολύνει πολλές φορές την πολιτική διαχείριση, έχει ευνοήσει και την αύξηση της αποχής²⁷⁸. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, η έλλειψη ξεκάθαρων διαφορών και η απουσία πραγματικά εναλλακτικών επιλογών που βρίσκεται ενώπιον των ψηφοφόρων από τη δεκαετία του 80 και έπειτα, συνιστούν παράγοντες αδυναμίας εξασφάλισης της υποστήριξης των ψηφοφόρων²⁷⁹. Είτε πρόκειται για πολιτική επιλογή των κομμάτων εξουσίας, είτε για αποτέλεσμα ανυπέρβλητων περιορισμών της παγκοσμιοποίησης, η ομοφωνία και η απουσία εναλλακτικών επιλογών αυξάνει την αποχή και απαξιώνει την πολιτική.

Η εκλογική συμμετοχή στη Γερμανία ακολουθεί πτωτική πορεία, αφού ενώ τη δεκαετία του 1970 τα ποσοστά συμμετοχής κυμαίνονταν στο 90%, τις επόμενες δεκαετίες κυμάνθηκαν περίπου στο 77% (με ορισμένες εξαιρέσεις) ενώ στις εκλογές του

²⁷⁵ Capdevielle J., *Démocratie: la panne*. Textuel. Paris 2005, σελ. 20.

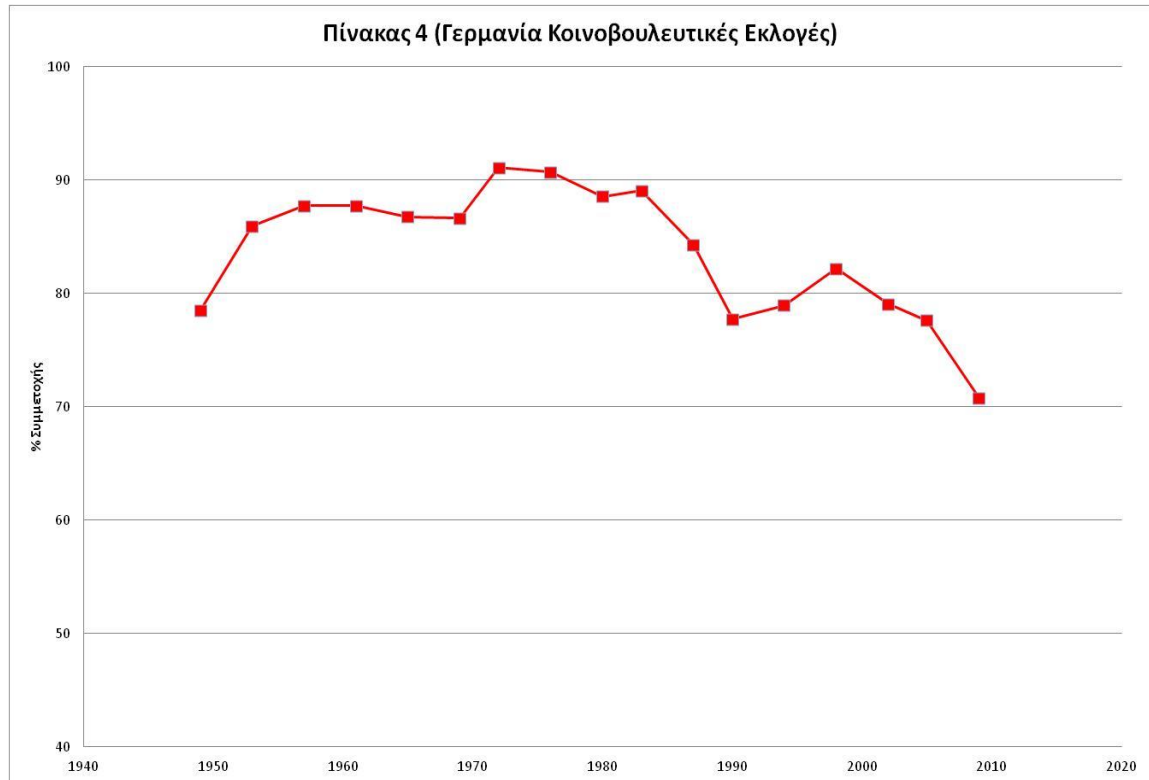
²⁷⁶ Capdevielle J., *στο ίδιο*, σελ. 20.

²⁷⁷ *Στο ίδιο*, σελ. 42.

²⁷⁸ *Στο ίδιο*, σελ. 56.

²⁷⁹ *Στο ίδιο*.

2009 η συμμετοχή μειώθηκε στο 70.8% (βλ. Πίνακα 4²⁸⁰). Η τάση για αποχή αφορά όλα τα κοινωνικά στρώματα, αλλά αφορά σε μεγαλύτερο βαθμό την κοινωνική βάση των σοσιαλδημοκρατών όπως τους ανειδίκευτους και ειδικευμένους εργαζόμενους καθώς και χειρώνακτες επιστάτες²⁸¹. Μάλιστα, ενώ όλα τα κόμματα (πλην του κόμματος της Αριστεράς Die Linke) επηρεάζονται αρνητικά από την αποχή, το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα επηρεάζεται στο μεγαλύτερο βαθμό²⁸².

Στις εκλογές του 2002 οι Σοσιαλδημοκράτες είχαν εξασφαλίσει ποσοστό 38,52%, στις εκλογές του 2005 34,25%, και στις εκλογές του 2009 έχασαν πέραν των 10 ποσοστιαίων μονάδων, εξασφαλίζοντας μόλις 23,03%. Ταυτόχρονα, στις εκλογές του 2009 η συμμετοχή των ψηφοφόρων μειώθηκε από το 77,7% στο 70,8%. Οι απώλειες των

²⁸⁰ Ανοικτή βάση δεδομένων IDEA, ό.π.

²⁸¹ Elff, M., *Disenchanted Workers, Selective Abstention and the Electoral Defeat of Social Democracy in Germany*. APSA 2010 Annual Meeting Paper. Washington D.C., 2010. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1644676>, σελ. 5.

²⁸² Elff, M., στο ίδιο, σελ. 21.

Γερμανών Σοσιαλδημοκρατών στις βουλευτικές εκλογές του 2009 οφείλονταν σε απώλειες στον πυρήνα των παραδοσιακών ψηφοφόρων των σοσιαλδημοκρατών, αφού πολλοί ψηφοφόροι της εργατικής τάξης δεν προσήλθαν στις κάλπες²⁸³. Δεδομένου ότι οι ψηφοφόροι τους δεν φαίνεται να μετακινούνται σε μεγάλο βαθμό σε άλλα κόμματα, αλλά δεν ψηφίζουν καθόλου, η αύξηση της αποχής φαίνεται να συνδέεται με αυξημένη δυσαρέσκεια και αποδοκιμασία των πολιτικών επιλογών του κόμματος.

Από τις εκλογές του 1998, το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα έχει μεταβάλει τη ρητορική του σε μια προσπάθεια αύξησης της εκλογικής του απήχησης προς τα μεσαία στρώματα²⁸⁴. Αποκορύφωμα της πορείας αυτής και της συνεπαγόμενης απουσίας διακριτών ρόλων των χριστιανοδημοκρατών και των σοσιαλδημοκρατών ήταν ο μεγάλος συνασπισμός εξουσίας που σχημάτισαν τα δύο κόμματα μετά τις εκλογές του 2005. Συγκυβερνώντας για 4 χρόνια στο πλάι της Καγκελαρίου Μέρκελ, οι σοσιαλδημοκράτες εδραίωσαν τη σύμπλευσή τους με τους συντηρητικούς Χριστιανοδημοκράτες και φυσικά στις εκλογές του 2009 δεν μπόρεσαν να παρουσιαστούν ως εναλλακτική επιλογή.

Μπορεί να λεχθεί ότι η σύγκλιση δεξιάς και αριστεράς, με αποκορύφωμα τη συγκατοίκησή τους στην εξουσία έστειλε στους πολίτες το μήνυμα ότι οι διαφορές ανάμεσα στις δύο παρατάξεις δεν είναι τόσο βαθιές που να τις εμποδίζουν να συγκυβερνήσουν. Δίνουν επίσης το μήνυμα ότι στην πολιτική διαχείριση δεν διακυβεύονται ζητήματα στα οποία μπορεί να υπάρξει σοβαρή διαφωνία και αντιπαράθεση.

Η εμπειρία του Ηνωμένου Βασιλείου ήταν διαφορετική, λαμβάνοντας υπόψη ανάμεσα σε άλλα και την εμπειρία της δεκαετίας της διακυβέρνησης Θάτσερ. Υπάρχουν μεν ανάλογες τάσεις αυξανόμενης αποχής αλλά και πολιτική μετατόπιση του Εργατικού Κόμματος, διαφορετικό όμως ήταν το αντίκτυπο για την εκλογική απήχηση των Εργατικών. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η αποχή αφορά μεν τη παραδοσιακή εκλογική τους βάση αλλά το Νέο Εργατικό Κόμμα κατόρθωσε να κερδίσει καινούριους ψηφοφόρους.

²⁸³ Στο ίδιο, σελ. 1.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 9.

Η μετακίνηση του Εργατικού Κόμματος προς το κέντρο του πολιτικού φάσματος, με τη δημιουργία του Νέου Εργατικού Κόμματος, δεν συνοδεύτηκε από ενθουσιασμό ανάμεσα στους παραδοσιακούς του ψηφοφόρους, πολλοί από τους οποίους επέλεξαν την αποχή²⁸⁵. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά εκλογών του 1997 στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν η μείωση της συμμετοχής, από 77,9% που ήταν το 1992, σε 71,6 (βλ. Πίνακα 5²⁸⁶). Η αποχή ήταν μεγαλύτερη ανάμεσα στους παραδοσιακούς ψηφοφόρους του Εργατικού Κόμματος, ανάμεσα στον πυρήνα των ψηφοφόρων των Εργατικών, δηλαδή τον πυρήνα της εργατικής τάξης, τα μέλη των συνδικάτων, τους άνεργους, τους ένοικους κοινωνικής στέγασης κ.α.²⁸⁷. Το κόμμα όμως κατάφερε να κερδίσει ψηφοφόρους από τα μεσαία στρώματα, γεγονός που σίγουρα δεν ήταν ανεξάρτητο με την επιλογή για αναθεώρηση της πολιτικής τοποθέτησης του κόμματος²⁸⁸.

²⁸⁵ Heath A., *Traditional Voters Disillusioned* ό.π. σελ. 13

²⁸⁶ Ανοικτή βάση δεδομένων IDEA, ό.π.

²⁸⁷ Heath A., *Traditional Voters Disillusioned* ό.π. σελ. 5-6.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 15

Οι εκλογές του 1997 ακολουθήθηκαν από τις εκλογές του 2001, με τη συμμετοχή να φτάνει στο χαμηλότερο ρεκόρ του 59,4%. Διάφορες ερμηνείες που δόθηκαν για το φαινόμενο αυτό ήταν η αναμενόμενη σίγουρη νίκη των Εργατικών αλλά και η δυσαρέσκεια των παραδοσιακών ψηφοφόρων των Εργατικών για την πολιτική του μετατόπιση προς το κέντρο του πολιτικού φάσματος. Η συμμετοχή ήταν ψηλότερη σε περιοχές και εκλογικές περιφέρειες με περισσότερους ιδιοκτήτες, επαγγελματίες και εργαζόμενους σε διευθυντικές θέσεις καθώς και αγρότες, ενώ ήταν πιο χαμηλή σε περιοχές με νοικοκυριά που δεν κατείχαν αυτοκίνητο, με ένοικους κοινωνικής στέγασης, με περισσότερους χειρώνακτες εργαζόμενους, καθώς και ψηφοφόρους από εθνικές μειονότητες²⁸⁹. Επίσης, με βάση στοιχεία της Εκλογικής Επιτροπής της Βρετανίας αναφορικά με τις εκλογές του 2001, καθώς και του 2005 όπου η συμμετοχή ανέβηκε σε μικρό βαθμό (61,3%), η αποχή είναι μεγαλύτερη ανάμεσα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή ειδικευμένους και ανειδίκευτους χειρώνακτες εργαζόμενους, λήπτες βοήθηματος σε μακροπρόθεσμη βάση καθώς και συνταξιούχους λήπτες κρατικής σύνταξης²⁹⁰.

4. «Σιωπηρή διαμαρτυρία» αλλά και «σιωπηρός αποκλεισμός»

Η απάλειψη των διακριτών ρόλων ανάμεσα στη σοσιαλδημοκρατία και τη φιλελεύθερη δεξιά αποτελεί έναν από τους λόγους που ενίσχυσαν την αποχή, καθιστώντας ένα μέρος της ένα είδος «σιωπηλής διαμαρτυρίας» ανάλογο της λευκής ή άκυρης ψήφου²⁹¹. Οι πολίτες θεωρούν ότι δεν αλλάζει κάτι με την ψήφο τους, αφού οι επιλογές που έχουν ενώπιόν τους δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους. Η επικράτηση της «ενιαίας σκέψης» του νεοφιλελευθερισμού απονοηματοδοτεί την εκλογική

²⁸⁹ Denver D., “The results: how Britain voted (or didn’t)”. In Geddes A. and J.Tonge J. (eds). *Labour’s second landslide: the British general election 2001*, pp. 9-25. Manchester University Press, Manchester, 2002.

²⁹⁰ The Electoral Commission (UK), *Election 2005: Turnout. How many, who and why?* October 2005, σελ. 25.

²⁹¹ Τομπάζος Σ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία, ό.π.*, σελ. 103.

διαδικασία και επενεργεί στην καρδιά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αφού ισοδυναμεί με απουσία πολιτικής αντιπαράθεσης.

Ο Muxel αναπτύσσει τη θέση ότι η αποχή «εντός του πολιτικού παιγνιδιού», δηλαδή η αποχή ως έκφραση μιας πολιτικής θέσης π.χ. η δυσαρέσκεια, αντιστοιχεί σε ένα νέο τύπο ψηφοφόρου που μετακινείται και είναι σε λιγότερο βαθμό τοποθετημένος σε ένα κόμμα, είναι κριτικός απέναντι στην πολιτική και χρησιμοποιεί την αποχή με τον ίδιο τρόπο όπως και την ψήφο, για να εκφράσει δηλαδή την άποψή του στις εκλογές²⁹². Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, μόνο η γενίκευση της αποχής «εκτός του πολιτικού παιγνιδιού», δηλαδή της απάθειας απέναντι στην πολιτική εν γένει, θα αποτελούσε πρόβλημα για τη νομιμοποίηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας²⁹³. Αλλά η αποχή «εντός του παιγνιδιού» μπορεί να συνιστά έκφραση ενός απανακαθορισμού των όρων της πολιτικής συμμετοχής και των χαρακτηριστικών της σύγχρονης έννοιας του πολίτη²⁹⁴. Η αποχή αντιμετωπίζεται ως μια σύγχρονη μορφή πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς, ως ένα από τα εργαλεία που έχουν στη διάθεσή τους οι πολίτες στο πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατίας.

Μπορεί όμως η αυξανόμενη αποχή να θεωρηθεί ως ένα δείγμα εκσυγχρονισμού; Ο Cardevielle υποστηρίζει ότι θα ήταν λάθος το φαινόμενο αυτό να αντιμετωπιστεί ως μία ένδειξη εκσυγχρονισμού. Σε κοινωνίες με ισχυρή παράδοση πολιτικών εκλογών, όπως οι ευρωπαϊκές, η αποχή αντιστοιχεί στην έκφραση μιας βαθύτερης δυσαρέσκειας²⁹⁵. Δεδομένου μάλιστα ότι έχει καταστεί χαρακτηριστικό των πολιτικών συστημάτων των σύγχρονων ανεπτυγμένων δημοκρατικών κρατών, δεν μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως μια μεμονωμένη πολιτική πράξη. Κατά τον Lijphart, η χαμηλή και άνιση συμμετοχή, μπορεί να μεταφραστεί ως το λειτουργικό αντίστοιχο των διακρίσεων και των περιορισμών που

²⁹² Muxel A., «Abstention : défaillance citoyenne ou expression démocratique?», Cahiers du Conseil constitutionnel n° 23 (Dossier : La citoyenneté). Paris, Février 2008.

²⁹³ Muxel, A., *στο ίδιο*, σελ. 55

²⁹⁴ *Στο ίδιο*, σελ. 55

²⁹⁵ Capdevielle J., *Démocratie: la panne. ό.π.*, σελ. 159.

έμπαιναν παλαιότερα στις προϋποθέσεις κατοχής του δικαιώματος ψήφου (όπως ιδιοκτησία, εκπαίδευση κ.α.)²⁹⁶.

Ο Lijphart υποστηρίζει ότι μετά το καθολικό δικαίωμα ψήφου, ο επόμενος στόχος όσον αφορά τη δημοκρατία θα έπρεπε να ήταν η καθολική ή σχεδόν καθολική χρήση του δικαιώματος αυτού²⁹⁷. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποτελεί στόχο ως προς την εμπάθυνση της δημοκρατίας. Οι σύγχρονες δημοκρατίες όμως δεν αντιμετωπίζουν με αυτό τον τρόπο την αποχή, το φαινόμενο της αποχής δηλαδή δεν αναγνωρίζεται ως κεντρικό πρόβλημα για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αντιθέτως, ο αυξανόμενος και συστηματικός *de facto* αποκλεισμός μερίδας της κοινωνίας από την εκλογική διαδικασία και την ελάχιστη πολιτική δραστηριοποίηση, τη συμμετοχή στις εκλογές, γίνεται συστηματικά ανεκτός. Οι δημοκρατίες λειτουργούν χωρίς την καθολική συμμετοχή, ακόμη κι αν αυτό μπορεί να σημαίνει ότι εκλέγεται ο αρχηγός του κράτους με ψήφους λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου όσων έχουν δικαίωμα ψήφου. Ένας ακόμη τρόπος έκφρασης αυτής της ανοχής είναι η απόδοση μεγαλύτερης σημασίας σε άλλες συνιστώσες της λειτουργίας της δημοκρατίας ως αντιστάθμισμα στη χαμηλή εκλογική συμμετοχή, όπως είναι η συμμετοχή σε μη κυβερνητικές οργανώσεις (όπως έχει υποστηριχθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο). Μειώνεται το στοιχείο της «λαϊκής συμμετοχής», η έννοια της δημοκρατίας περιορίζεται στο επίπεδο των διαδικασιών και στη σημασία του αποτελέσματος, με αυξανόμενη σημασία να αποδίδεται στην εμπλοκή μη κυβερνητικών οργανώσεων²⁹⁸ στην πολιτική διαδικασία, όχι όμως στη λήψη των αποφάσεων.

Η αφαίρεση θεμελιωδών πολιτικών δικαιωμάτων σήμερα δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Εντούτοις, τα τυπικά δημοκρατικά δικαιώματα δεν ταυτίζονται με την δημοκρατική πολιτική συμμετοχή, η οποία καθλώνεται σε χαμηλότερα επίπεδα. Γενικότερα, παρατηρούνται διάφορα φαινόμενα, που συγκροτούν

²⁹⁶ Lijphart A., *Unequal participation*, ό.π. σελ. 6-7.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 11.

²⁹⁸ βλ. Mair R., *Ruling the void*, ό.π.

χαρακτηριστικά μιας σημαντικής μεταβολής στην έννοια της δημοκρατίας αλλά και την επικρατούσα αντίληψη για τη δημοκρατία.

Οι διάφορες τάσεις και δυναμικές που δημιουργούνται λόγω της παγκοσμιοποίησης περιορίζουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία κυρίως σε αρμοδιότητες που εξακολουθούν να ελέγχονται από το κράτος. Το αποτέλεσμα είναι η υποχώρηση ορισμένων δημοκρατικών δικαιωμάτων και της πρόσβασης των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων. Εκτός όμως από τον περιορισμό του εύρους του δημοκρατικού πεδίου, η παρατήρηση διαφόρων φαινομένων στις ανεπτυγμένες, και όχι μόνο, δημοκρατίες, καταδεικνύει ότι η λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εντός του κράτους διέρχεται σημαντικών μεταβολών. Με την απονομιμοποίηση των εκλογών και εκλεγμένων αντιπροσώπων απαξιώνεται η λαϊκή ετυμηγορία. Δεν πρόκειται μόνο για βασική αιτία αύξησης της αποχής, αλλά σηματοδοτεί ουσιαστική μεταβολή της έννοιας της δημοκρατίας.

Τα ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά αποχής αποτελούν έκφραση της ευρύτερης απαξίωσης της πολιτικής που συντελείται με το νεοφιλελευθερισμό. Εκτός όμως από την απαξίωση της πολιτικής, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές απαξιώνουν την ανάγκη όπως το δημοκρατικό κράτος προνοεί για την ευημερία των πολιτών του και ελαχιστοποιούν τις κοινωνικές λειτουργίες των σύγχρονων κρατών, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ή και τη φτωχοποίηση ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Οι ίδιες συνθήκες που θέτουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες στο περιθώριο της κοινωνίας, τις βάζουν επίσης και «εκτός του πολιτικού παιχνιδιού». Έτσι, την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αλλά και της οικονομικής κρίσης, μαζί με τα κοινωνικά κεκτημένα, υποχωρούν και τα δημοκρατικά κεκτημένα.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Η διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης έχει μεταφέρει μέρος της λήψης αποφάσεων από το κατεξοχήν πεδίο άσκησης πολιτικής, το κράτος, σε άλλα πεδία έξω από αυτό: διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς, περιφερειακές ολοκληρώσεις και πολυεθνικές επιχειρήσεις. Η λήψη σημαντικών αποφάσεων, ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα, δεν εναπόκειται αποκλειστικά στις εκλεγμένες εθνικές κυβερνήσεις και κατ' επέκταση απομακρύνεται από το πεδίο του δημοκρατικού ελέγχου. Στο *Κεφάλαιο 4* μελετούνται οι μεταβολές στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες υπό αυτά τα δεδομένα, αναζητώντας τις γενικότερες τάσεις ως προς το σύγχρονο δημοκρατικό κεκτημένο. Στο *Κεφάλαιο 5* μελετούνται τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν την εποχή της παγκοσμιοποίησης μια κατάσταση εξαίρεσης, ανάλυση που θα χρησιμεύσει και στη συνέχεια για τη μελέτη της περιόδου της οικονομικής κρίσης στο ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ. Ακολούθως μελετάται η μετατροπή ζητημάτων πολιτικής επιλογής σε αντικείμενο τεχνοκρατικού χαρακτήρα, μέσα από την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Στο *Κεφάλαιο 6* μελετούνται οι μεταβολές στην έννοια και η απαξίωση της πολιτικής, αναζητώντας σε αυτή την τάση σημαντικές εκφάνσεις της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η υποχώρηση της λαϊκής κυριαρχίας

1. Εισαγωγή

Η σύγχρονη φιλελεύθερη αντιπροσωπευτική δημοκρατία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, του οποίου σήμερα ορισμένες βασικές λειτουργίες μεταβάλλονται ή μετατοπίζονται, με αποτέλεσμα η αντιπροσωπευτική δημοκρατία να χάνει το παραδοσιακό πλαίσιο αναφοράς της. Με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων έξω από το πεδίο της «λαϊκής βούλησης» υπάρχει περιορισμός ή κατάργηση ορισμένων δημοκρατικών κεκτημένων.

Στο πλαίσιο της αυξημένης διεθνοποίησης και της τάσης για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, το κράτος δεν αποτελεί πλέον το κατ' εξοχήν πεδίο άσκησης πολιτικής και η λήψη αποφάσεων δεν εναπόκειται μόνο στις εκλεγμένες εθνικές κυβερνήσεις. Η λήψη αποφάσεων για μια σειρά από ζητήματα απομακρύνεται από τον έλεγχο του κράτους και μετατοπίζεται είτε σε υπερεθνικό επίπεδο, όπως σε περιφερειακές οικονομικές ολοκληρώσεις, είτε ακόμη σε τοπικό επίπεδο, είτε υποχωρεί υπέρ του ιδιωτικού τομέα. Τα φαινόμενα υποχώρησης της κρατικής κυριαρχίας λόγω της τάσης για παγκοσμιοποίηση είναι πολλές φορές εξόφθαλμα, παράλληλα όμως παρατηρούνται και αντίθετες τάσεις, δηλαδή ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας. Ιδιαίτερα τα ισχυρότερα κράτη, διαδραματίζουν πολλές φορές κεντρικό ρόλο στην προώθηση της παγκοσμιοποίησης.

Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία σχετικά με την υποχώρηση του κράτους και την υποβάθμιση της κρατικής εξουσίας ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης. Ο D. Held θέτει τον προβληματισμό ότι δεν αρκεί να μελετηθούν οι προκλήσεις για τη δημοκρατία

που προκύπτουν εντός των ορίων του έθνους-κράτους, αλλά χρειάζεται να αναζητηθεί εάν το έθνος κράτος μπορεί να παραμείνει το επίκεντρο της δημοκρατικής σκέψης²⁹⁹.

Μελετώντας τον τρόπο λήψης των αποφάσεων σε διεθνές επίπεδο, διαπιστώνεται ότι από αυτήν αποκλείεται η πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού. Ο Archibugi υποστηρίζει ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται με ολιγαρχικό τρόπο (π.χ. Συμβούλιο Ασφαλείας ΟΗΕ), συχνά και αδιαφανώς (G8, NATO), ενώ παράλληλα λειτουργούν ανεπίσημα, «συγκαλυμμένα» κέντρα εξουσίας σε παγκόσμιο επίπεδο χωρίς οποιαδήποτε μορφή ελέγχου³⁰⁰. Δεν πρόκειται για κάτι καινούριο, αφού ανάλογα κέντρα εξουσίας λειτουργούν και σε κρατικό επίπεδο, σε ανεπτυγμένες δημοκρατίες. Το πρόβλημα για τον D. Archibugi, είναι ότι σε παγκόσμιο επίπεδο δεν υπάρχουν υπόλογοι θεσμοί που να περιορίζουν τα ανεπίσημα κέντρα εξουσίας³⁰¹. Προκύπτει όμως το εξής ζήτημα: οι δυναμικές της παγκοσμιοποίησης και τα ανεπίσημα κέντρα εξουσίας σε παγκόσμιο επίπεδο, επιδρούν άμεσα στο κρατικό επίπεδο και σε τελική ανάλυση οι πολίτες χάνουν τα μέχρι πρότινος δημοκρατικά τους κεκτημένα, που εδράζονται σχεδόν αποκλειστικά στο κρατικό επίπεδο και διασφαλίζονται μόνο στο επίπεδο αυτό, ενώ απουσιάζουν από το διακρατικό ή υπερκρατικό επίπεδο.

Εύλογα προκύπτει το ζήτημα της ανάγκης εκδημοκρατισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, είτε με εκδημοκρατισμό των υφιστάμενων διεθνών οργανισμών και θεσμών, με δημιουργία νέων θεσμών ή με άλλους τρόπους συμμετοχής ή αντιπροσώπευσης των πολιτών σε υπερ-κρατικό επίπεδο. Υπάρχουν ακόμη και φιλόδοξα σχέδια για παγκόσμια δημοκρατική διακυβέρνηση. Εντούτοις το κράτος εξακολουθεί να συνιστά σημαντικό πεδίο άσκησης πολιτικής και το σημαντικότερο ως προς τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών μέσω των αντιπροσώπων τους στην άσκηση της εξουσίας και ως τέτοιο δεν φαίνεται να εκτοπίζεται από διεθνείς οργανισμούς ή άλλους υπερεθνικούς θεσμούς. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε κρατικό επίπεδο εξακολουθεί να είναι κεντρικής σημασίας. Ενδεχόμενες νέες μορφές υπερ-κρατικής αντιπροσώπευσης και υπερ-κρατικής

²⁹⁹ Held D., “Democracy and Globalization”, Max-Planck Institute for the Study of Society, Working Paper 97/5, May 1997, σελ. 2.

³⁰⁰ Archibugi D., “Demos and Cosmopolis”, in *New Left Review*, 13, Jan-Feb. 2002, σελ. 32.

³⁰¹ Archibugi D., *στο ίδιο*.

δημοκρατίας δεν μπορούν – με βάση τα σημερινά δεδομένα τουλάχιστον - να λειτουργούν παρά επικουρικά προς τη δημοκρατία σε κρατικό επίπεδο. Στις περιπτώσεις ύπαρξης διεθνών κοινοβουλευτικών σωμάτων ή οργανισμών, πολλές φορές στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών όπως το NATO, ο ΟΑΣΕ ή Συμβούλιο της Ευρώπης κ.α., αυτά ως επί το πλείστον έχουν συμβουλευτικό ρόλο και δεν προσθέτουν επιπρόσθετες εξουσίες (νομοθετικές ή ελεγκτικές) στα υφιστάμενα εθνικά κοινοβούλια. Πολλές φορές μάλιστα η ύπαρξη τέτοιων σωμάτων αντιστοιχεί σε απώλεια ουσιαστικών εξουσιών από τα εθνικά κοινοβούλια προς διεθνείς οργανισμούς, όπου τις αποφάσεις παίρνουν οι κυβερνήσεις των κρατών μελών. Ως αντιστάθμισμα δημιουργούνται «εικονικά κοινοβούλια», όπως θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε, που στην καλύτερη των περιπτώσεων ενημερώνονται για τις δραστηριότητες του οργανισμού.

Είναι σημαντική η παρατήρηση του Archibugi ότι η δημοκρατία λειτουργεί διαφορετικά σε κάθε επίπεδο - τοπικό, κρατικό και υπερ-κρατικό – επομένως το ένα δεν υποκαθιστά το άλλο.

«Όπως η δημοκρατία σε κρατικό επίπεδο βασίζεται σε κανόνες και κανονισμούς διαφορετικούς αυτών των τοπικών αρχών και δεν ισοδυναμεί με το άθροισμα των διαφορετικών τους τμημάτων, έτσι και η παγκόσμια δημοκρατία δεν μπορεί να θεμελιωθεί αποκλειστικά στη δημοκρατία των κρατών»³⁰².

Κατ' επέκταση ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι χρειάζεται η προσθήκη ενός επιπέδου πολιτικής αντιπροσώπευσης. Ο Archibugi θεωρεί δεδομένο ότι σε κρατικό επίπεδο – παρά τα ελλείμματα και τα κενά στη λειτουργία της δημοκρατίας – η αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί όπως προηγούμενα. Θεωρεί δεδομένο ότι σε κρατικό επίπεδο δεν έχει επέλθει καμιά αλλαγή ως αποτέλεσμα των δυναμικών που δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση, γι' αυτό και το ζητούμενο είναι οι παγκόσμιες μεταβολές και το κενό δημοκρατίας που δημιουργούν σε παγκόσμιο επίπεδο. Όμως, παράλληλα με την αναζήτηση νέων μορφών αντιπροσώπευσης σε υπερ-κρατικό/

³⁰² Στο ίδιο, σελ. 31. (δική μου μτφ)

υπερεθνικό επίπεδο είναι αναγκαία η μελέτη του κενού που δημιουργείται στο κρατικό επίπεδο και των μεταβολών των οποίων διέρχεται η αντιπροσωπευτική δημοκρατία στη μορφή την οποία είχε μέχρι τώρα. Το κριτήριο είναι τα δημοκρατικά κεκτημένα και ο λόγος των κυριαρχούμενων τάξεων στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

Ανεξαρτήτως εάν μεταβάλλεται ή υποβαθμίζεται ο διακριτός ρόλος του έθνους-κράτους στο πλαίσιο της τάσης για οικονομική παγκοσμιοποίηση, αυτό που ενδιαφέρει για την παρούσα ανάλυση είναι τα παρατηρούμενα δείγματα υποχώρησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετηθούν τα δείγματα αυτά. Θα υποστηριχθεί η θέση ότι ανεξαρτήτως εάν αυτό που ονομάζεται «κρατική κυριαρχία» διατηρείται ή υποχωρεί, πρώτιστα είναι η *λαϊκή κυριαρχία* που πλήττεται. Η υποχώρηση αφορά κατά κύριο λόγο *ένα τμήμα της κρατικής εξουσίας, τη νομοθετική εξουσία*, η οποία αντιπροσωπεύει άμεσα τη λαϊκή βούληση.

2. Διαφαινόμενες τάσεις μεταβολής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Τίθεται το ερώτημα εάν υπάρχει αποκλεισμός τμημάτων της κοινωνίας από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σήμερα. Το 18^ο -19^ο αιώνα οι μη έχοντες ιδιοκτησία μέσω παραγωγής αποκλείονταν από τις εκλογικές διαδικασίες. Σήμερα η συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες θεωρείται δεδομένη στα πλείστα κράτη, η πραγματική πρόσβαση όμως στη λήψη των αποφάσεων διαβρώνεται λόγω διαφόρων παραγόντων που έχουν να κάνουν ανάμεσα σε άλλα με την παγκοσμιοποίηση. Το δικαίωμα της ψήφου παραμένει και θεωρείται αναφαίρετο, έχει όμως μειωμένο αντίκρισμα αφού οι εκλεγμένοι θεσμοί έχουν περιορισμένη εξουσία, και η λήψη σημαντικών αποφάσεων έχει εν μέρει μεταφερθεί αλλού.

Στο παρόν κεφάλαιο δίνεται έμφαση στη λειτουργία της δημοκρατίας σε θεσμικό επίπεδο και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Συγκεκριμένα θα μελετηθούν οι πιο κάτω διαφαινόμενες τάσεις:

i) μετατόπιση εξουσίας σε υπερεθνικούς θεσμούς χωρίς ανάλογες δημοκρατικές διαδικασίες,

ii) μετατόπιση εξουσίας προς μη εκλεγμένους φορείς,

iii) πιέσεις των παγκόσμιων αγορών προς στα κράτη και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις τους

iv) αναδιανομή εξουσιών εντός του κράτους.

(Οι πιο πάνω τάσεις σχετίζονται άμεσα με τις δημοκρατικές διαδικασίες τόσο σε κρατικό όσο και διεθνές επίπεδο. Συνυπάρχουν και παρατηρούνται άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, ενώ συχνά δρουν ενισχυτικά η μια προς την άλλη ή συνεργούν προς το ίδιο αποτέλεσμα).

v) τέλος, θα μελετηθεί ιδιαίτερα η λήψη αποφάσεων στην Ε.Ε., ένα ιδιαίτερο παράδειγμα των θεσμικών μεταβολών που μελετούνται στο παρόν κεφάλαιο.

i. Μετατόπιση εξουσίας από το εθνικό κράτος σε υπερεθνικούς θεσμούς

Αρκετές πολιτικές, καθοριστικές για τις ζωές των πολιτών, διαμορφώνονται από διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς. Μέλη των διεθνών οργανισμών είναι συνήθως ανεξάρτητα κυρίαρχα κράτη τα οποία οικειοθελώς μεταφέρουν τη διαβούλευση και τη διαμόρφωση, ή ακόμη εκχωρούν την αρμοδιότητα όσον αφορά αποφάσεις επί συγκεκριμένων ζητημάτων. Διάφοροι όροι έχουν δημιουργηθεί επιχειρώντας να περιγράψουν τον τρόπο λήψης των αποφάσεων υπό τις συνθήκες και τις δυναμικές που δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση: «διεθνή καθεστώτα», «διακυβέρνηση» κ.α. Ο τρόπος λήψης των αποφάσεων δεν είναι πάντα ξεκάθαρος, χωρίς εντούτοις να καταλήγει στην επικράτηση διεθνούς αναρχίας. Πολλές αποφάσεις λαμβάνονται χωρίς διαφάνεια και χωρίς τον έλεγχο των πολιτών ή ακόμη και των κυβερνήσεών τους³⁰³.

³⁰³ Στο ίδιο, σελ. 27.

Ακόμη και όταν τα κράτη διατηρούν τυπικά την εξουσία της τελικής λήψης απόφασης, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν αρκετοί διεθνείς οργανισμοί δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια αυτόνομης δράσης στα περισσότερα, και δη τα λιγότερο ισχυρά κράτη. Τα πιο πάνω χαρακτηρίζουν τη λειτουργία των διεθνών οικονομικών θεσμών που αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ), αλλά και περιφερειακών οικονομικών ολοκληρώσεων όπως NAFTA, Ε.Ε κ.α. Επιστέγασμα αποτελεί η Ομάδα των οκτώ πλουσιότερων χωρών (G8) που, χωρίς τυπικό καθεστώς διεθνούς οργανισμού και χωρίς την εντολή των πολιτών των ίδιων αυτών κρατών ή των υπόλοιπων κρατών που επηρεάζονται από τις αποφάσεις τους, παρέχει τις κατευθυντήριες γραμμές για τη πορεία της παγκόσμιας οικονομίας. Η Ομάδα των 8 αντιπροσωπεύει λιγότερο από το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού και επιδέχεται κριτική για αυθαίρετη λειτουργία όσον αφορά αποφάσεις που αφορούν την παγκόσμια οικονομία, ακόμη και από τα ίδια τα δικά τους εκλογικά σώματα³⁰⁴. Ακόμη όμως και η διευρυμένη Ομάδα των 20 κυριότερων οικονομιών, που πραγματοποιούν συναντήσεις από το 2008, αν και είναι περισσότερο αντιπροσωπευτική του παγκόσμιου πληθυσμού δεν παύει να αποτελεί όπως και η Ομάδα των 8 μια αυτοδιοριζόμενη ομάδα.

Πολύ πριν από την παγκόσμια κρίση που ξεκίνησε από το 2008, οι Carnoy και Kastels υποστήριζαν ότι η διαδικασία προς την παγκοσμιοποίηση, μέσα από πολιτικές που ακολούθησαν τα κράτη ως διέξοδο από την κρίση του '70, διέφυγε στη συνέχεια από τον έλεγχο των κρατών: τα περισσότερα κράτη παρέμειναν εκτός του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, οι διάφορες περιφερειακές οικονομικές ολοκληρώσεις κατέστησαν τις οικονομικές πολιτικές των κρατών εξαρτημένες από τις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων, επιβλήθηκε ένα αυστηρό σύστημα κανόνων των δανειζόμενων κρατών μέσω του ΔΝΤ,

³⁰⁴ Anderson J. "Questions of democracy, territoriality and globalisation" in Anderson J.(ed.), *Transnational Democracy*. Routledge, London, 2002. σελ 13.

της Παγκόσμιας Τράπεζας κ.α. ενώ τα επιτόκια και η νομισματική πολιτική των κρατών ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένα από τις ενοποιημένες πλέον χρηματαγορές³⁰⁵.

Το ζητούμενο για την παρούσα μελέτη είναι η κατεύθυνση των μεταβολών που συνεπάγεται η διαδικασία παγκοσμιοποίησης ως προς τα δημοκρατικά δικαιώματα, και ιδιαίτερα στο παρόν κεφάλαιο η κατεύθυνση ως προς τη διασφάλιση ή όχι της δυνατότητας παρέμβασης των πολιτών των κρατών που επηρεάζονται από τις αποφάσεις των διεθνών οργανισμών στη διαμόρφωση των αποφάσεων αυτών. Το ζητούμενο είναι η πρόσβαση και δυνατότητα παρέμβασης στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ιδιαίτερα όταν η μεταφορά αρμοδιοτήτων εκτός του κράτους αφορά τομείς όπου παλαιότερα οι πολίτες διατηρούσαν τη δυνατότητα παρέμβασης και λόγου ή ακόμη και ψήφο, ενώ στη συνέχεια έχασαν ουσιαστικά το δικαίωμα αυτό.

Μέχρι το «ξέσπασμα» της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης από το 2008 και έπειτα, το ΔΝΤ παρείχε δάνεια κατά κύριο λόγο σε αναπτυσσόμενα κράτη υπό αυστηρούς και δεσμευτικούς όρους για τήρηση συγκεκριμένων οικονομικών πολιτικών. Με την παγκόσμια κρίση στην θέση του δανειζόμενου βρέθηκαν και κράτη του άλλοτε ανεπτυγμένου κόσμου. Πολιτική του ΔΝΤ είναι να θέτει όρους για δομικές προσαρμογές, για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς και περιορισμό των κοινωνικών προγραμμάτων. Τα κράτη-δανειστές από το ΔΝΤ υπόκεινται σημαντικές επιπτώσεις, συχνά στο επίκεντρο των εσωτερικών, δημοκρατικών διαδικασιών τους, όπως η υποχρέωση υιοθέτησης νομοθεσιών ως μέρος των όρων δανειοδότησής τους. Είναι αρκετές οι περιπτώσεις όπου οι συμφωνίες ανάμεσα στο Δ.Ν.Τ. και τις χώρες-πελάτες περιλαμβάνουν νομοθεσίες που πρέπει να εγκριθούν από το κοινοβούλιο της κάθε χώρας για να ικανοποιηθούν οι στόχοι της συμφωνίας³⁰⁶. Ο J. Stiglitz, αναφερόμενος παλαιότερα στις πολιτικές του Δ.Ν.Τ. υποστήριξε ότι η επιβολή όρων (“*conditionality*”) από τους εκπροσώπους των ανεπτυγμένων κρατών προς τα φτωχά και αναπτυσσόμενα

³⁰⁵ Carnoy M. και Kastels M., “Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος”, στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ. 399.

³⁰⁶ Stiglitz, J., *Globalization and its discontents*. Penguin Books, London, 2002, σελ. 43-44.

κράτη ως αντάλλαγμα για τη βοήθεια που τους παρείχαν, υπονομεύει την κρατική κυριαρχία των χωρών αυτών³⁰⁷.

Αρκετοί διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί ή υπερεθνικά «καθεστώτα» απαλλάσσονται από την άμεση συμμετοχή του κοινού στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και κατ'επέκταση από την ανάγκη κοινωνικής νομιμοποίησης³⁰⁸. Δεν διαθέτουν σώματα στα οποία να αντιπροσωπεύονται άμεσα οι πολίτες των κρατών μελών τους και οι αποφάσεις παίρνονται σε διακυβερνητικό επίπεδο. Πολλές φορές οι αποφάσεις επιστρέφουν στο κρατικό επίπεδο, όπου ζητείται η επικύρωση του εθνικού κοινοβουλίου. Σε μια τέτοια περίπτωση, το εθνικό κοινοβούλιο βρίσκεται ενώπιον έτοιμων και ήδη συμφωνημένων κειμένων, ενώ καταργείται η συμμετοχή των πολιτών από τη διαδικασία διαμόρφωσης των αποφάσεων αλλά και από το δημόσιο διάλογο. Η λειτουργία των διεθνών οργανισμών βασίζεται κυρίως στις εκτελεστικές λειτουργίες μιας γραφειοκρατικής ελίτ με απόμακρους – πολλές φορές ανύπαρκτους – δεσμούς με τους πληθυσμούς που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν³⁰⁹.

Ο ΠΟΕ, ο πιο σημαντικός ίσως οικονομικός ρυθμιστικός θεσμός σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν έχει ουσιαστικά άμεση διασύνδεση με τους πολίτες των κρατών μελών του. Οι εκπρόσωποι των διαφόρων κρατών μελών του δρουν στο όνομα των πολιτών τους, οι οποίοι όμως δεν έχουν τον τρόπο και την εξουσία να τους ελέγξουν³¹⁰. Στόχος του είναι η προώθηση και απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και η οικονομική ανάπτυξη, δεν πρόκειται όμως για έναν οργανισμό που ρυθμίζει τη δράση των ιδιωτικών εμπορικών επιχειρήσεων, αντιθέτως οι δεσμευτικοί κανόνες του αφορούν τις νομοθεσίες και τους κανονισμούς των κρατών³¹¹. Οι συμφωνίες που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του ΠΟΕ έχουν εξαιρετική σημασία. Αυτή έγκειται στη μεγάλη δύναμη του ίδιου του Οργανισμού, μέλη του οποίου είναι η πλειοψηφία των κρατών, στο δεσμευτικό τους

³⁰⁷ Stiglitz, J., *στο ίδιο*, σελ. 9.

³⁰⁸ Bonanno A., “Globalization, transnational corporations, the state and democracy”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*. Vol 12 (2004), σελ.42

³⁰⁹ Bonanno A., *στο ίδιο*, σελ.42

³¹⁰ Jennar R. M., *Europe, la trahison des élites*. Fayard, Paris 2004, σελ. 131.

³¹¹ Jennar R. M., *στο ίδιο*, σελ. 132-3.

χαρακτήρα και στην ιδεολογία που τις διακατέχει³¹². Οι συμφωνίες αυτές παρέχουν το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο για την εμπορευματοποίηση του πλανήτη και επιτρέπουν την υποβολή σχεδόν κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας στους κανόνες του ανταγωνισμού³¹³. Οικονομικές και δημοσιονομικές πολιτικές, επιλογές κοινωνικής και περιβαλλοντικής πολιτικής, πολιτικές για την υγεία κ.α. που «θέτουν εμπόδια στον ανταγωνισμό» δεν μπορούν να αποτελούν επιλογές κρατικής πολιτικής, κατά συνέπεια περιορίζεται η δυνατότητα πολιτικών με προτεραιότητα τις κρατικές-εθνικές ιδιαιτερότητες, ανάγκες ή προτεραιότητες³¹⁴.

Ο Jennar χαρακτηρίζει τον ΠΟΕ τον πιο ισχυρό διεθνή οργανισμό για μια σειρά από λόγους. Συγκεντρώνει την εξουσία να παράγει κανόνες, να τους εφαρμόζει και να επιβάλλει ποινές στα κράτη που τους παραβιάζουν³¹⁵. Μαζί με τις υπόλοιπες εξουσίες του έχει και την εξουσία επίλυσης διαφορών που προκύπτουν ανάμεσα σε μέλη του. Τα κράτη πρέπει να μεταφέρουν τους κανονισμούς του στην εθνική τους νομοθεσία. Λειτουργεί με συνθήκες αδιαφάνειας και ολιγαρχίας, αφού παρά την αρχή της μιας ψήφου για κάθε κράτος, οι αποφάσεις προετοιμάζονται από ένα μικρό πυρήνα ισχυρών κρατών (ΗΠΑ, Ε.Ε., Ιαπωνία και Καναδάς)³¹⁶. Εκτός από τις συναντήσεις των τεσσάρων αυτών κρατών, και οι εργασίες του Γενικού Συμβουλίου του οργανισμού διεξάγονται κεκλεισμένων των θυρών. Οι αποφάσεις λαμβάνονται με ομοφωνία, μια πρακτική που συχνά ενισχύει τα κράτη που βρίσκονται σε ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση, καθώς τα πιο αδύναμα κράτη είναι δύσκολο να διατηρήσουν αρνησικυρία συγκριτικά με τα πιο ισχυρά. Παράλληλα, ενώ οι αποφάσεις λαμβάνονται με ομοφωνία, η απουσία ενός κράτους μεταφράζεται σε σύμφωνη γνώμη με την πρόταση υπό συζήτηση³¹⁷. Σε τελική

³¹² Στο ίδιο, σελ. 132.

³¹³ Στο ίδιο, σελ. 131-2. Ο συγγραφέας αναφερόταν ιδιαίτερα στις συμφωνίες του Μάρακες, αποτέλεσμα των πολυμερών εμπορικών διαπραγματεύσεων του Γύρου της Ουρουγουάης.

³¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 132.

³¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 133.

³¹⁶ βλ. Στο ίδιο, σελ. 134-141.

³¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 134-5, καθώς και στην ιστοσελίδα του ΠΟΕ, http://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/cbt_course_e/c2s2p1_e.htm (31/07/2013), και Williams P. J. et Hussain A. *A handbook on accession to the WTO*. Cambridge University Press, 2008.

ανάλυση το μέγεθος της αγοράς μιας χώρας καθορίζει τη διαπραγματευτική της δύναμη και τις σχέσεις εξουσίας εντός του οργανισμού.

Οι διεθνείς οικονομικοί θεσμοί λειτουργούν σύμφωνα με τα συμφέροντα των εθνικών κρατών από τη μια, και του υπερεθνικού κεφαλαίου από την άλλη, γεγονός που εκφράζεται μέσα από τις εσωτερικές συγκρούσεις στους θεσμούς αυτούς³¹⁸. Υπάρχουν ορισμένα κυρίαρχα κράτη εντός των διεθνών οικονομικών θεσμών, στους οποίους παρέχουν μέσα (οικονομικά, στρατιωτικά και ιδεολογικά) για υλοποίηση ή επιβολή των αποφάσεών τους και προώθηση συμφερόντων πολυεθνικών εταιριών και του μεγάλου κεφαλαίου διεθνώς³¹⁹. Παρόλα αυτά οι σχέσεις κυριαρχίας σε αυτές τις συμμαχίες μεταξύ υπερεθνικών κεφαλαίων και εθνικών κρατών δεν φαίνεται να είναι πάντα αργιοτή καθορισμένες αφού τα συμφέροντα ποικίλουν και μεταβάλλονται³²⁰. Κατά τον B. Barber, ο ΠΟΕ και το ΔΝΤ αποτελούν τυπικά πολιτικούς οργανισμούς που συστάθηκαν από κυρίαρχα κράτη, αλλά στην πραγματικότητα εξυπηρετούν παγκόσμια οικονομικά συμφέροντα³²¹.

Οι αρχικοί στόχοι των μεταπολεμικών παγκόσμιων οικονομικών θεσμών ήταν πολύ διαφορετικοί από το σημερινό ρόλο που διαδραματίζουν, αφού ιδρύθηκαν ως ρυθμιστικοί θεσμοί. Λόγω της επικράτησης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, οι κυβερνήσεις συχνά γίνονται περισσότερο πρόθυμες να προστατέψουν την αυτονομία και κυριαρχία των αγορών, τα παγκόσμια οικονομικά συμφέροντα δηλαδή, παρά το δημόσιο συμφέρον των πολιτών που εκπροσωπούν³²². Ο Barber υποστηρίζει ότι η ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού στρέφεται κατά της δημοκρατίας καθότι επιτίθεται στη δημόσια εξουσία επιτρέποντας στις κυβερνήσεις να συναινούν στη χρήση του ΔΝΤ και του ΠΟΕ στην υπηρεσία ιδιωτικών συμφερόντων³²³. Υπάρχει ευκολότερη πρόσβαση ισχυρών

³¹⁸ Aronowitz S. “Global Shift. A New Capitalist State?”, in Aronowitz S., Bratsis P. (ed.) *Paradigm Lost, State Theory reconsidered*. Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 2002, σελ. 284.

³¹⁹ Aronowitz S., *στο ίδιο*, σελ. 284.

³²⁰ *Στο ίδιο.*, σελ. 284.

³²¹ Barber B., “Can Democracy Survive Globalization?”. *Government and Opposition*, Vol. 35 No. 3 (July 2000), p. 275 – 416, σελ. 284.

³²² Barber B., *στο ίδιο*, σελ. 278.

³²³ *Στο ίδιο*, σελ. 283-4.

οικονομικών συμφερόντων στους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς, ενώ μειώνεται η δυνατότητα παρέμβασης των πολιτών των κρατών μελών τους, αφού η ψήφος τους παίζει ασήμαντο, σχεδόν μηδενικό ρόλο στις αποφάσεις των διεθνών οικονομικών οργανισμών. Εν κατακλείδι, η αναλογία της δύναμης της κάθε ψήφου μειώνεται.

Ακριβώς επειδή οι διεθνείς οργανισμοί και θεσμοί δεν έχουν θεσπίσει δημοκρατικές διαδικασίες ανάλογες με αυτές των κρατών, δεν υπάρχει αντιστάθμισμα της εξουσίας που χάνουν οι πολίτες. Συντελείται απόσπαση τμήματος λαϊκής κυριαρχίας και παράλληλα παρέχονται περισσότερα περιθώρια προώθησης ισχυρών ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων.

ii. Μετατόπιση ουσιαστικής εξουσίας προς μη εκλεγμένους φορείς

Οι δυναμικές της παγκοσμιοποίησης οδηγούν σε μετατόπιση ουσιαστικής εξουσίας προς την ανώτερη γραφειοκρατία και άλλους μη εκλεγμένους φορείς παραπλήσιους με το κράτος. Αυτό εκφράζεται μέσα από την αυξημένη παρουσία μη εκλεγμένων εκπροσώπων των κρατών στους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, π.χ. ανώτερους γραφειοκράτες που συμμετέχουν καθοριστικά στη διαμόρφωση αποφάσεων.

Οι Petras και Veltmeyer επισημαίνουν το ρόλο και την αυξανόμενη επιρροή μη αιρετών αξιωματούχων οι οποίοι διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση μικρο-οικονομικών και μακρο-οικονομικών αποφάσεων, καθοριστικών για τις συνθήκες διαβίωσης των λαών³²⁴. Είναι αξιωματούχοι διορισμένοι σε διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το ΔΝΤ και παίρνουν αποφάσεις σε σχέση με τις κυβερνητικές δαπάνες, τις αναπτυξιακές στρατηγικές κ.α. διαφόρων χωρών, παρακάμπτοντας το εκλογικό σύστημα. Η βραχυπρόθεσμη διαχείριση της παγκόσμιας οικονομίας διεξάγεται από μέσου επιπέδου κρατικούς αξιωματούχους που εκπροσωπούν

³²⁴ Petras J. et Veltmeyer H., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα. Ο Ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα*. (Μτφ. Ο. Συκιάτη) Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2005, σελ. 92.

τα κράτη τους στους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς³²⁵. Συνήθως πρόκειται για αξιωματούχους διορισμένους από τα κράτη που διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο εντός των οργανισμών, έτσι πρόκειται για εξωτερικούς παράγοντες ως προς τα κράτη τα οποία αφορούν οι αποφάσεις. Διάφορα προγράμματα δομικής προσαρμογής σε σχέση με δημοσιονομικές περικοπές, την υποβάθμιση του κράτους πρόνοιας, τη μείωση της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους και την εξάλειψη διαφόρων πολιτικών και οικονομικών περιορισμών για τις αγορές προωθούνται από αντιπροσώπους ορισμένων κρατών στους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς και ιδιαίτερα των περισσότερο ανεπτυγμένων κρατών³²⁶. Ζητήματα τέτοιας σημασίας δεν τίθενται σε δημόσια συζήτηση και υπό τον έλεγχο του εκλογικού σώματος των κρατών που αφορούν, αλλά προκύπτουν ως εξωτερικές υποχρεώσεις απέναντι στους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς και παρουσιάζονται ως αναγκαίες στρατηγικές για επιβίωση της οικονομίας έναντι των πιέσεων των διεθνών αγορών. Σε συνδυασμό με τις εγχώριες πολιτικές ελίτ κάθε κράτους που ακολουθούν τέτοιες μακρο-οικονομικές πολιτικές, παρακάμπτεται η λαϊκή εντολή του εκλογικού σώματος ή της νομοθετικής εξουσίας. Όλα αυτά μεταβάλλουν τη φύση των εκλογικών πολιτικών συστημάτων³²⁷, ενώ όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, μεταβάλλουν την πολιτική αντιπροσώπευση με επιπτώσεις στην ίδια την έννοια της πολιτικής.

Στα πιο πάνω χρειάζεται να προστεθεί η τάση για πολιτική ανεξαρτησία των Κεντρικών Τραπεζών. Το ανεξάρτητο καθεστώς των Κεντρικών Τραπεζών νομιμοποιείται με βάση το επιχείρημα ότι οι κυβερνήσεις συχνά καταχρούνται των εξουσιών τους για εκλογικούς σκοπούς, μια λογική που έχει μετατραπεί σε συμβατική σοφία³²⁸.

³²⁵ Petras J. et Veltmeyer H., *στο ίδιο*, σελ. 71

³²⁶ *Στο ίδιο*, σελ. 71.

³²⁷ *Στο ίδιο*, σελ. 71

³²⁸ Newman M., “Reconceptualising democracy in the European Union” in Anderson J.(ed.), *Transnational Democracy*. Routledge, London, 2002, σελ. 85.

iii. Οι πιέσεις των παγκόσμιων αγορών στα κράτη και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις τους

Η εκτελεστική εξουσία γίνεται ολοένα πιο ευάλωτη απέναντι στα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα. Αποφάσεις που τυπικά παίρνονται από τις κυβερνήσεις των κρατών, συχνά καθορίζονται ουσιαστικά από εξωγενείς παράγοντες π.χ. μεγάλες επιχειρήσεις διεθνούς κλίμακας, που λόγω του μεγάλου οικονομικού τους μεγέθους επηρεάζουν τη λήψη σημαντικών αποφάσεων από διάφορες κυβερνήσεις. Η επίδραση των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων είναι αυξημένη, εντούτοις η δραστηριότητα τους δεν ελέγχεται εύκολα από το κράτος και κατ' επέκταση διαφεύγει του δημοκρατικού ελέγχου. Σε αυτό συμβάλλουν οι ίδιες οι εκλεγμένες κυβερνήσεις που με τις πολιτικές τους συχνά λειτουργούν προς όφελος ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων έναντι των δημόσιων. Εν τέλει ο δημόσιος τομέας τίθεται σε θέση άμυνας, ενώ οι παγκόσμιες αγορές, οι οποίες δεν ελέγχονται από κανενός είδους κυβέρνηση, αποκτούν αξιοπιστία³²⁹.

Οι πολυεθνικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται σε κάποια χώρα συχνά απειλούν με την απόσυρση των κεφαλαίων τους σε περίπτωση υιοθέτησης συγκεκριμένων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Επιδρούν σημαντικά στην μακροοικονομική πολιτική των κρατών, έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν τη συναλλαγματική ισοτιμία ή το ποσοστό απασχόλησης σε μια χώρα, και άρα να επηρεάσουν τις πολιτικές και την οικονομική στρατηγική μιας κυβέρνησης³³⁰. Κυβερνητικές αποφάσεις και οικονομικές στρατηγικές επηρεάζονται απλά και μόνο από την πιθανότητα απόσυρσης ή μετάθεσης των κεφαλαίων μιας πολυεθνικής από μια χώρα. Αυτό κατά τον D. Held αλλάζει τη σχέση οικονομικής και πολιτικής δύναμης, αλλάζει την ισορροπία δυνάμεων υπέρ του κεφαλαίου και έχει αρνητικές επιπτώσεις για τη δημοκρατία. Η αυτονομία δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων περιορίζεται από «πηγές μη εκλεγμένης και αθέμιτης οικονομικής δύναμης»³³¹. Με αυτά τα δεδομένα, η πολιτική ελίτ μιας χώρας – και ιδιαίτερα οι εκπρόσωποι της εκτελεστικής εξουσίας – υιοθετεί πολλές φορές ανάλογη

³²⁹ Barber B., *Can Democracy Survive Globalization*, ό.π., σελ. 284.

³³⁰ Held D., *Democracy and Globalization*, ό.π., σελ. 6.

³³¹ Στο ίδιο, σελ. 6.

τακτική εκφοβισμού των πολιτών αλλά και των νομοθετικών σωμάτων, για το ενδεχόμενο αρνητικών οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων εάν αποσυρθούν ξένες επενδύσεις. Έτσι ο πολιτικός διάλογος και η νομοθετική δουλειά διεξάγονται υπό συνθήκες εκφοβισμού και εντός ενός πλαισίου περιορισμένων επιλογών. Το γεγονός αυτό μεταβάλλει το εκλογικό σύστημα και περιορίζει τις επιλογές τόσο των εκλογέων όσο και των νομοθετών³³².

Με την προοπτική μιας ενδεχόμενης άμεσης επένδυσης ξένης εταιρίας σε ένα κράτος, η αρχική σχέση ισχύος ανάμεσα στην ξένη πολυεθνική εταιρία και το κράτος-δέκτη είναι υπέρ της πολυεθνικής εταιρίας αφού η κυβέρνηση του κράτους είναι πρόθυμη να προβεί σε μεταρρυθμίσεις που θα προσελκύσουν την ξένη επένδυση και θα είναι προνομιακές για την εταιρία. Εκτός όμως από την αρχική ισορροπία δυνάμεων, ο P. Egan μελετά την επίδραση στην αλλαγή οικονομικών ή άλλων πολιτικών σε κράτη-δέκτες ξένων άμεσων επενδύσεων μετά την πραγματοποίηση της επένδυσης, όταν δηλαδή η ξένη εταιρία έχει ήδη αναπτύξει δραστηριότητα στη χώρα³³³. Επικεντρώνεται στα κράτη της Λατινικής Αμερικής από τη δεκαετία του '80 και μετά και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πολυεθνικές εταιρίες διατηρούν πολιτική παρέμβαση ακόμη και μετά την πραγματοποίηση της επένδυσης πιέζοντας για περαιτέρω ευνοϊκές – για τις ίδιες – μεταρρυθμίσεις³³⁴. Οι σχέσεις ανάμεσα στις πολυεθνικές εταιρίες και τις χώρες – δέκτες συνήθως αντιμετωπίζονται ως αμοιβαία επωφελείς, αφού οι εταιρίες εξασφαλίζουν πρόσβαση στην αγορά ή προωθούν την παραγωγή τους, ενώ τα κράτη τα οποία δέχονται την άμεση επένδυση επωφελούνται με θέσεις εργασίας, μεταφορά κεφαλαίων, πόρων, τεχνολογίας και γνώσης. Ο P. Egan, μελετώντας τι γίνεται όταν η επένδυση βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη, καταλήγει στο ότι οι πολυεθνικές εταιρίες χρησιμοποιούν την ισχύ τους για ακόμη ευνοϊκότερο περιβάλλον δραστηριοποίησής τους³³⁵. Συχνά επιστρατεύουν ή φέρνουν μαζί τους και πολιτικούς εκπροσώπους οι οποίοι προωθούν τα συμφέροντα τους και ασκούν πιέσεις στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Στην περίπτωση της Λατινικής

³³² Petras J. et Veltmeyer H., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα*, ό.π. σελ. 93

³³³ Egan J.W. P., “Hard Bargains: The impact of Multinational Corporations on Economic Reform in Latin America”, *Latin American Politics and Society*, Vol. 52, Issue 1 (p.1-32), University of Miami, 2010.

³³⁴ Egan J.W. P., *στο ίδιο*, σελ. 24.

³³⁵ *Στο ίδιο*, σελ. 25.

Αμερικής ιδιαίτερα, οι ξένες επενδύσεις, μαζί με τις θέσεις εργασίας έφεραν και αρκετούς δραστήριους πολιτικούς εκπροσώπους³³⁶.

Τα πιο πάνω δεν αφορούν μόνο αναπτυσσόμενες χώρες των οποίων οι κυβερνήσεις βρίσκονται σαφώς σε δυσμενέστερη διαπραγματευτική θέση έναντι των μεγάλων πολυεθνικών εταιριών. Υπάρχει το παράδειγμα της Γερμανίας όπου, υπό την απειλή γερμανικών εταιρειών να εγκαταλείψουν τη χώρα ενόψει μέτρων κοινωνικής μεταρρύθμισης και περισσότερης φορολόγησης, παρενέβη ο Πρωθυπουργός Σρέντερ, παραιτήθηκε ο Υπουργός Όσκαρ Λαφοντεν και τα μέτρα ανακόπηκαν³³⁷. Με την οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα, η τάση αυτή ενισχύεται αφού η διατήρηση καλής φήμης στις αγορές ανάγεται σε ζήτημα επιβίωσης όλων των οικονομιών, επομένως σε καθοριστικό κριτήριο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, έναντι των κοινωνικών αναγκών, της διατήρησης θέσεων εργασίας κτλ.

Ο L. Sklair υποστηρίζει ότι οι πολυεθνικές εταιρίες ήταν πάντοτε πολιτικοί παράγοντες, αλλά οι συνθήκες της παγκοσμιοποίησης απαιτούσαν όπως αυτοί ασκούσαν πλέον αυτό το ρόλο με πιο συστηματικό τρόπο³³⁸. Έτσι, ως πολιτικοί παράγοντες πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό να προωθήσουν το μήνυμά τους ότι δεν υπάρχει εναλλακτική στον παγκόσμιο καπιταλισμό, ο οποίος διασφαλίζει την ευημερία όλων μέσω του διεθνούς ανταγωνισμού στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς, του ελεύθερου εμπορίου, και θεσμών και διαδικασιών που σε μεγάλο βαθμό ελέγχουν οι πολυεθνικές και οι συνεταίροι τους σε τοπικές και εθνικές κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμούς³³⁹. Αυτό κατά τον Sklair δε συνιστά από μόνο του πρόβλημα όσον αφορά τη δημοκρατία. Θεωρεί όμως πρόβλημα το ότι οι κυριότερες εμπορικές και επενδυτικές συμφωνίες είναι βαθιά αντιδημοκρατικές ως προς τη δομή και τις διαδικασίες τους, ενώ οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των νομοθετικών σωμάτων των κρατών εγκρίνουν τέτοιες συμφωνίες

³³⁶ Στο ίδιο, σελ. 25.

³³⁷ Petras J. et Veltmeyer H., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα*, ό.π. σελ. 93

³³⁸ Sklair L., "Democracy and the Transnational Capitalist Class", in *Annals, AAPSS 581, May 2002*, σελ. 145.

³³⁹ Sklair L., στο ίδιο, σελ. 155.

χωρίς συνήθως να είναι εις βάθος γνώστες των προνοιών τους³⁴⁰. Εν κατακλείδι, οι πολιτικές δραστηριότητες των πολυεθνικών εταιριών και των «συμμάχων» τους, όπως τους ονομάζει ο Sklair, θέτουν υπό αμφισβήτηση τη λειτουργία της δημοκρατίας σε σχέση με καθημερινές οικονομικές πολιτικές, το παγκόσμιο εμπόριο, τις ξένες επενδύσεις, το περιβάλλον, την υγεία και ασφάλεια των εργαζόμενων και των πολιτών³⁴¹.

Εκτός από τις εξωτερικές πιέσεις της παγκοσμιοποίησης προς τα κράτη και τις κυβερνήσεις, η S. Sassen δίνει έμφαση και στην ικανότητα των παγκόσμιων αγορών και των πολυεθνικών εταιριών να «εισάγουν» τις ανάγκες και τα συμφέροντά τους εντός συγκεκριμένων κρατικών τμημάτων, όπως τα Υπουργεία Οικονομικών και οι Κεντρικές Τράπεζες³⁴². Αυτός είναι ένας επιπλέον παράγοντας που συμβάλλει στην ευθυγράμμιση της εκτελεστικής εξουσίας με τη λογική των ιδιωτικών επιχειρήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, αφού τα τμήματα αυτά αρχίζουν να λειτουργούν ως θεσμικές εστίες για τη λειτουργία του παγκόσμιου κεφαλαίου και των παγκόσμιων αγορών³⁴³. Με αυτό τον τρόπο κρατικοί θεσμοί αναπροσανατολίζουν την πολιτική τους και τους στόχους τους προς τις απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας. Η λογική της αγοράς διαπερνά το δημόσιο τομέα, απ' όπου τελικά εξέρχεται ως κρατική πολιτική³⁴⁴.

Η Mouffe, από την άλλη, μιλά για έναν σε βάθος μετασχηματισμό των σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων και κράτους: οι επιχειρήσεις έχουν επιτύχει να αποδεσμευτούν από την πολιτική εξουσία και έχουν αποκτήσει ένα είδος υπερτοπικότητας, έτσι ώστε να μετατρέπονται σε ένα πραγματικό κέντρο κυριαρχίας³⁴⁵.

³⁴⁰ π.χ. η έγκριση της συμφωνίας GATT το 1994 από το Κογκρέσο των ΗΠΑ, βλ Sklair L., *Democracy and the Transnational Capitalist Class*, ό.π. σελ. 155.

³⁴¹ Sklair L., *Democracy and the Transnational Capitalist Class*, ό.π. σελ. 155.

³⁴² Sassen S., *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton University Press. Princeton 2006 σελ. 170.

³⁴³ Sassen S., *The new executive politics: a democratic challenge*, published in *Open Democracy* <http://www.opendemocracy.net/>, Created 06/28/2009

³⁴⁴ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π., σελ 22

³⁴⁵ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*. (μτφ. Κιουκπιόλης Α.). Πόλις, Αθήνα 2004. σελ. 207.

iv. Αναδιανομή εξουσιών εντός του κράτους.

Ως αποτέλεσμα όλων των πιο πάνω (μετατόπιση εξουσίας σε υπερεθνικούς θεσμούς χωρίς ανάλογες δημοκρατικές διαδικασίες, υποχρεωτικοί όροι που θέτουν διεθνείς οικονομικοί θεσμοί, μετατόπιση ουσιαστικής εξουσίας προς την ανώτερη γραφειοκρατία και ενίσχυση μη αιρετών αξιωματούχων μέσω της συμμετοχής σε διεθνείς οικονομικούς θεσμούς) προκύπτει αναδιανομή εξουσιών εντός του κράτους και ουσιαστικά περιορισμός ενός τμήματος της κρατικής εξουσίας, της νομοθετικής εξουσίας. Για ζητήματα για τα οποία παλαιότερα αποφάσιζαν τα κοινοβούλια τώρα η εξουσία μεταφέρεται στην εκτελεστική εξουσία, γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη συμμετοχή σε διεθνείς οικονομικούς θεσμούς, με τη διεθνή διαπραγμάτευση και λήψη δεσμευτικών αποφάσεων στο πλαίσιο αυτών των οργανισμών, αλλά και με άλλους παράγοντες τόσο εξωγενείς όσο και ενδογενείς στο κράτος. Υπάρχουν δομικές αλλαγές εντός του κράτους που είναι εν μέρει αποτέλεσμα και εν μέρει γενεσιουργοί παράγοντες της παγκοσμιοποίησης³⁴⁶.

Κατά τον J. Andreson η διάβρωση της κρατικής κυριαρχίας λόγω της παγκοσμιοποίησης μεταφράζεται σε απώλεια της λαϊκής κυριαρχίας³⁴⁷. Όχι μόνο επειδή μεταφέρονται αρμοδιότητες εκτός του κράτους αλλά και επειδή εντός των κρατών η εξουσία συγκεντρώνεται στους φορείς (agencies) που είναι πιο κοντά στην παγκόσμια οικονομία. Η συμμετοχή του κράτους στην εφαρμογή των απαιτήσεων της παγκόσμιας οικονομίας συνεπάγεται αναδιανομή της εξουσίας εντός τους κράτους, και ιδιαίτερα την ενδυνάμωση ορισμένων τμημάτων της κυβέρνησης όπως το Υπουργείο Οικονομικών, η Κεντρική Τράπεζα, οι αρμόδιοι φορείς σχετικά με το εμπόριο κ.α. λόγω της αυξημένης στρατηγικής σημασίας του ρόλου που διαδραματίζουν για την παγκόσμια οικονομία³⁴⁸. Η εξέλιξη αυτή δεν αποτελεί απλά συνεπακόλουθο της «ελεύθερης αγοράς» αλλά

³⁴⁶ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π., σελ. 170.

³⁴⁷ Andreson J. *Questions of democracy, territoriality and globalisation*, ό.π., σελ 4.

³⁴⁸ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π., σελ. 171.

συνιστά μια επαναλαμβανόμενη τάση σε διάφορα κράτη από τη δεκαετία του '80, που ενισχύει την εκτελεστική εξουσία³⁴⁹.

Κατά τη S. Sassen η αυξανόμενη δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας στις σύγχρονες δημοκρατίες αποτελεί μέρος μιας δομικής εξέλιξης του φιλελεύθερου κράτους και συνδέεται με την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών από τη δεκαετία του '80 και μετά³⁵⁰. Εκτός δηλαδή ορισμένων συγκυριακών καταστάσεων που πιθανόν να αποτελέσουν αφορμή ενίσχυσης της εξουσίας μιας κυβέρνησης, όπως οι απειλές κατά της εθνικής ασφάλειας (βλ. «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας» και «Πατριωτική Πράξη» στις ΗΠΑ) ή η κατάχρηση εξουσίας από μια κυβέρνηση ή έναν ηγέτη, οι δομικές συνθήκες έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα και, κατά την S. Sassen, είναι περισσότερο επίφοβες ως προς την πορεία της σύγχρονης δημοκρατίας³⁵¹. Η διαδικασία αυτή εμφανίζεται στις δυτικού τύπου φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Η Sassen αναγνωρίζει ορισμένες μακροπρόθεσμες δομικές τάσεις, μελετώντας ως παράδειγμα την περίπτωση των ΗΠΑ, όπου είναι πιο εμφανείς και όπου εισήχθησαν αρχικά κατά την Προεδρία του Ρ. Ρήγκαν:

Οι ιδιωτικοποιήσεις κρατικών λειτουργιών, βασικό συστατικό της οικονομικής πολιτικής από τη δεκαετία του '80 και μετά, μείωσαν τον ελεγκτικό ρόλο των κοινοβουλίων ή του Κογκρέσου στην περίπτωση των ΗΠΑ. Γενικότερα, οι πολιτικές που συνδέονται με την οικονομική παγκοσμιοποίηση (απορρυθμίσεις, ιδιωτικοποιήσεις) αφαιρούν ελεγκτικές λειτουργίες από τη νομοθετική εξουσία. Παράλληλα οι λειτουργίες αυτές επανεμφανίζονται σε εξειδικευμένες επιτροπές οι οποίες συστάθηκαν στις ΗΠΑ π.χ σε σχέση με την εμπορική πολιτική, χρηματοοικονομικές λειτουργίες, τηλεπικοινωνίες κτλ. οι οποίες λειτουργούν εντός της εκτελεστικής εξουσίας, και χωρίς

³⁴⁹ Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

³⁵⁰ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π. και Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

³⁵¹ Ο Giorgio Ababen έχει διαφοροποιημένη θέση, αφού όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, υποστηρίζει ότι μια τέτοια «καταστάσεις εξαίρεσης» τείνουν να καθίστανται ο κανόνας, με μεγάλες επιπτώσεις στη λειτουργία των δημοκρατικών κρατών.

αντιπροσωπευτικό ρόλο³⁵². Μάλιστα, σ' αυτές τις επιτροπές συμμετέχουν συχνά εκπρόσωποι του ιδιωτικού τομέα.

Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η συγκέντρωση εξουσίας στο εκτελεστικό τμήμα του κράτους, με απαρχή τις πολιτικές απορρύθμισης της κυβέρνησης Ρήγκαν, έχει μειώσει την πολιτική συμμετοχή του Κογκρέσου³⁵³. Ως αποτέλεσμα υποβαθμίστηκε ο δημόσιος έλεγχος που ασκεί το εκλογικό σώμα μέσω των αντιπροσώπων του.

Παράλληλα, με τις ιδιωτικοποιήσεις υπάρχει αντικατάσταση κρατικών δημόσιων γραφειοκρατιών από ενδεχομένως περισσότερο αποδοτικές, αλλά μη δημοκρατικές ιδιωτικές γραφειοκρατίες³⁵⁴. Με την υποβάθμιση του κράτους πρόνοιας, η κοινωνική ευημερία, η υγεία, η εκπαίδευση κ.α. απομακρύνονται από τη δημόσια ευθύνη και η «πρόνοια» τίθεται υπό την αιγίδα ιδιωτικών κερδοσκοπικών καθεστώτων, που δεν έχουν οποιαδήποτε δημοκρατική νομιμοποίηση και δε λειτουργούν με στόχο το δημόσιο συμφέρον.

Επιπρόσθετα, παρατηρείται στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του 1980 και μετά ένα είδος «προεδρικής νομοθέτησης», όπως την ονομάζει η Sassen, συχνά μέσω της ακραίας επανερμηνείας παλαιών νόμων αντί της δημιουργίας νέων νόμων από το Κογκρέσο³⁵⁵. Η εξουσία του Κογκρέσου να νομοθετεί για σημαντικές αλλαγές βασίζεται στο ότι αποτελεί τον κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό θεσμό του εκλογικού σώματος ενώ η εκτελεστική εξουσία όχι, η οποία στο πλαίσιο του διαχωρισμού των εξουσιών έχει άλλο σκοπό. Η διαδικασία θέσπισης νόμων από τη νομοθετική εξουσία επιβραδύνει την πολιτική διαδικασία όμως επιτρέπει τη δημόσια πολιτική συζήτηση και τη δυνατότητα ενημέρωσης του μέσου πολίτη. Είναι δηλαδή περισσότερο διαφανής από τις αποφάσεις

³⁵² Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

³⁵³ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π.σελ. 172. Σε αντίθεση με παλαιότερα, κατά την εφαρμογή της πολιτικής του New Deal, όπου οι μεταρρυθμίσεις που συγκέντρωσαν εξουσία στην κυβέρνηση έγιναν με την καθοριστική συμμετοχή του Κογκρέσου.

³⁵⁴ Barber B., *Can Democracy Survive Globalization*, ό.π., σελ. 285.

³⁵⁵ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π.σελ. 183.

της εκτελεστικής εξουσίας³⁵⁶. Όταν οι τελευταίες εξισώνονται με τη θέσπιση νόμων, αποτελεί πηγή δημοκρατικού ελλείμματος στην καρδιά του φιλελεύθερου κράτους.

Υπήρξε ραγδαία ανάπτυξη διακυβερνητικών δικτύων και συνεργασιών ανάμεσα σε εξειδικευμένους κυβερνητικούς φορείς ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης των αγορών π.χ. σε σχέση με διεθνή πρότυπα, με πολιτικές ανταγωνισμού, το διεθνές εμπόριο κ.τ.λ.

Οι κύριοι ρυθμιστές στην παγκόσμια οικονομία – ΔΝΤ και ΠΟΕ - καθώς και άλλοι μικρότεροι οργανισμοί, διαπραγματεύονται αποκλειστικά με την εκτελεστική εξουσία του κάθε κράτους. Με τη μεγάλη ισχύ που απέκτησαν οι διεθνείς αυτοί οργανισμοί από τη δεκαετία του '80 και μετά, η τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας απέκτησε ιδιαίτερη ώθηση. Η S. Sassen επισημαίνει ότι ακόμη κι αν η δύναμη αυτών των οργανισμών έφτασε στο αποκορύφωμά της και πιθανόν πλέον να φθίνει, οι θεσμικές αλλαγές που ενίσχυσαν τα εκτελεστικά τμήματα της κρατικής εξουσίας συνεχίζουν να υφίστανται³⁵⁷. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τις εξειδικευμένες επιτροπές και δίκτυα που προαναφέρονται.

Ενώ η απορρύθμιση της οικονομίας ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των πολιτικών των κυβερνήσεων των ΗΠΑ από τον Ρήγκαν και μετά, μετά τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και επί διακυβέρνησης του Τζ. Μπους η συγκέντρωση εξουσιών στην εκτελεστική εξουσία νομιμοποιήθηκε κυρίως πάνω σε διαφορετική βάση: στα ζητήματα εθνικής ασφάλειας. Έτσι, η εκτελεστική εξουσία, όχι μόνο κερδίζει ισχύ, αλλά και δυνατότητα να δρα με μυστικότητα³⁵⁸. Η διαδικασία αυτή συνοδεύεται από μια παράλληλη διάβρωση του δικαιώματος της ιδιωτικής ζωής των πολιτών (που προστατεύει από την υπέρμετρη κρατική εξουσία)³⁵⁹. Επισημαίνεται όμως ότι η συστημική τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας παράλληλα με την εξασθένηση της νομοθετικής (που ξεκίνησε από τη δεκαετία του '80 στις ανεπτυγμένες χώρες) είναι

³⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 184.

³⁵⁷ Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

³⁵⁸ Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π.σελ. 179.

³⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 179.

ξεχωριστή και ανεξάρτητη από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001³⁶⁰.

Η Sassen αναφέρει το εξής παράδειγμα για να καταδείξει τη σημασία της αυξανόμενης δύναμης της εκτελεστικής εξουσίας ως δομικής εξέλιξη, ανεξαρτητως των πολιτικών της κάθε κυβέρνησης. Στις ΗΠΑ, επί διακυβέρνησης Μπους, δόθηκε στα Υπουργεία Υγείας και Γεωργίας καθώς και στο Φορέα Προστασίας του Περιβάλλοντος η δυνατότητα ταξινόμησης των αρχείων τους ως απόρρητα³⁶¹. Αυτό είχε περισσότερο να κάνει με την προστασία ιδιωτικών συμφερόντων παρά με το δημόσιο συμφέρον. Επί διακυβέρνησης Ομπάμα το δικαίωμα αυτό περιορίστηκε, η αλλαγή δηλαδή προήλθε και πάλι από τη δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας. Ακόμη και αν η εναλλαγή κυβερνήσεων με διαφορετικές πολιτικές προτεραιότητες μπορεί να συνεπάγεται μια κυβέρνηση με πιο «προοδευτικό» χαρακτήρα από το Κοινοβούλιο ή το Κογκρέσο, οι δομικοί παράγοντες που προσδίδουν στην εκτελεστική εξουσία αυξανόμενη δύναμη εξακολουθούν να αποτελούν μέρος του προβλήματος³⁶².

Μελετώντας την αναδιανομή εξουσιών εντός του κράτους, χρήζει αναφοράς και η ενίσχυση του ρόλου της δικαστικής εξουσίας. Για τη Mouffe, αυτή χρειάζεται να ερμηνευθεί λαμβάνοντας υπόψη την αποδυνάμωση της δημοκρατικής πολιτικής σφαίρας, ως το πεδίο στο οποίο εκδηλώνονται οι κοινωνικές συγκρούσεις³⁶³. Υποστηρίζει ότι λόγω της αυξανόμενης αδυναμίας της κοινωνίας να επιλύει τα προβλήματα της με πολιτικό τρόπο, αναδύεται μια τάση ενίσχυσης του πεδίου της δικαιοσύνης και της επίλυσης των διαφορών από το νόμο³⁶⁴. Η τάση αυτή παρατηρείται σε διάφορα επίπεδα. Στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων, για παράδειγμα, η ανάπτυξη εργατικής νομοθεσίας που διασφαλίζει ελάχιστα εργασιακά δικαιώματα συντελείται παράλληλα με τον μειωμένο ρόλο και δυνατότητα παρέμβασης των συνδικάτων σε πολλές χώρες.

³⁶⁰ Sassen S., “Globalization, the state and the democratic deficit”, *Open Democracy* (<http://www.opendemocracy.net>). Created 07/18/2007.

³⁶¹ Βλ. Sassen S., *Territory, Authority, Rights*, ό.π σελ. 181-183.

³⁶² Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

³⁶³ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π. σελ. 201.

³⁶⁴ Στο ίδιο.

Ιδιαίτερα στην Ε.Ε., η εναρμόνιση πολλών κρατών με οδηγίες ή κανονισμούς που αφορούν την οργάνωση του χρόνου εργασίας, την προστασία εργαζομένων με μερική απασχόληση ή με συμβόλαια ορισμένου χρόνου κ.α. σε ορισμένες χώρες κατέστη το κύριο πλαίσιο προστασίας των εργαζομένων, ενόψει της αδυναμίας των συνδικάτων. Ζητήματα που άλλοτε ενέπιπταν στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης (βλ. όροι εργοδότησης), εμπίπτουν πλέον στο πεδίο της νομοθεσίας.

ν. Διάκριση εξουσιών και αντιπροσωπευτική δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Στην περίπτωση της Ε.Ε. η μεταφορά αρμοδιοτήτων του κράτους σε ευρωπαϊκό επίπεδο συντελείται με ισχυρά θεσμοθετημένο τρόπο, κατά έναν ιδιόμορφο τρόπο που αντικαθιστά τις δημοκρατικές διαδικασίες που ισχύουν στα κράτη-μέλη με τη λεγόμενη «κοινοτική μέθοδο». Παρά τις δημοκρατικές παραδόσεις στα ευρωπαϊκά κράτη, η μεταφορά αρμοδιοτήτων από τα κράτη – μέλη στην Ευρωπαϊκή Ένωση δε συνοδεύεται από μεταφορά της δημοκρατικότητας στη λήψη αποφάσεων.

(α) Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η αναγνώριση ενός «δημοκρατικού ελλείμματος»

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει ως πυρήνα της την οικονομική ολοκλήρωση των κρατών μελών της και βρίσκεται στο στάδιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) (για τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης). Η συμμετοχή στην ΟΝΕ προϋποθέτει τη συμμόρφωση με αυστηρούς όρους θεσμοθετημένους μέσα από τις Συνθήκες της Ε.Ε. Η πολιτική ενοποίηση, από την άλλη, προχωρά με πολύ αργούς ρυθμούς, έτσι παρά την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, παρά την κατάργηση της ικανότητας καθορισμού κρατικής οικονομικής και νομισματικής πολιτικής σε κάθε κράτος-μέλος, η Ε.Ε. παραμένει πολιτικά ένα είδος χαλαρής συνομοσπονδίας.

Η μεταφορά κυριαρχίας από τα κράτη-μέλη στην Ε.Ε. έχει οδηγήσει σε μια ολοένα και πιο βαθιά οικονομική ενοποίηση, με τους τομείς που εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Ε.Ε. να αυξάνονται σε κάθε αναθεώρηση των Συνθηκών. Με την πολιτική ενοποίηση

όμως να παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, συνεπάγεται ότι η εκχώρηση κυριαρχίας αποτελεί μεταφορά αρμοδιοτήτων από το πεδίο του δημοκρατικού ελέγχου – όπως συντελείται στο κρατικό επίπεδο - στο πεδίο της απουσίας εναλλακτικών επιλογών ως προς τους περιορισμούς που τίθενται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Συντελείται με άλλα λόγια, μεταφορά, από το πεδίο της πολιτικής στο πεδίο της μοναδικής επιλογής: της σύγκλισης με τα - μέχρι πρότινος αδιαμφισβήτητα - κριτήρια του Μάαστριχτ, της εφαρμογής των αποφάσεων της Ε.Κ.Τ. κτλ³⁶⁵.

Η μεταφορά αρμοδιοτήτων από τα κράτη -μέλη στην Ε.Ε. συνεπάγεται την παραγωγή σε ευρωπαϊκό επίπεδο νομοθεσίας που είναι δεσμευτική για τα κράτη-μέλη. Όμως, ενώ μεταφέρονται αρμοδιότητες δεν υπάρχει παράλληλη μεταφορά δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων ανάλογων με αυτές που ισχύουν στα κράτη-μέλη.

Η ύπαρξη κάποιου είδους «δημοκρατικού ελλείμματος» της Ε.Ε. έχει αναγνωριστεί και από τα ίδια τα θεσμικά όργανα της Ένωσης ενώ αποτέλεσε και έναν από τους λόγους σύγκλισης της *Συνέλευσης για το Μέλλον της Ευρώπης* το 2001. Στο πλαίσιο των συζητήσεων για το μέλλον της Ευρώπης, την περίοδο της συνταγματικής συνέλευσης ο Merle υποστήριξε ότι το μοντέλο σκέψης μιας ευρωπαϊκής δημοκρατίας σε δυο επίπεδα, το ένα να είναι οι πολίτες της κάθε χώρας και το άλλο τα κράτη-μέλη, οδηγεί αναπόφευκτα σε θεσμικές συνέπειες που είναι ξεκάθαρα ασύμβατες με ένα δημοκρατικό Σύνταγμα³⁶⁶. Υποστήριξε ότι για να υπάρξει ένα πραγματικό δημοκρατικό Σύνταγμα στην Ευρώπη, αυτό θα πρέπει να βασιστεί στα υπάρχοντα παραδείγματα ομοσπονδιακών κρατών, όπου τα κράτη-μέλη να έχουν το ρόλο "πολιτειών", των "καντονίων", των *lander* κτλ³⁶⁷. Το δικαίωμα αρνησικυρίας των κρατών έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της δημοκρατίας ως προς στην άσκηση της δημοκρατικής έκφρασης του λαού (ακόμη και

³⁶⁵ Σημειώνεται ότι στο ενδεχόμενο υιοθέτησης της Συνταγματικής Συνθήκης της Ε.Ε., οι βασικές οικονομικές κατευθύνσεις της Ε.Ε. για «μια ενιαία αγορά όπου ο ανταγωνισμός είναι ελεύθερος και ανόθευτος» θα αποκτούσαν επιπλέον δεσμευτικό χαρακτήρα και η αναθεώρηση τους θα απαιτούσε ομοφωνία των κρατών μελών (βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Συνθήκη για τη Θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Λουξεμβούργο, 2005. Μέρος I, Τίτλος I, Αρ.3.2.).

³⁶⁶ Merle J-C., "La future Europe: une democratie en deux etages?" στο Damamme D. (επιμ.), *La democratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 202.

³⁶⁷ Merle J-C., *στο ίδιο*, σελ. 202.

στο ενδεχόμενο αποδοχής της ύπαρξης ενός ευρωπαϊκού λαού) ως πηγή κάθε νομιμοποιημένης εξουσίας³⁶⁸.

Οι περισσότερες προσεγγίσεις σχετικά με τον εκδημοκρατισμό της Ε.Ε. αναφέρονται στην ύπαρξη δυο επιπέδων δημοκρατικής νομιμοποίησης, τους πολίτες και τα κράτη. Η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης κινήθηκε σε αυτή την κατεύθυνση, και οι περισσότερες συζητήσεις ή προσεγγίσεις κινούνται σε αυτά τα πλαίσια της διπλής πηγής νομιμοποίησης, είτε πρόκειται για προσεγγίσεις που εμμένουν στη διατήρηση ενός ισχυρού διακυβερνητικού χαρακτήρα³⁶⁹, ή για προσεγγίσεις που προτάσσουν την ενίσχυση του ρόλου του ΕΚ, την ενίσχυση του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων, και, ακόμη, την ενίσχυση των ομοσπονδιακών χαρακτηριστικών της Ε.Ε.³⁷⁰.

Φυσικά, στα ομοσπονδιακά συστήματα, κατά κανόνα τα κοινοβούλια των πολιτειών ή κρατιδίων, δεν έχουν κεντρική εμπλοκή στη συνήθη νομοθετική διαδικασία σε ομοσπονδιακό επίπεδο³⁷¹. Για τη μελέτη του δημοκρατικού ελλείμματος στην Ε.Ε., ο Merle υποστηρίζει ότι απαιτείται η εφαρμογή των ίδιων κριτηρίων για τους ευρωπαϊκούς θεσμούς όπως και για τους εθνικούς θεσμούς³⁷². Όταν οι Zürn και Walter-Drop σχολιάζουν ευφυολογώντας ότι εάν η Ε.Ε. υπέβαλλε αίτηση για ένταξη στην Ε.Ε. δεν θα πληρούσε τα κριτήρια λόγω ανεπαρκούς δημοκρατικού περιεχομένου του συντάγματος της, θέλουν να θέσουν το ερώτημα: δεδομένων των δημοκρατικών ελλειμμάτων της Ε.Ε. τα κράτη μέλη της διακυβερνώνται δημοκρατικά;³⁷³ Μελετώντας το έλλειμμα δημοκρατίας στην Ε.Ε. έχει σημασία ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το ερώτημα, αφού αυτό καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την απάντηση. Δεν επαρκεί το ερώτημα «κατά πόσον η

³⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 202.

³⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Moravcsik A., "*Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach*," *Journal of Common Market Studies*. Vol. 31, No 4. Dec. 1993 p.p. 473-519.

³⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά Nikolaidis K. at Howse R., (eds), *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Oxford University Press. Oxford, 2001. Ή το πολιτικό κείμενο του J. Fischer *From Confederacy to Federation: Thoughts on the Finality of the European Integration*. Speech at the Humboldt University, Berlin 12/05/2000.

³⁷¹ Dann P. "Looking through the federal lens: The Semi-parliamentary Democracy of the EU". Jean Monnet Working Paper 5/02. New York University School of Law, New York, 2002. σελ. 46.

³⁷² Merle J-C., *La future Europe*, ό.π., σελ. 193.

³⁷³ Zürn M., et Walter-Drop G., "Democracy and representation beyond the nation state" στο Damamme D. (επιμ.), *La démocratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 258.

Ε.Ε. λειτουργεί δημοκρατικά», αλλά χρειάζεται να τεθεί και το ζήτημα κατά πόσον οι πολίτες των κρατών μελών της διακυβερνώνται δημοκρατικά από τη στιγμή που ένα μεγάλο μέρος αρμοδιοτήτων μεταφέρθηκε στο ευρωπαϊκό επίπεδο στο οποίο οι αποφάσεις λαμβάνονται με τρόπο διαφορετικό από τον κλασικό διαχωρισμό των εξουσιών που ισχύει στο κρατικό επίπεδο.

(β) Ο διαχωρισμός των εξουσιών στην Ε.Ε.

Ο κάθετος διαχωρισμός των εξουσιών αποτελεί ιδιαίτερο σημείο ενδιαφέροντος για την παρούσα ανάλυση.

Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στη νομοθετική διαδικασία είναι καθοριστικός, αφού κατέχει το αποκλειστικό σχεδόν δικαίωμα της πρωτοβουλίας. Μετά την έγκριση των νόμων (Οδηγίες, Κανονισμοί), η Επιτροπή φροντίζει για την εφαρμογή τους. Εντούτοις δεν εκπροσωπεί ούτε την εκτελεστική ούτε τη νομοθετική εξουσία. Ο ρόλος της νομιμοποιείται στη βάση της ανεξαρτησίας και αντικειμενικότητας των μελών της.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το μοναδικό άμεσα εκλεγμένο ευρωπαϊκό σώμα, περιορίζεται στο να συναποφασίζει με το Συμβούλιο των Υπουργών μόνο σε μέρος των αρμοδιοτήτων για τις οποίες η Ε.Ε. νομοθετεί. Με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας η συναπόφαση κατέστη η συνήθης νομοθετική διαδικασία. Κύριος νομοθέτης στην Ε.Ε. όμως εξακολουθεί να είναι το Συμβούλιο των Υπουργών, δηλαδή οι εκπρόσωποι της εκτελεστικής εξουσίας των κρατών-μελών. Η νομοθετική αυτή διαδικασία συνιστά κατάργηση της θεμελιώδους αρχής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δηλαδή του διαχωρισμού των εξουσιών. Αυτό συντελείται μέσα από τη «ανάμειξη» δύο διαφορετικών επιπέδων κυριαρχίας. Οι εθνικές κυβερνήσεις εκλέγονται για να ασκούν την εκτελεστική εξουσία στα κράτη τους αλλά παράλληλα μετατρέπονται και σε νομοθέτες στο ευρωπαϊκό επίπεδο για θέματα τα οποία τα κράτη μέλη δεν έχουν πλέον την αρμοδιότητα. Έτσι στην Ε.Ε. η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία συνυπάρχουν σε ένα θεσμό, το Συμβούλιο των Υπουργών.

Μέσα από τις αναθεωρήσεις των Συνθηκών ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου έχει σταδιακά ενισχυθεί, η νομοθετική διαδικασία όμως παραμένει ουσιαστικά η ίδια. Η θεσμική δομή και η λειτουργία της Ε.Ε. αποτελείται από ένα μείγμα διακυβερνητικών και ομοσπονδιακών στοιχείων. Η Ε.Ε. σίγουρα δε συνιστά κράτος, αλλά το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ευρωπαϊκή κυβέρνηση με την ευθύνη να αναπτύσσει ευρωπαϊκές πολιτικές οι οποίες να τίθενται στην κρίση των πολιτών ως τέτοιες γεννούν κάποια ερωτήματα: με ποιον τρόπο οι ευρωπαίοι πολίτες ασκούν δημοκρατικό έλεγχο έναντι των αποφάσεων της Ε.Ε., και απέναντι σε ποιον;

Ο Quermonne μιλά για το "κοινοβουλευτικό έλλειμμα" της ΕΟΚ και της Ε.Ε., το οποίο περιορίστηκε με την αυξανόμενη δύναμη του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου εντούτοις εξακολουθεί να υφίσταται³⁷⁴. Το ακροατήριο του ανάμεσα στην κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών κρατών παραμένει περιορισμένο³⁷⁵. Οι ευρωπαϊκοί θεσμοί γενικότερα τελούν υπό μεγαλύτερη πίεση από τις ομάδες συμφερόντων παρά υπό την επίδραση της κοινής γνώμης (στην απουσία πραγματικά ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων, προσθέτει ο Quermonne³⁷⁶).

Ο έλεγχος των πολιτών πρέπει να ασκείται έναντι των κυβερνήσεών τους ή όχι; Οι εθνικές κυβερνήσεις συχνά αναφέρονται στους περιορισμούς που θέτει η Ε.Ε. και στην αδυναμία τους να παρεκκλίνουν από τις ευρωπαϊκές οδηγίες, κανονισμούς κτλ. Εντούτοις, ο κύριος νομοθέτης της Ε.Ε. είναι οι εκπρόσωποι των εθνικών κυβερνήσεων.

Σημειώνοντας ότι η σχέση εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας αποτελεί κεντρικό σημείο διάκρισης των διαφορετικών πολιτικών συστημάτων, ο Dann παρατηρεί ότι η Ε.Ε., που δεν διαθέτει άμεσα εκλεγμένη (προεδρική) ή κοινοβουλευτικά εκλεγμένη εκτελεστική εξουσία ανήκει σε ένα απροσδιόριστο πολιτικό σύστημα με βάση τους κλασικούς διαχωρισμούς στις συγκριτικές σπουδές³⁷⁷. Η Ε.Ε. έχει μια εκτελεστική

³⁷⁴ Quermonne J., "Les institutions europeennes at leur reforme», στο Damamme D. (επιμ.), *La democratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 184.

³⁷⁵ Quermonne J., *στο ίδιο*, σελ. 184.

³⁷⁶ *Στο ίδιο*, σελ. 184.

³⁷⁷ Dann P. *Semi-parliamentary Democracy*, ό.π., σελ. 47.

εξουσία που «ελέγχεται αρνητικά» από το ΕΚ (δικαίωμα αρνησικυρίας στο διορισμό της και σε νομοθετικές πρωτοβουλίες με τις οποίες διαφωνεί)³⁷⁸. Ο Dann ονομάζει την ευρωπαϊκή δημοκρατία μια «ημι-κοινοβουλευτική» δημοκρατία³⁷⁹. Θεωρεί επίσης δόκιμο τον όρο αυτό και για ακόμη ένα λόγο: οι δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις των κρατών μελών παίρνουν μαζί τη μορφή του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, το οποίο εκτελεί σημαντικό κυβερνητικό έργο, αλλά ως τέτοιο, ως σώμα δηλαδή, δεν μπορεί να παυθεί καθιστώντας τις εκλογές ένα γεγονός χωρίς αποτέλεσμα³⁸⁰.

Η προβληματική ή ιδιόμορφη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην Ε. Ε. συνάγεται και από τον «ανεξάρτητο από εκλογικές πιέσεις» χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ε.Κ.Τ.). Ο θεσμός αυτός ασκεί νομισματική πολιτική με προκαθορισμένους στόχους, που δεν μπορούν να τύχουν αμφισβήτησης από κανέναν. Ενώ στο παρελθόν οι πολίτες μπορούσαν να ασκήσουν δημοκρατικό έλεγχο στη νομισματική πολιτική των κυβερνήσεών τους, με την εκχώρηση αυτής της εξουσίας στην Ε.Ε. και συγκεκριμένα στην Ε.Κ.Τ. η νομισματική πολιτική τίθεται εκτός δημοκρατικής κριτικής. Η λειτουργία και οι αποφάσεις της νομιμοποιούνται στη βάση της ανεξαρτησίας και της επιστημονικής γνώσης των μελών της και στην αντικειμενικότητα των αποφάσεών τους. Η ίδια η νομισματική πολιτική χάνει το πολιτικό της περιεχόμενο αφού μετατρέπεται σε τεχνοκρατικό ζήτημα που μπορεί να καθοριστεί «αντικειμενικά».

Η Ε.Κ.Τ. καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέχουν πραγματική εξουσία, εντούτοις ο ρόλος τους θεωρείται πέραν του χώρου της πολιτικής και οι αποφάσεις τους εκτός δημοκρατικού ελέγχου. Συχνά επιχειρείται δημοκρατική νομιμοποίηση μέσα από την εμπλοκή της κοινωνίας των πολιτών, για παράδειγμα μέσα από την ένταξη εκπροσώπων μη κυβερνητικών οργανώσεων ή ομάδων πίεσης (lobbies) στη διαδικασία διαμόρφωσης νομοθεσίας από Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ως ένα είδος κοινωνικού διαλόγου

³⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 47.

³⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 47. Ο όρος «semi-parliamentary democracy» για την Ε.Ε. χρησιμοποιήθηκε από τον Paul Maignette, βλ. Maignette, P., “Appointing and Censuring the European Commission”, *European Law Journal*. Vol. 7, Issue 3, Sept. 2001, pp. 292-310.

³⁸⁰ Dann P. *ό.π.* σελ. 47. αναφορά στο Maignette, P., “Appointing and Censuring the European Commission”, *European Law Journal*. Vol. 7, Issue 3, Sept. 2001, pp. 292-310.

όπου οι συμμετέχοντες λένε την άποψή τους αλλά δεν έχουν λόγο για το τελικό αποτέλεσμα. Ουσιαστικά, η παραγωγή πολιτικής δεν προκύπτει από τον κοινωνικό διάλογο ως αντιπαράθεση συμφερόντων των κοινωνικών δυνάμεων.

(γ) Η συμμετοχή των πολιτών

Στις ευρωπαϊκές χώρες παρατηρούνται έντονα τα φαινόμενα της αποχής και γενικότερα της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Παρόλα αυτά οι περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι έντονα πολιτικοποιημένες με ισχυρές δημοκρατικές παραδόσεις. Ενδιαφέρον είναι ότι παρά τα μειωμένα ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές, που είναι ακόμη πιο μειωμένα στις Ευρωεκλογές, η συμμετοχή στα δημοψηφίσματα για τη Συνταγματική Συνθήκη στη Γαλλία και Ολλανδία ήταν αυξημένη. Φαίνεται ότι στην περίπτωση που οι ψηφοφόροι ήθελαν να εκφράσουν μια έντονη θέση, την αντίθεση τους στη Συνταγματική Συνθήκη, συμμετείχαν μαζικά στην εκλογική διαδικασία. Στην Ισπανία αντιθέτως, που υπερίσχυσε το «ναι» υπέρ της Συνταγματικής Συνθήκης, αυτό έγινε με την αποχή του 58% του εκλογικού σώματος.

Η ανάπτυξη ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων βρίσκεται σε πρώιμα στάδια. Το εγχείρημα ανάπτυξής τους προσδίδει νομιμοποίηση στην Ε.Ε. και τις προσπάθειες απάλειψης της εικόνας απομάκρυνσης της Ε.Ε. από τους πολίτες. Το βασικό ζήτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον υπάρχουν οι προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός κομματικού συστήματος που να αντιστοιχεί ή να εκφράζει τις κοινωνικές δυνάμεις των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Οποιαδήποτε όμως προσπάθεια εκτίμησης του αντίκτυπου της λειτουργίας ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων στη δημοκρατία στην Ε.Ε. εμπεριέχει τον κίνδυνο εικασιών και πρόωρων αναλύσεων. Για το λόγο αυτό κρίθηκε όπως δεν αποτελέσουν αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης.

(δ) Νέα μορφή διακυβέρνησης

Η οικονομική ολοκλήρωση της Ε.Ε. και η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τα κράτη μέλη στα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα, ουσιαστικά αποτελεί αφαίρεση αρμοδιοτήτων από τη "λαϊκή κυριαρχία", κατά τρόπο που να μην εξασφαλίζεται ο δημοκρατικός έλεγχος

όσον αφορά τις αρμοδιότητες αυτές σε ευρωπαϊκό επίπεδο³⁸¹. Ο Τομπάζος θεωρεί τη μεταβίβαση οικονομικών αρμοδιοτήτων στην Ε.Ε. παράκαμψη του δημοκρατικού κεκτημένου, επειδή μια κατά μέτωπο επίθεση εναντίον του δεν είναι εφικτή, λόγω των κοινωνικών συσχετισμών δυνάμεων και της περιρρέουσας ιδεολογικής ατμόσφαιρας³⁸².

Η μεταφορά κυριαρχίας που παραδοσιακά ανήκε στο κράτος προς άλλα επίπεδα, όπως το ευρωπαϊκό, φαίνεται ότι έχει επιφέρει ουσιαστική αλλαγή στο ρόλο του κράτους αλλά και στο πεδίο και τον τρόπο άσκησης της πολιτικής.

Αυτό που ο Agamben αναγνωρίζει ως μια προσωρινή κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα σε εκτελεστική και νομοθετική εξουσία, όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο, έχει την τάση να μετατρέπεται σε μόνιμη κατάσταση, στην Ε.Ε.. Σε μια ευρωπαϊκή *sui generis* έκδοση, η κατάσταση εξαίρεσης έχει ήδη μονιμοποιηθεί αποτελώντας την συνήθη νομοθετική διαδικασία. Η πραγματική ιδιαιτερότητα της Ε.Ε. έγκειται στον τρόπο λήψης των αποφάσεων. Τα όρια μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας συγχέονται στο σύμπλεγμα Ε.Ε. – κρατών-μελών, με μια σαφή ενίσχυση των εξουσιών της εκτελεστικής εξουσίας.

3. Περιορισμός της λαϊκής κυριαρχίας εντός του νεοφιλελεύθερου κράτους

Η ανάγκη για αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής απαιτεί παράλληλα με την παραγωγή κέρδους και υλικές παραχωρήσεις προς τις παραγωγικές τάξεις. Η δυνατότητα εκδημοκρατισμού του σύγχρονου κράτους πηγάζει από το αντιφατικό του καθήκον για διασφάλιση της καπιταλιστικής συσσώρευσης από τη μια και διατήρηση της κοινωνικής νομιμοποίησης από την άλλη³⁸³. Μετά το τέλος του φορντισμού, ο οποίος επέτρεψε μια σχετική ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων, η

³⁸¹ Τομπάζος Σ., «*Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία*», στο *Ευρώπη ποια Ευρώπη. Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*. Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σελ. 89.

³⁸² Τομπάζος Σ., *στο ίδιο*, σελ. 89.

³⁸³ Bonanno A., “*Globalization, transnational corporations, the state and democracy*”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*. Vol 12 (2004), σελ. 41.

αντίφαση ανάμεσα στην καπιταλιστική συσσώρευση και την κοινωνική νομιμοποίηση επιχειρήθηκε να περιοριστεί μέσω της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών και του περιορισμού της κρατικής παρέμβασης. Ωστόσο, η αναδόμηση του κράτους με την παγκοσμιοποίηση, ή ο «απόφορντισμός» του κράτους, έχει έντονα αντιδημοκρατικό χαρακτήρα. Συνεπάγεται μειωμένα πεδία συμμετοχής της κοινωνίας στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, περιορισμένο έλεγχο των πολυεθνικών εταιριών και αυξημένη κοινωνικοοικονομική πόλωση³⁸⁴.

Με τις ιδιωτικοποιήσεις, βασικό συστατικό των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και συνήθως αποτέλεσμα των όρων των διεθνών οικονομικών οργανισμών, εκτός από υποχώρηση των υλικών παραχωρήσεων του καπιταλιστικού κράτους προς τις κυριαχούμενες τάξεις, υπάρχει και περιορισμός των πεδίων λαϊκής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και δημοκρατικού ελέγχου. Με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων από τα κράτη σε διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς και θεσμούς χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες ανάλογες με αυτές των κρατών συντελείται απόσπαση τμήματος της λαϊκής κυριαρχίας. Παράλληλα παρέχονται περισσότερα περιθώρια προώθησης ισχυρών ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων. Οι τακτικές διαπραγμάτευσης και εξαναγκασμού των μεγάλων πολυεθνικών εταιριών βρίσκονται σε αντιπαράθεση με τα ουσιαστικά πολιτικά δικαιώματα, τον ελεύθερο διάλογο και τις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων³⁸⁵.

Η λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας περιορίζεται κυρίως σε ότι αφορά αρμοδιότητες που εξακολουθούν να ελέγχονται από το κράτος και δεν έχει επεκταθεί με ανάλογο τρόπο σε υπερ-κρατικό επίπεδο, παρά τις όλο και περισσότερο παγκοσμιοποιούμενες αγορές. Ακόμη όμως και αρμοδιότητες που εξακολουθούν να είναι κρατικές, όπως η κοινωνική πολιτική, υπάγονται στις πιέσεις των αγορών και της ανάγκης μείωσης των δημοσιονομικών εξόδων. Έτσι, το ιδιωτικό – οικονομικό πεδίο υπερισχύει του δημόσιου-πολιτικού.

³⁸⁴ Bonanno A., στο ίδιο, σελ.42

³⁸⁵ Petras J. et Veltmeyer H., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα*, ό.π. σελ. 94

Σε παγκόσμιο επίπεδο η ιστορική συμμετρία δημοκρατίας-καπιταλισμού έχει πάψει να υπάρχει, αφού ενώ οι αγορές παγκοσμιοποιούνται, η δημοκρατία παγιδεύτηκε εντός του έθνους- κράτους³⁸⁶. Όπως έχει αναλυθεί στο παρόν κεφάλαιο, οι διάφορες τάσεις και δυναμικές που δημιουργούνται λόγω της παγκοσμιοποίησης καταδεικνύουν ότι η δημοκρατία δεν περιορίζεται ως έχει εντός του κράτους, αλλά μεταβάλλεται. Η ιδέα της πολιτικής κοινότητας μεταβάλλεται, δεν εντοπίζεται και δεν περιορίζεται πλέον εντός των ορίων του έθνους-κράτους³⁸⁷. Όσο αυτές οι διαδικασίες και δομές παραμένουν εκτός της πολιτικής διαδικασίας, κατά κανόνα παραμένουν εκτός και του δημοκρατικού ελέγχου³⁸⁸. Η πρόσβαση των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων διαβρώνεται και τα δημοκρατικά κεκτημένα υποχωρούν χωρίς να αναπτύσσονται σε υπερ-κρατικό επίπεδο.

Η Mouffe υποστηρίζει ότι σήμερα κυριαρχεί μια τάση θεώρησης της δημοκρατίας ως ταυτόσημης με το κράτος δικαίου και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ υποχωρεί και θεωρείται ως παρωχημένη η διάσταση της λαϊκής κυριαρχίας³⁸⁹. Συνδέει την τάση αυτή με το «δημοκρατικό έλλειμμα» και με ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες ως προς την αφοσίωση στους δημοκρατικούς θεσμούς, αφού η νομιμοποίηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας εδράζεται στην ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας³⁹⁰.

Η ίδια η έννοια του λαού και της πολιτικής του συγκρότησης είναι προβληματική για τη φιλελεύθερη θεωρία. Η φιλελεύθερη θεωρία δεν μπορεί να αντιμετωπίσει επαρκώς το ζήτημα της πολιτικής συγκρότησης του «λαού», αφού έρχεται σε σύγκρουση με την έμφαση που δίνει στην έννοια της «ανθρωπότητας» και γενικότερα την οικουμενική της ρητορική³⁹¹. Η υποβίβαση της έννοιας του λαού και της έννοιας της «λαϊκής κυριαρχίας» με το πολιτικό περιεχόμενο που ιστορικά απέκτησαν οι έννοιες αυτές εμπίπτει στην τάση υποβάθμισης της λαϊκής συνιστώσας της δημοκρατίας. Η λαϊκή κυριαρχία διαγράφεται

³⁸⁶ Barber B., *Can Democracy Survive Globalization*, ό.π., σελ. 277.

³⁸⁷ Held, D., “Regulating Globalization? The Reinvention of Politics”. *International Sociology*. June 2000. Vol 15(2), σελ. 399.

³⁸⁸ Held, D., *στο ίδιο*, σελ. 399.

³⁸⁹ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π. σελ. 70

³⁹⁰ *Στο ίδιο*, σελ. 70

³⁹¹ *Στο ίδιο*, σελ. 119.

από τους σημερινούς ορισμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας ως έννοια παρωχημένη, ακόμη και ως εμπόδιο στην εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³⁹².

Κατά τον Mair, η υποβίβαση της έννοιας του λαού αποτελεί μέρος της αποσύνθεσης ενός συμβιβασμού που λειτούργησε για αρκετές δεκαετίες, αυτό που ο P. Mair διακρίνει ως τη σύνθεση μεταξύ της λαϊκής και συνταγματικής δημοκρατίας. Διακρίνει έναν αυξανόμενο διαχωρισμό λαϊκής και συνταγματικής δημοκρατίας, όχι μόνο εννοιολογικά, αλλά και στην πράξη³⁹³. Η δυτική δημοκρατία συμβολίζεται και προσδιορίζεται πλέον όχι κατά κύριο λόγο από τις εκλογές ή τη μαζική εκλογική συμμετοχή, αλλά περισσότερο από την αμερόληπτη δικαστική εξουσία και την «κοινωνία των πολιτών»³⁹⁴. Η κυρίαρχη αντίληψη για τη χρηστή διοίκηση στις αναπτυσσόμενες χώρες ταυτίζει τη δημοκρατία με τη συνταγή της ύπαρξης Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και της λειτουργίας δικαστικής εξουσίας³⁹⁵. Τα στοιχεία της τυπικής λειτουργίας της δημοκρατίας ταυτίζονται με την εικόνα των ελάχιστων προδιαγραφών δημοκρατίας καθ'εικόνα και καθ'ομοίωση του δυτικού μοντέλου - προτύπου. Πρόκειται για μια προσπάθεια επανακαθορισμού της δημοκρατίας κατά τρόπο που να μην απαιτεί ουσιαστική έμφαση στη λαϊκή κυριαρχία³⁹⁶. Στην ακραία της εκδοχή, αφορά τον επανακαθορισμό της δημοκρατίας στην απουσία του δήμου³⁹⁷. Ο έστω μερικώς κυρίαρχος λαός μετατρέπεται σε μη κυρίαρχο. Αναδεικνύεται μια έννοια της δημοκρατίας χωρίς τη λαϊκή της διάσταση - μια έννοια της δημοκρατίας χωρίς δήμο³⁹⁸.

Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο έχει υποστεί σοβαρό πλήγμα αξιοπιστίας με την οικονομική κρίση του 2007-10, εντούτοις οι επιπτώσεις που είχε στην εσωτερική οργάνωση των κρατών και τις ισορροπίες των εξουσιών ήταν βαθιές και εξακολουθούν

³⁹² Στο ίδιο, σελ. 219.

³⁹³ Mair P. *Democracy beyond parties*, Center for the Study of Democracy, Working Paper 05-06, 2005, Σελ. 5

³⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 5

³⁹⁵ Στο ίδιο.

³⁹⁶ Στο ίδιο.

³⁹⁷ Στο ίδιο.

³⁹⁸ Στο ίδιο, σελ.1

να υφίστανται³⁹⁹. Η αλλαγή της ισορροπίας ανάμεσα στην εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία στο πλαίσιο του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους αντιστοιχεί με υποχώρηση της λαϊκής εξουσίας. Το αντίκρισμα της κάθε ψήφου φθίνει καθώς τα κοινοβούλια χάνουν μέρος των αρμοδιοτήτων και λειτουργιών τους, ενώ οι κυβερνήσεις είναι περισσότερο επιρρεπείς στις πιέσεις ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων και συμβαδίζουν με τη λογική των αγορών. Η αναλογία της δύναμης κάθε ψήφου έναντι των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων μειώνεται.

³⁹⁹ Sassen S., *The new executive politics*, ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Κατάσταση Εξαίρεσης

«Η παράδοση των καταπιεσμένων μας διδάσκει ότι η "κατάσταση έκτακτης ανάγκης" στην οποία ζούμε δεν είναι η εξαίρεση αλλά ο κανόνας».

Walter Benjamin, *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*⁴⁰⁰

Όταν ο Walter Benjamin έγραφε τις «Θέσεις για την Φιλοσοφία της Ιστορίας» το 1940 είχε στο μυαλό του το φαινόμενο του φασισμού και τη θεωρητική υπεράσπισή του ως μια κατάσταση εξαίρεσης του σύγχρονου κράτους. Εκφράζοντας την αγωνία του για το φαινόμενο του φασισμού, ερμηνεύει και προειδοποιεί πως η «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» μετατρέπεται σε κανόνα. Ο Benjamin αντιτίθεται σε μια αντίληψη της ιστορίας που στο όνομα της προόδου δεν αναγνωρίζει την καταπίεση και την εντάσσει στην εξαίρεση⁴⁰¹. Μια τέτοια αντίληψη της ιστορίας θέλει να παρουσιάσει το φασισμό ως την εξαίρεση, ως το ατυχές γεγονός, ως κατάλοιπο άλλων, πιο βάρβαρων και λιγότερο προοδευμένων εποχών και όχι ένα φαινόμενο γεννημένο στη σύγχρονη κοινωνία. (Από μια τέτοια θεώρηση των πραγμάτων προκύπτει η έκπληξη που εξέφραζαν πολλοί, λέει ο Benjamin, για το ότι αυτά τα φαινόμενα ήταν "ακόμη" πιθανά τον 20^ο αιώνα). Η

⁴⁰⁰ Benjamin W., *Illuminations*. Schocken Books, New York 1969 pp 253-264, *Θέση VIII*.

⁴⁰¹ Benjamin W., *στο ίδιο*.

καταπίεση δεν είναι η εξαίρεση αλλά ο κανόνας. Αυτό που εμφανίζεται ως μια κατάσταση εξαίρεσης του σύγχρονου κράτους, είναι ο κανόνας.

Η αγωνία από την οποία ξεκινά η θέση του Benjamin για το πώς μια τέτοια κατάσταση εξαίρεσης κανονικοποιείται δεν είναι άσχετη με σύγχρονα φαινόμενα γι' αυτό και στη βάση των θέσεων του Benjamin υπάρχει σήμερα συνέχεια στη μελέτη της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης».

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναδειχθεί μια άλλη διάσταση της τάσης ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας ως μονιμοποίησης μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Η εκτελεστική εξουσία στις σύγχρονες δημοκρατίες παρουσιάζει αυξανόμενη δύναμη στο πλαίσιο της τάσης για παγκοσμιοποίηση, κάτι που αποτελεί μέρος ευρύτερων μετατοπίσεων εξουσίας τόσο εντός του κράτους όσο και διακρατικά. Όπως έχει υποστηριχθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, η διαδικασία αυτή αποτελεί μέρος μιας δομικής εξέλιξης του φιλελεύθερου κράτους και συνδέεται με τις μεταβολές που επιφέρει η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών από τη δεκαετία του '80 και μετά⁴⁰². Η παγκόσμια κρίση, που από οικονομική μετατράπηκε σε πολιτική κρίση, ενίσχυσε την τάση αυτή. Στο παρόν κεφάλαιο προτείνεται μια θεωρητική ερμηνεία της τάσης αυτής και της σημασίας της για τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη ως προς τις μεταβολές στο δημοκρατικό κερκτημένο την περίοδο της παγκοσμιοποίησης και της παγκόσμιας κρίσης. Η ερμηνεία που προσδίδει ο Agamben στην εγκαθίδρυση μιας «κατάστασης εξαίρεσης» στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη θα συμβάλει στην ανάλυση μας για τη μεταβολή του δημοκρατικού κερκτημένου.

⁴⁰² Sassen S., *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton University Press. Princeton 2006 και Sassen S., *The new executive politics: a democratic challenge*, <http://www.opendemocracy.net/>, Created 06/28/2009

1. Τι συνιστά μια κατάσταση εξαίρεσης για ένα κράτος;

Οι κυβερνήσεις των σύγχρονων κρατών καταφεύγουν πολλές φορές στην εφαρμογή ή στην κήρυξη μιας κατάστασης εξαίρεσης, δηλαδή μιας κατάστασης όπου η διαχείριση ενός ζητήματος ή ακόμη και η συνολική διακυβέρνηση του κράτους συντελείται κατ' εξαίρεση της συνηθισμένης τάξης πραγμάτων. Ορισμένες παρατηρήσεις που προκύπτουν από τον πιο πάνω ορισμό είναι ότι η κατάσταση εξαίρεσης:

(α) μπορεί να αποτελεί μια διακηρυγμένη κατάσταση, μπορεί όμως και όχι.

(β) μπορεί να αφορά ένα μεμονωμένο ζήτημα ή τη συνολική διακυβέρνηση

(γ) μπορεί να αποτελεί απόφαση (ή πρακτική) είτε δημοκρατικών είτε μη δημοκρατικών κυβερνήσεων.

Από νομικής σκοπιάς η κατάσταση εξαίρεσης φαίνεται ως μια κατάσταση «εκτός του νόμου», ως μια κατάσταση «παράνομιάς». Εντούτοις, ο ορισμός μιας κατάστασης ως τέτοιας δεν μπορεί παρά να προκύψει από το πολιτικό και όχι το νομικό πεδίο⁴⁰³. Ο Agamben ξεκινά από τον κλασικό ορισμό του Carl Schmitt για τον κυρίαρχο, ως αυτόν που «αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης (εξαίρεσης)»⁴⁰⁴. Έτσι, η νομική της μορφή είναι αμφιλεγόμενη. Αυτό που υποστηρίζει ο Agamben είναι ότι αποτελεί μια κατάσταση «ανομίας» ή απουσίας του νόμου. Υποστηρίζει ότι η κατάσταση εξαίρεσης δεν είναι ούτε εσωτερική ούτε εξωτερική της έννομης τάξης, αλλά ακριβώς η δυσκολία καθορισμού της έγκειται στο ότι αυτή αποτελεί το όριο, το κατώφλι της έννομης τάξης⁴⁰⁵. «*Η αναστολή του κανόνα δε συνεπάγεται την κατάργησή του και η ζώνη ανομίας που εγκαθιδρύει δεν είναι – ή, τουλάχιστον, αξιώνει να μην είναι – ανεξάρτητη από την έννομη τάξη*»⁴⁰⁶. Με βάση αυτή την προσέγγιση, η κατάσταση εξαίρεσης δεν είναι ισοδύναμη με τη δικτατορία, όπου νόμοι συνεχίζουν να εφαρμόζονται, αν και μη

⁴⁰³ Agamben G., *Κατάσταση Εξαίρεσης* (μτφ. Οικονομίδου Μ.). Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 11-12.

⁴⁰⁴ Βλ. Σμιτ Κ., *Πολιτική Θεολογία*. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας, μετάφραση – σημειώσεις- επιλεγόμενα: Παναγιώτης Κονδύλης. Εκδ. Λεβιάθαν, 1994, σ. 17, όπως αναφέρεται στο Agamben G., *Κατάσταση Εξαίρεσης*, ό.π., σελ. 11.

⁴⁰⁵ Agamben G., *Κατάσταση Εξαίρεσης*, ό.π., σελ. 11-12.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 45.

δημοκρατικά, αλλά είναι μια κατάσταση στην οποία οι νόμοι αδειάζονται από το περιεχόμενό τους⁴⁰⁷.

2. Εφαρμογή της κατάστασης εξαίρεσης

20ς αιώνας: παγκόσμιοι πόλεμοι και οικονομική κρίση

Ο Agamben αναλύει την εκτεταμένη χρήση της «κατάστασης εξαίρεσης» κατά τη διάρκεια των παγκοσμίων πολέμων αλλά και της ενδιάμεσης οικονομικής κρίσης υποστηρίζοντας ότι η ανάπτυξη ολοκληρωτικών καθεστώτων δεν ήταν η μόνη επίπτωση στη δημοκρατία την περίοδο εκείνη. Ο Agamben τονίζει ιδιαίτερα τη σημασία μελέτης της διαδικασίας μετασχηματισμού και των δημοκρατικών συνταγμάτων ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους⁴⁰⁸.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έγινε αφορμή για την ευρεία χρήση νομοθετικών «εργαλείων» από την εκτελεστική εξουσία σε πολλά κράτη, όπως διατάγματα και άλλα μέτρα που προστέθηκαν στις αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας και χρησιμοποιήθηκαν από τις κυβερνήσεις στη βάση της έκτακτης ανάγκης που συνεπαγόταν ο πόλεμος. Ήταν μια περίοδος κατά την οποία κατέστη κοινή πρακτική στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες η έκτακτη νομοθέτηση μέσω κυβερνητικών διαταγμάτων⁴⁰⁹.

Μετά τη λήξη του πολέμου συνέχισε η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, η βάση νομιμοποίησης της κατάστασης εξαίρεσης όμως μετατοπίστηκε από τις στρατιωτικές στις οικονομικές ανάγκες⁴¹⁰. Ο Agamben αναλύει λεπτομερώς την ενίσχυση των εξουσιών της εκτελεστικής εξουσίας σε διάφορα κράτη υπό την απειλή ή λόγω της οικονομικής ύφεσης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η

⁴⁰⁷ Humphreys S. “Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben’s State of Exception”. *The European Journal of International Law*, Vol. 17 no.3, 2006, σελ. 681.

⁴⁰⁸ Agamben G., *ό.π.*, σελ. 30

⁴⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 29

⁴¹⁰ Στο ίδιο.

πολιτική ανοικοδόμησης της αμερικανικής οικονομίας που ακολούθησε το Φ. Ρούσβελτ μετά την κρίση του 1929, η πολιτική του New Deal, πραγματοποιήθηκε μέσω παραχώρησης στον Πρόεδρο απεριόριστης εξουσίας όσον αφορά την οικονομική ζωή της χώρας⁴¹¹.

21^{ος} αιώνας: Πόλεμος κατά της τρομοκρατίας και «έκτακτες μεταγωγές»

Η πιο εμφανής εκδήλωση της δημιουργίας μιας κατάστασης εξαίρεσης πρόβαλε στις αρχές του 21^{ου} αιώνα στο πλαίσιο ενός διακηρυγμένου – εν πολλοίς όμως μη συμβατικού αυτή τη φορά - πολέμου, του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας». Η τακτική που ακολουθήθηκε από τις ΗΠΑ και στηρίχθηκε από πολλές άλλες χώρες, ευρωπαϊκές και μη, κράτησης ατόμων υπόπτων για τρομοκρατία σε ένα *ανύπαρκτο* από γεωγραφικής και νομικής άποψης χώρο, αποτελεί το αποκορύφωμα μιας μη διακηρυγμένης κατάστασης εξαίρεσης. Για τον Agamben, τα πιο πάνω αποτελούν ενδείξεις μια συνεχιζόμενης κατάστασης εξαίρεσης και στον 21^ο αιώνα στη βάση διαφορετικών βάσεων νομιμοποίησης. Στη βάση της διασφάλισης της εθνικής ασφάλειας των ΗΠΑ κατακρατούνται άτομα χωρίς το καθεστώς αιχμαλωσίας πολέμου όπως ορίζει η Συνθήκη της Γενεύης, αφού η κράτησή τους υπόκειται σε ένα αόριστο καθεστώς που εκφεύγει του νόμου, οποιουδήποτε νομικού ελέγχου και νομικής προστασίας για το ίδιο το άτομο το οποίο στερείται οποιασδήποτε νομικής υπόστασης⁴¹².

Ο χαρακτηρισμός των μεταγωγών ως «έκτακτες» (ο όρος που χρησιμοποιείται στην αγγλική γλώσσα είναι *'extraordinary renditions'*) ουσιαστικά δεν μπορεί να σημαίνει κάτι διαφορετικό από «έκνομες», όρος που επίσης χρησιμοποιείται στην ελληνική⁴¹³. Οι έκτακτες ή έκνομες μεταγωγές αποτελούν μια εκούσια μερική εγκατάλειψη της εθνικής κυριαρχίας των κρατών που συναινούν στην ελεύθερη

⁴¹¹ Στο ίδιο, σελ. 42-43.

⁴¹² Στο ίδιο, σελ. 15-6.

⁴¹³ Βλ. Τομπάζος Σ., “Πόλεμος και Αυτοκρατορική Χωροταξία”, στο Achar G. και Warschawski M., *Η επίθεση των 33 ημερών*. (Μτφ. Βωβού Σ.). Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σελ. 13-14.

κυκλοφορία αεροπλάνων της CIA (Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών των ΗΠΑ), στη χρήση αεροδρομίων, φυλακών ή στρατοπέδων τους, ανάμεσα στα οποία είναι και ισχυρά κράτη της Ε.Ε.⁴¹⁴. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με ψήφισμά του το 2006, καταδίκασε «την πρακτική των “κατ’εξάιρεση μεταγωγών” που σκοπό έχουν να εξασφαλίζουν ότι οι ύποπτοι δεν προσάγονται σε δίκη, αλλά μεταφέρονται, προκειμένου να υποβληθούν σε ανακρίσεις, σε τρίτες χώρες»⁴¹⁵. Επίσης, θεωρούσε απίθανο, βάσει των μαρτυριών και των τεκμηρίων που είχαν συλλεχθεί μέχρι τότε, ορισμένες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να μην είχαν γνώση των δραστηριοτήτων των κατ’εξάιρεση μεταγωγών που λάμβαναν χώρα στο έδαφός τους⁴¹⁶.

Η αντίδραση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μπορεί να θεωρηθεί όχι μόνο ως πολιτική αντίσταση όσον αφορά την αδιαφάνεια, την ισχυριζόμενη παραβίαση του διεθνούς και εθνικού δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και μια μορφή θεσμικής αντίστασης στην παράκαμψη ή μεταβολή του παραδοσιακού τρόπου λήψης αποφάσεων κατά «έκνομο» τρόπο. Οι πολιτικές και θεσμικές αντιστάσεις είναι αλληλένδετες. Ως ανάλογες θεσμικο-πολιτικές αντιστάσεις μπορούν να θεωρηθούν δράσεις όπως αυτές του Συμβουλίου της Ευρώπης, αλλά και ΜΚΟ όπως η Statewatch, η Διεθνής Αμνηστία Amnesty International κ.α.

Η αντίληψη του χώρου στη νεωτερικότητα ως κατακερματισμένου χώρου είναι που επιτρέπει την ανάπτυξη του σύγχρονου έθνους-κράτους, ως οντότητας με συγκεκριμένο έδαφος και καθορισμένα σύνορα⁴¹⁷. Ο κατακερματισμός αυτός πλαισιώνεται νομικά με την έννοια της εθνικής κυριαρχίας και το διεθνές δίκαιο που τη διασφαλίζει. Οι έκτακτες μεταγωγές της CIA πραγματοποιούνται παρακάμπτοντας τον εδαφικό αυτό διαχωρισμό, κατά τον ίδιο τρόπο που κινούνται εκτός του πλαισίου της νομιμότητας, προϋδεάζοντας για μια μετα-νεωτερική τάξη πραγμάτων. Η μερική εγκατάλειψη της εθνικής κυριαρχίας

⁴¹⁴ Τομπάζος Σ., “Πόλεμος και Αυτοκρατορική Χωροταξία”, ό.π. σελ. 12. Επίσης, βλ. *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την εικαζόμενη χρήση ευρωπαϊκών κρατών από την CIA για τη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων, στο ενδιάμεσο των εργασιών της προσωρινής επιτροπής (2006/2027(INI))*

⁴¹⁵ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Ψήφισμα (2006/2027(INI))* ό.π..

⁴¹⁶ Στο ίδιο.

⁴¹⁷ Τομπάζος Σ., “Πόλεμος και Αυτοκρατορική Χωροταξία”, ό.π., σελ.10

από τα πιο ισχυρά κράτη ενδεχομένως να αποτελεί πρόδρομο μιας μετα-νεωτερικής τάξης όπου η εθνική κυριαρχία υπονομεύεται υπέρ ενός είδους «αυτοκρατορίας» όπου τα εδαφικά – νομικά όρια είναι ρευστά και ευμετάβλητα⁴¹⁸. Εντούτοις απέχει από την αυτοκρατορία των Hart και Negri, για τους οποίους αποτελεί αμετάκλητο γεγονός⁴¹⁹.

3. Η εξαίρεση ως ο κανόνας

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο συνέχισε την ενασχόλησή του με τις έκτακτες μεταγωγές της CIA και τη συμμετοχή των Ευρωπαϊκών κρατών σε αυτές. Σε ψήφισμα που υιοθέτησε στις 11/09/2012 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επισημαίνει την ανάγκη λογοδοσίας από τις κυβερνήσεις των κρατών μελών, αλλά και από το Συμβούλιο της Ε.Ε. και «εκφράζει ανησυχίες σχετικά με τα εμπόδια που αντιμετώπισαν οι εθνικές κοινοβουλευτικές και δικαστικές έρευνες για τη συμμετοχή ορισμένων κρατών μελών στο πρόγραμμα της CIA»⁴²⁰. Οι ανησυχίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υποδηλώνουν τη συνέχιση της πρακτικής της εξαίρεσης και την τάση μονιμοποίησής της.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ο Agamben αναφέρει πως έχει καταστεί συνήθης πρακτική ο ρόλος των κοινοβουλίων να περιορίζεται σε τυπική έγκριση ή επικύρωση μέτρων ή διαταγμάτων με ισχύ νόμου που έχουν εκδοθεί από την εκτελεστική εξουσία⁴²¹. Ο Agamben χαρακτηρίζει την τάση αυτή διάβρωση των νομοθετικών εξουσιών των κοινοβουλίων⁴²². Το γεγονός ότι οι διεθνείς συνθήκες ή ζητήματα που ορίζονται ως

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 12-13.

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 13. Οι A. Negri και M. Hardt αναφέρονται στην παρακμή της κυριαρχίας των κρατών και στην ανάδυση μιας παγκόσμιας «αυτοκρατορίας», χωρίς εδαφικό κέντρο εξουσίας και καθορισμένα σύνορα και όρια, με υβριδικές ταυτότητες, ευέλικτες κυριαρχίες και δίκτυα εξουσίας. Πρόκειται για ένα πέρασμα εντός των πλαισίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά ένα στάδιο μετά το ιμπεριαλιστικό, επίκεντρο του οποίου δε μπορεί να αποτελέσει κανένα κράτος. Βλ. Hardt, M., Negri T. *Empire*, Harvard University Press 2000.

⁴²⁰ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 11ης Σεπτεμβρίου 2012 σχετικά με την εικαζόμενη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων στις ευρωπαϊκές χώρες από τη CIA: συνέχεια της έκθεσης της προσωρινής επιτροπής σχετικά με την εικαζόμενη χρήση ευρωπαϊκών κρατών από τη CIA για τη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων (TDIP) του ΕΚ (2012/2033(INI))*

⁴²¹ Agamben G., *Κατάσταση Εξαιρέσεως*, ό.π., σελ. 21.

⁴²² Στο ίδιο, σελ. 21.

ζητήματα εθνικής ασφάλειας ανήκουν παραδοσιακά στο πεδίο των θεμάτων για τα οποία ο ρόλος των κοινοβουλίων περιορίζεται στην τυπική επικύρωση αποτελεί κατάλοιπο του περιορισμένου ρόλου που είχαν παραδοσιακά και προφανώς εξακολουθούν να έχουν όσον αφορά τον πυρήνα της εξουσίας του εθνικού κράτους. Η καταφυγή μέσω της κατάστασης εξαίρεσης στην αποδυνάμωση των κοινοβουλίων μπορεί να ειπωθεί και ως οπισθοδρόμηση σχετικά με το ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων ως προς το εύρος των αρμοδιοτήτων τους, όταν διακυβεύονται σημαντικά ζητήματα επιβίωσης του κράτους, του έθνους, της οικονομίας κ.α.

Το επιχείρημα της «αναγκαιότητας» λειτούργησε ως η νομιμοποιητική βάση της κατάστασης εξαίρεσης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Με την παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα, τα κοινοβούλια περιορίζονται συχνά στην επικύρωση έκτακτων μέτρων και νομοθετικών διαταγμάτων των κυβερνήσεων ή των όρων των δανειακών συμβάσεων που πολλές χώρες συνάπτουν για διάσωση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και χρηματοδότηση των δημόσιων ελλειμμάτων, συνήθως υπό τη μορφή του κατεπείγοντος και χωρίς χρονικά και πολιτικά περιθώρια συζήτησης. Αναλόγως, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αντιδρά στον αποκλεισμό του από το χειρισμό της οικονομικής κρίσης, όπως συνεχίζει να αντιδρά στο ζήτημα των έκνομων μεταγωγών.

Ο Agamben βλέπει την τάση κανονικοποίησης της εξαίρεσης ως μια εξελικτική πορεία που ενισχύεται διαχρονικά. Ο Agamben μελετά τις συνέπειες της μονιμοποίησης της κατάστασης εξαίρεσης κατά τη διάρκεια των δύο παγκοσμίων πολέμων στο μετασχηματισμό των δημοκρατικών καθεστώτων, αφού από έκτακτο μέτρο μετατρέπεται σε τεχνική διακυβέρνησης και συστατικό μέρος της έννομης τάξης⁴²³. Θεωρεί ότι έκτοτε αποτελεί βασική πρακτική των σύγχρονων κρατών η διαμόρφωση μιας σκόπιμης κατάστασης έκτακτης ανάγκης, χωρίς κατά κανόνα αυτή να διακηρύσσεται ως τέτοια⁴²⁴. Υποστηρίζει ότι «η κατάσταση εξαίρεσης τείνει όλο και περισσότερο να παρουσιάζεται ως

⁴²³ Στο ίδιο, σελ. 20.

⁴²⁴ Στο ίδιο, σελ. 13.

το κυρίαρχο παράδειγμα διακυβέρνησης στη σύγχρονη πολιτική»⁴²⁵. «Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της κατάστασης εξαίρεσης – η προσωρινή κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία – φανερώνει την τάση της να μετατρέπεται σε μόνιμη πρακτική διακυβέρνησης»⁴²⁶.

Ο Agamben καταλήγει ότι η κατάσταση εξαίρεσης είναι ο μηχανισμός που συγκρατεί τις δύο όψεις του νομικο-πολιτικού συστήματος, γεννώντας ένα «κατώφλι αναποφασιστικότητας ανάμεσα στην ανομία και τον νόμο»⁴²⁷. Όταν όμως τα δύο στοιχεία συμπίπτουν και συγχέονται, όταν η κατάσταση εξαίρεσης γίνεται ο κανόνας, «τότε το νομικο-πολιτικό σύστημα μετατρέπεται σε θανατηφόρο μηχανή», αναφέρει ο Agamben⁴²⁸. Ο κίνδυνος που ενέχει η σύγχυση νομικού και πολιτικού συστήματος ενδέχεται να πάρει το χαρακτήρα σύγκρουσης. Όσο το δίκαιο εξαλείφεται και αντικαθίσταται από την κυβερνητική βία που αγνοεί το δίκαιο στο πλαίσιο της κατάστασης εξαίρεσης, εντούτοις αξιώνει την εφαρμογή του δικαίου, κάποιας μορφής σύγκρουση είναι αναπόφευκτη⁴²⁹. Οι δύο δυνάμεις, της ανομίας και του δικαίου, της ζωής και του νόμου, εκφράζουν δύο αντίθετες δυνάμεις, τη μια που θεσπίζει το δίκαιο και την άλλη που το απενεργοποιεί⁴³⁰. Η κατάσταση εξαίρεσης είναι το σημείο έντασης μεταξύ τους που εφόσον καταστεί κανόνας απειλεί να αναιρέσει τη διάκριση μεταξύ τους⁴³¹.

4. Η απροσδιοριστία των εξουσιών και το δημοκρατικό κερτημένο

Η πειστικότητα του επιχειρήματος του Agamben δεν είναι πάντα αποδεκτή, όπως για παράδειγμα η κριτική του Humphreys ότι ενώ υπάρχουν εμπειρικά δεδομένα που να καταδεικνύουν την ύπαρξη μιας μόνιμης κατάστασης εξαίρεσης από τον Α' ΠΠ και έπειτα, όπως η ύπαρξη σχετικών συνταγματικών προνοιών στα περισσότερα κράτη και η

⁴²⁵ Στο ίδιο, σελ. 13.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σελ. 21

⁴²⁷ Στο ίδιο, σελ. 147.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σελ. 148.

⁴²⁹ Στο ίδιο, σελ. 148-149.

⁴³⁰ Στο ίδιο, σελ. 149.

⁴³¹ Στο ίδιο.

χρήση των προνοιών αυτών από αρκετές κυβερνήσεις⁴³², αυτά δεν μπορούν να στηρίζουν το κύριο επιχείρημα του Agamben που αφορά την ανάδυση ενός νέου νομικού χώρου σε παγκόσμιο επίπεδο⁴³³.

Οι λόγοι, ωστόσο, για τους οποίους θεωρούμε χρήσιμη την ανάλυση και τη θέση του Agamben είναι, πρώτον, το ότι προτείνει μια θεωρητική ερμηνεία του φαινομένου ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, μιας τάσης που παρουσιάζεται ενισχυμένη την περίοδο που εξετάζει η παρούσα μελέτη και, δεύτερον, ότι προσεγγίζει την τάση αυτή ως προς τις επιδράσεις στο σύγχρονο δημοκρατικό κεκτημένο.

Η θεωρία της κατάστασης εξαίρεσης του Agamben μας ενδιαφέρει καθότι το θόλωμα των ορίων της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας – και κατά τρόπο που να ενισχύεται η εκτελεστική εις βάρος της νομοθετικής - μετατρέπονται σε μια μονιμοποιημένη κατάσταση εξαίρεσης, χωρίς εντούτοις να αναγνωρίζεται ως τέτοια. Υπό μια οπτική γωνία, βρισκόμαστε σε μια συνεχή κατάσταση εξαίρεσης από τον Α'ΠΠ. Οι διακριτές εξουσίες και ο έλεγχός τους θεωρητικά αποτελούν τον πυρήνα των σύγχρονων δημοκρατικών πολιτευμάτων, εντούτοις η διάβρωση των ορίων μεταξύ τους κατά τρόπο που να οδηγεί στην αυθαιρεσία αποτελεί μη διακηρυγμένη πρακτική στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη. Η εξαίρεση αφορά τον πυρήνα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το κεντρικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων δημοκρατικών πολιτευμάτων.

Ο προβληματισμός του Agamben καταλήγει στο ότι το μέγεθος της μεταβολής που ενδεχομένως να συνεπάγεται η μονιμοποίηση της κατάστασης εξαίρεσης έχει να κάνει με τη διάκριση των συνταγματικών μορφών, αφού εμφανίζεται ως το «*κατώφλι της απροσδιοριστίας ανάμεσα στη δημοκρατία και την απολυταρχία*»⁴³⁴. Η ύπαρξη ενός πεδίου απροσδιοριστίας παρά η εξόφθαλμη παραβίαση δημοκρατικών αρχών και δικαιωμάτων

⁴³² Το 1978, 30 περίπου κράτη βρίσκονταν σε κάποια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ενώ το 1986 70 κράτη. βλ. αναφορές στο Humphreys S. *Legalizing Lawlessness*, ό.π., σελ. 683-4.

⁴³³ Humphreys S. *Legalizing Lawlessness*, ό.π., σελ. 684.

⁴³⁴ Agamben G., *Κατάσταση Εξαίρεσης*, ό.π., σελ. 14

αποτελεί ενδεχομένως μεγαλύτερο κίνδυνο για το δημοκρατικό κερκτημένο στις σύγχρονες κοινωνίες.

Επιπρόσθετα, στο βαθμό που ορισμένες λειτουργίες του κράτους μεταφέρονται έξω από τα όρια του δημοκρατικού ελέγχου, η κατάσταση εξαίρεσης συνιστά αποδυνάμωση κυριαρχίας με την παραδοσιακή έννοια κατά τρόπο «εξω-δημοκρατικό».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Μεταβολές στην έννοια και λειτουργία του «πολιτικού»

«Σε μίαν εποχή όπου το «πολιτικό» φαίνεται να ονομάζεται μια σφαίρα στην οποία αναγνωρίζονται ολοένα και λιγότερες αρμοδιότητες και ευχέρειες παρέμβασης στη βασική δομή της κοινωνίας, το ζήτημα της πολιτικής και του πολιτικού, τόσο ως θεωρητικό πρόβλημα όσο και ως πρακτικό είναι ίσως το πιο επείγον και το πιο σημαντικό»⁴³⁵.

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, που κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα νομιμοποίησε τις οπισθοχωρήσεις των κοινωνικών και δημοκρατικών κεκτημένων στο όνομα των αναπόφευκτων πιέσεων της παγκοσμιοποίησης και του ανταγωνισμού. Οι υποχωρήσεις στα κοινωνικά και δημοκρατικά δικαιώματα συνοδεύονται από ευρύτερες μεταβολές στη συλλογική δράση, όπως η μείωση στη συλλογική οργάνωση, την πολιτική οργάνωση ιδιαίτερα, στη συμμετοχή στις εκλογές κτλ. Επιπρόσθετα, η απονομιμοποίηση των πολιτικών κομμάτων και της συλλογικής δράσης, η επικράτηση της επιφάνειας, της επικοινωνιολογίας, του «πολιτικού μάρκετινγκ» έναντι της αντιπαράθεσης πολιτικών θέσεων, η ενίσχυση του ατομικισμού έναντι ευρύτερων κοινωνικών οραμάτων αποτελούν επιμέρους εκφάνσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και της επικρατούσας θεώρησης για την πολιτική.

Με τη νεοφιλελεύθερη λογική οι μηχανισμοί της οικονομίας της αγοράς (και δη των παγκόσμιων αγορών) ανάγονται σε καθοριστικές δυνάμεις στις οποίες υπάγεται η πολιτική, ορισμένα ζητήματα μετατρέπονται από αντικείμενο πολιτικής σε τεχνοκρατικά θέματα, και η οικονομική πολιτική μετατρέπεται σε απλή διαχείριση. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική διαχείριση αφήνει την πολιτική και τους πολιτικούς θεσμούς έξω από την

⁴³⁵ Τσουκαλάς Κ. «Είκοσι χρόνια μετά», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ. 44.

οικονομία, επιβάλλοντας έτσι την υποχώρηση του πολιτικού, τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο. Επιχειρεί να νομιμοποιήσει τις πιέσεις των αγορών και ως αποτέλεσμα να νομιμοποιήσει την αδυναμία της πολιτικής έναντι της ελεύθερης οικονομίας. Σε αυτό το μέρος θα μελετηθούν οι ευρύτερες μεταβολές που επιδέχεται η ίδια η έννοια και η πράξη της πολιτικής με την υποχώρηση της δημοκρατίας και των δημοκρατικών δικαιωμάτων κατά την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Στόχος του κεφαλαίου είναι η συνολική ανάλυση μεταβολών και τάσεων που παρατηρούνται την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, περιλαμβανομένων και θεσμικών μεταβολών που έχουν προαναφερθεί (αποδυνάμωση και απονομιμοποίηση εκλεγμένων σωμάτων, ενίσχυση μη εκλεγμένων σωμάτων, ενίσχυση δικαστικής εξουσίας) επιχειρώντας μια συνολική ερμηνεία των επιδράσεών τους στην πολιτική αντιπροσώπευση και την έννοια και λειτουργία του «πολιτικού» στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες.

1. Το «τέλος της ιστορίας»

Η ιδέα του «τέλους της ιστορίας», όπως παρουσιάστηκε το 1992 στο βιβλίο του Francis Fukuyama «*The End of History and the Last Man*»⁴³⁶ αποτέλεσε ένδειξη των παραδοχών της νέας κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως αυτή διαμορφωνόταν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Ο Fukuyama υποστήριξε ότι η δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία θα ήταν η τελική μορφή διακυβέρνησης των ανθρώπινων κυβερνήσεων και θα αποτελούσε το τελικό στάδιο στην κοινωνική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Αυτό για τον Fukuyama ισοδυναμούσε με το τέλος της ίδιας της ιστορίας, υπό την έννοια του τελικού σταδίου της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας, στάδιο στο οποίο η δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία θα καθίστατο καθολικός τρόπος διακυβέρνησης. Η θεώρηση αυτή δέχτηκε μεγάλη κριτική, από διαφορετικές προελεύσεις, ενώ και ο ίδιος ο συγγραφέας της σε κατοπινό στάδιο αναθεώρησε εν μέρει την προσέγγισή του. Εντούτοις τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αποτέλεσε έκφραση του ανερχόμενου αμερικανικού νεοσυντηρητικού

⁴³⁶ Το βιβλίο αποτέλεσε επέκταση του άρθρου "The End of History?", που δημοσιεύτηκε το 1989 (Fukuyama F., "The End of History?", *The National Interest*. Summer 1989).

θεωρητικού και πολιτικού κινήματος της εποχής και της κυρίαρχης ιδεολογίας όπως αυτή διαμορφωνόταν στις ΗΠΑ κατά την απαρχή της εποχής που εγκαινίασε η λήξη του Ψυχρού Πολέμου.

Το «τέλος της ιστορίας» αποτελεί μια ακραία θεωρητική θέση, χωρίς βαθιά επιστημονική θεμελίωση, ωστόσο σηματοδοτεί τη φιλελεύθερη σκέψη από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα. Πρόκειται για μια αντίληψη που διαμόρφωσε τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, συνιστώντας μια από τις βασικές της παραδοχές. Αποτέλεσε οiwνό του «τέλους της πολιτικής» που διακατέχει την κυρίαρχη ιδεολογία των τελευταίων δεκαετιών, διαπερνά την πολιτική κουλτούρα και επενεργεί στους δημοκρατικούς θεσμούς. Ο Κ. Τσουκαλάς είναι της γνώμης ότι το «τέλος της ιστορίας» αντιστοιχεί σε ένα «τέλος των προβληματισμών», τόσο σε σχέση με το κοινωνικό καθεστώς, αλλά και σε σχέση με το χαρακτήρα και τη σημασία των θεσμών της σύγχρονης δημοκρατίας και την ιστορική τους εξέλιξη⁴³⁷. Η φιλελεύθερη δημοκρατία, ή η «έμμεση κοινοβουλευτική δημοκρατία» παίρνει τη μορφή τελεσιδικής μορφής δημοκρατικής οργάνωσης της κοινωνίας. *«Ο θρίαμβος του φιλελευθερισμού ως “δυστορικά” έλλογου συστήματος κοινωνικών σχέσεων επισφραγίζεται και ολοκληρώνεται με το θρίαμβο της έμμεσης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ως “δυστορικά” αμετακίνητου θεσμικού ιδεώδους»*⁴³⁸.

Η αντίληψη ότι η ανθρωπότητα έφτασε σε ένα τελικό στάδιο όσον αφορά τον τρόπο οργάνωσης και διακυβέρνησης της κοινωνίας συνεπάγεται συγκεκριμένες προεκτάσεις στην αντίληψη για το παρόν και το μέλλον. Αποτελεί άρνηση οποιουδήποτε διαφορετικού παρόντος και μέλλοντος. Όπως παρατηρεί ο Bensaid, ενώ η εκκοσμίκευση της πολιτικής διάνοιξε την προοπτική της αλλαγής της κοινωνίας και έτσι σήμαινε τη δυνατότητα δημιουργίας ενός διαφορετικού μέλλοντος, απαλλαγμένου από προφητείες, η αντίληψη του «τέλους της ιστορίας» επιβάλλει το αδύνατο οικοδόμησης *οποιοδήποτε*

⁴³⁷ Τσουκαλάς Κ. *Είκοσι χρόνια μετά, ό.π.*, σελ. 26.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σελ. 26.

μέλλοντος⁴³⁹. Η αποποίηση της δράσης για οποιοδήποτε εναλλακτικό μέλλον αρνείται την πολιτική δράση και μηδενίζει την πολιτική.

2. Νεοφιλελευθερισμός

Οι θεμελιώδεις ιδέες του νεοφιλελεύθερου προτάγματος σε θεωρητικό και φιλοσοφικό επίπεδο τίθενται ήδη από τη δεκαετία του '40 και '50 από τον Friedrich Hayek⁴⁴⁰. Ο Hayek έρχεται σε σύγκρουση με την παράδοση στην πολιτική φιλοσοφία που αναγνωρίζει το ρόλο των μαζών στα κοινωνικά πράγματα και ιδιαίτερα της αναπόσπαστης παρουσίας τους στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη (Σπινόζα, Ρουσό, Τοκβίλ)⁴⁴¹. Επικρίνει και απορρίπτει ουσιαστικά το μοντέλο της δυτικής δημοκρατίας. Θεωρεί ότι το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο η πλειοψηφία ενός αντιπροσωπευτικού σώματος νομοθετεί και διευθύνει την κυβέρνηση, δεν αποτελεί τη μοναδική επιλογή δημοκρατικής διακυβέρνησης, αντιθέτως το μοντέλο αυτό έχει πολλά προβλήματα⁴⁴². Θεωρεί ότι το δυτικό μοντέλο δημοκρατικής διακυβέρνησης παρέχει απεριόριστη εξουσία σε μια ομάδα εκλεγμένων αντιπροσώπων των οποίων οι αποφάσεις κατευθύνονται από μια διαδικασία παζαρέματος και δωροδοκίας ενός επαρκούς αριθμού ψηφοφόρων (επαρκούς ώστε να πλειοψηφούν έναντι των υπολοίπων)⁴⁴³. Κάτω από ένα τέτοιο αντιπροσωπευτικό σύστημα, η πλειοψηφία, για να παραμείνει πλειοψηφία, υποχρεώνεται να κάνει ό,τι μπορεί για να κερδίσει την υποστήριξη πολλών ομάδων συμφερόντων, παρέχοντάς τους ωφελήματα⁴⁴⁴. Το αποτέλεσμα είναι η πλειοψηφία να μην μπορεί να εκφράσει τις θέσεις τις οποίες η ίδια υποστηρίζει. Επίσης θεωρεί ότι τα κοινοβούλια κατέχουν υπερβολική ισχύ γιατί η εξουσία τους δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό⁴⁴⁵.

⁴³⁹ Bensaïd D. *Éloge de la politique profane*. Editions Albin Michel, Paris 2008, σελ. 347.

⁴⁴⁰ Σωτήρη Π., «Το σύνταγμα του νεοφιλελευθερισμού». *Θέσεις*. Vol.108, 2009, σελ.1.

⁴⁴¹ Σωτήρη Π., *στο ίδιο*, σελ.3

⁴⁴² Hayek F., *Law, Legislation and Liberty, Vol.3: The Political Order of a Free People*. The University of Chicago Press, Chicago 1979.

⁴⁴³ Hayek F., *στο ίδιο*, σελ.4-5.

⁴⁴⁴ *Στο ίδιο*, σελ.3.

⁴⁴⁵ *Στο ίδιο*, σελ.3.

Την ίδια εποχή που η μαζικοποίηση της πολιτικής καθιερώνεται στα περισσότερα ανεπτυγμένα κράτη, ο Hayek ουσιαστικά διαφωνεί με την απεριόριστη, όπως την αντιλαμβάνεται, εξουσία των κοινοβουλίων επειδή θεωρεί ότι οι κοινωνικές μάζες δεν πρέπει να έχουν καθοριστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων. Θεωρεί ότι οι μισθωτοί δεν αποδίδουν το ίδιο ενδιαφέρον και την ίδια σημασία στην ελευθερία και την πρωτοβουλία, εντούτοις το γεγονός ότι αποτελούν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος τους δίνει τη δυνατότητα να καθορίζουν ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης, οικονομικής πολιτικής κ.α.⁴⁴⁶. Η θεώρηση αυτή αρνείται ότι οι κοινωνικές μάζες, με την εισδοχή τους στην πολιτική και τις διεκδικήσεις τους, έχουν καθοριστική παρέμβαση στην πορεία των κοινωνικής εξέλιξης. Αντιθέτως, υποδηλώνει ότι τα δημοκρατικά δικαιώματα των μαζών λειτουργούν εις βάρος της κοινωνικής προόδου.

Η θεώρηση του Hayek επικράτησε στη διαμόρφωση του θεωρητικού και πολιτικού κινήματος που αντιπροσώπευε το τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Σικάγου τη δεκαετία του 1950, εις βάρος άλλων ηπιότερων ρευμάτων σκέψης εντός της ίδιας σχολής την εποχή εκείνη. Η γραμμή του Hayek, μαζί με τους Mises και Friedman, η περισσότερο προσανατολισμένη στη λογική της αγοράς, επικρατεί από τη δεκαετία του 1980 και καθορίζει το περιεχόμενο του νεοφιλελεύθερου προτάγματος⁴⁴⁷. Χωρίς την αυτοκριτική διάθεση που είχαν άλλοι φιλελεύθεροι θεωρητικοί της Σχολής του Σικάγου, ο Hayek θεωρεί ότι αναβιώνει τον πραγματικό φιλελευθερισμό⁴⁴⁸. Η σχολή που εκπροσωπεί, από περιθωριακή ιδεολογία στις δεκαετίες του '40 και '50 κατέστη κυρίαρχο δόγμα και ιδεολογία τη δεκαετία του '80 και μετά, όταν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επέτρεψαν στις νεοφιλελεύθερες ιδέες να επισφραγιστούν και στο επίπεδο της πολιτικής πράξης. Οι πολιτικές ηγετών από η Μ. Θάτσερ στο Ηνωμένο Βασίλειο και ο Ρ. Ρήγκαν στις ΗΠΑ αποτέλεσαν τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα.

⁴⁴⁶ Σωτήρη Π., *Το σύνταγμα του νεοφιλελευθερισμού, ό.π.*, σελ.8

⁴⁴⁷ Audier S., *Le colloque Lippmann. Aux origines du néo-libéralisme*. Editions Le Bord le l'eau. Lormont, 2008. Σελ. 208-9. Επίσης, για μια εκτενή αναφορά στις ρίζες της Σχολής του Σικάγου βλ. Klein N., *Το δόγμα του Σοκ*, Εκδόσεις Λιβάνης-Νέα Σύνορα, Αθήνα, 2010, σελ. 75-104.

⁴⁴⁸ Audier S., *Le colloque Lippmann, ό.π.*, σελ. 210-216.

Ωστόσο, τα αντιδημοκρατικά στοιχεία της θεώρησης του Hayek δεν αναδείχθηκαν σε βασικά χαρακτηριστικά της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας όπως αυτή εξελίχθηκε στην πορεία. Αντιθέτως, τα ιστορικά δεδομένα επέβαλλαν κάτι διαφορετικό. Οι συνθήκες μετά τον Β΄ ΠΠ, και δη η ανάγκη ανοικοδόμησης των οικονομιών και των κοινωνιών των χωρών της δυτικής Ευρώπης, το διαφορετικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης των σοσιαλιστικών χωρών, οι διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος στις οποίες έπρεπε να δοθεί απάντηση κ.α. επέτρεψαν την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και λειτούργησαν ευνοϊκά ως προς τη διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και η πολιτική ισότητα αποτέλεσαν για δεκαετίες τον πυρήνα της νομιμοποιητικής επιχειρηματολογίας της καπιταλιστικής αγοράς, γι' αυτό και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν μπορούσαν να επιτεθούν ευθέως εναντίον τους⁴⁴⁹.

Στη μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου εποχή επικράτησε η ρητορική ότι η δημοκρατία και η ελεύθερη αγορά προϋποθέτουν η μία την άλλη. Ο όρος «δημοκρατία της αγοράς» ήταν το νέο προϊόν της νεοφιλελεύθερης ρητορικής. Χρησιμοποιήθηκε ανάμεσα σε άλλα και για σκοπούς νομιμοποίησης της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ και άλλων κρατών, ως εξαγωγή του φιλελεύθερου μοντέλου δημοκρατίας. Η δημοκρατία έγινε συνώνυμο με τη θριαμβεύτρια Δύση, τις ΗΠΑ και την ελεύθερη αγορά, την ίδια στιγμή που στις ίδιες τις δυτικές χώρες συντελούταν υποχώρηση στα κοινωνικά δικαιώματα και την κοινωνική αλληλεγγύη, και μέσω των πολιτικών για ιδιωτικοποιήσεις λάμβανε χώρα μια σταδιακή συρρίκνωση του δημόσιου χώρου⁴⁵⁰.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να γίνει μια διευκρίνιση, για τον τρόπο με τον οποίο η ιδέα της «δημοκρατίας» χρησιμοποιείται ως πρόσχημα και ως ρητορική. Διότι, σε αντίθεση ακριβώς με το επίπεδο της ρητορικής, τα αντιδημοκρατικά στοιχεία βρίσκονται στον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Μπορεί η καθαυτή θέση του Hayek για τη δημοκρατία να μην υιοθετείται ευρέως, αλλά η γενικότερη θεωρητική του προσέγγιση διαπερνά τη σύγχρονη οικονομική θεωρία και πολιτική που πρεσβεύει προστασία των

⁴⁴⁹ Tombazos S., "La marché contre la démocratie: l'exemple de l'Union européenne", *Mortibus*, MORTIBUS, n° 1, printemps 2006.

⁴⁵⁰ Bensaïd D., "Permanent Scandal", in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011, σελ. 18.

αγορών και της ατομικής ιδιοκτησίας από την πολιτική παρέμβαση, ανεξάρτητες ρυθμιστικές αρχές και κεντρικές τράπεζες προστατευμένες από πολιτικές πιέσεις, διεθνείς θεσμούς όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Δικαστήριο της Ε.Ε. που δεν ανησυχούν για την επανεκλογή τους κ.α.⁴⁵¹.

Το ζήτημα αυτό συνδέεται με την παρατήρηση ότι, όταν με την οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008 και έπειτα, διακυβεύεται η αναπαραγωγή της καπιταλιστικής συσσώρευσης, το δημοκρατικό πρόσημα υποχωρεί και η «δημοκρατία» δηλαδή δεν αποτελεί μέρος της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας. Όπως θα αναλυθεί στο κεφάλαιο 7, υπάρχει επαναφορά στον πυρήνα των νεοφιλελεύθερων αρχών.

3. Από την πολιτική στη διαχείριση

Σε ιδεολογικό επίπεδο ο νεοφιλελευθερισμός νομιμοποίησε τις πιέσεις της αγοράς εις βάρος της πολιτικής. Οι κυβερνητικές πολιτικές προσανατολίζονται στη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας, με άλλα λόγια στην προσπάθεια ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των αγορών έτσι ώστε να προσελκύονται ξένες επενδύσεις και καταθέσεις. Σε ένα άκρως ανταγωνιστικό πλαίσιο που επιβάλλει η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, οι κυβερνήσεις είναι δέσμιες των αγορών, αφού γνώμονας των αποφάσεών τους είναι οι αντιδράσεις των αγορών, των ξένων επενδυτών, των διεθνών οίκων αξιολόγησης κτλ. Ο διεθνής ανταγωνισμός φαίνεται να αφήνει ως μοναδική επιλογή για τις κυβερνήσεις την επιδίωξη συνεχούς επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης εις βάρος της κοινωνικής ανάπτυξης και μετατρέπει την οικονομική πολιτική σε ικανότητα προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Οι πολιτικές αποφάσεις προσανατολίζονται στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας, γεγονός που συνεπάγεται, όσον αφορά το περιεχόμενο των κρατικών πολιτικών, να υποβαθμίζονται άλλες προτεραιότητες ή προσανατολισμοί (κοινωνικό κράτος, ενίσχυση εργατικής νομοθεσίας κατά τρόπο που να συνεπάγεται κόστος για το κεφάλαιο, αύξηση μισθών κ.α.).

⁴⁵¹ Streeck W., “The Crises of Democratic Capitalism”. *New Left Review Vol. 71*, Sept-Oct 2011 σελ. 7.

Οι εξωγενείς πιέσεις που επικαλούνται οι κυβερνήσεις είναι εν μέρει πραγματικές και υπαρκτές, ταυτόχρονα όμως αυτό που ονομάζεται παγκοσμιοποίηση είναι ως ένα μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων, συμφωνιών στο πλαίσιο διεθνών οικονομικών οργανισμών και εκχωρήσεων εκ μέρους των ίδιων των κυβερνήσεων. Είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών απορρυθμίσεων, ιδιωτικοποιήσεων κ.α., παρόλο που συχνά παρουσιάζονται ως αναπόφευκτες εξελίξεις. Οι φιλελευθεροποιήσεις στο χρηματοοικονομικό τομέα είναι άμεσα συνδεδεμένες με πολιτικούς παράγοντες. Οι Burgoon , Demetriades και Underhill⁴⁵² διερευνούν την επίδραση εθνικών και διεθνών πολιτικών παραγόντων στη νομιμοποίηση της προώθησης των φιλελευθεροποιήσεων. Σε αντίθεση με την επικρατούσα θεώρηση που αντιλαμβάνεται την οικονομική παγκοσμιοποίηση ως μια εξέλιξη ανεξάρτητη από πολιτικές μεταβλητές, αναλύουν την επίδραση παραγόντων όπως, ανάμεσα σε άλλα, οι πολιτικές ταυτότητες των κυβερνήσεων, η εμπλοκή ή επίσημη αντιπροσώπευση των ενδιαφερόμενων εταίρων (εργαζόμενοι, επιχειρηματίες, πολίτες ή κοινωνικές ομάδες) στη διαδικασία ή ακόμη και στη λήψη των αποφάσεων για φιλελευθεροποιήσεις, ή αντιθέτως η γραφειοκρατική λήψη αποφάσεων χωρίς δημοκρατική λογοδοσία κ.α.⁴⁵³

Ενώ όμως οι ίδιες οι κυβερνήσεις εγκαταλείπουν μέρος της εξουσίας τους, ανάγουν τις «πιέσεις της αγοράς» σε περιοριστικούς παράγοντες ως προς την άσκηση πολιτικής και νομιμοποιούν τις πολιτικές τους με βάση αυτό. Με τον περιορισμό του πεδίου δράσης των κυβερνήσεων οι κρατικές πολιτικές εμφανίζονται παρά μόνο ως μέθοδοι διαχείρισης προαποφασισμένων επιλογών, όπου υπάρχει περιθώριο μόνο για οριακές διαφοροποιήσεις. Το πεδίο των πολιτικών αποφάσεων συρρικνώνεται και η πολιτική χάνει το περιεχόμενό της. Οι δυνάμεις της αγοράς ανάγονται σε αυτόνομη δύναμη που επιβάλλεται στην πολιτική:

«Ο έλεγχος της πολιτικής από την οικονομία δεν οδηγεί στην κυριολεξία στην εξαφάνισή της, αλλά την καθιστά υποτελή: οι κυβερνήσεις [...] υιοθετούν

⁴⁵² Burgoon B., Demetriades P., Underhill G. R.D., “Sources and legitimacy of financial liberalization” *European Journal of Political Economy*, Volume 28, Issue 2, June 2012, pp.147-161

⁴⁵³ Burgoon B., Demetriades P., Underhill G. R.D., *στο ίδιο*.

την πρακτική των ευνοϊκών διατάξεων για τους βιομηχανικούς, χρηματοπιστηριακούς και τραπεζικούς ομίλους, από τις πιέσεις στην αγορά εργασίας και την καταδίκη της εργασίας, ως την εξάρθρωση των κοινωνικών κεκτημένων και των μέτρων εμπορικού προστατευτισμού»⁴⁵⁴.

Η νεοφιλελεύθερη θεώρηση επιτρέπει στις κυβερνήσεις να συναινούν στις παρεμβάσεις διεθνών οργανισμών (ΔΝΤ, ΠΟΕ). Επιτρέπει υποχωρήσεις στα εργασιακά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, που είναι ιδιαίτερα εμφανείς στο πλαίσιο της προσπάθειας των κυρίαρχων τάξεων να αντιμετωπίσουν την οικονομική ύφεση από το 2008 και έπειτα. Τα κράτη αντιμετωπίζουν την κρίση προσπαθώντας να διασώσουν την ανταγωνιστικότητά τους: περιορίζουν τη νομοθεσία που προστατεύει την εργασία ώστε να μειώνονται οι μισθοί και το κόστος παραγωγής, ιδιωτικοποιούν δημόσιες λειτουργίες (συντάξεις, κράτος πρόνοιας, υγεία, εκπαίδευση) και δημόσιους οργανισμούς, για να καταστούν κερδοφόροι⁴⁵⁵. Η κερδοφορία τους όμως δεν ανήκει πλέον στη δημόσια σφαίρα. Τα μέχρι πρότινος δημόσια αγαθά, υπηρεσίες και οργανισμοί, μετατοπίζονται από το δημόσιο πεδίο στο ιδιωτικό. Δεν αποτελούν πλέον αντικείμενο πολιτικής διαβούλευσης ούτε χρειάζεται να λογοδοτήσει οποιαδήποτε δημόσια αρχή ή εξουσία στην κοινωνία. Εάν λογοδοτεί σε κάποιους η διεύθυνση μιας επιχείρησης, αυτοί είναι κατά κύριο λόγο οι μέτοχοί της. Η παραγωγή σε αυτούς τους τομείς πραγματοποιείται πλέον με νέους όρους και όχι με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον και τις κοινωνικές ανάγκες. Όταν ο δημόσιος χώρος και οι θεσμοί του (εκπαίδευση, τηλεπικοινωνίες, υγεία, μεταφορές) συρρικνώνονται, μεταβάλλεται το σύνολο της δημοκρατικής δραστηριότητας⁴⁵⁶. Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αναπτύσσεται μια γενική ιδιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου, είτε μιλούμε για κρατικές υπηρεσίες, για την υποχώρηση του νόμου έναντι του ιδιωτικού συμβολαίου (βλ. εργασιακές

⁴⁵⁴ Labica G., «Η πολιτική, το κράτος, η δημοκρατία», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ. 490-1.

⁴⁵⁵ Δουζίνας Κ., «Η δημοκρατία σε έκπτωση, (Υπάρχει Δημοκρατία στην Ευρώπη)». *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 13/11/11.

⁴⁵⁶ Labica G., *Η πολιτική, το κράτος, η δημοκρατία*, ό.π. σελ. 491.

σχέσεις), για την πληροφόρηση, ακόμη και τη βία (βλ. ιδιωτικές φυλακές, ιδιωτικές αστυνομίες και ιδιωτικοί στρατοί)⁴⁵⁷.

Σε τελική ανάλυση, το δημόσιο συμφέρον χάνει τη νομιμοποίησή του έναντι του ιδιωτικού συμφέροντος. Ανατρέπεται η παράδοση του κοινωνικού συμβολαίου, σύμφωνα με την οποία νομιμοποιούνται μόνο οι μορφές δημόσιας εξουσίας που βασίζονται στη λαϊκή κυριαρχία⁴⁵⁸. «Αυτή η εσωτερική κριτική της δημοκρατικής νομιμοποίησης εντός των κρατών εκλογικεύει την αναρχία της διεθνούς αγοράς, εμφανίζοντας τη διαφυγή της από το δημοκρατικό πλαίσιο περισσότερο ως αρετή παρά ως πρόβλημα»⁴⁵⁹. Οι πολίτες σταδιακά αποδέχονται την αποδυνάμωση των πολιτικών θεσμών στη βάση της παραδοχής της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού ότι θα είναι καλύτερα εάν παύσει η συλλογική δημοκρατική τους φωνή⁴⁶⁰. Επιπρόσθετα, όταν οι πολίτες βλέπουν τις κυβερνήσεις τους να αναμένουν και να βασίζονται τις αποφάσεις τους στις αγορές, δεν εκλαμβάνουν τις κυβερνήσεις ως δικούς τους εκπροσώπους, αλλά ως εκπροσώπους άλλων συμφερόντων⁴⁶¹. Μετατρέπεται σε κάτι αυτονόητο οι εκπρόσωποι του λαού να παραβλέπουν τις εκλογικές πιέσεις, αλλά να ανταποκρίνονται στις πιέσεις των αγορών.

4. Νομιμοποίηση μη εκλεγμένων σωμάτων εντός και εκτός των διαδικασιών λήψης αποφάσεων

Το αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα στους πολίτες και τους πολιτικούς τους ηγέτες διευκόλυνε αξιώσεις για «μη-πλειοψηφικές» διαδικασίες λήψης αποφάσεων και για αυξημένο ρόλο σε διάφορους μη-κομματικούς και μη-πολιτικούς παράγοντες – δικαστές, ρυθμιστικές αρχές, κεντρικές τράπεζες, διεθνείς οργανισμούς, καθώς και την ίδια την

⁴⁵⁷ Δουζίνιας Κ., *Η δημοκρατία σε έκπτωση*, ό.π..

⁴⁵⁸ Barber B., *Can Democracy Survive Globalization*, ό.π., σελ. 284.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 284 (δική μου μτφ).

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 284.

⁴⁶¹ Streeck W., *The Crises of Democratic Capitalism*, ό.π., σελ. 26.

Ε.Ε.⁴⁶². Με τα αυξανόμενα προβλήματα που αντιμετωπίζει η συμβατική διαδικασία της πολιτικής αντιπροσώπευσης, το αποτέλεσμα είναι να δίνεται έμφαση είτε σε λαϊκιστές, είτε στους ειδικούς⁴⁶³. Ακριβώς, το φιλοσοφικό επιχείρημα που δίδεται υπέρ της ανάπτυξης μη πολιτικών, μη κομματικών αμερόληπτων ή ανεξάρτητων λογικών και συλλογισμών, είναι ότι λειτουργούν ως αντίδοτο σε μια βασική παθολογία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: το λαϊκισμό⁴⁶⁴. Παραδείγματα αυτών των λογικών είναι οι διάφορες μονοθεματικές ανεξάρτητες επιτροπές ειδικών και τα διάφορα φόρα συζήτησης και διαβούλευσης, πρακτικές που είναι ευρέως διαδεδομένες σε κρατικό και διεθνές επίπεδο⁴⁶⁵.

Η λογική αυτή αμφισβητεί τους βασικούς θεσμούς της σύγχρονης δημοκρατίας, τις εκλογές και την αντιπροσώπευση⁴⁶⁶. Η Urbinati αναφέρεται σε διάφορα παραδείγματα αυτό-εξουσιοδοτημένων αντιπροσωπευτικών – αλλά μη εκλεγμένων – σωμάτων: ομάδες πολιτών, γνωμοδοτικά συμβούλια, συναντήσεις με ενδιαφερόμενους φορείς, διορισμένα μέλη διοικητικών συμβουλίων επαγγελματικών σωμάτων αξιολόγησης, δημόσιες ακροάσεις, δημόσιες έρευνες, διαβουλευτικά φόρα και ομάδες εστίασης (focus groups)⁴⁶⁷.

Θεωρητικά, αυτού του είδους αντιπρόσωποι των πολιτών υποκαθιστούν τα εκλεγμένα σώματα σε περιπτώσεις λειτουργικής αδυναμίας τους, ή για έντονα αμφιλεγόμενα ζητήματα⁴⁶⁸. Παρόλο που οι διαβουλευτικές συνελεύσεις και άλλοι χώροι διαβούλευσης δεν κατέχουν εξουσία αντικατάστασης πολιτικών θεσμών ή εκλεγμένων αντιπροσώπων, παρέχουν δηλαδή απόψεις, και όχι αποφάσεις, η εικόνα «ικανότητας» και «αμεροληψίας» προσδίδει στην άποψή τους μια ηθική εξουσία, που συχνά ξεπερνά

⁴⁶² Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 21.

⁴⁶³ Στο ίδιο, σελ. 21-22.

⁴⁶⁴ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 70. Η Urbinati αναφέρεται στον Rosanvallon, αλλά και στο γεγονός ότι στην Ευρώπη ο λαϊκισμός βρήκε πρόσφορο έδαφος σε χώρες με ισχυρό το αίσθημα έλλειψης εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στα πολιτικά κόμματα, όπως για παράδειγμα η άνοδος της Βόρειας Συμμαχίας και του Σίλβιο Μπερλουσκόνι στην Ιταλία τη δεκαετία του 1990.

⁴⁶⁵ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 70-71.

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, 72-3.

⁴⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 73.

⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 73.

αυτήν των πολιτικών θεσμών εξουσίας, (οι οποίοι απολαμβάνουν της δημοκρατικής νομιμοποίησης)⁴⁶⁹. Έτσι, η δημοκρατική νομιμοποίηση παρουσιάζεται προβληματική, ανίκανη να παραγάγει αποφάσεις «υπεράνω όλων»⁴⁷⁰. Επιπρόσθετα, τίθεται το ερώτημα τι γίνεται στην περίπτωση αντίθεσης ανάμεσα στη γνώμη του εκλεγμένου σώματος και τη γνώμη ενός επιλεγμένου σώματος διαβούλευσης. Η Urbinati θέτει το θέμα της πιθανής συνεπαγόμενης ενίσχυσης της διοίκησης και της γραφειοκρατίας⁴⁷¹.

Οι διάφορες επιτροπές και σώματα διαβουλευτικού τύπου τείνουν να ενθαρρύνουν τον ελιτισμό, ως υποκατάστατα της λαϊκής γνώμης και συμμετοχής. Δύναται να λειτουργήσουν ως νομιμοποιητικά εργαλεία των πολιτικών των ελίτ, προσπερνώντας την εκλογική ευθύνη (accountability)⁴⁷². Είναι ένα είδος πολιτικής συμμετοχής που κινητοποιεί λίγους πολίτες, και παθητικοποιεί περαιτέρω τους πολλούς, στο όνομα των οποίων επιλέγονται οι λίγοι⁴⁷³. Η λογική των ανεξάρτητων διαβουλευτικών επιτροπών βασίζεται στην άρνηση της ικανότητας των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, που είναι κατά βάση κομματικά και μεροληπτικά, να καταλήξουν σε αμερόληπτη κρίση με γνώμονα το «δημόσιο καλό». Η κατάργηση της αντιπροσωπευτικότητας ως οργανικού μέρους της πολιτικής διαδικασίας λήψης δημοκρατικών αποφάσεων ή ο περιορισμός της αντιπροσώπευσης των κοινωνικών ομάδων μέσα από ΜΚΟ, ομάδες πίεσης κ.α., ως εκφραστών συμφερόντων εκτός της διαδικασίας λήψης αποφάσεων εμπεριέχει κινδύνους ως προς τη νομιμοποίηση του δημοκρατικού κράτους.

Ενδεικτική είναι αρθρογραφία της δεκαετίας του 1990 εναντίον των εκλεγμένων πολιτικών και της καταλληλότητας τους να λαμβάνουν αποφάσεις, όπως το άρθρο του A. Blinder, “Is Government too Political?”⁴⁷⁴ στο περιοδικό *Foreign Affairs* το 1997, που άσκησε επιρροή υπέρ της επιχειρηματολογίας για επέκταση του μοντέλου των ανεξάρτητων κεντρικών τραπεζών και σε άλλους καίριους τομείς, όπως υγεία, κράτος

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 73.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο.

⁴⁷¹ Στο ίδιο.

⁴⁷² Στο ίδιο, σελ. 74.

⁴⁷³ Στο ίδιο.

⁴⁷⁴ Blinder, A. S. 1997. “Is Government too Political?” *Foreign Affairs* 76:6, 115-126.

πρόνοιας κ.α., δηλαδή να μην ελέγχονται από εκλεγμένους πολιτικούς αλλά από μη κομματικούς ειδικούς⁴⁷⁵. Πρόκειται για την εκκίνηση μιας σταδιακής πορείας νομιμοποίησης της αντίληψης ότι η λήψη αποφάσεων από ειδικούς είναι ανώτερη από τη λήψη αποφάσεων από τους πολιτικούς διότι μπορεί να λάβει καλύτερα υπόψη μακροπρόθεσμα συμφέροντα, ανεξαρτήτως εκλογικών θεωρήσεων και λογικών⁴⁷⁶. Η πολιτική απαξιώνεται και η συμβολή των πολιτικών στην πολιτεία γίνεται αντιληπτή ως μη αναγκαία ή και επιζήμια⁴⁷⁷.

Ο Mair παρατηρεί ότι παρόλο που από τη δεκαετία του 1990 υπήρξε αυξημένο ενδιαφέρον και ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις για τη δημοκρατία, αλλά και αναφορές στην καθημερινή πολιτική ατζέντα, το περιεχόμενο της θεωρητικής συζήτησης για τη δημοκρατία προσανατολίζεται στην αποθάρρυνση της μαζικής συμμετοχής, και όχι στην ενίσχυσή της⁴⁷⁸. Δίνεται έμφαση στα συμφέροντα και την εμπλοκή των ενδιαφερόμενων φορέων («stake-holders»), προσδίδεται βαρύτητα στο διάλογο και τη δημόσια συζήτηση που διεξάγεται (η λεγόμενη «διαβουλευτική δημοκρατία»), και επίσης δίνεται έμφαση στη νομιμοποίηση με βάση το αποτέλεσμα⁴⁷⁹. Ιδιαίτερα για τη δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αναπτύσσονται επιχειρήματα υπέρ της αναγκαιότητας εξεύρεσης λύσεων τόσο εκτός του κράτους αλλά και πέραν του δυτικού μοντέλου αντιπροσωπευτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας⁴⁸⁰. Η συζήτηση δεν επικεντρώνεται στην εκλογική συμμετοχή, παρόλο που είναι ένα υπαρκτό πρόβλημα των σύγχρονων δημοκρατιών, και γενικά δεν αφορά την ενίσχυση της λαϊκής συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων.

⁴⁷⁵ Mair P. *Democracy beyond parties*, ό.π, σελ 2

⁴⁷⁶ Mair P. στο ίδιο, σελ 3. βλ. για παράδειγμα την επιχειρηματολογία στο Majone, Giandomenico. 1996. “Temporal Consistency and Policy Credibility: Why Democracies Need Non-majoritarian Institutions.” European University Institute, Florence/Robert Schuman Centre Working Paper 96/57.

⁴⁷⁷ Mair P. *Democracy beyond parties*, ό.π, σελ 3-4.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σελ 4

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, σελ 4

⁴⁸⁰ βλ. Shaw J., 2000. “Constitutional Settlements and the Citizen after the Treaty of Amsterdam.” Στο Neunreith K. and Wiener A. (eds.), *European Integration after Amsterdam*. Oxford University Press, Oxford, σελ. 291.

Στη βάση αυτής της λογικής οι πολιτικές δεν νομιμοποιούνται κυρίως στη βάση της λαϊκής βούλησης, αλλά στη βάση της αντικειμενικής ορθότητας και των τεχνικών λύσεων των ειδικών (επιστημόνων, γραφειοκρατών)⁴⁸¹. Η πολιτική απονομιμοποιείται και παρουσιάζεται ως η εξυπηρέτηση ενός οικονομικά αμόρφωτου εκλογικού σώματος από καιροσκόπους πολιτικούς που παρεμβαίνουν στην κατά τα άλλα αποτελεσματική λειτουργία των αγορών⁴⁸². «*Η αποπολιτικοποίηση της πολιτικής ουσιαστικά υποβοηθά τη θεοποίηση της επιστήμης και της τεχνικής με αποτέλεσμα ο τεχνοκρατικός λόγος και λογική να αποτελούν πλέον το μόνο “αντικειμενικό” μέτρο των πολιτικών αποφάσεων και τον ισχυρότερο νομιμοποιητικό τους παράγοντα*»⁴⁸³

5. Μη – πολιτική δημοκρατία

Η Urbinati⁴⁸⁴ ασχολείται με την αναγέννηση του μη-πολιτικού στη δημοκρατική θεωρία. Αναφέρεται στην τρέχουσα τάση ανάπτυξης μη πολιτικών θεωρήσεων για τη δημοκρατία. Αναφέρεται στην τάση ανάδειξης της αρνητικής - σε αντίθεση με τη θετική - έννοιας της πολιτικής και της δημοκρατίας, δηλαδή την πολιτική ως έλεγχο (checks and balances) παρά την πολιτική ως συμμετοχή στη νομοθετική διαδικασία⁴⁸⁵.

Ο Pettit υποστηρίζει το διαχωρισμό της διαβούλευσης από τη λήψη της απόφασης και τον περιορισμό της λειτουργίας των κοινοβουλίων σε ψήφο «ναι ή όχι»⁴⁸⁶. Θεωρεί ότι είναι αναγκαίος ένα βαθμός αποπολιτικοποίησης της δημοκρατίας στη σύγχρονη της μορφή⁴⁸⁷. Ένας δημοκρατικός λαός δεν μπορεί, σύμφωνα με τον Pettit, να γίνει αντιληπτός μόνο ως ένας αυτόνομος λαός που επιβάλλει τη βούλησή του μέσω δημοψηφισμάτων και αποφασίζει μέσω κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων. Αυτή η

⁴⁸¹ Τσουκαλάς Κ. *Είκοσι χρόνια μετά, ό.π.*, σελ. 33.

⁴⁸² Streeck W., *The Crises of Democratic Capitalism, ό.π.*, σελ.6 (δική μου μτφ).

⁴⁸³ Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα: Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ. 2001. σελ. 28.

⁴⁸⁴ Urbinati N., *Unpolitical Democracy, ό.π.*, σελ. 65-92.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 77.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 77.

⁴⁸⁷ Pettit P., “Depoliticizing Democracy” *Ratio Juris* 17 (March 2004): 52-65.

αντίληψη αντιπροσωπεύει τη δημοκρατία, όχι σαν ένα καθεστώς για την έκφραση της συλλογικής βούλησης, αλλά μάλλον ως τρόπος για την ενδυνάμωση της «δημόσιας αξιολόγησης» (public valuation)⁴⁸⁸. Υποστηρίζει την ενίσχυση θεσμών που να είναι απαλλαγμένοι από εκλογικές πιέσεις και παράλληλα - ενόψει των προβλημάτων και αδυναμιών που αποδίδει στα αντιπροσωπευτικά σώματα - υποστηρίζει την ανάπτυξη θεσμών που να έχουν ελεγκτικό χαρακτήρα, ή να μπορούν να αμφισβητούν τις κυβερνητικές αποφάσεις⁴⁸⁹. Υποστηρίζει όπως η λήψη σημαντικών αποφάσεων λαμβάνεται από μη εκλεγμένα, μη αντιπροσωπευτικά σώματα που θα υπόκεινται στην κριτική άλλων σωμάτων που θα εκφράζουν το αποτέλεσμα της δημόσιας διαβούλευσης. Έχοντας για φιλοσοφική αρχή την υποβάθμιση της «λαϊκής βούλησης» ως σημαντικό στοιχείο για τη δημοκρατία και την ανάγκη ενίσχυσης της λεγόμενης «δημόσιας αξιολόγησης», θεωρεί ότι η μερική αποπολιτικοποίηση δεν αντιβαίνει με τη δημοκρατική αρχή όπως την αντιλαμβάνεται.

Η υποβάθμιση της πολιτικής κρίσης (judgment) συντελείται κατά την Urbinati στο πλαίσιο ενός μοντέλου που δίνει έμφαση στην δικαστική κρίση, το οποίο διακατέχεται από μια εντελώς διαφορετική λογική. Ακριβώς, η τάση ενίσχυσης της δικαστικής εξουσίας που αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, διακατέχεται από μια διαφορετική λογική. Η πολιτική κρίση συνδέεται με το γενικό καλό, το γενικό συμφέρον της πολιτικής κοινότητας, ενώ αντιθέτως η κρίση στη δικαιοσύνη στοχεύει στην αμερόληπτη εξέταση ενός θέματος⁴⁹⁰. Η αμεροληψία, η απαλλαγή από οποιαδήποτε προσωπική γνώμη, είναι βασική αξία της δικαστικής λογικής. Αντιθέτως, η πολιτική διαβούλευση προϋποθέτει και απαιτεί όπως οι πολίτες και οι αντιπρόσωποί τους εκτίθενται και συμβάλλουν στη διαμόρφωση διαφορετικών απόψεων⁴⁹¹. Η πολιτική κρίση δεν μπορεί να απαλλαγεί από δογματικές απόψεις και από εξιδανικευμένα οράματα, που ενδεχομένως να διαφέρουν από ένα ιδεώδες γενικό καλό⁴⁹².

⁴⁸⁸ Pettit P., *στο ίδιο*, σελ. 58.

⁴⁸⁹ *Στο ίδιο*, σελ. 61.

⁴⁹⁰ Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π., σελ. 81.

⁴⁹¹ *Στο ίδιο*, σελ. 82.

⁴⁹² *Στο ίδιο*, σελ. 84.

Ο πλουραλισμός αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα της σύγχρονης δημοκρατίας (σε αντίθεση με την αρχαία δημοκρατία)⁴⁹³. Η Mouffe αντιλαμβάνεται τον πλουραλισμό ως πολιτική έννοια, αποδίδει δηλαδή σε αυτήν πολιτικό περιεχόμενο. Θεωρεί ότι ο πλουραλισμός αναγνωρίζει και προσδίδει θετική αξία στις διαφορές, και πρέπει να αμφισβητεί το στόχο την ομοφωνίας και της ομοιογένειας⁴⁹⁴. Διαφωνεί με την αντίληψη της δημοκρατικής πολιτικής αποκλειστικά με όρους ανταγωνισμού μεταξύ των διαφορετικών ομάδων συμφερόντων για διεκδίκηση των συμφερόντων τους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι σχέσεις εξουσίας⁴⁹⁵. Η εξουσία είναι αναπόφευκτο χαρακτηριστικό κάθε κοινωνικής σχέσης, επομένως δεν μπορεί να συγκροτηθεί δημοκρατική πολιτική από την οποία να απουσιάζουν οι σχέσεις εξουσίας⁴⁹⁶. Αφού αναγνωριστεί αυτό, τότε το ζητούμενο της δημοκρατικής πολιτικής είναι η συγκρότηση μορφών εξουσίας που να συμβαδίζουν με τις δημοκρατικές αξίες⁴⁹⁷. Η άρνηση αυτού του ανεκρίζωτου ανταγωνισμού, λέει η Mouffe, και η επιδίωξη μιας (ανέφικτης) καθολικής έλλογης συναίνεσης, είναι η πραγματική απειλή της δημοκρατίας⁴⁹⁸. Η "ορθολογικότητα" την οποία επικαλείται ο φιλελευθερισμός αποκρύπτει τους διαχωρισμούς και τους αποκλεισμούς προβάλλοντας αξιώσεις "ουδετερότητας"⁴⁹⁹.

Στο ίδιο πλαίσιο δημιουργείται μια πολιτική στον άξονα της ηθικής, ή η "ηθικοποίηση" της πολιτικής, λόγω έλλειψης πραγματικά εναλλακτικών επιλογών (βλ. «αυτοκρατορία του κακού» του Reagan, και ο «άξονας του κακού» του George W. Bush)⁵⁰⁰. Η λογική αυτή αναπόφευκτα οδηγεί στη δημιουργία ή στη θεώρηση του αντιπάλου ως εχθρού, γεγονός προβληματικό για τη δημοκρατική πολιτική⁵⁰¹. Δεν επιτρέπει την αναγνώριση των πραγματικών αιτίων των συγκρούσεων και δημιουργεί νέους ανταγωνισμούς στο ηθικό πεδίο, εκτός του πεδίου δημοκρατικής πολιτικής.

⁴⁹³ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π., σελ. 89.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 90.

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 91.

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 93.

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 93.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 93-4.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 94.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 229.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 229.

6. Νομιμοποίηση της αποπολιτικοποίησης

Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκαν σταδιακά νέες μορφές πολιτικής κριτικής, πέραν της παραδοσιακής παρακολούθησης και του ελέγχου των πολιτικών διαδικασιών, που στόχο έχουν όχι τον έλεγχο των πολιτικών αποφάσεων ή την ανάπτυξη και προώθηση άλλων πολιτικών απόψεων, αλλά την κατάληξη σε αμερόληπτες απόψεις για ζητήματα που, εάν αφεθούν στην πολιτική σφαίρα, θα εκτεθούν στις προκαταλήψεις των πολιτών⁵⁰².

Η μη-πολιτική δημοκρατία μετατοπίζει ευρύτερες πολιτικές σε μη εκλεγμένα σώματα, στην απουσία εκλογικών μηχανισμών, μετατοπίζει τη δημόσια δράση δηλαδή σε χώρους όπου οι πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες⁵⁰³. *«Προαναγγέλλει ένα μετασχηματισμό της έννοιας της πολιτικής, σύμφωνα με τους στόχους και τα κριτήρια που θυμίζουν την ουτοπία της ορθολογικής δύναμης των εμπειρογνομόνων, του δέκατου ένατου αιώνα»*⁵⁰⁴. Αντιλαμβάνεται την πολιτική ως μια γνωστική πρακτική για την επίτευξη αποτελεσμάτων, την επίλυση προβλημάτων αλλά και για την εξάλειψη οποιασδήποτε πολιτικής διαφωνίας⁵⁰⁵. Η πολιτική γίνεται αντιληπτή ως μια γνωστική διαδικασία με στόχο την εξεύρεση της - προκαθορισμένα - ορθής λύσης, που ως τέτοια πρέπει να αποβάλλει τις πολιτικές διαφωνίες που «μολύνουν» την ουδετερότητά της. Η αποθέωση της «ουδέτερης», επιστημονικής ή γραφειοκρατικής γνώσης και ανάλυσης ως βάση για τη λήψη των αποφάσεων, απαλλαγμένης από πολιτικά κριτήρια συμβολίζει την απονομιμοποίηση της πολιτικής και τη νομιμοποίηση της αποπολιτικοποίησης (δύο αμφίδρομες τάσεις).

Στη συνέχεια θα δούμε την άλλη όψη της μη πολιτικής δημοκρατίας, αναλύοντας τις μεταβολές στο ρόλο και τη λειτουργία του κατεξοχήν πολιτικού θεσμού, των πολιτικών κομμάτων.

⁵⁰² Urbinati N., *Unpolitical Democracy*, ό.π, σελ. 72.

⁵⁰³ Στο ίδιο, σελ. 74

⁵⁰⁴ Στο ίδιο.

⁵⁰⁵ Στο ίδιο.

7. Πολιτικά κόμματα και ενιαία σκέψη

Η κλασική πολιτική επιστήμη αναγνωρίζει τα πολιτικά κόμματα ως «πυρήνα» και κινητήριο μοχλό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Τα πολιτικά κόμματα βρίσκονται στο επίκεντρο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, κατέχοντας άμεση πρόσβαση στην εξουσία. Αποτελούν θεσμό πολιτικής εκπροσώπησης, αλλά ταυτόχρονα και θεσμό ελέγχου της κυβερνητικής εξουσίας⁵⁰⁶. «[...]Τα κόμματα αναδείχθηκαν σε λειτουργικό παράγοντα της δημοκρατίας, αφού κατόρθωσαν να γίνουν ο κατεξοχήν θεσμός ο οποίος (συν)αρθρώνει, εκφράζει, διαμεσολαβεί και οργανώνει κοινωνικές διαιρετικές τομές και ανταγωνισμούς, ενώ παράλληλα επιδιώκουν να επηρεάσουν το κράτος, συχνά μάλιστα ασκώντας εξουσία με το σχηματισμό κυβέρνησης»⁵⁰⁷.

Εντούτοις, μέσα από μια απλή ανάγνωση των τίτλων στον τύπο και τα ΜΜΕ, ταυτίζονται περισσότερο με «αρνητικούς» παρά «θετικούς» χαρακτηρισμούς. Φαίνεται ότι έχουν χάσει τους δεσμούς τους με τους πολίτες και δεν θεωρούνται οι κατεξοχήν αντιπροσωπευτικοί θεσμοί της κοινωνίας. Αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα νομιμοποίησης. Παρουσιάζουν την εικόνα μιας γραφειοκρατικής μηχανής, που ο ρόλος τους σχετίζεται περισσότερο με την επαγγελματική, κοινωνική και πολιτική ανέλιξη ατόμων και προώθηση συμφερόντων μιας μικρής ελίτ, ενδεχομένως και με διαφθορά. Ο πολιτικός αγώνας φαίνεται να περιορίζεται απλά σε μια διαμάχη ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα, μακριά από την κοινωνία και τους πολίτες⁵⁰⁸.

Στο μέρος αυτό θα αναλυθούν δύο διαστάσεις στον τρόπο με τον οποίο διαφοροποιείται ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων. Η πρώτη αφορά τα κόμματα ως θεσμό και η δεύτερη έχει να κάνει με το περιεχόμενο της πολιτικής των κυρίαρχων κομμάτων εξουσίας. Πρόκειται για δύο διαδικασίες που συνθέτουν την εικόνα μιας ολοένα και περισσότερο «ουδέτερης πολιτικής».

⁵⁰⁶ Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα*, ό.π. σελ. 21.

⁵⁰⁷ Στο ίδιο.

⁵⁰⁸ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π. σελ. 352-3.

Ο σκεπτικισμός και η έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους πολιτικούς δεν αποτελεί καινούριο φαινόμενο, εντούτοις όταν τεθεί στο σημερινό πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και εξελίσσεται προβληματικό για τη δημοκρατία⁵⁰⁹. Ο σκεπτικισμός απέναντι στα πολιτικά κόμματα, ισχυροποιείται εντός μιας ευρύτερης διαδικασίας αποδυνάμωσης των λαϊκών συνιστωσών της δημοκρατίας. Ο P. Mair αναγνωρίζει δύο είδη μεταβολών στο ρόλο και λειτουργία των πολιτικών κομμάτων τις τελευταίες δεκαετίες, τις οποίες ορίζει ως «αποτυχίες»:

Πρώτον, την αποτυχία να εμπλέξουν τον μέσο πολίτη, όπως αυτό εκφράζεται με τα μειωμένα ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές, τη μειωμένη κομματική συνέπεια όσων ψηφίζουν και τη μειωμένη συμμετοχή στα ίδια τα κόμματα⁵¹⁰. Σε γενικές γραμμές οι πολίτες αποσύρονται από την κλασική πολιτική συμμετοχή, δηλαδή υπάρχει μικρότερη ενεργός εμπλοκή σε εκλογικές εκστρατείες και κομματικές δραστηριότητες, ή θέληση για συμμετοχή στα κόμματα και ανάληψη των υποχρεώσεων και δεσμεύσεων που απορρέουν από αυτήν. Στις περισσότερες παλαιές δημοκρατίες της Ευρώπης καταγράφηκαν μετά τη δεκαετία του 1990 ρεκόρ, τόσο χαμηλής συμμετοχής στις εκλογές, όσο και αυξημένης κινητικότητας της ψήφου⁵¹¹. Οι ψηφοφόροι σταδιακά αποσύρονται από την πράξη της ψήφου αλλά και από την κομματική τους αφοσίωση⁵¹².

Δεύτερον, συντελείται μια παράλληλη διαδικασία κατά την οποία οι ίδιοι οι πολιτικοί αποσύρονται από τα κόμματα, προς άλλους, δημόσιους θεσμούς και δημόσια αξιώματα. Τα κόμματα λειτουργούν ως πλατφόρμα για άλλους προορισμούς, αντί η πολιτική δράση να αποτελεί αυτοσκοπό⁵¹³. Η κομματική πολιτική έχει ταυτιστεί είτε με την κατοχή της εξουσίας είτε με την προσωρινή μη κατοχή της εξουσίας την περίοδο που βρίσκονται στην αντιπολίτευση. Με άλλα λόγια, τα κόμματα είτε κυβερνούν είτε περιμένουν να κυβερνήσουν⁵¹⁴. Μπορούμε να μιλήσουμε για αποδυνάμωση του

⁵⁰⁹ Mair P. *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 23.

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁵¹¹ βλ. αναλυτικά το κεφάλαιο 3 παρόντος κειμένου.

⁵¹² Mair P. *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 14.

⁵¹³ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁵¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 20.

αντιπροσωπευτικού ρόλου και της ικανότητας προώθησης κοινωνικών διεκδικήσεων προς το κράτος, και ενίσχυση του ρόλου των κομμάτων ως μηχανισμών εξουσίας. Ή διαφορετικά, όπως το θέτει ο Maier, τα πολιτικά κόμματα έχουν μετατοπιστεί κατά μήκος του συνεχούς «κοινωνίας- κράτους», από πρωτίστως κοινωνικοί παράγοντες (μοντέλο κλασικού μαζικού κόμματος) σε ένα είδος κρατικών παραγόντων⁵¹⁵.

Παραδοσιακά, τα κόμματα κινητοποιούν τους πολίτες, συγκεντρώνουν και εκφράζουν συμφέροντα, τα οποία στη συνέχεια μετατρέπουν σε κρατικές πολιτικές⁵¹⁶. Σταδιακά όμως τα κόμματα, και ιδιαίτερα τα κόμματα εξουσίας, βάζουν προτεραιότητα στο ρόλο τους ως κυβερνητικοί αντί αντιπροσωπευτικοί φορείς⁵¹⁷. Δίνουν περισσότερη έμφαση στις διαδικαστικές τους λειτουργίες, και στο βαθμό που χάνουν τους δεσμούς τους με την ευρύτερη κοινωνία ως αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, παύουν να είναι συλλογικοί παίκτες.

Τα κόμματα έχουν μειώσει την παρουσία τους στην ευρύτερη κοινωνία και έχουν γίνει μέρος του κράτους⁵¹⁸. Έχουν γίνει παράγοντες που κυβερνούν, με την ευρύτερη έννοια, αντί παράγοντες που εκπροσωπούν. Τα κυρίαρχα κόμματα εξουσίας συνιστούν εκλογικούς μηχανισμούς με ολιγαρχικό χαρακτήρα που εξυπηρετούν μια ελίτ εκλεγμένων ή εκλέξιμων στελεχών. Εντός των ίδιων των κομμάτων, έχει μετατοπιστεί το κέντρο βάρους προς τα στοιχεία και τους παράγοντες που εξυπηρετούν τις ανάγκες του κοινοβουλίου ή της κυβέρνησης⁵¹⁹.

Οι κομματικές οργανώσεις είναι πλέον λιγότερο ριζωμένες στην ευρύτερη κοινωνία, και περισσότερο προσανατολισμένες προς την κυβέρνηση και τα κόμματα⁵²⁰. Τα μαζικά (εργατικά αλλά και θρησκευτικά) κόμματα στην Ευρώπη στηρίζονταν, και κατ' ακρίβεια αποτελούσαν τον πυρήνα, ενός ευρύτερου οργανωτικού πλέγματος π.χ.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁵¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 20.

⁵¹⁷ Στο ίδιο.

⁵¹⁸ Στο ίδιο.

⁵¹⁹ Στο ίδιο.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σελ. 18

συνδικάτων, εκκλησιών κτλ⁵²¹. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών αυτά τα δίκτυα τείνουν να διαλύονται και οι παραδοσιακές μορφές οργάνωσης αποδυναμώνονται. Οι λόγοι για την εξασθένηση των ενδιάμεσων αυτών θεσμών ανάμεσα στην κρατική εξουσία και τους πολίτες είναι πολλαπλοί. Καταρχήν, δεν είναι ανεξάρτητοι από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που επικράτησαν από τη δεκαετία του '80 και έπειτα. Οι ενδιάμεσοι κοινωνικοί θεσμοί, τα κόμματα, τα συνδικάτα, η τοπική αυτοδιοίκηση δέχτηκαν επιθέσεις από τις κυβερνήσεις που πρωτοπόρησαν στην εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όπως του Ρήγκαν και της Θάτσερ⁵²².

Επιπρόσθετα, πέρα από το επίπεδο της πολιτικής πρακτικής και τακτικής, πρέπει να αναγνωριστούν ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές. Με τον αυξανόμενο ατομικισμό της κοινωνίας, παραδοσιακές συλλογικές ταυτότητες και οργανωτικοί δεσμοί έχουν λιγότερη σημασία, ανάμεσά τους και οι δεσμοί κομματικής ταυτότητας και κομματικής συμμετοχής⁵²³.

Τα ίδια τα κόμματα φέρουν επίσης ευθύνη, στο βαθμό που θέλουν να παρουσιάζονται ως πολυσυλλεκτικά για να εξασφαλίσουν την ευρύτερη δυνατή υποστήριξη. Η ιδέα του «πολυσυλλεκτισμού» που διακατέχει τα πολιτικά κόμματα και ιδιαίτερα τα κόμματα εξουσίας από τη δεκαετία του '60 ακόμη, υποβαθμίζει το ρόλο των κομμάτων ως παραγόντων της κοινωνίας, και τα περιορίζει σε ένα μεσιτικό ρόλο ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία⁵²⁴. Τα ίδια τα κόμματα σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό επιθυμούν να αποκόψουν οποιοσδήποτε επίσημους δεσμούς με άλλους κοινωνικούς φορείς και παράγοντες, για να μην ταυτίζονται με αυτούς⁵²⁵. Έτσι οδηγούνται αναπόφευκτα σε προγραμματικές συγκλίσεις, αναιρώντας τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές μεταξύ τους και ακυρώνοντας το ρόλο τους ως εκφραστές των κοινωνικών και άλλων ανταγωνισμών στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος. «Αυτός ο

⁵²¹ Στο ίδιο, σελ. 18

⁵²² Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση. Πολιτική, Ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σελ. 63.

⁵²³ Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 19

⁵²⁴ Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα*, ό.π., σελ. 21.

⁵²⁵ Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 19

προσανατολισμός σταδιακά τα οδήγησε σε πρακτικές αποστασιοποίησης ή και αποστροφής από πολιτικές δραστηριότητες, οι οποίες στηρίζονταν σε ιδεολογικές ή/και κοινωνικές ταυτίσεις και ανταγωνισμούς»⁵²⁶.

Η απονομιμοποίηση των πολιτικών κομμάτων και του θεσμικού συστήματος που αντιπροσωπεύουν οικοδομήθηκε μέσα από την επαγγελματοποίηση της πολιτικής, τη γραφειοκρατικοποίηση της οργάνωσής τους, αλλά και την εξομολόγηση των ίδιων των ηγετών τους – τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς – της αδυναμίας τους έναντι της ανώνυμης δύναμης των αγορών⁵²⁷. Οι μεταβολές αυτές έχουν ιδιαίτερο αντίκτυπο στα σοσιαλδημοκρατικά και εργατικά κόμματα, που ως θεσμοί αποτέλεσαν την πρωτοπορία στην ανάπτυξη του μοντέλου του μαζικού πολιτικού κόμματος. Τα κόμματα της σοσιαλιστικής και σοσιαλδημοκρατικής αριστεράς βρίσκονται εδώ και μερικές δεκαετίες αντιμέτωπα με την ανατροπή των ιστορικών δεδομένων που τα είχαν αναδείξει σε πρότυπα πολιτικής εκπροσώπησης και κινητήριες δυνάμεις διεύρυνσης της δημοκρατίας⁵²⁸. Γενικότερα, το μοντέλο του μαζικού πολιτικού κόμματος παραχώρησε τη θέση του στο μοντέλο του πολυσυλλεκτικού κόμματος εξουσίας που πραγματοποιεί πολυδάπανες προεκλογικές εκστρατείες για προσέλκυση ψηφοφόρων μέσω των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και την προσέγγιση των κοινωνικών μαζών που άλλοτε αποτελούσαν την κινητήριου δύναμή του.

Η μετατόπιση των κομμάτων από το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών στο πεδίο της κυβέρνησης, παράλληλα με τις αλλαγές στην πολιτική τους ταυτότητα, αποτελούν δύο παράλληλες διαδικασίες που οδηγούν στην απομάκρυνση του κόμματος από τους ψηφοφόρους που ιδεωδώς εκπροσωπεί και ενισχύουν την αυξανόμενη αδιαφορία προς τα κόμματα αλλά και την πολιτική γενικά⁵²⁹. Τα σοσιαλδημοκρατικά και εργατικά κόμματα ως ένα βαθμό έχασαν τους δεσμούς τους με τα εργατικά και κοινωνικά κινήματα. Μετατράπηκαν σε αστικά κόμματα, υπό την έννοια ότι η μαζική βάση τους είναι πλέον

⁵²⁶ Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ό.π., σελ. 29.*

⁵²⁷ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane, ό.π., σελ. 352.*

⁵²⁸ Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ό.π., σελ. 18.*

⁵²⁹ Maïr P., *Democracy beyond parties, ό.π., σελ. 18.*

καθαρά εκλογική⁵³⁰. Ακολουθώντας την κυρίαρχη ιδεολογία, τα σοσιαλδημοκρατικά και εργατικά κόμματα στη Δυτική Ευρώπη από τη δεκαετία του '90, προβάλλοντας τους εαυτούς τους ως κόμματα εξουσίας απομακρύνθηκαν από τον κεϋνσιανισμό προς όφελος του νεοφιλελευθερισμού⁵³¹. Ακριβώς, ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων διαφοροποιήθηκε, ανάμεσα σε άλλα, και λόγω της αλλαγής στο περιεχόμενο των πολιτικών που ακολούθησαν τα κόμματα που κατείχαν ή διεκδικούσαν την εξουσία.

Κατά το τέλος του 20^{ου} αιώνα είναι εμφανής η σταδιακή διάβρωση των κομματικών διαχωρισμών και η σύγχυση των διακομματικών ορίων⁵³². Η επικράτηση αυτής της «ενιαίας σκέψης»⁵³³ ήταν η πολιτική έκφραση της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού ως οικονομικής πολιτικής και ως κυρίαρχης ιδεολογίας. Στο επίπεδο των κομμάτων εξουσίας υπάρχει σύγκλιση μεταξύ συντηρητικών και σοσιαλδημοκρατών ως προς την αποδοχή και εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών και καθολική σχεδόν αποδοχή από όλα τα κόμματα εξουσίας μιας μόνο επιλογής όσον αφορά την βασική κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής. Οι πολιτικές ταυτότητες των κομμάτων παρουσιάζουν περισσότερες συγκλίσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά τις βασικές οικονομικές κατευθύνσεις, την έννοια και τους τρόπους επιδίωξης της οικονομικής ανάπτυξης, την αντίληψη της ανάπτυξης ως αυτοσκοπό.

Το κόμμα των Νέων Εργατικών (New Labour Party) στο Ηνωμένο Βασίλειο παρουσιάστηκε ως ένα νέου τύπου κίνημα, ως ένας τρίτος δρόμος μεταξύ σοσιαλδημοκρατίας και νεοφιλελευθερισμού⁵³⁴. Οι Νέοι Εργατικοί πρόβαλλαν την πολιτική τους ως νέα πολιτική πέραν του παλαιού διαχωρισμού αριστεράς και δεξιάς⁵³⁵. Διαχώριζαν έτσι τον εαυτό τους από το παραδοσιακό κέντρο, που βρίσκεται δηλαδή το

Aronowitz S. «Global Shift, A New Capitalist State?», in Aronowitz S., Bratsis P. (ed.) *Paradigm Lost, State Theory reconsidered*. Univ. of Minnesota Press, Mineapolis 2002, σελ..273-4.

⁵³¹ Aronowitz S., στο *ίδιο*, σελ..273.

⁵³² Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π, σελ. 18.

⁵³³ Ο όρος «ενιαία σκέψη» χρησιμοποιήθηκε από τον Ignacio Ramonet στο άρθρο του “La pensée unique” τον Ιανουάριο του 1995 στη *Le Monde Diplomatique*.

⁵³⁴ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π. σελ. 192.

⁵³⁵ Στο *ίδιο*.

μέσο του πολιτικού φάσματος δεξιάς και αριστεράς⁵³⁶. Η πολιτική του «τρίτου δρόμου» λέει τελικά η Mouffe, δεν ορίζει αντίπαλο, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο αποφεύγει τις ριζικές συγκρούσεις συμφερόντων⁵³⁷. Η θέση αυτή βασίζεται σε μια αντίληψη της κοινωνίας χωρίς την αναγνώριση των κοινωνικών και ταξικών αντιθέσεων.

Η Mouffe αναλύει πως οι Νέοι Εργατικοί, για παράδειγμα, αποφεύγουν την έννοια της ισότητας και της αναδιανομής, μιλώντας για κοινωνικό αποκλεισμό, χρησιμοποιούν δηλαδή αποκλειστικά όρους ένταξης και αποκλεισμού⁵³⁸. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η κοινωνία αποτελείται κατά κύριο λόγο από τις μεσαίες τάξεις, με εξαίρεση τη μικρή ελίτ των πολύ πλουσίων και τα θύματα του κοινωνικού αποκλεισμού⁵³⁹. Απουσιάζει η ανάλυση στη βάση των άνισων σχέσεων εξουσίας και ως αποτέλεσμα διακηρύσσεται η δυνατότητα «συναίνεσης στο κέντρο»⁵⁴⁰.

Το θεωρητικό υπόβαθρο⁵⁴¹ πίσω από τη σύγκλιση αριστεράς δεξιάς συγκεντρώνεται στην αντίληψη ότι μια ριζοσπαστική πολιτική απαιτεί την υπέρβαση του διαχωρισμού αριστεράς-δεξιάς και ότι η δημοκρατική ζωή περιορίζεται σε μια μορφή διαλόγου, θέση που θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι στη σύγχρονη κοινωνία δεν υπάρχει κοινωνική διαίρεση⁵⁴². Η πολιτική, με βάση την προσέγγιση αυτή, λειτουργεί σε ένα ουδέτερο πεδίο και μπορεί να καταλήξει σε λύσεις αποδεκτές από όλους⁵⁴³. Αναγνωρίζεται η ύπαρξη των σχέσεων εξουσίας, εντούτοις οι συγκρούσεις υποβαθμίζονται σε έναν απλό ανταγωνισμό συμφερόντων⁵⁴⁴. Αυτό δεν διαφέρει από μια φιλελεύθερη προσέγγιση: *«Πρόκειται για μια τυπική φιλελεύθερη θεώρηση που αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως ανταγωνισμό ανάμεσα σε διάφορες ελίτ, αποκρύπτοντας*

⁵³⁶ Στο ίδιο, σελ. 193.

⁵³⁷ Στο ίδιο, σελ. 196.

⁵³⁸ Στο ίδιο, σελ. 210.

⁵³⁹ Στο ίδιο.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο.

⁵⁴¹ Η θεωρία του A. Giddens αποτέλεσε την «έμπνευση» και θεωρητική στήριξη της πολιτικής του «τρίτου δρόμου» που ακολουθήθηκε από πολλούς ηγέτες.

⁵⁴² Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π., σελ. 195.

⁵⁴³ Στο ίδιο.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο.

έτσι την ύπαρξη αντίπαλων δυνάμεων και περιορίζοντας την έννοια της πολιτικής στην ανταλλαγή επιχειρημάτων και τη διαπραγμάτευση συμβιβασμών»⁵⁴⁵.

Δεν μπορεί να υπάρξει μια ιδεώδης «έλλογη συναίνεση», όπως την ονομάζει η Mouffe, που θα προϋπέθετε ότι οι κατηγορίες της δεξιάς και της αριστεράς έχουν εκλείψει και δεν έχουν πλέον σημασία για τη δημοκρατική πολιτική ζωή⁵⁴⁶. Πρόκειται για μια ψευδαίσθηση. Συνιστά αυταπάτη η δυνατότητα οργάνωσης της δημοκρατικής πολιτικής ζωής χωρίς τις κατηγορίες αυτές⁵⁴⁷. Η προσέγγιση του Τρίτου Δρόμου υπονοεί μια αντίληψη του πολιτικού χωρίς ανταγωνισμό και αγνοεί τις σχέσεις εξουσίας «που δομούν τις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες»⁵⁴⁸.

Οι ίδιες οι συλλογικές ταυτότητες συγκροτούνται μόνο υπό τη μορφή μιας σχέσης, ως εμείς-αυτοί, επομένως είναι δυνάμει σχέσεις ανταγωνιστικές⁵⁴⁹. Ο ανταγωνισμός αυτός είναι διαρκώς παρών στην πολιτική και είναι αδύνατο να εξαλειφθεί⁵⁵⁰. Η απουσία μιας πολιτικής προσέγγισης που να αναγνωρίζει τον ανταγωνισμό έχει σημαντικές συνέπειες για τη δημοκρατική πολιτική⁵⁵¹.

Η ανυπαρξία πραγματικά εναλλακτικών προτάσεων οικονομικής πολιτικής και η καθιέρωση μιας γενικής ομοφωνίας ισοδυναμεί με άρνηση της πολιτικής αντιπαράθεσης και της πολιτικής σύγκρουσης. Η καθολική υιοθέτηση μιας σκέψης, μιας πολιτικής κατεύθυνσης και ιδεολογίας καταργεί την αντιπαράθεση, απαξιώνει την πολιτική και μειώνει την υποστήριξη των πολιτών προς τα κόμματα. Μεταβάλλει το ρόλο των πολιτικών κομμάτων και το χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η απουσία ουσιαστικής αντιπαράθεσης πολιτικών θέσεων και η υιοθέτηση παρόμοιων επιλογών από σοσιαλδημοκρατικά και συντηρητικά/φιλελεύθερα κόμματα, απονομηματοδοτεί την εκλογική διαδικασία και συνεπάγεται απαξίωση της πολιτικής και μείωση της

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 195-6.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 73.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 77.

⁵⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 82 και 84.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 80.

νομιμοποίησής της στα μάτια των πολιτών, αφού η εναλλαγή στην εξουσία δεν εκφράζει και δεν επιφέρει οποιαδήποτε ουσιαστική αλλαγή. Στη σύγχρονη δημοκρατία της αγοράς παράγεται ένα σύστημα ομοιογενοποιημένης σκέψης που εξαλείφει, στο μέτρο του δυνατού, την αντίθεση, την αντιπαράθεση, τη σύγκρουση, στοιχεία που αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση του πολιτικού πλουραλισμού⁵⁵².

Η σύγκλιση συντηρητικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων δεν έχει ξεπεραστεί ούτε με την οικονομική κρίση, αντιθέτως φαίνεται να ενισχύεται. Η ανάπτυξη εξακολουθεί να θεωρείται αυτοσκοπός, τη στιγμή που οι κοινωνικές ανάγκες καταδεικνύουν ότι το ζητούμενο είναι όχι η ίδια η οικονομική μεγέθυνση, αλλά η ανθρώπινη ανάπτυξη, η οποία μπορεί να βελτιωθεί ακόμη και χωρίς οικονομική ανάπτυξη⁵⁵³.

8. Πολιτική, επικοινωνία και φορμαλισμός

Η πορεία ουδετεροποίησης της πολιτικής ενισχύεται από την επικράτηση της επιφάνειας έναντι του πολιτικού περιεχομένου. Η δημοκρατία υπάγεται στο συνεχές δημοψήφισμα των δημοσκοπήσεων, γεγονός που κατά τον D. Bensaïd⁵⁵⁴ αποτελεί το σημείο μηδέν της πολιτικής ως στρατηγικής. Οι δημοσκοπήσεις, που αποτελούν σημαντικό εργαλείο και ισχυρό πολιτικό μέσο στις σύγχρονες δημοκρατίες, παρέχουν στα κόμματα εξουσίας μια συνεχή νομιμοποίηση, ως υποθετικά δημοψηφίσματα που νομιμοποιούν τις επιλογές τους και την παραμονή τους στην εξουσία. Η διοικούσα ολιγαρχία διαιώνίζεται από το συνεχές δημοψήφισμα των δημοσκοπήσεων⁵⁵⁵. Ενώ λειτουργούν ως νομιμοποιητικά μέσα κατά το μεσοδιάστημα ανάμεσα στις εκλογικές αναμετρήσεις, παράλληλα παρεμβαίνουν στην ίδια τη δημοκρατική εκλογική διαδικασία προκαταλαμβάνοντας και επηρεάζοντας τις επιλογές των ψηφοφόρων. Σε μια ακραία

⁵⁵² Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π., σελ. 354.

⁵⁵³ Τομπάζος Σ., Φυγόκεντροι Καιροί. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση 2007, 2008, 2009... Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σελ. 133. Και International Labour Organization, World of work report 2011

⁵⁵⁴ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 41.

εκδοχή, λειτουργούν ως υποκατάστατο της λαϊκής εντολής: εκλαμβάνονται από την κοινή γνώμη αλλά και τους ίδιους τους πολιτικούς ως έκφραση της λαϊκής βούλησης, ισάξια με το αποτέλεσμα μιας εκλογικής αναμέτρησης. Τα κόμματα υποχρεώνονται να λαμβάνουν υπόψη τις εντυπώσεις που δημιουργούν οι δημοσκοπήσεις ή να αναζητούν νομιμοποίηση των επιλογών τους σε αυτές, αναδεικνύοντας τις σε υποκατάστατο της λαϊκής εντολής.

Η πολιτική διαμάχη διαλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο από την επιφάνεια και τη λεπτομέρεια που επιβάλλει η επιστήμη της επικοινωνίας. Τα προσωπικά χαρακτηριστικά και η εικόνα που παρουσιάζουν οι υποψήφιοι είναι εξίσου σημαντικά, ή ορισμένες φορές ξεπερνούν σε σημασία, τις πολιτικές θέσεις που εκφράζουν. Η «εμπορευματοποίηση» της πολιτικής, η διαφήμιση πολιτικών προσώπων, υποψηφίων και κομμάτων παράλληλα και με τους ίδιους όρους με τους οποίους προωθούνται οποιαδήποτε εμπορεύματα, και γενικά η επικράτηση της επιφάνειας και της εικόνας στην εκλογική διαδικασία και τον πολιτικό αγώνα αποπολιτικοποιεί την πολιτική. Οι εκλογές έχουν μετατραπεί σε αντικείμενο του μάρκετινγκ, με εκλογικές στρατηγικές που εξισώνουν την επιλογή ψήφου με την επιλογή μάρκας προϊόντων προς κατανάλωση και υποβιβάζουν συνεχώς την πολιτική ζωή σε επιτυχίες του μάρκετινγκ και των μέσων μαζικής επικοινωνίας⁵⁵⁶. Τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικές θέσεις τίθενται προς «πώληση», όπως τα καταναλωτικά αγαθά⁵⁵⁷. Η πολιτική υποχωρεί προς όφελος μιας πεζής διαχείρισης των οικονομικών «αναγκών», της τεχνικής της επικοινωνιολογίας και του ψυχρού (εθνικού) συμφέροντος⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Brown W., “We are all democrats now...” in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011, σελ. 47.

⁵⁵⁷ Brown W., *στο ίδιο*, σελ. 47.

⁵⁵⁸ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, .ό.π., σελ. 346. Παρόλο που συνήθως οι δημοσκοπήσεις είναι προϊόν επιστημονικής εργασίας, η αντικειμενικότητά τους τίθεται συχνά υπό αμφισβήτηση (ποιος χρηματοδοτεί τη διεξαγωγή τους, χρονική στιγμή της διεξαγωγής τους, θεματολογία και περιεχόμενο ερωτημάτων κ.α.). Οι δημοσκοπήσεις αποτελούν ένα ισχυρό πολιτικό μέσο γι’ όποιον το κατέχει ή το χρησιμοποιεί. Ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι διεξάγεται με όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστες και αντικειμενικές διαδικασίες, η «σκιαγράφηση της κοινής γνώμης» σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, αναδεικνύεται υπό προϋποθέσεις σε προβληματικό πολιτικό μέσο ως προς τη δημοκρατία.

Τα πιο πάνω συνθέτουν την εικόνα ενός *πολιτικού φορμαλισμού*, όπου η έμφαση στην εικόνα και την επιφάνεια καθίστανται καθοριστικά στοιχεία του πολιτικού, και επικρατούν έναντι των πολιτικών θέσεων, οι οποίες έχουν όλο και λιγότερη σημασία στην εκλογική διαδικασία.

Οι ψηφοφόροι αποσύρονται από τη συμβατική πολιτική, ενώ όταν ψηφίζουν - κάτι που γίνεται σε μικρότερο βαθμό από πριν - είναι περισσότερο πιθανό να αποφασίσουν όσο πλησιάζει η στιγμή της ψηφοφορίας και καθοδηγούνται σε μικρότερο βαθμό από κομματικά συνθήματα⁵⁵⁹. Έχουν υποβαθμιστεί οι ισχυρές κομματικές και ιδεολογικές πεποιθήσεις και δεσμεύσεις, έτσι οι πολιτικές τους επιλογές επηρεάζονται πιο εύκολα από άλλους παράγοντες και γίνονται στη βάση διαφορετικών κριτηρίων, ενδεχομένως μη πολιτικών κριτηρίων. Τα εκλογικά σώματα σταδιακά γίνονται λιγότερο «δομημένα», γεγονός που αφήνει μεγαλύτερο περιθώριο στα μέσα μαζικής επικοινωνίας να καθορίσουν την ατζέντα και το εκλογικό αποτέλεσμα, ενώ αναπτύσσεται ένα πρότυπο εκλογικής συμπεριφοράς που είναι σε μεγάλο βαθμό τυχαία⁵⁶⁰. Αυτοί οι διάφοροι παράγοντες συνθέτουν μαζί την εικόνα ενός διαφοροποιημένου προτύπου μαζικής πολιτικής⁵⁶¹. Σε αυξανόμενο βαθμό οι πολίτες που δραστηριοποιούνται πολιτικά επιλέγουν άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής, πέραν των κομμάτων, και ιδιαίτερα των κομμάτων εξουσίας. Η αντιπολίτευση προέρχεται ολοένα και περισσότερο εκτός του πλαισίου της συμβατικής πολιτικής, υπό τη μορφή των κοινωνικών κινημάτων, λαϊκών κινητοποιήσεων και άλλων δράσεων⁵⁶². Αυτό που απομένει είναι μια τάξη που κυβερνά⁵⁶³.

Ενώ η πολιτική αποτελούσε ένα χώρο στον οποίο ο πολίτης μπορούσε να συμμετέχει και θεωρείτο ότι ανήκε στον πολίτη, μετατρέπεται σε έναν κόσμο τον οποίο οι πολίτες παρακολουθούν από τα έξω, τον κόσμο των (κυρίαρχων) κομμάτων και των

⁵⁵⁹ Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ.16

⁵⁶⁰ Στο ίδιο.

⁵⁶¹ Στο ίδιο.

⁵⁶² Στο ίδιο, σελ. 20.

⁵⁶³ Στο ίδιο.

πολιτικών ηγετών , που διαχωρίζεται από τον κόσμο των πολιτών⁵⁶⁴. Το παραδοσιακό πλαίσιο της κομματικής δημοκρατίας, που παρείχε τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης των πολιτών με τους πολιτικούς τους ηγέτες και λειτουργούσε ως ένας χώρος στον οποίο υπήρχε το αίσθημα του ανήκειν, μετατράπηκε σε μια «δημοκρατία του ακροατηρίου», υποστηρίζει ο Mair⁵⁶⁵.

Η μεταβολή στον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα των κομμάτων και παράλληλα η υιοθέτηση της ενιαίας σκέψης του νεοφιλελευθερισμού από τα κόμματα εξουσίας δημιουργεί ένα φαύλο κύκλο. Όσο ενισχύεται η αντίληψη ότι τα κόμματα δεν είναι χρήσιμα στην πολιτική διαδικασία, η λήψη αποφάσεων απολιτικοποιείται και οι μη-εκλεγμένοι, μη-πολιτικοί θεσμοί αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα. Αυτό με τη σειρά του εξασθενίζει περαιτέρω τον πολιτικό και κομματικό ανταγωνισμό, ενθαρρύνοντας την πολιτική του θεάματος και τη μετατροπή της σε ένα είδος αγώνα δρόμου⁵⁶⁶. Ως αποτέλεσμα η ικανότητα των υποψηφίων να κυβερνήσουν καλά έχει ολοένα και λιγότερη σημασία, εντείνεται έτσι η απολιτικοποίηση της πολιτικής διαδικασίας. Η παραίτηση των πολιτικών από την πολιτική τροφοδοτεί την αντίληψη ότι κανείς δεν είναι υπεύθυνος και κατά συνέπεια ότι δεν έχει νόημα και αξία η δημοκρατική συμμετοχή⁵⁶⁷.

9. Τα κόμματα και ο αντιπροσωπευτικός τους ρόλος

Οι αλλαγές που διέρχονται τα πολιτικά κόμματα συνεπάγονται μια συστημική αντίδραση: όσο τα κόμματα λειτουργούν σε λιγότερο βαθμό ως αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, παρουσιάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τους εαυτούς τους απέναντι στους ψηφοφόρους ως κυβερνητικούς θεσμούς, και επιζητούν να κριθούν ως τέτοιοι⁵⁶⁸.

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 17.

⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 8 και 17.

⁵⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 23.

⁵⁶⁷ Keane J., “Κακές ειδήσεις από την Ευρώπη” (Υπάρχει Δημοκρατία στην Ευρώπη)”, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 13/11/11

⁵⁶⁸ Mair P., *Representative versus Responsible Government*. MPIfG Working Paper 09/08. Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, 2009, σελ. 9.

Επιζητούν δηλαδή να κριθούν από την ικανότητα τους να κυβερνούν, και όχι από το κατά πόσο εκφράζουν και αντιπροσωπεύουν τους ψηφοφόρους.

Παρόλα αυτά, υποστηρίζει ο Mair, τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί εξακολουθούν να χρειάζονται ένα βαθμό νομιμοποίησης στη βάση της αντιπροσωπευτικότητάς τους, και δεν αρκεί μόνο η ικανότητά τους να κυβερνούν καλά⁵⁶⁹. Εάν τα κόμματα δεν είναι και αντιπροσωπευτικά, δεν θα καταφέρουν να νομιμοποιήσουν ούτε τον διαδικαστικό τους ρόλο⁵⁷⁰.

Ο Mair εμμένει στη σημασία της νομιμοποίησης των κομμάτων, διότι θεωρεί ότι η νομιμοποίηση της αξίωσης τους να κυβερνούν εξαρτάται – εν μέρει – από την ικανότητα τους να εκπροσωπούν⁵⁷¹. Διότι, αν δεν εκπροσωπούν κανέναν, τότε τι καθιστά τα κόμματα και τους πολιτικούς ποιο ικανούς από άλλους μη εκλεγμένους θεσμούς ή άτομα, να κυβερνήσουν; Χωρίς την αντιπροσώπευση, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί η προνομιακή θέση των κομμάτων να κυβερνούν, έναντι π.χ. των δικαστών, ρυθμιστικών αρχών ή άλλων σωμάτων και θεσμών, όσο καλοί και ικανοί μπορεί να είναι στη διακυβέρνηση⁵⁷².

Η ικανότητά των κομμάτων να εκπροσωπούν είναι αλληλένδετη με την εσωκομματική δημοκρατία, ζήτημα με το οποίο ο Mair δεν καταπιάνεται. Με βάση μια γραμμισιανή προσέγγιση, η απώλεια της εσωκομματικής δημοκρατίας και η μετατροπή τους σε μια γραφειοκρατική μορφή, ενδέχεται σε περιόδους μεγάλης κρίσης να οδηγήσει σε απώλεια του κοινωνικού τους περιεχομένου⁵⁷³. Μια πραγματική πολιτική αντιπροσώπευση των μαζών, με βάση αυτή την προσέγγιση, δεν μπορεί να αναχθεί στην πολιτική ορισμένων ομάδων που δηλώνουν ότι αντιπροσωπεύουν τις μάζες⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., σελ. 23

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 24

⁵⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 10.

⁵⁷² Στο ίδιο.

⁵⁷³ Σκουλάς Γ., «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος». *Θέσεις*, τ. 57, Οκτ-Δεκ. 1996, σελ. 8.

⁵⁷⁴ Σκουλάς Γ., στο ίδιο.

10. Σύγκρουση και συναίνεση, πολιτική και αποπολιτικοποίηση

Έχουμε δει πως τα πολιτικά κόμματα λειτούργησαν ως μοναδικοί οργανισμοί στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες που συνδύαζαν την καίρια λειτουργία της αντιπροσώπευσης με τη λειτουργία της κυβέρνησης⁵⁷⁵. Ήταν ο θεσμός στο πλαίσιο της μαζικής δημοκρατίας που έδινε φωνή στους πολίτες και ταυτόχρονα κυβερνούσε εκ μέρους τους. Η υποχώρηση της αντιπροσωπευτικής λειτουργίας των κομμάτων συντείνει στην αποδυνάμωση της λαϊκής διάστασης της δημοκρατίας. Η λειτουργία, οι αγώνες και ο ανταγωνισμός των κομμάτων όμως, όχι μόνο δεν αποτελούν εμπόδιο στην πολιτική δημοκρατία αλλά συνιστούν προϋπόθεσή της, υποστηρίζει ο Bensaïd⁵⁷⁶.

Αν η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, με τον τρόπο που λειτουργεί σήμερα παθητικοποιεί τις μάζες, αυτό δεν οφείλεται στους ίδιους τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς ως τέτοιους. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μπορεί να λειτουργήσει με εντελώς διαφορετικό τρόπο, με μαζική συμμετοχή, όπως έχει λειτουργήσει και στο παρελθόν. Γι' αυτό και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία εμπεριέχει την προοπτική του περαιτέρω εκδημοκρατισμού.

Η ένταση μεταξύ των διαφορετικών παραδόσεων που φέρει η σύγχρονη δημοκρατία είναι συνεχής, ως μια ανοιχτή σύγκρουση. Μπορεί να υπάρξει μια προσωρινή σταθεροποίηση της έντασης, η οποία εδραιώνει την ηγεμονία της μιας ή της άλλης ανάλογα με τον εκάστοτε συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων⁵⁷⁷. Η δυνατότητα σταθεροποίησης στο πλαίσιο μιας ανοιχτής σύγκρουσης καθιστά δυνατή τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Η σταθερότητα όμως που καθιερώνει ένας προσωρινός συμβιβασμός επισκιάζει την πραγματικότητα της ανοιχτής σύγκρουσης. Η Mouffe υποστηρίζει ότι την εποχή της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού επιτεύχθηκε μια σταθεροποίηση που κατέστησε σχεδόν αδιαμφισβήτητη την ιδέα μιας πιθανής εναλλακτικής δυνατότητας⁵⁷⁸. Εκλείπει έτσι κάθε δυνατότητα νόμιμης μορφής έκφρασης

⁵⁷⁵ Mair P., *Democracy beyond parties*, ό.π., Σελ. 22.

⁵⁷⁶ Bensaïd D., *Éloge de la politique profane*, ό.π., σελ. 353.

⁵⁷⁷ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π., σελ. 72

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 72.

των αντιστάσεων στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας: «*Το ισχύον καθεστώς έχει φτάσει να θεωρείται εκ φύσεως δεδομένο και να εκλαμβάνεται ως η μόνη ρεαλιστική λύση*»⁵⁷⁹. Αυτό για την Mouffe συνιστά το σύγχρονο Zeitgeist και εκφράζεται από τη λογική του «τρίτου δρόμου» της σοσιαλδημοκρατίας, η οποία δεν αμφισβητεί τις σχέσεις εξουσίας της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, αλλά επιχειρεί μόνο ελάχιστον σημασίας αναδιαρθρώσεις έναντι του «αναπόφευκτου» της παγκοσμιοποίησης⁵⁸⁰.

Στη βάση της αποδοτικότητας της αγοράς και της θέσης ότι η παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται θετικά αποτελέσματα για όλους, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία πρεσβεύει την κατάργηση της αναγκαιότητας πολιτικής συζήτησης για την οικονομική πολιτική. Η δημοκρατικά οργανωμένη Πολιτεία και οι θεσμοί της πρέπει, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, να διασφαλίζουν την αναπαραγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας και να διασφαλίζουν την οικονομική ανάπτυξη, κατά τρόπο όμως επικουρικό, χωρίς παρέμβαση στο περιεχόμενο της οικονομικής ανάπτυξης⁵⁸¹. Οποιαδήποτε παρέμβαση για διασφάλιση άλλων στόχων που δεν συνάδουν με αυτόν της ανάπτυξης, όπως αυτή ορίζεται από την κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, όπως μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, μέτρα που στοχεύουν στην κοινωνική ευημερία κ.α. θεωρούνται είτε δευτερεύουσας σημασίας, είτε, συνήθως, μη συμβατά με το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης. Ο ρόλος της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας περιορίζεται σε αυτό το πλαίσιο. Έτσι η πολιτική μετατρέπεται σε απλή διαχείριση.

Η παραίτηση της πολιτικής στην αυθεντία της εξειδικευμένης γνώσης - και γνώμης -, η οποία δεν επιδέχεται συζήτηση, κριτικής ή διαπραγμάτευσης, συνοδεύεται από την απονομιμοποίηση της οποιας πολιτικής βούλησης και ιδιαίτερα την απονομιμοποίηση της έκφρασης της λαϊκής πολιτικής βούλησης, καταλήγοντας εν τέλει στην άρνηση της πολιτικής. Σε ένα γενικότερο κλίμα καθολικής αποπολιτικοποίησης εμπίπτει και η απομάκρυνση των ίδιων των πολιτών από τις πολιτικές διαδικασίες, η μείωση του ενδιαφέροντος για τα πολιτικά τεκταινόμενα, η αποστροφή από την πολιτική

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 72-3.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, 73.

⁵⁸¹ Τσουκαλάς Κ., *Είκοσι χρόνια μετά, ό.π.*, σελ. 25.

συμμετοχή, με βασικό χαρακτηριστικό τα αυξημένα ποσοστά αποχής των πολιτών από τις εκλογικές διαδικασίες (όπως έχει αναλυθεί σε άλλο κεφάλαιο).

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Στο Μέρος ΙΙΙ οι μεταβολές που επιφέρει η παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2008 και έπειτα εντάσσονται στο πρίσμα εννοιών και αναλυτικών πλαισίων που έχουν αναπτυχθεί στο Μέρος ΙΙ. Η προβληματική γύρω από το ρόλο των μη εκλεγμένων σωμάτων, τις μεταβολές στην έννοια του πολιτικού, η επικράτηση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης κ.α. συναντώνται και στο Μέρος ΙΙΙ, υπό το πρίσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.

Μέσα από διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια ακολουθείται μια νοητική πορεία εντοπισμού, ανάδειξης και ερμηνείας των διαφορετικών διαστάσεων που λαμβάνει η κρίση, για να στοιχειοθετηθεί εν τέλει η θέση της ύπαρξης μιας γενικευμένης κρίσης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις ευρωπαϊκές. Η παγκόσμια οικονομική κρίση αναδεικνύει το ζήτημα της λειτουργίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας ως προς τη διασφάλιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε ζήτημα κεντρικής σημασίας. Αναδεικνύει τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και τις συγκρούσεις που δημιουργεί και σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η παγκόσμια οικονομική κρίση ως κρίση πολιτικής και κρίση δημοκρατίας

1. Η οικονομική κρίση ως κρίση πολιτικής και δημοκρατίας

Εάν η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία υπαγορεύει μια υποχώρηση του πολιτικού, τόσο ως προς τον καθορισμό του πεδίου της δημόσιας σφαίρας, όσο και ως προς τη φύση των ζητημάτων που εμπίπτουν σε αυτήν, η παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2007-8 και έπειτα, αλλά και οι πολυεπίπεδες διαστάσεις που αυτή έλαβε, είχαν διττή επίδραση στην τάση υποχώρησης του πολιτικού. Ενώ τα δημόσια οικονομικά αποκαθίστανται ως ζήτημα πολιτικής φύσης, επομένως ως ζήτημα που υπόκειται και καθορίζεται από διαφορετικές επιλογές, οι κυρίαρχες επιλογές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης επανέρχονται στη νεοφιλελεύθερη λογική που θέτει ζητήματα οικονομικής πολιτικής εκτός του πεδίου της πολιτικής αντιπαράθεσης. Στο παρόν κεφάλαιο αναζητείται η επίδραση της κρίσης ως προς την τάση υποχώρησης του πολιτικού και κατά πόσον διατηρείται ή ενισχύεται η τάση αυτή. Υποστηρίζεται ότι η πολιτική επανέρχεται επιβλητικά στο προσκήνιο, το ίδιο όμως και οι παράγοντες που τη μετατρέπουν σε μια απλή διαχείριση, και κατά συνέπεια περιορίζουν τη δημοκρατία.

Η «θριαμβευτική» επιστροφή της πολιτικής εκφράζεται με την άμεση παρέμβαση και δράση των κυβερνήσεων προς διάσωση της οικονομίας, με χαρακτηριστικότερο την κρατικοποίηση τραπεζών ούτως ώστε να αποτραπούν ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες. Εκφράζεται επίσης με την κατάρρευση του δόγματος που ήθελε τις αγορές να είναι απαλλαγμένες από αυστηρούς κανόνες και πολιτικό έλεγχο και που οδήγησε τις προηγούμενες δεκαετίες σε απορρυθμίσεις, φιλελευθεροποιήσεις και αποκρατικοποιήσεις. Αυτό που αποτέλεσε το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα των τελευταίων προηγούμενων δεκαετιών δέχτηκε ένα τεράστιο πλήγμα⁵⁸². Οι πολιτικές επιλογές του νεοφιλευθερισμού και οι μηχανισμοί της αγοράς αποδεικνύονται

⁵⁸² Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση 2007, 2008, 2009...* Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σελ. 7.

αδύναμοι να διασφαλίσουν από μόνοι τους τη συνεχή επέκταση της παραγωγής χωρίς την κατάληξη στην κρίση. Όπως παρατηρούν οι Burgoon, Demetriades και Underhill, η διερεύνηση της πολιτικής διάστασης της παγκοσμιοποίησης απέκτησε ιδιαίτερη σημασία όταν με την οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα κατέστη αναγκαία η δημόσια παρέμβαση για διάσωση του χρηματοοικονομικού τομέα, όταν η λειτουργία του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος κατέστη προβληματική, θέτοντας ζητήματα μεταρρύθμισης και συγκεκριμένα, ρύθμισής του⁵⁸³. Η οικονομία επιστρέφει στην πολιτική ατζέντα, όχι μόνο των συνόδων κορυφής, αλλά και στις κινητοποιήσεις των πολιτών. Υπάρχει αμφισβήτηση των βασικών επιλογών των κυβερνήσεων σε πολλά κράτη, αλλά και των όρων που τίθενται από το ΔΝΤ σε αρκετά από αυτά, και κινητοποιήσεις ενάντια στις πολιτικές αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με το γενικευμένο κλίμα απολιτικοποίησης που χαρακτήρισε τις κοινωνίες των ανεπτυγμένων κυρίως κρατών τις προηγούμενες δεκαετίες. Ακόμη και στο επίπεδο των λέξεων διαπιστώνεται η επαναφορά του όρου «καπιταλισμός» και «καπιταλιστική κρίση» στο δημόσιο λόγο. *«Σπάνια βλέπει κανείς πια στον κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο και σοσιαφιλελεύθερο τύπο τον ευφημισμό «ελεύθερη οικονομία της αγοράς» που συνοδευόταν μάλιστα πολύ συχνά και από το επίθετο «κοινωνική». Η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» έγινε και πάλιν «καπιταλισμός», κάποτε μάλιστα «τοξικός καπιταλισμός»»⁵⁸⁴.*

Η οικονομία επιστρέφει υποχρεωτικά στην πολιτική ατζέντα, ως αντικείμενο πολιτικής συζήτησης και ζήτημα πολιτικής επιλογής. Οι επιλογές των κυβερνήσεων, των διαφόρων διεθνών οργανισμών, οικονομικών θεσμών κ.α. για αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης αποκαθίστανται ως ζήτημα πολιτικής επιλογής, σε αντίθεση με την προσέγγιση της αντικειμενικής επιστημονικής ανάλυσης και εξεύρεσης της αντικειμενικά ορθής λύσης. Η οικονομική κρίση δημιούργησε τις συνθήκες για ανάπτυξη εναλλακτικών επίσημων πολιτικών, και μέχρι ενός βαθμού αυτό έγινε. *«Τα κράτη επιχειρούν πράγματι μια μερική τουλάχιστον αποκατάσταση της δημόσιας παρέμβασης,*

⁵⁸³ Burgoon B., Demetriades P., Underhill G. R.D., “Sources and legitimacy of financial liberalization” *European Journal of Political Economy*, Volume 28, Issue 2, June 2012, pp.147-161

⁵⁸⁴ Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί*, ό.π., σελ. 6-7.

δηλαδή της πολιτικής σ' αυτό που μέχρι χθες ακόμη ονόμαζαν «ελεύθερη οικονομία»⁵⁸⁵. Αίτημα κάποιου μέρους του ίδιου του κεφαλαίου μάλιστα είναι η ρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα και ο τερματισμός των απορρυθμίσεων που συντελέστηκαν με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού⁵⁸⁶.

Αυτά όμως αποτελούν μόνο τη μια όψη του νομίσματος. Με την οικονομική κρίση παρατηρείται μια διττή μεταβολή σχετικά με τη σχέση πολιτικής – οικονομίας. Όσο το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα εξακολουθεί να είναι εδραιωμένο στη νεοφιλελεύθερη οικονομική σκέψη και πολιτική πράξη, οι αντιδράσεις των κυβερνήσεων και οι λύσεις εξόδου που προτείνουν οι κυρίαρχες τάξεις (ιδιαίτερα στην Ε.Ε.), τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, οι διεθνείς οικονομικοί θεσμοί, ή άλλοι διεθνείς οργανισμοί, εξακολουθούν να εμπνέονται και να βασίζονται στη νεοφιλελεύθερη θεώρηση, στην ακραία της εκδοχή μάλιστα, αφού οι ανάγκες που επιβάλλουν οι αγορές μετατρέπονται σε αποκλειστική βάση νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων. Η οικονομική κρίση μετατράπηκε σε νομιμοποιητικό παράγοντα για οπισθοδρόμηση στα κοινωνικά κεκτημένα και παράλληλα στα πολιτικά δικαιώματα. Ο Friedman, ένας από τους κύριους εκφραστές της νεοφιλελεύθερης θεώρησης ανέφερε παλαιότερα ότι όταν υπάρχει μια κρίση, οι δράσεις που θα γίνουν εξαρτώνται από τις ιδέες που προϋπάρχουν⁵⁸⁷. Οι εναλλακτικές πολιτικές πρέπει να υπάρχουν, έλεγε ο Friedman, και να κρατούνται ζωντανές και διαθέσιμες μέχρι το πολιτικά αδύνατο να καταστεί πολιτικά αναπόφευκτο⁵⁸⁸.

2. Κρίση και προϋπάρχουσες τάσεις - κρίση ως μονιμοποίηση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης

Η κρίση αναδεικνύει τις προϋπάρχουσες τάσεις υποβάθμισης της δημοκρατίας στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση τίθεται

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 126.

⁵⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 126.

⁵⁸⁷ Friedman M., *Capitalism and Freedom* (1962), repr.: University of Chicago Press, Chicago, 1982, ix.

⁵⁸⁸ Στο ίδιο.

από τις κυρίαρχες τάξεις⁵⁸⁹ ως προτεραιότητα έναντι της κοινωνικής ευημερίας. Από την αρχή της κρίσης ακολουθήθηκαν δύο διαφορετικοί οδοί: από τη μια η προσπάθεια εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης και από την άλλη η υποβάθμιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Υπήρξαν διάφορα παραδείγματα προσπάθειας εξασφάλισης κοινωνικής συναίνεσης, μέσω του κοινωνικού διαλόγου, της επίκληση πατριωτισμού και ανάγκης θυσιών για διάσωση της οικονομίας ή για αποφυγή της χρεοκοπίας κτλ. Στην Ισλανδία διεξάχθηκε δημοψήφισμα σε σχέση με την πληρωμή ή όχι του χρέους της χώρας, ενώ η Βελγική κυβέρνηση εξέδωσε «πατριωτικά ομόλογα» καλώντας τους πολίτες να σώσουν τη χώρα τους αγοράζοντάς τα.

Αντιθέτως, στο άκουσμα του ενδεχομένου διεξαγωγής δημοψηφίσματος στην Ελλάδα για έγκριση της δανειακής σύμβασης προς τη χώρα που συμφωνήθηκε στις 26 Οκτωβρίου 2011 στην Ευρωπαϊκή Σύνοδο Κορυφής, οι Ευρωπαίοι ηγέτες και ιδιαίτερα η γερμανίδα Καγκελάρια Α. Merkel και ο Γάλλος Πρωθυπουργός N. Sarkozy, μαζί με την Ε.Ε. και το ΔΝΤ, υπέδειξαν επιτακτικά ότι το ενδεχόμενο αυτό ήταν εκτός συζήτησης. Ο επικεφαλής των κρατών μελών της Ευρωζώνης J.C. Juncker, δήλωσε ότι η ομάδα των χωρών της Ευρωζώνης θα ήθελε να είχε ενημερωθεί εκ των προτέρων για την πρόθεση του κ. Παπανδρέου να εξαγγείλει δημοψήφισμα, γι' αυτό και η συμπεριφορά του θεωρήθηκε αναξιόπιστη⁵⁹⁰. Η Γερμανίδα Καγκελάρια εξίσωσε το δημοψήφισμα με απόφαση για το κατά πόσον η Ελλάδα θα παραμείνει ή όχι στην ευρωζώνη⁵⁹¹. Παράλληλα η Ε.Ε. εξάρτησε την επόμενη δόση του δανείου προς την Ελλάδα από τη θετική λαϊκή ετυμηγορία στο δημοψήφισμα. Αποτέλεσμα των μεγάλων πιέσεων προς τον Έλληνα Πρωθυπουργό ήταν η απόσυρση της εξαγγελίας δημοψηφίσματος και εν τέλει η παραίτηση του κ. Παπανδρέου προς αναζήτηση λύσης κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που θα εφαρμόζε τη δανειακή συμφωνία⁵⁹².

⁵⁸⁹ προς το παρόν τουλάχιστον, και στις πλείστες των περιπτώσεων.

⁵⁹⁰ Simons S., "Tough Words. Merkel and Sarkozy Halt Payments to Athens", Spiegel Online, 11/03/2011.

⁵⁹¹ Simons S., *στο ίδιο*.

⁵⁹² Διευκρινίζεται ότι δεν εξετάζεται εδώ η καταλληλότητα της χρονικής στιγμής, ή άλλες πιθανές πολιτικές προθέσεις της εξαγγελίας για δημοψήφισμα από τον Έλληνα Πρωθυπουργό, αλλά η αντίδραση των Ευρωπαίων ηγετών στο ενδεχόμενο δημοκρατικής έγκρισης ή απόρριψης από τον Ελληνικό λαό μιας απόφασης που αφορά τον ίδιο.

Πολλές κυβερνήσεις καθώς και η Ε.Ε., στην προσπάθεια εξόδου από την κρίση, επιλέγουν να προχωρήσουν χωρίς την επιδίωξη κοινωνικής συναίνεσης και μέσω υποβάθμισης των κοινωνικών, εργατικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων. Η βάση νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων έχει μετατοπιστεί στην ανάγκη αντιμετώπισης της κρίσης, χωρίς επίκληση της δημοκρατίας, ούτε καν σε επίπεδο πολιτικής ρητορικής. Έτσι αιτιολογείται η υποβάθμιση των εργατικών και δημοκρατικών κεκτημένων. Η υποβάθμιση όμως των κοινωνικών αυτών κεκτημένων, σε συνδυασμό με την αλλοίωση των όρων ζωής λόγω της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών δημοσιονομικής λιτότητας οδηγούν, παρά την πολιτική ομοφωνία, σε κοινωνική δυσαρέσκεια.

Η δημοκρατική νομιμοποίηση της άσκησης εξουσίας πάσχει, τόσο ως προς τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων (δηλαδή τη νομιμοποίηση ως προς τις εισροές – *«input legitimacy»*), λόγω της απουσίας λαϊκής συμμετοχής, όσο και ως προς το αποτέλεσμα της πολιτικής απόφασης (δηλαδή τη νομιμοποίηση ως προς το αποτέλεσμα – *«output legitimacy»*), αφού δεν εξυπηρετούνται οι κοινωνικές ανάγκες. Η νομιμοποίηση ως προς τις εισροές από την μια, και ως προς το αποτέλεσμα από την άλλη αποτελούν με βάση τον Scharpf τις κεντρικές διαστάσεις της σύγχρονης δημοκρατικής νομιμοποίησης⁵⁹³.

Η Έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για το 2011 αναδεικνύει την ανάγκη κοινωνικής συναίνεσης και υποστηρίζει ότι δεν δόθηκε αρκετή προσοχή στην αύξηση των επιπέδων απασχόλησης, ως βασικού παράγοντα για την οικονομική ανάκαμψη⁵⁹⁴. Τα κράτη επικεντρώθηκαν, αντιθέτως, στον κατευνασμό των χρηματαγορών, σύμφωνα με την Έκθεση. Στις ανεπτυγμένες κυρίως οικονομίες, η δημόσια συζήτηση και εν τέλει οι κρατικές πολιτικές επικεντρώθηκαν κατά κύριο λόγο στη δημοσιονομική πειθαρχία και τη βοήθεια των τραπεζών, χωρίς κατ' ανάγκη οποιαδήποτε μεταρρύθμιση στις πρακτικές των τραπεζών που οδήγησαν στην κρίση ή στην παροχή κάποιου οράματος για

⁵⁹³ βλ. Scharpf F. W., *“Problem-Solving Effectiveness and Democratic Accountability in the EU”*. MPIfG Working Paper 03/1, February 2003.

⁵⁹⁴ International Labour Organization, *World of work report 2011: Making markets work for jobs*. International Labour Office. Geneva, 2011.

την ανάκαμψη της πραγματικής οικονομίας⁵⁹⁵. Η απασχόληση θεωρείται δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τον χρηματοοικονομικό τομέα⁵⁹⁶.

Η Έκθεση υποστηρίζει ότι η απασχόληση θα πρέπει να καταστεί προτεραιότητα στην παγκόσμια ατζέντα, λόγω της επιδείνωσης, όπως αναφέρει, του κοινωνικού κλίματος και της αυξημένης κοινωνικο-οικονομικής ανασφάλειας παγκοσμίως⁵⁹⁷. Αναφέρει ότι η εμπιστοσύνη προς τις κυβερνήσεις έχει επιδεινωθεί σημαντικά από την έναρξη της κρίσης, και παραμένει χαμηλή⁵⁹⁸. Γενικά, η κοινωνική δυσαρέσκεια αυξήθηκε ιδιαίτερα στις ανεπτυγμένες οικονομίες, τη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική⁵⁹⁹. Στις περισσότερες χώρες αυξήθηκε ο αριθμός των πολιτών που δηλώνουν ότι έχει επιδεινωθεί το επίπεδο διαβίωσής τους, ενώ έχει μειωθεί η εμπιστοσύνη προς τις κυβερνήσεις τους⁶⁰⁰. Η Έκθεση δείχνει ότι οι τάσεις κοινωνικής δυσαρέσκειας συνδέονται τόσο με τις εξελίξεις στην απασχόληση όσο και με τις αντιλήψεις ότι το βάρος της κρίσης διαμοιράζεται άνισα⁶⁰¹.

Οι παράγοντες που υποκινούν την κοινωνική αναταραχή, τους οποίους αναφέρει η Έκθεση, είναι πολλοί και διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής, η απουσία δημοκρατικών καναλιών έκφρασης της συλλογικής δυσαρέσκειας ήταν ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που οδήγησαν στις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αναταραχές⁶⁰². Στις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες όμως, η έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης και η ανισότητα παρουσιάζονται ως το έναυσμα πολλών κινητοποιήσεων, ενώ η ανεργία και τα χαμηλά

⁵⁹⁵ International Labour Organization, *στο ίδιο*, σελ.viii

⁵⁹⁶ *Στο ίδιο*, σελ.ix

⁵⁹⁷ *Στο ίδιο*, σελ. 11.

⁵⁹⁸ με εξαίρεση τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Καραϊβικής και της υπό-Σαχάριας Αφρικής. International Labour Organization, *στο ίδιο*,σελ. 15.

⁵⁹⁹ Η κοινωνική δυσαρέσκεια αυξήθηκε σε λιγότερο βαθμό την Ασία. Αντιθέτως σταθεροποιήθηκε στην υπό-Σαχάρια Αφρική και μειώθηκε στη Λατινική Αμερική. International Labour Organization, *στο ίδιο*, σελ. 15.

⁶⁰⁰ *Στο ίδιο*, σελ. 16.

⁶⁰¹ *Στο ίδιο*, σελ. 15.

⁶⁰² *Στο ίδιο*, σελ.17

εισοδήματα συνδέονται με μεγαλύτερη πιθανότητα κοινωνικής αναταραχής⁶⁰³. Η άνοδος των τιμών των τροφίμων συνδέεται επίσης με άνοδο στην κοινωνική αναταραχή. Η οικονομική ανάπτυξη από την άλλη, επηρεάζει πολύ λιγότερο. Η Έκθεση καταλήγει ότι η απασχόληση, παρά η ανάπτυξη, είναι βασικό σημείο ως προς την κοινωνική δυσαρέσκεια και την κοινωνική αναταραχή⁶⁰⁴.

Με τη νέα εποχή λιτότητας που συνεπάγεται η οικονομική κρίση, η δυνατότητα των κρατών να μεσολαβούν μεταξύ των δικαιωμάτων των πολιτών και της καπιταλιστικής συσσώρευσης έχει πληγεί σημαντικά⁶⁰⁵. Η Έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας αντιμετωπίζει κριτικά την ορθότητα, τον προσανατολισμό και την αποτελεσματικότητα των μέτρων αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης, αμφισβητεί ουσιαστικά τις κυρίαρχες πολιτικές επιλογές. Απορρέει, εν τέλει, από την Έκθεση ότι οι επιλογές και οι τρόποι αντιμετώπισης της κρίσης αποτελούν ζητήματα πολιτικής επιλογής. Αντίθετα όμως, η κυρίαρχη αντίληψη προτάσσει ότι, αυτό που χρειάζεται είναι η *διαχείριση* της οικονομικής κρίσης από την «πολιτική ελίτ» και τις κυρίαρχες τάξεις τόσο σε κρατικό και ευρωπαϊκό ή διακρατικό επίπεδο, με απουσία ουσιαστικής πολιτικής αντιπαράθεσης.

Αυτό που ξέσπασε ως μια χρηματοπιστωτική και στη συνέχεια εξελίχθηκε σε παγκόσμια οικονομική κρίση και κρίση χρέους, εκφράζει και μια σοβαρή κρίση του συμβιβασμού του δημοκρατικού καπιταλισμού. Η οικονομική κρίση δημιούργησε τις συνθήκες που μετέτρεψαν προϋπάρχουσες και υφέρπουσες τάσεις σε πολιτικές πράξεις και πρακτικές που αποκλείουν την πλειοψηφία της κοινωνίας από την πολιτική συμμετοχή. Το θεωρητικό θεμέλιο για τις πολιτικές που αφήνουν στο περιθώριο τις κοινωνικές μάζες έδωσε η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και ιδιαίτερα η αντίληψη που ανέπτυξε ο νεοφιλελευθερισμός ότι για ορισμένα ζητήματα δε χρειάζεται συζήτηση και δημοκρατική συμμετοχή. Η κυρίαρχη οικονομική θεωρία αντιλαμβάνεται κάθε καλή

⁶⁰³ Στο ίδιο, σελ. 17.

⁶⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 17.

⁶⁰⁵ Streeck W., *The Crises of Democratic Capitalism*, ό.π., σελ.25.

οικονομική πολιτική ως εξορισμού μη πολιτική⁶⁰⁶. Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναπτύχθηκε η τάση υποβάθμισης του πολιτικού. Συγκεκριμένα, δεδομένου ότι βασικά ζητήματα οικονομικής πολιτικής θεωρούνται αντικείμενο επιστημονικής γνώσης και επομένως κρίνεται ορθότερο να αποτελούν αντικείμενο επιστημονικής επίλυσης, ο νεοφιλελευθερισμός καθιστά ορισμένα ζητήματα πολιτικής σε τεχνοκρατικά ζητήματα.

Η οικονομική κρίση συμβάλλει στην εδραίωση μιας πορείας αποπολιτικοποίησης καίριων ζητημάτων, για τα οποία η λήψη αποφάσεων νομιμοποιείται όχι με βάση τη δημοκρατική συμμετοχή στη διαδικασία, αλλά με βάση την «αντικειμενικότητα» του αποτελέσματος που προτείνουν οι ειδικοί. Πρόκειται για την εξέλιξη μιας πορείας «αποπολιτικοποίησης των επίμαχων κοινωνικών ζητημάτων» όπως εκφράζει το ζήτημα ο Κ. Τσουκαλάς, όπου

«οι πολιτικές συγκρούσεις και αντιπαράθεσεις απομακρύνονται από τις ευρύτερες θεματικές που επιδίωκαν τη νομιμοποίησή τους μέσα από τη “γενική βούληση” και τη “δημοκρατική νομιμότητα” για να επικεντρωθούν σ’ ένα λόγο που επικαλείται την “επιχειρηματική λογική” και τη “μετά λόγου γνώσεως τεχνική αυθεντία των “ειδικών”»⁶⁰⁷.

Η τάση κορυφώθηκε με την οικονομική κρίση, όπου τη λύση στα προβλήματα δημόσιου χρέους χωρών όπως η Ελλάδα και η Ιταλία, κλήθηκαν να επιλύσουν υπηρεσιακές κυβερνήσεις μη εκλεγμένων «ειδικών», και μάλιστα ειδικών τους οποίους «εμπιστεύονται οι αγορές». Το περιοδικό «Economist» χαρακτήρισε την επιλογή του Λουκά Παπαδήμου ως Πρωθυπουργού της Ελλάδας το 2011 ως μια λογική επιλογή, αφού επρόκειτο για έναν ακαδημαϊκό οικονομολόγο, μέλος κανενός πολιτικού κόμματος, που διέθετε την αναγκαία φήμη για να καθησυχάσει τους εταίρους που «διέσωσαν» την Ελλάδα, ενώ η εξειδίκευση του στα χρηματοοικονομικά θα ήταν χρήσιμη όσον αφορά τα πολύπλοκα ζητήματα της απομείωσης του Ελληνικού χρέους⁶⁰⁸. Πρόκειται για την «άνευ

⁶⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 10.

⁶⁰⁷ Τσουκαλάς Κ. *Είκοσι χρόνια μετά, ό.π.*, σελ. 33.

⁶⁰⁸ *The Economist* “Greece’s dysfunctional politics. Tomorrow and tomorrow. How not to govern a government”. *The Economist* Nov.12th-18th 2011: pp 32-33.

όρων παράδοση της πολιτικής στην αξιωματική εγκυρότητα της εξειδικευμένης και ουδέτερης τεχνικής “γνώμης”»⁶⁰⁹.

Οι ίδιες οι πολιτικές αποφάσεις με στόχο την αντιμετώπιση της κρίσης παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα μιας αδήριτης ανάγκης⁶¹⁰. Οι διάφορες πολιτικές της Ε.Ε., του ΔΝΤ - αλλά και των κυβερνήσεων με καθοριστικά συμφέροντα εντός των πιο πάνω οργανισμών - για την αντιμετώπιση της κρίσης, παρουσιάζονται ως αναπόδραστες αναγκαιότητες που πρέπει να εφαρμοστούν πιστά από κράτη και λαούς όπως ο ελληνικός, ανάλογα με μια κατάσταση φυσικής καταστροφής όπου πρέπει επιτακτικά να εφαρμοστούν μέτρα αντιμετώπισης και περιορισμού των απωλειών⁶¹¹. Η μετατροπή της οικονομικής κρίσης σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης νομιμοποιεί τη λογική της μιας μοναδικής επιλογής που πρέπει να ληφθεί άμεσα, χωρίς περαιτέρω σκέψη και προβληματισμό, με στόχο τον περιορισμό των ζημιών. Μια τέτοια λογική δεν αφήνει χώρο σε σκέψεις ανοικοδόμησης (πόσο μάλλον αειφόρου ανάπτυξης) ή προβληματισμού επί των αιτιών που έφεραν την κρίση ή ακόμη και γιατί η κυρίαρχη οικονομική επιστήμη δεν πρόβλεψε την κρίση. Μέχρι όμως την άρση της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης, τα μέτρα και οι επιπτώσεις τους έχουν ήδη παγιωθεί.

Η κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης ούτως ώστε να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση έχει άμεση σχέση με την επιστροφή στον πυρήνα των νεοφιλελεύθερων αρχών. Για τον Streeck η παρούσα κρίση γίνεται κατανοητή μόνο υπό τους όρους του εγγενώς συγκρουσιακού χαρακτήρα του κοινωνικού σχηματισμού που ονομάζουμε δημοκρατικό καπιταλισμό⁶¹². Με βάση αυτή τη θεώρηση, οι κρίσεις αποτελούν τη συνήθη κατάσταση του δημοκρατικού καπιταλισμού, και όχι την εξαίρεση. Οι τρεις περίπου δεκαετίες οικονομικής ανάπτυξης και παράλληλης ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους που ακολούθησαν τον Β'ΠΠ αποτέλεσαν την εξαίρεση, ή μια

⁶⁰⁹ Τσουκαλάς Κ. *Είκοσι χρόνια μετά, ό.π.*, σελ. 34.

⁶¹⁰ «[Β]αθύτατα πολιτικές αποφάσεις εμφανίζονται ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα αδήριτων νόμων και ταξικά συμφέροντα περιβάλλονται με την αίγλη της επιστημονικής αλήθειας». (Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση, ό.π.*, σελ.83)

⁶¹¹ Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση, ό.π.*, σελ. 36.

⁶¹² Streeck W., *The Crises of Democratic Capitalism, ό.π.*, σελ. 5

παρένθεση, στην εγγενή συγκρουσιακή σχέση μεταξύ καπιταλιστικών αγορών και δημοκρατικής πολιτικής⁶¹³. Γι' αυτό και στην παρούσα κρίση, η δημοκρατία αντιμετωπίζει τον ίδιο, αν όχι και μεγαλύτερο κίνδυνο με την οικονομία⁶¹⁴.

Με ένα διαφορετικό τρόπο, ο Δουζίνας εκφράζει την επιστροφή αυτή ως το φανέρωμα της ουσίας της κυρίαρχης ιδεολογίας τη στιγμή της κρίσης, ως την αποκάλυψη της πραγματικής φύσης των νεοφιλελεύθερων αρχών που διακατέχουν την εποχή μας και θεωρούνται αυτονόητες και φυσιολογικές, μέχρις ότου η κρίση φανερώσει τον τεχνητό, ιδεολογικό τους χαρακτήρα⁶¹⁵. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ότι, αν με βάση τον Carl Schmitt κυρίαρχος είναι όποιος μπορεί να επιβάλει την κατάσταση έκτακτης ανάγκης και να αναστείλει τους νόμους, τότε στην Ελλάδα ο κυρίαρχος έγινε η τρόικα (Ε.Ε., ΔΝΤ, ΕΚΤ)⁶¹⁶.

3. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Η οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2007 και συνεχίζεται, μετατρέπεται από τις κυρίαρχες τάξεις σε παράγοντα που ενισχύει την αντίληψη της πολιτικής ως διαχείρισης μιας καθολικής ομοφωνίας, κατοχυρωμένης από την επιστημονική και γραφειοκρατική «αλήθεια». Οι ρίζες της κοινωνικής σύγκρουσης όμως δεν εξαφανίζονται πίσω από την ομοφωνία των ειδημόνων και της πολιτικής ελίτ, αλλά είναι υπαρκτές και εντείνονται με την οικονομική κρίση και τις πολιτικές αντιμετώπισής της από τις κυρίαρχες τάξεις και τις κυβερνήσεις. Η δημοκρατία, ως το πολιτικό σύστημα στο οποίο η εξουσία πηγάζει και ασκείται από το λαό, αλλά και εξυπηρετεί τα συμφέροντά του, δεν αποτελεί την πηγή νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων, ούτε σε επίπεδο λήψης αποφάσεων (input legitimacy), ούτε και σε επίπεδο ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών (output legitimacy). Η οικονομική κρίση δοκιμάζει την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής

⁶¹³ Στο ίδιο, σελ. 6.

⁶¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 24.

⁶¹⁵ Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση*, ό.π., σελ. 42.

⁶¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 126. Βλ. Σμιττ Κ., *Η έννοια του πολιτικού* (μτφ Α. Λαβράνου), Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1988.

συσσώρευσης και - στο βαθμό που το επιτρέπει ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων - το συλλογικό δημοκρατικό κεκτημένο θυσιάζεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Η κρίση δημοκρατίας ως κρίση πολιτισμού. Ο Hegel και το «πνεύμα του (ελληνικού) λαού»

1. Εισαγωγή: η κρίση δημοκρατίας ως κρίση πολιτισμού

Η παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα, καθώς και οι πολιτικές αντιμετώπισής της, έλαβαν διαστάσεις, όπως έχει παρουσιαστεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, μιας άλλης κρίσης σε πολιτικό επίπεδο, μιας κρίσης δημοκρατίας. Με τους φακούς της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής και της νεοφιλελεύθερης οικονομικής διαχείρισης, οι προσπάθειες αντιμετώπισης της οικονομικής ύφεσης τέθηκαν σε προτεραιότητα με τέτοιο τρόπο ώστε σημαντικά δημοκρατικά κεκτημένα να τεθούν σε δεύτερη μοίρα, να θεωρηθούν δευτερευούσης σημασίας, ακόμη και επιζήμια ως προς την προσπάθεια αντιμετώπισης της οικονομικής ύφεσης και της επανόδου σε θετικούς και ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Αυτή αποτέλεσε την κυρίαρχη πολιτική θέση, ότι δηλαδή η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης είναι μια αναγκαιότητα που επιβάλλει την υποχώρηση – ή την αναστολή – κάποιων δημοκρατικών δικαιωμάτων. Αν η δημοκρατία είναι αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής εξέλιξης, όχι μόνο ως τρόπος διακυβέρνησης αλλά και ως χαρακτηριστικό που μπορεί να διέπει κάθε κοινωνική σχέση, ή αλλιώς αποτελεί κριτήριο για το στάδιο εξέλιξης το οποίο διέρχεται μια κοινωνία, τότε μια σοβαρή κρίση στη δημοκρατία μπορεί να αναχθεί σε μια ευρύτερη κρίση πολιτισμού. Η ένταξη του θέματος της κρίσης δημοκρατίας στη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης θα αποτελέσει το αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου. Θα διερευνηθεί η υπόθεση ότι η κρίση που διέρχονται οι σύγχρονες κοινωνίες - πέρα από την κεντρική οικονομική της διάσταση – μπορεί να μελετηθεί και σε ένα διαφορετικό επίπεδο, ως κρίση του δυτικού πολιτισμού και ως κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής στον ύστερο καπιταλισμό.

Υπό τα δεδομένα της οικονομικής ύφεσης, τίθενται υπό αμφισβήτηση οι βασικές αρχές της σύγχρονης δημοκρατίας. Έχουν ήδη αναλυθεί οι πιέσεις όσον αφορά τη βούληση του ελληνικού λαού, το δικαίωμα να διεξάγει εκλογές ή δημοψήφισμα, οι έξωθεν εκκλήσεις όσον αφορά το εκλογικό αποτέλεσμα και η αναγκαιότητα της τήρησης

πάση θυσία των δεσμεύσεων της δανειακής σύμβασης έναντι της Ε.Ε. και του Δ.Ν.Τ.. Ανάλογες τακτικές ακολουθήθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις. Με πολιτικές λιτότητας και κυβερνήσεις «έκτακτης ανάγκης», η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης κατά τον τρόπο που συντελείται θέτει τις κοινωνίες ολόκληρες σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

Ορισμένα ερωτήματα προκύπτουν από τα πιο πάνω, που συνοψίζονται στα εξής:

Πρώτον, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια παρένθεση στην ιστορική πορεία κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης;

Δεύτερον, είτε πρόκειται είτε όχι για μια παρένθεση, μια τέτοια κατάσταση έκτακτης ανάγκης νομιμοποιεί μια οπισθοδρόμηση στο κεκτημένο πολιτισμού των σύγχρονων κοινωνιών;

Η Ευρώπη κάνει ένα βήμα πίσω στο δικό της πολιτισμικό κεκτημένο. Μεταλλάσει, απονοηματοδοτεί και εν τέλει υπονομεύει τις δικές της αξίες - αυτές του Διαφωτισμού - όπως η αλληλεγγύη, η ισότητα και η ελευθερία. Εντούτοις οι αξίες αυτές είναι που στοιχειοθετούν το πολιτισμικό της κεκτημένο. Άλλες αξίες από αυτές δεν διαθέτει στο πακέτο της πολιτισμικής της κληρονομιάς. Θα υποστηριχθεί ότι η υπονόμηση τους σημαίνει την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό πλαίσιο αξιών που δε συνιστά μια «προοδευμένη» εκδοχή του προηγούμενου, που δεν αποτελεί ένα ανώτερο στάδιο στην πορεία εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης, του ανθρώπινου πνεύματος. Φανερώνει μάλλον την αντικατάστασή τους από την επικράτηση του οράματος μιας πολυπόθητης «ανάπτυξης» που δεν επενεργεί σε ολόκληρη την κοινωνία με τον ίδιο τρόπο, αλλά αντιθέτως έχει ανάγκη την υλική / κοινωνική ανισότητα, τόσο εντός των κοινωνιών, όσο και διακρατικά. Η σύγχρονη αντίληψη της ανάπτυξης και της προόδου θεμελιώνεται πάνω σε σχέσεις εξάρτησης, που ισχυροποιούνται σε περιόδους κρίσης. Η θέση που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι οι εξελίξεις αυτές δεν μπορούν να μην αφήσουν αλώβητο το κεκτημένο πολιτισμού των σύγχρονων κοινωνιών, ιδιαίτερα της Ευρώπης που μελετάται πιο επισταμένα στην παρούσα ανάλυση, της οποίας η πορεία εξέλιξης τίθεται – όπως και άλλες φορές στο παρελθόν - σε κρίσιμη καμπή λόγω μιας κατάστασης

κρίσης. Παράλληλα με την οικονομική κρίση, η πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης βιώνει τη δική της θεσμική και πολιτική κρίση.

Τα ερωτήματα έχουν σαφή διασύνδεση με το πώς η ίδια η ιστορία και η εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών γίνεται αντιληπτή. Καθότι για τον Hegel η ιστορική εξέλιξη δεν είναι άλλη από την εξέλιξη προς τη συνείδηση και την πραγμάτωση της ελευθερίας, η φιλοσοφία της ιστορίας του Hegel θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο στην διερεύνηση του θέματος. Ακριβώς, στη φιλοσοφία της ιστορίας του Hegel, η ιστορία είναι πρόοδος, και συγκεκριμένα πρόοδος προς την συνείδηση και πραγμάτωση της ελευθερίας του ανθρώπου.

Ενδεχομένως να θεωρηθεί παράδοξο ο Hegel να χρησιμοποιείται στη μελέτη της δημοκρατίας. Η ερμηνεία της φιλοσοφίας του Hegel που θα χρησιμοποιηθεί για την παρούσα ανάλυση επιχειρεί, με κριτική προσέγγιση, την απαλλαγή από οποιαδήποτε εμμονή ή προκατάληψη για τη φιλοσοφία του Hegel, αλλά και για τον τρόπο που αυτή χρησιμοποιήθηκε και εργαλειοποιήθηκε. Για τη μελέτη ενός θεωρητικού έργου, και ιδιαίτερα ενός φιλοσοφικού έργου, χρειάζεται να διακρίνει και να αναδείξει κανείς την ουσία, κατανοώντας και ξεπερνώντας την ιστορικότητα του. Όταν ο Hegel διατυπώνει σε ορισμένα κείμενά του συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις υπέρ της συνταγματικής μοναρχίας της εποχής του, ο αναγνώστης όχι μόνο δεν υποχρεούται να τις αποδεχτεί, αντίθετα οφείλει να αναζητήσει το βαθμό στον οποίο αυτές δεν είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το φιλοσοφικό πυρήνα του έργου, και να τις διακρίνει από αυτόν⁶¹⁷.

Ίσως ο ίδιος και το έργο του να ταυτίστηκε με «συντηρητικές» προσεγγίσεις, και πρόσφατα μάλιστα χρησιμοποιήθηκε για να προσδώσει θεωρητική νομιμοποίηση στις θεωρίες του «τέλους της ιστορίας». Εντούτοις, ο Hegel δεν ασχολείται με το μέλλον, ακριβώς γιατί θεωρεί ότι το παρόν και το μέλλον δεν αποτελούν αντικείμενο της ιστορίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Γι' αυτό και κατά το Θανάσά είναι προβληματική η διασύνδεση του Hegel με τις αντιλήψεις περί του «τέλους της ιστορίας», αφού

⁶¹⁷ Θανάσας Π., “Ζω και πεθαίνω ως χώρα”, *The books journal*, No 15, Ιανουάριος 2012, σελ. 52.

αντιφάσκουν με την αντίληψη του Hegel για την ιστορία ως παρελθόν⁶¹⁸. Η ιστορία έχει ως αντικείμενο το πραγματωθέν.

Επιπρόσθετα, παρόλο που η ιστορία κατά τον Hegel διέρχεται το τρίτο και τελευταίο στάδιο εξέλιξης της ελευθερίας, αυτό δεν συνεπάγεται, στο πλαίσιο του φιλοσοφικού του σχήματος, ότι η ιστορία παύει να χαρακτηρίζεται από συνεχή κίνηση και ότι παύει να αποτελεί πεδίο εντάσεων. Η διαλεκτική αντίληψη του Hegel για την ελευθερία ως συνείδηση και ως πραγμάτωση είναι κεντρικές ιδέες που θα αναλυθούν στη συνέχεια για την κατανόηση του εγγεγραμμένου φιλοσοφικού σχήματος.

Τέλος, είναι γνωστή η κριτική που ασκήθηκε στο Hegel, από τον Marx. Ο Douzinas αναφέρει ότι η κριτική του νεαρού Marx στο Hegel καθόρισε τις αναγνώσεις του Hegel από τη ριζοσπαστική διάνοηση για αρκετές γενιές και μόνο μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων οι φιλόσοφοι στράφηκαν στο Hegel ανεξάρτητα από τον Marx και την κριτική του⁶¹⁹. Η δικαίωση ή όχι του Hegel ή του Marx ή οποιασδήποτε άλλης θεωρίας δεν αποτελεί αντικείμενο του παρόντος κειμένου, στόχος όμως είναι η αξιοποίηση των ερμηνευτικών εργαλείων που προσφέρουν.

2. Ο Λόγος στην Ιστορία

Για τον Hegel, η παγκόσμια ιστορία δεν εκτυλίσσεται τυχαία και χωρίς λογική, αλλά ερμηνεύεται με λογικούς όρους και κατηγορίες. Η ιστορική πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών δεν ανάγεται σε απλή απαρίθμηση γεγονότων αλλά διέπεται από μία λογική, που για τον Hegel συγκεντρώνεται στην αναζήτηση ενός νοήματος στην παγκόσμια ιστορία: «ο Λόγος εξουσιάζει τον κόσμο, επομένως [...] και η παγκόσμια ιστορία εκτυλίχθηκε έλλογα»⁶²⁰.

⁶¹⁸ Προλεγόμενα Θανάσας στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας.*, σελ. 71-72.

⁶¹⁹ Douzinas C., *The End of Human Rights*, Hart Publishing, Oxford, 2000. p. 264. Επιβεβαιώνεται και εδώ ότι η απαλλαγή της ανάγνωσης του Hegel από ορισμένες εμμονές επιτρέπει μια πιο παραγωγική ανάγνωση.

⁶²⁰ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας. Μετάφραση – Προλεγόμενα* - Ερμηνευτικά σχόλια: Π. Θανάσας, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006, σελ. 116.

Η σκέψη που διέπει την πράξη είναι η σκέψη ή ο Λόγος μέσα στην ιστορία. Για τον Hegel η παγκόσμια ιστορία είναι η πορεία του πνεύματος, μέσα από μια διαδικασία στην οποία οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις αποτελούν αναπόσπαστο πέρασμα προς τη γνώση του τι είναι το πνεύμα καθεαυτό. «[H] παγκόσμια ιστορία είναι η έκθεση του πνεύματος: του τρόπου με τον οποίο αυτό με την εργασία του φτάνει στη γνώση τού τι είναι αυτό το ίδιο καθ'εαυτό»⁶²¹. Η διαδικασία μέσα από την οποία η σύγκρουση με το αντίθετο, οδηγεί στην ενσωμάτωση και την κατάργησή του ως ξένο, η ιδιοποίηση καθετί ξένου συνιστά την απόλυτη ελευθερία. Η πορεία αυτοσυνείδησης του πνεύματος είναι αυτό ακριβώς που το καθιστά ελεύθερο, ανεξάρτητο δηλαδή από οποιαδήποτε εξωγενή εξάρτηση. Γι' αυτό η παγκόσμια ιστορία συνιστά μια διαδικασία, μια πορεία προς την ελευθερία. Η παγκόσμια ιστορία είναι η πρόοδος στη συνείδηση και στην εφαρμογή, την πραγμάτωση της ελευθερίας⁶²². Η διαφορά ανάμεσα στη συνείδηση και την πραγμάτωση της εμφανίζεται στη διαφορά ανάμεσα στην συνείδηση της ελευθερίας ως αξία, αξίωση, στόχος και τη μετατροπή της σε υλική πραγματικότητα, την εφαρμογή της. Ιδιαίτερα στο ιστορικό στάδιο που η ελευθερία γίνεται αντιληπτή ως καθολική ελευθερία, ιδιότητα δηλαδή κάθε ανθρώπου, από τη συνειδητοποίηση μέχρι την εφαρμογή της (που δεν είναι δεδομένη) μεσολαβούν συγκρούσεις, αντιφάσεις και φυσικά μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πραγμάτωσή της είναι βέβαιη ιστορική εξέλιξη)⁶²³.

Η ελευθερία είναι μια καθολικά αποδεκτή αρχή, συνδεδεμένη όμως με πολιτικούς αγώνες όσον αφορά την πραγμάτωσή της. Ο Hegel πραγματεύεται τη διαφορά ανάμεσα στη συνείδηση και την πραγμάτωση της ελευθερίας, θεωρώντας την μια μακρά, κοπιαστική διαδικασία, αλλά ταυτόχρονα μια διαδικασία προόδου⁶²⁴. «Η παγκόσμια ιστορία είναι η πρόοδος στη συνείδηση της ελευθερίας – μια πρόοδος που οφείλουμε να

⁶²¹ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., σελ. 125.

⁶²² Στο ίδιο, σελ. 126.

⁶²³ Ερμηνευτικά σχόλια Θανασιά στο: Χέγκελ, ό.π., σελ. 272.

⁶²⁴ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., σελ. 126.

γνωρίσουμε στην αναγκαιότητά της»⁶²⁵. Η ιστορία που διέπεται από το Λόγο είναι μια πολιτική ιστορία, και συγκεκριμένα είναι το πεδίο πραγμάτωσης της ελευθερίας.

Για τον Hegel το κεντρικό υποκείμενο της ιστορίας είναι το πνεύμα, στο οποίο αποδίδει μια αυτόνομη κίνηση. Η πορεία της ιστορίας συγκεντρώνεται στην πορεία αυτοπραγμάτωσης του πνεύματος. Η ιστορία, επειδή είναι πνεύμα, και όχι φύση, δεν αρκείται στην απλή αναπαραγωγή, αλλά ενεργεί, και η δράση αυτή δεν μπορεί παρά να συντελείται βάση σκοπού: *«Το έλλογο της ενότητας της ιστορίας ανάγεται έτσι στον τελεολογικό χαρακτήρα της κίνησης του πνεύματος»*⁶²⁶.

Ο Marx εντάσσει στη μελέτη της ιστορίας των ιδεών το κριτήριο της εξουσίας, το περιθώριο ελευθερίας που υπάρχει ή δεν υπάρχει σε κάθε κοινωνία:

*«Το εύλογο, το απαξιωμένο, το δέον ή το αυτονόητο που συμμερίζονται οι άνθρωποι παρέχουν τεκμήρια του εύρους ελευθερίας που διαθέτουν οι κοινωνίες – ή, πράγμα που είναι το ίδιο, της δύναμης των καταναγκασμών που υπαγορεύεται από τις συλλογικές μέριμνες για την αναπαραγωγή των ανθρώπων και τη διαχείριση του υλικού τους πολιτισμού»*⁶²⁷.

Το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας συνιστούν για τον Marx την πραγματική βάση της ιστορίας⁶²⁸.

Στα γραφόμενα του Hegel δεν απορρίπτεται ότι η ιστορία αποτελεί και κίνηση υλικών δυνάμεων, εντούτοις η αφετηρία και η βάση της ιστορίας είναι το πνεύμα⁶²⁹. Ακόμη όμως και αν στο Hegel η ιστορία είναι κατά βάση ιστορία του πνεύματος, το «πνεύμα» δεν παραπέμπει σε κάτι μυστικιστικό ή σε μια άλλη διάσταση, αλλά

⁶²⁵ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., σελ. 126.

⁶²⁶ Προλεγόμενα Θανάσά στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας*, σελ. 73.

⁶²⁷ Θεοτοκάς Ν., Σταθάκης Γ., *Δοκίμια για τον Μαρξ*. Εκδόσεις: Ο Πολίτης, Αθήνα 1996, σελ. 21.

⁶²⁸ Θεοτοκάς Ν., Σταθάκης Γ., στο ίδιο, σελ. 26. (παραπομπή στο Μαρξ. Κ, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Νέοι Στόχοι, Αθήνα 1971).

⁶²⁹ Θανάσας Π., *Ζω και πεθαίνω ως χώρα*, ό.π., σελ. 51.

εντοπίζεται στον κόσμο, στον άνθρωπο και τη δράση του ανθρώπου⁶³⁰. Το πνεύμα δεν είναι υπεράνω των ανθρώπων, με την έννοια του καταναγκασμού ή της καταπάτησης της ελευθερίας, αντιθέτως λειτουργεί μέσω των ανθρώπων. Θα δεχτούμε εδώ την προσέγγιση του πνεύματος ως καθετί που προκύπτει από την ανθρώπινη δραστηριότητα, όχι ως απλή απαρίθμηση πεπραγμένων, αλλά ως συμπύκνωση του πολιτισμού, της κουλτούρας ενός λαού, στο πλαίσιο της ιστορικής του εξέλιξης⁶³¹. Ο πολιτισμός, η κουλτούρα ενός λαού εξελίσσεται ιστορικά, με κεντρικό κριτήριο της προόδου την πορεία προς την ελευθερία.

Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να κρατήσουμε την έννοια της ελευθερίας και το περιεχόμενο που αυτή λαμβάνει στο Hegel. Ελεύθερη είναι η βούληση που υπακούει μόνο στον εαυτό της, και σε αυτό ακριβώς έγκειται η απόλυτη ελευθερία. Η απόλυτη ελευθερία είναι εφικτή εντός του κράτους στο βαθμό που το άτομο αποδέχεται τους νόμους του, όταν δηλαδή η υποκειμενική βούληση αποδέχεται και συμπίπτει με την καθολική βούληση⁶³². «*Το κράτος αποτελεί την πραγματικότητα εντός της οποίας το άτομο κατέχει και απολαμβάνει την ελευθερία του, στο μέτρο που [το άτομο] είναι γνώση, πίστη και βούληση του καθολικού*»⁶³³. Η ελευθερία για τον Hegel δεν είναι άλλη από την πολιτική ελευθερία, αφού αφορά λαούς, κοινωνίες ολόκληρες, και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το κράτος. Η συνείδηση της ελευθερίας γεννιέται μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, μέσα από την πράξη, γι' αυτό και το περιεχόμενο της έννοιας της ελευθερίας δεν είναι στατικό. Η μορφή της ελευθερίας σε κάθε ιστορική περίοδο είναι εκείνη που μπορεί να καταστεί συνειδητή και να πραγματωθεί στα εκάστοτε ιστορικά δεδομένα⁶³⁴.

Ο Θανασάς αναλύει το διττό προσδιορισμό της ελευθερίας στο Hegel, που αποτελείται αφενός από τη συνείδηση και αφετέρου από την πραγμάτωση της,

⁶³⁰ Θανασάς Π., στο ίδιο, σελ. 15.

⁶³¹ Προλεγόμενα Θανασά στο Χέγκελ, ό.π., σελ. 27.

⁶³² Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*. ό.π., σελ. 147.

⁶³³ Στο ίδιο, σελ. 146.

⁶³⁴ Ερμηνευτικά σχόλια Θανασά στο Χέγκελ, ό.π., σελ. 303.

απορρίπτοντας ότι η θεωρία του Hegel είναι αυστηρά «ιδεαλιστική»⁶³⁵. Μια αυστηρά «ιδεαλιστική» θεώρηση του Hegel δεν αντιλαμβάνεται το γεγονός ότι η συνείδηση της ελευθερίας δεν επαρκεί και δεν μπορεί να υφίσταται μόνο ως τέτοια, ότι η ελευθερία δεν υπάρχει χωρίς της πραγμάτωσή της. Ακριβώς αυτό είναι που προσδίδει στην ελευθερία τον πολιτικό της χαρακτήρα: η ιδέα και η γνώση της ελευθερίας δεν υφίστανται χωρίς την αυτόματη γέννηση του αιτήματος για υλοποίηση της. Η ιδέα της ελευθερίας δεν μπορεί να γεννηθεί, η ελευθερία δεν μπορεί να γίνει συνείδηση χωρίς παράλληλα να αποτελεί και ένα πολιτικό αίτημα. «[...] [H] ελευθερία δεν εξαντλείται στη γνώση της ελευθερίας, καθώς η γνώση αυτή εμπεριέχει και παράγει εγγενώς το αίτημα πολιτικής εφαρμογής»⁶³⁶.

Ο Hegel, με κριτήριο την πορεία αυτοπραγμάτωσης του πνεύματος και την πρόοδο στη συνείδηση της ελευθερίας, χωρίζει την ιστορία σε τρία στάδια εξέλιξης: (α) Ανατολή (ανατολικοί λαοί), όπου η ελευθερία ταυτίζεται με την ελευθερία του ενός, (β) Αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, που συντελείται ένα σημαντικό βήμα στη συνείδηση της ελευθερίας, η οποία όμως ταυτίζεται με την ελευθερία μερικών (γ) χριστιανική/γερμανική Δύση, όπου η ελευθερία αφορά τον άνθρωπο εν γένει, αφορά δηλαδή όλους. Η θεσμική πραγμάτωση της ελευθερίας είναι το κεντρικό σημείο εντάσεων κατά το ιστορικό στάδιο στο οποίο η ελευθερία αποτελεί καθολική συνείδηση, και απομένει η καθολική πραγμάτωσή της μέσα από μια διαρκή διαδικασία διαμεσολάβησης ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος, το άτομο και την κοινωνία, το ιδιωτικό και το δημόσιο κ.α.⁶³⁷. Μπορούμε να πούμε ότι στο τρίτο και τελευταίο στάδιο εξέλιξης της ελευθερίας, η ιστορία όχι μόνο δεν παύει να αποτελεί πεδίο εξέλιξης και προόδου – ως ένα μεταμοντέρνο «τέλος της ιστορίας» - αλλά ακριβώς το πολιτικό αίτημα της καθολικής πραγμάτωσης της ελευθερίας ενδέχεται να οδηγεί σε ακόμη μεγαλύτερες εντάσεις και συγκρούσεις.

⁶³⁵ Στο ίδιο, σελ. 273-4.

⁶³⁶ Στο ίδιο, σελ. 275.

⁶³⁷ Στο ίδιο, σελ. 275.

3. Παρακμή, Θάνατος και Πρόοδος

Η διαδικασία διαρκούς διαμεσολάβησης στην ιστορία δεν καταλήγει σε αιώνιους διακανονισμούς, αλλά σε ιστορικές ισορροπίες, αποτελέσματα, διευθετήσεις που δεν μπορούν παρά να είναι παροδικές και μέλλουν να φτάσουν κάποτε στο τέλος τους. Καμία ιστορική παραγωγή δεν είναι αιώνια. Το τέλος, η φθορά, ο θάνατος είναι μέρος της ιστορικής εξέλιξης. Δεν μπορεί να νοηθεί ιστορία χωρίς θάνατο.

«[...] Η ιστορικότητα διέπει κάθε μορφή διαμεσολάβησης, [...] καμία κρατική μορφή δεν επιλύει με τρόπο αιώνιο και μόνιμο τις εντάσεις που αναπτύσσονται μέσα σε ένα κοινωνικό μόρφωμα και [...] η ιστορία παραμένει ο έσχατος ορίζοντας παραγωγής και καταστροφής, γενέσεως και φθοράς»⁶³⁸.

Οι λαοί, που είναι οι φορείς της ελευθερίας, και το κράτος, που αποτελεί αυτοσκοπό ως το πεδίο πραγμάτωσης της ελευθερίας, συνιστούν βασικά ιστορικά υποκείμενα και ως τέτοια δεν μπορούν παρά να καταλήξουν στο θάνατο⁶³⁹.

Από τη σκοπιά της παγκόσμιας ιστορίας, ο θάνατος ενός λαού δεν είναι κάτι θλιβερό. Ακριβώς μέσα από τη διαδοχική γέννηση και το θάνατο των λαών, και του «πνεύματος κάθε λαού» (Volksgeist) είναι που συντελείται η εξέλιξη του πνεύματος εν γένει στην παγκόσμια ιστορία. Σημασία για το Hegel έχει η πρόοδος που συντελείται καθώς το πνεύμα διέρχεται των διαφορετικών, διαδοχικών του μορφών ως τα εκάστοτε πνεύματα των λαών⁶⁴⁰. Η πρόοδος του πνεύματος εμπεριέχει μέσα της την αναγκαιότητα της μεταβολής⁶⁴¹. Ο Hegel μάλιστα θεωρεί ότι ο κάθε λαός επιτελεί τη δική του αποστολή στην παγκόσμια ιστορία, μέσω της συμβολής του ακριβώς σ' αυτήν την εξέλιξη του πνεύματος στην ιστορία, που ωριμάζει, ολοκληρώνεται και εκπληρώνεται

⁶³⁸ Θανασάς Π., *Ζω και πεθαίνω ως χώρα*, ό.π. σελ. 15.

⁶³⁹ «Στην παγκόσμια ιστορία μπορεί να γίνει λόγος μόνο για τους λαούς που ιδρύουν κράτος» Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., 147)».

⁶⁴⁰ Θανασάς Π., *Ζω και πεθαίνω ως χώρα*, ό.π. σελ. 15. Επίσης βλ. Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., σελ. 186: «Οι αρχές των πνευμάτων των λαών στην αναγκαία διαβάθμισή τους δεν είναι παρά στιγμές του ενός καθολικού πνεύματος, που μέσω αυτών ανυψώνεται εντός της ιστορίας σε ολότητα που συλλαμβάνει εαυτήν και ολοκληρώνεται»

⁶⁴¹ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π., σελ. 186.

όσο πλησιάζει και ο θάνατός του. Όμοια με τους επικήδειους λόγους, ιδιαίτερα δημοσίων προσώπων, όπου λέγεται ότι ο αποθανών «πέρασε στην ιστορία», κατ' ανάλογο τρόπο, ο Hegel λέει ότι οι λαοί με το θάνατό τους «περνούν στην ιστορία», και ακριβώς μόνο με το θάνατό τους μπορεί να γίνει αυτό. Τα πνεύματα των λαών, αποτελώντας στιγμές του καθολικού πνεύματος, «περνούν» με το θάνατό τους στην ιστορία. Αποτελούν ψηφίδες που συνθέτουν το καθολικό πνεύμα και που μέσω τους (και με το θάνατό τους) το καθολικό πνεύμα ολοκληρώνεται κάθε φορά. Η έννοια της ολοκλήρωσης δεν σημαίνει τελείωση. Μια τέτοια θεώρηση θα παρερμήνευε το Hegel. Το πνεύμα ολοκληρώνεται μόνο μέχρι να προκύψει μια νέα ανάγκη για ολοκλήρωση και αυτή δεν μπορεί παρά να αποτελεί μια διαρκή διαδικασία σύγκρουσης του παλαιού με το νέο, μια αέναη διαδικασία γέννησης και θανάτου.

Κάθε θάνατος επιφέρει και μια νέα γέννηση, ενός νέου πνεύματος, ενός άλλου λαού. Ακόμη και ο ίδιος ο λαός, λέει ο Hegel, μπορεί να φτάσει στο σημείο «να θελήσει κάτι νέο»⁶⁴² αλλά κάτι τέτοιο θα συνιστούσε, θα απαιτούσε υπέρβαση του εαυτού του και γέννηση ενός καινούριου πνεύματος του λαού, τη γέννηση ενός άλλου δηλαδή λαού.

Ο Hegel περιγράφει το φυσικό θάνατο ενός λαού ως την κατάσταση στην οποία ο λαός έχει επιτύχει και απολαύσει τους σκοπούς του, έχοντας ήδη ξεπεράσει τις αντιθέσεις που οδήγησαν στην επίτευξη του σκοπού⁶⁴³. Η συνέχιση της επιβίωσης μετά από αυτό σημαίνει μια αδιάφορη ζωή χωρίς σκοπό, ούτε αίσθηση πληρότητας: «*μια πολιτική μηδαμινότητα και ανία*»⁶⁴⁴ που εν τέλει και πάλι οδηγεί στο θάνατο, ένα δεύτερο θάνατο που αυτή τη φορά δεν θα επέλθει φυσικά αλλά βίαια.

Ένας λαός μπορεί να βιώσει μια περίοδο παρακμής, η οποία - με βάση την εγγελιανή σκέψη για την πορεία προόδου της παγκόσμιας ιστορίας - δεν αποτελεί σημαντικό γεγονός και δεν προσμετρείται σε αυτή την εξελικτική πορεία του

⁶⁴² Στο ίδιο, σελ. 183.

⁶⁴³ Στο ίδιο.

⁶⁴⁴ Στο ίδιο.

ανθρώπινου πνεύματος, αφού ο λαός έχει ήδη φτάσει στο απόγειο του και έχει προσφέρει ότι ήταν να προσφέρει στο καθολικό πνεύμα.

Αυτή η «αδιάφορη» περίοδος για το καθολικό πνεύμα όμως, δεν επέρχεται «χωρίς δάκρυ» για τον ίδιο το λαό. Τι μπορεί να σημαίνει για το λαό που άλλοτε αποτέλεσε το φορέα του πνεύματος, της συνείδησης και της πραγμάτωσης της ελευθερίας; Ενδέχεται να αποτελεί μία πνευματική και πολιτική οπισθοδρόμηση, ιδιαίτερα όσον αφορά την πραγμάτωση της ελευθερίας. Αν η πρόοδος είναι ελευθερία, η παρακμή μπορεί να σημαίνει ότι η πορεία προόδου προς την ελευθερία σκοντάφτει, σταματά, διέρχεται μια περίοδο στασιμότητας, ή ακόμη οπισθοδρόμησης;

Ακόμη κι αν το θεωρητικό σχήμα του Hegel θεωρηθεί αρκετά αυστηρό για να υιοθετηθεί απόλυτα, δεχόμαστε ότι η εμπειρία των ανθρώπινων κοινωνιών είναι γεμάτη από θανάτους, είτε φυσικούς είτε βίαιους. Ο Hegel σκιαγραφεί μια κατάσταση πνευματικής και πολιτικής παρακμής, όπου η ελευθερία παύει να υπάρχει και να εξελίσσεται ως αξίωση και διέρχεται ουσιαστικά μια κρίση. Με άλλα λόγια, όταν η ελευθερία – ως απόλυτη ελευθερία, με το κατ' ουσία πολιτικό περιεχόμενο που λαμβάνει στον Hegel - δεν αποτελεί κοινωνικό όραμα αλλά διαβρώνεται, μετατρέπεται σε λόγια χωρίς περιεχόμενο και αντίκρισμα, ο λαός βιώνει μια περίοδο πνευματικής και πολιτικής παρακμής. Ότι αποτέλεσε αξίωση και επίτευγμα του λαού, το οποίο μπορούμε να ονομάσουμε το «πνευματικό του κεκτημένο» ή το «κεκτημένο πολιτισμού», παύει να ανανεώνεται ως ένας διαρκής στόχος προς επίτευξη, παύει να εμπλουτίζεται και να προοδεύει μέσα από αντιθέσεις και συγκρούσεις που να το φέρουν σε ένα ανώτερο επίπεδο ως προς την ελευθερία του ανθρώπου – την ελευθερία στην απόλυτή της μορφή. Έτσι τα κεκτημένα μετατρέπονται σε μια παραποιημένη εκδοχή του εαυτού τους, στο όνομα των οποίων η ελευθερία του ανθρώπου εν τέλει καταπατείται.

Μήπως όμως η καταπάτηση της ελευθερίας δεν συναντάται σε κάθε ταξική κοινωνία, ακόμη κι αν αυτή θεωρείται προοδευμένη σε σχέση με άλλες κοινωνίες; Μπορεί να ερμηνευθεί μια κοινωνία χωρίς να ληφθούν υπόψη οι ηγεμονικές σχέσεις εξουσίας που υπονομεύουν την ελευθερία; Η αντίληψη της ιστορίας ως μιας πορείας προόδου μπορεί εκ πρώτης όψεως να στηριχθεί από την καθολική εικόνα που προσφέρει

η μελέτη της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών, από την πορεία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και την αναγνώριση της δημοκρατίας ως καθολικής αρχής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η πρόοδος συντελείται αυτόματα και γραμμικά, τόσο σε επίπεδο «συνείδησης», όσο και σε επίπεδο «πραγμάτωσής της»⁶⁴⁵. Κατ' ακρίβεια, η πρόοδος δεν αποτελεί βεβαιότητα.

Η πρόοδος δεν είναι το αποτέλεσμα μιας προδιαγεγραμμένης πορείας στην ιστορία, γι' αυτό και δεν είναι εγγυημένη. «*Ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένη, με τη συνοδεία οπισθοδρομήσεων που την ακολουθούν όπως η σκιά της, η πρόοδος δεν είναι ποτέ απόλυτη και οριστική*»⁶⁴⁶. Η πορεία των πνευματικών αλλά και υλικών δυνάμεων της ανθρωπότητας δεν οδηγούν αυτόματα σε μεταβολές προς την πρόοδο. Τα βήματα προόδου προς την απόλυτη ελευθερία, ιδιαίτερα, δεν συνιστούν φυσική εξέλιξη μιας αυτόματης και γραμμικής πορείας του πνεύματος.

Ο Bensaïd εκφράζει το πρόβλημα με την έννοια της προόδου στην ιστορία λέγοντας ότι μόνο σε ένα ενδεχόμενο «τέλος» θα μπορούσε η ανθρωπότητα να αναγνωρίσει την ανθρώπινη ιστορία ως μια πορεία προόδου και να επικυρώσει την ύπαρξη ενός νοήματος σε αυτήν⁶⁴⁷. Μόνο εκ των υστέρων θα μπορούσε να αναγνωριστεί η ύπαρξη νοήματος ή κάποιας προόδου, αφού κάθε ιστορική εξέλιξη δεν είναι παρά μόνο μια από τις πολλές δυνητικές εξελίξεις που θα μπορούσαν να λάβουν χώρα. Στο χρονικό παρόν υπάρχουν πολλές δυνητικές εξελίξεις. Τα γεγονότα θα καθοριστούν από τις συγκεκριμένες συνθήκες, επιλογές και δράσεις.

Ο Bensaïd αποδίδει στον Hegel μια τέτοια προσέγγιση, δηλαδή την αναγνώριση της ιστορικής αναγκαιότητας ως μιας δυνατότητας, «*ως αυτό που πρέπει και μπορεί να*

⁶⁴⁵ Για το ζήτημα αυτό βλ. αναφορές σε προηγούμενο κεφάλαιο για την ανάπτυξη της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

⁶⁴⁶ Μπενσαϊντ Ν., *Ο Μαρξ της Εποχής Μας* (μτφ Γ. Καυκιάς). Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013, σελ.89.

⁶⁴⁷ Μπενσαϊντ Ν., στο ίδιο.

είναι, όχι αυτό που σίγουρα θα είναι»⁶⁴⁸. Η ίδια η πρόοδος στην ιστορία για τον Hegel συνιστά μια αναγκαιότητα⁶⁴⁹.

Η έννοια της προόδου, όντας αντιληπτή ως δυνητική εξέλιξη της πορείας της ανθρωπότητας, λαμβάνει στην περίπτωση της προόδου ως προς την ελευθερία, ένα πολιτικό χαρακτήρα. Οι διάφορες δυνατότητες καθίστανται πολιτικά αναγκαίες, δεν παύουν όμως να συνιστούν ενδεχόμενα. Η δυνατότητα της προόδου μετουσιώνεται σε πραγματική (υλική και πνευματική) πρόοδο όταν υλοποιείται ή πραγματώνεται με την ανθρώπινη δράση. Όπως αναφέρει και ο Bensaïd άλλωστε, η πρόοδος είναι ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένη.

Η σημασία μιας εκτίμησης της ιστορικής εξέλιξης απαλλαγμένης από τους όρους της προόδου και της οπισθοδρόμησης έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Bensaïd, και ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση, όταν σύγχρονες «βαρβαρότητες» ερμηνεύονται όχι ως παράγωγα της σύγχρονης εποχής αλλά ως αναβίωση ή επάνοδος παλαιών μορφών «βαρβαρότητας»:

«Μια εκτίμηση της ιστορικής εξέλιξης με όρους προόδου και οπισθοδρόμησης βάσει ενός χρονολογικού άξονα βλέπει την καταστροφή υπό τη μορφή της επανόδου σε ένα παρωχημένο παρελθόν ή των επιβιώσεών του, αντί να σημάνει συναγερμό εναντίων πρωτόγνωρων, καινοφανών και απολύτως σύγχρονων μορφών μιας βαρβαρότητας που είναι πάντα ενός συγκεκριμένου παρόντος, μιας βαρβαρότητας του καιρού μας»⁶⁵⁰.

Μια τέτοια εκτίμηση που ανάγει σύγχρονες βαρβαρότητες σε κάτι ξένο για τη σύγχρονη εποχή, το προβάλλει ως κάτι που δεν προκύπτει από τις σύγχρονες παραγωγικές σχέσεις. Έτσι, όταν τα αίτια αποδίδονται αλλού, η επίλυση ή αντιμετώπιση θα οδηγηθεί σε εσφαλμένη κατεύθυνση «απενοχοποιώντας» τις πραγματικές, σύγχρονες συνθήκες, συντείνοντας μάλιστα σε μια εσφαλμένη εικόνα προόδου: κάθε στοιχείο

⁶⁴⁸ Στο ίδιο.

⁶⁴⁹ Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*, ό.π. σελ. 126.

⁶⁵⁰ Μπενσαϊντ Ν., *Ο Μαρξ της Εποχής μας*, ό.π., σελ.89.

ελευθερίας ανάγεται στη σύγχρονη εποχή, ενώ κάθε βαρβαρότητα ανάγεται στο παρελθόν και άρα εκτός της αφήγησης των «σύγχρονων προοδευμένων κοινωνιών». Σχετικός είναι και ο προβληματισμός του Walter Benjamin που παρουσιάζεται στην αρχή του κεφαλαίου 5.

Έχοντας υπόψη τα πιο πάνω για την έννοια της προόδου στην ιστορία, στα επόμενα μέρη θα δούμε δύο σχετικές όψεις της ελευθερίας: η ελευθερία ως ανθρώπινα δικαιώματα και ως ανθρώπινη ανάπτυξη.

4. Ελευθερία ως αναγνώριση δικαιωμάτων

Κατά το τρίτο και τελευταίο, κατά τον Hegel, στάδιο εξέλιξης του πνεύματος στην παγκόσμια ιστορία αναγνωρίζεται η αρχή της ελευθερίας, αναγνωρίζεται δηλαδή ότι ο άνθρωπος επειδή είναι άνθρωπος, πρέπει να είναι ελεύθερος. Σύμφωνα με την παράδοση του φυσικού δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα στοχεύουν στην αναγνώριση και προστασία των βασικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσης⁶⁵¹. Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη της παράδοσης του φυσικού δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ίδιον της ανθρώπινης φύσης, συνοδεύουν εξορισμού την ιδιότητα του ανθρώπου. Οι σχετικές θεωρητικές παραδοχές (όπως του Hobbes και του Kant) θεμελίωσαν φιλοσοφικά την ανάπτυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα.

Σε αντίθεση με την παράδοση του φυσικού δικαίου, αλλά και με μια ιδεαλιστική αντίληψη που αγνοεί το ρόλο των σχέσεων εξουσίας και την επίδραση των συγκρούσεων στην παγκόσμια ιστορία, ο Δουζίνας θεωρεί ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ παρουσιάζονται ως φυσικά και αιώνια είναι πρωτίστως ιστορικά⁶⁵². Κατά το Δουζίνα, η ανθρώπινη ιδιότητα επέρχεται με την αναγνώριση κάποιου ως ανθρώπου, δηλαδή με θεσμικούς όρους ως φορέα ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁶⁵³. Το γεγονός ότι τα δικαιώματα συνεχώς επεκτείνονται σε νέες κοινωνικές ομάδες και διευρύνονται σε νέους τομείς

⁶⁵¹ Douzinas C., *The End of Human Rights*, ό.π., σελ. 264

⁶⁵² Στο ίδιο, σελ. 286.

⁶⁵³ Στο ίδιο, σελ. 287.

δραστηριότητας, καταδεικνύει ακριβώς ότι η αναγνώριση ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί μια πολιτική διευθέτηση, απότοκο πολιτικών συγκρούσεων και πολιτικών αγώνων⁶⁵⁴. Ως ένας συνεχής αγώνας αναγνώρισης, αποτελούν ένα πεδίο μάχης⁶⁵⁵.

Θεωρούμε ότι η προσέγγιση αυτή συνάδει με την εγγεληνική αντίληψη της παροδικότητας κάθε ιστορικής παραγωγής, που ως τέτοια έχει αρχή και τέλος, συνεπώς δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη. Το επιχείρημα ενισχύεται από το σαφή διαχωρισμό στον Hegel ανάμεσα στη συνείδηση και την πραγμάτωση της ελευθερίας, που καθιστά την ελευθερία αντικείμενο συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. «*Η ανάγκη διαμεσολάβησης*⁶⁵⁶ προκύπτει διαρκώς εκ νέου, η ελευθερία παραμένει εσαεί ένα επίδικο αντικείμενο»⁶⁵⁷. Το «εύθραυστο της ελευθερίας» προκύπτει από την ιστορικότητά της.

Η απόκτηση ενός δικαιώματος προσομοιάζει με εισδοχή σε ένα κλειστό σύλλογο, και ισοδυναμεί με την αναγνώριση του νεοεισερχόμενου σε αυτόν ως κατόχου της ιδιότητας του μέλους. Η αναγνώριση ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ένα άτομο ή σε μια κοινωνική ομάδα ισοδυναμεί με την αναγνώριση του ατόμου/ της ομάδας της ιδιότητας του ανθρώπου. Αποτελεί τη συμβολική εισδοχή στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια αλλά και την επίσημη, νομική αναγνώριση της ισότητας, αναφέρει ο Δουζίνας⁶⁵⁸.

Σε θεσμικό επίπεδο, τα ανθρώπινα δικαιώματα επεκτείνουν τις αρμοδιότητες του κράτους, την ίδια στιγμή που προστατεύουν τους πολίτες (τους κατόχους των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) από την κρατική εξουσία⁶⁵⁹. Ο Δουζίνας παρουσιάζει το διττό και παράδοξο χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που φέρουν την ιδιότητα να απελευθερώνουν και να προστατεύουν από τη μια, και ταυτόχρονα να εξουσιάζουν.

Σε ανάλογο πνεύμα η Mouffe αναφέρει ότι στη φιλελεύθερη δημοκρατία τίθενται πάντα όρια στην άσκηση της κυριαρχίας του λαού, τα οποία παρουσιάζονται ως το

⁶⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 287.

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 288.

⁶⁵⁶ Διαμεσολάβηση ανάμεσα στο άτομο και το κράτος, ανάμεσα στην ολότητα και την υποκειμενικότητα. Προλεγόμενα Θανάσα στο Χέγκελ, *ό.π.*, σελ. 78

⁶⁵⁷ Προλεγόμενα Θανάσα στο Χέγκελ, *ό.π.* σελ. 78-9.

⁶⁵⁸ Douzinas C., *The End of Human Rights*, *ό.π.*, σελ. 295.

⁶⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 375.

αδιαπραγμάτευτο πλαίσιο σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁶⁶⁰. Τα όρια αυτά ωστόσο εκφράζουν την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων τη δεδομένη στιγμή, από την οποία εξαρτάται ο ορισμός και η ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων την εκάστοτε χρονική περίοδο⁶⁶¹. Ενώ λοιπόν θεωρούνται αδιαπραγμάτευτα, τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι αποτελέσματα ενός συσχετισμού δυνάμεων, είναι ιστορικά διαμορφωμένα και όχι εξορισμού συνταυτισμένα με τη δημοκρατία, ούτε με την ανθρώπινη φύση. Η επιβολή ορίων είναι θεμιτή σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία, ακριβώς λόγω της παράδοξης φύσης της, λόγω των αντιτιθέμενων λογικών από τις οποίες διέπεται⁶⁶². Όπως αναφέρει: «η δημοκρατική λογική της συγκρότησης του λαού και της εισαγωγής των δικαιωμάτων και της ισότητας στις κοινωνικές πρακτικές είναι αναγκαία προκειμένου να περιοριστεί η εγγενής τάση του φιλελεύθερου λόγου προς ένα αφηρημένο πνεύμα καθολικότητας»⁶⁶³.

Από τα πιο πάνω προκύπτει μια διπλή κίνηση ένταξης – αποκλεισμού στη δημοκρατική πολιτική: η δημοκρατία ισχύει για όποιον ανήκει στο δήμο, επομένως η ένταξη στο δήμο συνεπάγεται τον αποκλεισμό των υπολοίπων⁶⁶⁴. Ο λαός συγκροτείται πολιτικά μέσα από αυτή τη διπλή κίνηση. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης⁶⁶⁵. Η πολιτική συγκρότηση ενός λαού έχει καταστεί στα σύγχρονα κράτη συνώνυμο της δημοκρατικής πολιτικής οργάνωσης, εντούτοις οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης και ιδιαίτερα η οικονομική μετανάστευση ενισχύει τους κοινωνικούς και πολιτικούς αποκλεισμούς και φέρνει τις σύγχρονες δημοκρατίες αντιμέτωπες με το εγγενές αυτό χαρακτηριστικό της δημοκρατικής πολιτικής.

Η ιστορία κινείται μέσα από αντιθέσεις, μέσα από συγκρούσεις που κινούν την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών και μέσα από νίκες, ήττες και συμβιβασμούς, που καταλήγουν σε κεκτημένα του ανθρώπινου πολιτισμού. Την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, που μελετούμε εδώ ιδιαίτερα, τα ανθρώπινα

⁶⁶⁰ Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π., σελ. 71.

⁶⁶¹ Στο ίδιο.

⁶⁶² Στο ίδιο.

⁶⁶³ Στο ίδιο, σελ. 119-120.

⁶⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 136.

⁶⁶⁵ Στο ίδιο.

δικαιώματα έχουν καταστεί έκφραση μιας φανταστικής ομογενούς παγκόσμιας κοινωνίας, στην οποία η επέκταση της επίσημης ισότητας και της «αρνητικής» (ψευδούς) και κατ' ουσία μη πολιτικής ελευθερίας, συγχρόνως με την παγκοσμιοποίηση του δυτικού καπιταλισμού και του καταναλωτισμού μετατρέπονται σε μοναδικό σύστημα αξιών για τις περισσότερες κοινωνίες⁶⁶⁶. Όμως, μέσα από διάφορες διαδικασίες κοινωνικών αποκλεισμών και επικράτησης του φόβου για τον άλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα χάνουν την προστατευτική τους αξία έναντι του κράτους⁶⁶⁷. Ουσιαστικά, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση οδήγησε σε μια υποχώρηση του έστω εν μέρει χειραφετητικού χαρακτήρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων - όπως αυτά προέκυψαν από την αστική Γαλλική Επανάσταση - και στην ενίσχυση ενός μύθου για την οικουμενικότητά τους στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς. Η παγκοσμιοποίηση και η οικονομική κρίση φανερώνουν τα όρια ενός βασικού χαρακτηριστικού του δυτικού αστικού πολιτισμού, γεγονός που εκφράζει την κρίση που διέρχεται ο πολιτισμός αυτός.

5. Ελευθερία ως ανθρώπινη ανάπτυξη

Στη μελέτη της κρίσης πολιτισμού που συνοδεύει την οικονομική κρίση σχετικές θεωρούμε ότι είναι οι θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης, που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Η συνήθης και επικρατούσα έννοια της «ανάπτυξης» περιορίζεται κυρίως στην οικονομική δραστηριότητα, χωρίς να μελετάται η σχέση ανάμεσα στον οικονομικό πλούτο των κοινωνιών και τη διαβίωση των ανθρώπων σε αυτές. Οι θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης εισάγουν μια ευρεία, ποιοτική έννοια της ανάπτυξης, η οποία περιλαμβάνει εκτός από την οικονομική ανάπτυξη και άλλες σημαντικές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σε αντίθεση με τη συμβατική οικονομική ανάλυση, αλλά και μια αποκλειστικά κοινωνιολογική ανάλυση, οι θεωρίες αυτές ξεκινούν από τη βασική παραδοχή ότι για τη μέτρηση της ανθρώπινης ευημερίας – αλλά και τη βελτίωσή της – δεν επαρκεί η χρήση ποσοτικών οικονομικών δεικτών, όπως

⁶⁶⁶ Douzinas C., *The End of Human Rights*, ό.π. σελ. 375.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 376.

η μέτρηση του εθνικού εισοδήματος μιας χώρας, αλλά απαιτείται και η συμπερίληψη ποιοτικών κριτηρίων, πρωτίστως το προσδόκιμο επιβίωσης, η εκπαίδευση, η υγεία κ.α., που αφορούν τη διαβίωση των ανθρώπων.

Για τον Amartya Sen, ένα βασικό εκπρόσωπο αυτής της σχολής σκέψης, η ανθρώπινη ανάπτυξη αποτελεί ουσιαστικά επέκταση της ελευθερίας. Σύμφωνα με την αντίληψή του για την ελευθερία, άτομα που δεν έχουν στη διάθεσή τους ορισμένες θεμελιώδεις δυνατότητες, όπως η τροφή, στέγη ή ικανότητα να διαβάζουν, δεν μπορούν να θεωρηθούν ελεύθερα. Για τον Sen, το κριτήριο για το «ευ ζειν» δεν μπορεί να είναι μόνο το εισόδημα ή τα αγαθά τα οποία διαθέτει ή στα οποία έχει πρόσβαση, αλλά οι ελευθερίες, οι δυνατότητες επιλογής που για τη ζωή του ατόμου έχουν αξία⁶⁶⁸. Οι συνθήκες διαβίωσης, η κατάσταση της υγείας, το επίπεδο εκπαίδευσης, η ύπαρξη διακρίσεων κ.α. είναι παράγοντες που μπορεί να στερούν από τα άτομα τις δυνατότητές τους, επομένως το ύψος του εισοδήματός τους να μην είναι αντιπροσωπευτικός δείκτης του επιπέδου διαβίωσής του.

Γι' αυτό για τον Sen ο στόχος της ανάπτυξης (πρέπει να) είναι η επέκταση της ανθρώπινης ελευθερίας, και είναι υπό αυτό το πρίσμα που πραγματεύεται ζητήματα όπως η φτώχεια, η πείνα, η ανεργία, η ανισότητα των φύλων κτλ⁶⁶⁹. Αντιμετωπίζει τη φτώχεια όχι μόνο ως χαμηλό εισόδημα, αλλά και ως βασικό παράγοντα στέρησης των δυνατοτήτων του ατόμου⁶⁷⁰. Ο Sen αναλύει μάλιστα πέντε διαφορετικές κατηγορίες ελευθεριών που αλληλοσυνδέονται και που όλες μαζί είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη: πολιτικές ελευθερίες, οικονομικές ελευθερίες, κοινωνικές ευκαιρίες, διασφάλιση διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια⁶⁷¹.

Η κοινωνική πρόοδος πρέπει να βασίζεται σε έλλογες επιλογές που να αναγνωρίζουν και να προωθούν καλύτερες και πιο αποδεκτές κοινωνίες, και η

⁶⁶⁸ Sen A., *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford, 2001, σελ 74.

⁶⁶⁹ Tungodden B., "A balanced view of development as freedom". Chr. Michelsen Institute *Development Studies and Human Rights* WP 2001:14. σελ. 2.

⁶⁷⁰ Sen A., *Development as Freedom*, ό.π, σελ. 87.

⁶⁷¹ Tungodden B., *A balanced view of development as freedom*, ό.π., σελ 16.

έννοια/αξία της ανθρώπινης ελευθερίας πρέπει να έχει κεντρική σημασία⁶⁷². Σ' αυτό το πλαίσιο προσεγγίζει ο Sen την ανθρώπινη ανάπτυξη.

Τίθεται το ερώτημα εάν υπό συνθήκες οικονομικής ύφεσης η οικονομική ανάπτυξη και η ανθρώπινη ανάπτυξη θα μπορούν να συμβαδίζουν. Το ζήτημα της σχέσης της οικονομικής και της ανθρώπινης ανάπτυξης δεν είναι καινούριο, αλλά η διευρυνόμενη υποβάθμιση των υλικών όρων διαβίωσης θέτουν σε δοκιμασία τη δυνατότητα της ευημερίας και της κοινωνικής ανάπτυξης. Ο Frédéric Lebaron ασχολείται με την έννοια της ανθρώπινης ανάπτυξης και μίλα για επιβράδυνση της κοινωνικής προόδου και για πρόβλημα στη σύνδεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας⁶⁷³. Εντοπίζει ένα πρόβλημα στην εννοιολόγηση και τα κριτήρια μέτρησης της ανάπτυξης, όταν η έκρηξη φαινομένων κοινωνικής εξαθλίωσης, περιλαμβανομένου ιδιαίτερα και του εργασιακού επιπέδου, αλλά και η περιβαλλοντική υποβάθμιση αναιρούν την υπόσχεση της προόδου⁶⁷⁴. Κάνει λόγο ουσιαστικά για μια εννοιολογική οπισθοδρόμηση, έκφραση ενός πραγματικού κοινωνικούπισωγυρίσματος.

Οι υλικές προϋποθέσεις της ελευθερίας, όπως τις θέτει η προσέγγιση της ανθρώπινης ανάπτυξης, αλλοιώνονται. Η υποβάθμιση των υλικών όρων ζωής δεν είναι μόνο κάτι το οποίο βιώνουν οι σημερινές κοινωνίες, αλλά κάτι για το οποίο προετοιμάζονται και οι επόμενες. Μатаιώνεται έτσι η προοπτική της κοινωνικής προόδου και του ευ ζην. Η ελευθερία, ως έκφραση της ανθρώπινης ανάπτυξης όπως την αντιλαμβάνεται ο Sen, στις συνθήκες καπιταλιστικής κρίσης διαχωρίζεται από την επικρατούσα αντίληψη της προόδου που επικεντρώνεται στην οικονομική ανάπτυξη.

⁶⁷² Στο ίδιο, σελ 19.

⁶⁷³ Lebaron F., "Quelle nouvelle conception du développement humain?", in *Crise de civilisation? Espaces Marx*, Hors série/mai 2011, pp 117-121.

⁶⁷⁴ Lebaron F., στο ίδιο.

6. «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφосύνη» Vs «Ανταγωνιστικότητα».

Ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός θεμελιώνεται στη βασική αποδοχή της ελευθερίας ως καθολικής αρχής. Η αξίωση της καθολικής ελευθερίας, της ελευθερίας όλων των ανθρώπων, εισάγεται με τη Γαλλική Επανάσταση, ως αποτέλεσμα της οποίας αναγνωρίζονται οι καθολικές αρχές της ισότητας, δικαιοσύνης, ελευθερίας. Καθίστανται αποδεκτός στόχος προς επίτευξη για όλους, ενώ το περιεχόμενο των αξιώσεων αυτών παραμένει ανοιχτό σε περαιτέρω εξέλιξη. Το σύγχρονο κυρίαρχο κράτος, που διασφάλιζε τη γενική ισότητα όλων έναντι του νόμου, αποτέλεσε το εργαλείο οικοδόμησης του κοινωνικού οράματος που γεννήθηκε με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, αποτέλεσε το μέσο υλοποίησης της αντίληψης της καθολικής ελευθερίας και ισότητας. Ωστόσο, κάθε κοινωνικό όραμα βρίσκεται συνεχώς υπό διαμόρφωση. Στη μεταπολεμική Ευρώπη η κοινωνική δικαιοσύνη και η ανακατανομή του εισοδήματος αποτέλεσαν βασικά αξιακά συστήματα στη βάση των οποίων διαμορφώθηκε η δημοκρατική διακυβέρνηση των κρατών και διευρύνθηκε η έννοια της δημοκρατίας.

Για τον Jennar, η αλληλεγγύη και η ελευθερία, ως αξία και ως αξίωση, συνιστά έναν ελάχιστο κοινό παρονομαστή για τους περισσότερους πολίτες στην Ευρώπη⁶⁷⁵. Εάν υπάρχει ένα σύστημα αξιών με το οποίο η ιδέα της Ευρώπης είναι συνδεδεμένη για την πλειοψηφία των ανθρώπων αυτό είναι το τρίπτυχο της ελευθερίας – ισότητας – αδελφосύνης/ αλληλεγγύης⁶⁷⁶. Θεωρούνται βασικές αξίες στις οποίες μέχρι σήμερα βασίζεται ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Εξακολουθούν να θεωρούνται σημαντικές και δεν έχουν αντικατασταθεί από οποιεσδήποτε άλλες. Αποτελεί ένα κεκτημένο στο οποίο βασίστηκαν πολιτικοί και κοινωνικοί αγώνες και επιτεύγματα δυο αιώνων, και ιδιαίτερα η απονομή στη δημόσια εξουσία ενός τριπλού ρόλου; ρυθμιστικού, αναδιανεμητικού και εκτελεστικού⁶⁷⁷. Η ιδέα ότι τα άτομα δεν είναι φορείς μόνο ατομικών δικαιωμάτων (π.χ. δικαίωμα έκφρασης, δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι) αλλά και συλλογικών δικαιωμάτων (δικαίωμα στην υγεία, την εκπαίδευση, στην εργασία, την κοινωνική ασφάλιση κτλ) είναι

⁶⁷⁵ Jennar R. M., *Europe, la trahison des élites*. Fayard, Paris 2004, σελ. 11.

⁶⁷⁶ Jennar R. M., *στο ίδιο*.

⁶⁷⁷ *Στο ίδιο*.

μια ιδέα που γεννήθηκε στην Ευρώπη⁶⁷⁸. Το "ευρωπαϊκό μοντέλο" έγινε, ιδιαίτερα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η πιο δυνατή έκφραση μιας αντίληψης του κράτους ως εγγυητή της δημοκρατίας που τείνει προς την πραγματική ισότητα ευκαιριών για όλους⁶⁷⁹. Πρόκειται για μια αντίληψη δηλαδή που ξεπερνά την τυπική λειτουργία της δημοκρατίας και της προσδίδει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, στο οποίο η «αλληλεγγύη» έχει ιδιαίτερη βαρύτητα.

Η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ιδιαίτερα είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια της αλληλεγγύης, υπό διάφορες διαστάσεις. Με πολλές αναφορές στα κείμενα των συνθηκών της Ε.Ε., είναι αναγνωρισμένη από τους πολίτες των κρατών μελών της ως μια σημαντική αξία. Το περιεχόμενο όμως που έχει σήμερα, διαφέρει από το περιεχόμενο που αντιστοιχούσε στην έννοια της αλληλεγγύης ως αξίας του Διαφωτισμού. Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην Ε.Ε. ανέδειξαν το ζήτημα της αλληλεγγύης σε θέμα προβληματισμού, τόσο σε σχέση με την κρίση χρέους στην ευρωζώνη, αλλά και με άλλες πτυχές του θέματος, όπως είναι η αλληλεγγύη με τους πολίτες τρίτων χωρών (οικονομικοί πρόσφυγες, πρόσφυγες της "αραβικής άνοιξης" κ.α.).

Ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου ανέφερε σε ομιλία του ότι:

«η αλληλεγγύη συνίσταται όχι απλά στο να λαμβάνεις αλλά και στο να δίνεις. Η αλληλεγγύη είναι ένα καθήκον. Δεν είναι απλά μια αρετή, η αρετή είναι εθελοντική. Η αλληλεγγύη εντός της ζώνης του ευρώ είναι ζήτημα αναγκαιότητας και επιβίωσης. Μια αμελής εθνική πολιτική είναι ενάντια στο πνεύμα της αλληλεγγύης»⁶⁸⁰.

Η αντίληψη της αλληλεγγύης που προτείνει εδώ ο H. Van Rompuy υποδεικνύει σαφώς κράτη μέλη όπως η Ελλάδα. Η Ελλάδα καλείται να εφαρμόσει τις υποχρεώσεις της, αφού η οικονομική της κατάσταση, και το ενδεχόμενο χρεοκοπίας είναι καθοριστικά

⁶⁷⁸ Στο ίδιο.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 12.

⁶⁸⁰ Van Rompuy H., Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, Ομιλία κατά την αποχώρηση του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Φρανκφούρτη, 11 Οκτωβρίου 2011 (δική μου μετάφραση).

για την Ευρωζώνη στο σύνολό της. Θα μπορούσε να αντιστρέψει όμως κανείς το επιχείρημα της υποχρέωσης της αλληλεγγύης εντός της ευρωζώνης, έχοντας υπόψη τη Γερμανία, την ισχυρότερη οικονομία στην ευρωζώνη, η οποία ευνοείται από την κρίση στις νότιες χώρες της ευρωζώνης. Συγκρατώντας τους μισθούς των εργαζομένων, τόσο μερικά χρόνια πριν όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης, η Γερμανία προστάτευε την ανταγωνιστικότητα της εις βάρος της υπόλοιπης Ευρώπης και αύξησε το εξαγωγικό της πλεόνασμα σ' αυτές⁶⁸¹. Η Γερμανία έχει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών της Ε.Ε. για την αντιμετώπιση της κρίσης, οι οποίες εν τέλει ευνοούν την ίδια αντί τα κράτη που βρίσκονται σε μεγαλύτερη δυσμένεια.

Ωστόσο, διαχρονικά η έννοια της αλληλεγγύης στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν περιορίζεται σε μια αυστηρά διακρατική αντίληψη ανεξαρτήτως και εις βάρος του κοινωνικού επιπέδου. Είναι μέρος ενός πλαισίου αξιών στο οποίο θεμελιώθηκαν οι σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες, τόσο σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης και κρατικών πολιτικών αλλά και στο επίπεδο της κουλτούρας και των αξιών των ατόμων, για πολλές γενιές. Όταν όμως επιλέγεται η οικοδόμηση μιας Ευρώπης που ευνοεί εμπορικές, οικονομικές και χρηματοπιστωτικές λογικές, το ευρωπαϊκό μοντέλο του κράτους-εγγυητή της ισότητας και της δημοκρατίας καταστρέφεται⁶⁸². Κατά τον Jennar η Ευρωπαϊκή Ένωση καταστρέφει αυτά που οι ευρωπαίοι έχουν οικοδομήσει εδώ και περισσότερο από 100 χρόνια⁶⁸³.

Οι αξίες της αλληλεγγύης, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης συνιστούν τη βάση του σύγχρονου ευρωπαϊκού δημοκρατικού πολιτισμού, συνιστούν ένα κεκτημένο, που σήμερα όμως φθίνει και αποδομείται. Αν η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πέρασε μια περίοδο «πολιτικής μηδαμινότητας και ανίας», με τους όρους του Hegel, η οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα έφεραν τα εμφανή σημάδια μιας γενικότερης κρίσης πολιτισμού, μιας κρίσης στο κεκτημένο πολιτισμού από το διαφωτισμό και τη Γαλλική

⁶⁸¹ Σχετικές είναι οι δηλώσεις του Ευρωπαϊού Επίτροπου για τους τομείς Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων Laszlo Ador που κάλεσε σε αύξηση των μισθών στη Γερμανία, ως μέτρο που θα βοηθήσει την Ευρώπη στην έξοδο από την κρίση. (Συνέντευξη στη *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 21.09.2012)

⁶⁸² Jennar R. M., *Trahison des élites*, ό.π., σελ. 13.

⁶⁸³ Στο ίδιο, σελ. 13.

Επανάσταση και έπειτα. Οι προϋποθέσεις του κοινωνικού γίνεσθαι από την εποχή του Ρουσό βασίζονται στην κοινωνική συναίνεση⁶⁸⁴. Η δημοκρατία προκύπτει και προϋποθέτει την κοινωνική συναίνεση, και δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αυτήν. Η συναίνεση όμως, εάν δεν φέρει «*το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, της επιείκειας και της ανακατανομής*», όπως αναφέρει ο Τσουκαλάς, κινδυνεύει να καταρρεύσει⁶⁸⁵.

Η συναίνεση συνιστά προϋπόθεση της δημοκρατίας, και όσο η Ευρώπη οδεύει χωρίς αυτήν, και απομακρύνεται από τις ηθικές και αξιακές αφετηρίες του Διαφωτισμού, οι συνέπειες είναι αβέβαιες⁶⁸⁶. Η Ευρώπη σήμερα διέρχεται μια κρίση, και στην προσπάθεια αντιμετώπισής της υπονομεύει το δικό της αξιακό και πολιτισμικό κεκτημένο. Εάν η Ευρώπη οδηγήθηκε στην αυτοκαταστροφή της δύο φορές στον εικοστό αιώνα, αυτή τη φορά το κάνει χωρίς πόλεμο, με τη συμβατική έννοια του όρου.

7. Ελευθερία και κοινωνική αναπαραγωγή στον ύστερο καπιταλισμό

Ποια είναι η έννοια της ελευθερίας στον ύστερο καπιταλισμό; Ο Δουζίνας μιλά για μια διαλεκτική ανατροπή της ουσίας της ελευθερίας τις τελευταίες δεκαετίες⁶⁸⁷. Η ελευθερία περιορίζεται σε διλήμματα τύπου επιλογής μάρκας ή προϊόντος, στο πλαίσιο ενός ήθους που συνόδευσε τη νέα κυρίαρχη τάξη από το '90 και μετά. Το αυτονόητο περιεχόμενο της ηθικής αξίας της ελευθερίας μετατρέπεται σε συνώνυμο της ελευθερίας κατανάλωσης και της επικράτησης του προσωπικού συμφέροντος. Η ατομική ταυτότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται στον ύστερο καπιταλισμό, καθορίζεται από μια τάση υπερκατανάλωσης και επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος και της ατομικής ευδαιμονίας⁶⁸⁸. «*Μόνη αξία το προσωπικό συμφέρον που μεταβάλλεται υπόρρητα σε ηθική*

⁶⁸⁴ Τσουκαλάς Κ., «Η αλαζονεία των αγορών απειλεί τη δημοκρατία και τις αξίες του Διαφωτισμού», *Αυγή*, 01/01/2012.

⁶⁸⁵ Τσουκαλάς Κ., *στο ίδιο*.

⁶⁸⁶ *Στο ίδιο*.

⁶⁸⁷ Δουζίνας Κ., «Απ'το '21 στο '12», *Αυγή*, 25/03/2012.

⁶⁸⁸ Δουζίνας Κ., «*Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση. Πολιτική, ηθική και στάση Σύνταγμα*». Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σελ. 30. Αντιθέτως, μια προσωπική ηθική που προσανατολίζεται στην

θέση και πολιτισμική αρχή»⁶⁸⁹. Είναι μια ελευθερία επιλογής εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος, με κεντρικό άξονα το ατομικό συμφέρον. Η επιδίωξη οποιουδήποτε συλλογικού συμφέροντος, με εξαίρεση ίσως περιορισμένης κλίμακας επαγγελματικά συμφέροντα, απονομιμοποιείται. Όσο η ελευθερία δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος έρχεται σε ρήξη με οποιοδήποτε εξωτερικό καταναγκασμό, σε μια συνεχή διαδικασία σύγκρουσης με το παλιό και δημιουργίας του νέου, η ελευθερία χάνει το περιεχόμενό της. Πρόκειται για μια έκπτωση της έννοιας της ελευθερίας, στην επικράτηση επιμέρους μερών της, και στην υποχώρηση της απόλυτης και κατ' ουσία πολιτικής ελευθερίας.

Τα πιο πάνω αποτελούν το ιδεολογικό - αξιακό σύστημα του ύστερου καπιταλισμού, με αποκορύφωμα τη νεοφιλελεύθερη περίοδο από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Για την κατανόηση του ιδεολογικού – αξιακού αυτού συστήματος χρειάζεται διερεύνηση της λειτουργίας και του τρόπου που συντελείται η κοινωνική αναπαραγωγή στην καπιταλιστική κοινωνία, και διερεύνηση των λόγων που το καθιστούν αναγκαίο την περίοδο του ύστερου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού.

Η επιδίωξη της διατήρησης και μεγιστοποίησης του ποσοστού του κέρδους του κεφαλαίου, που αναπόφευκτα οδηγεί στη μείωση του «κοινωνικού κόστους» και έτσι σε δομική αδυναμία στη ζήτηση και την κατανάλωση, αποτελεί μια κεντρική αντίφαση του καπιταλιστικού συστήματος⁶⁹⁰. Δηλαδή, η κοινωνική αναπαραγωγή στο καπιταλιστικό σύστημα συντελείται με μια κεντρική αντίφαση, η οποία αντιμετωπίστηκε τη νεοφιλελεύθερη περίοδο με συμπλήρωση του εισοδήματος των μισθωτών με μεγάλο δανεισμό⁶⁹¹.

κοινωνική απελευθέρωση και την κοινωνική ισότητα, τείνει προς την αλληλοβοήθεια, τον αλληλοσεβασμό, τον αλτρουισμό κτλ (στο ίδιο).

⁶⁸⁹ Δουζίνας Κ. “Απ’ το ’21 στο ’12”, *ό.π.*

⁶⁹⁰ Cohen-Seat P., “At the Heart of the “Crisis of Civilisation”: The Issue of “Living Well””, in *Transform !*, Issue 08/2011 σελ. 58.

⁶⁹¹ για αναλυτική περιγραφή βλ. Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί*, *ό.π.*

Είναι ενδιαφέρον να δούμε τι λέει ο Μαρξ στον τρίτο Τόμο του *Κεφαλαίου*⁶⁹². Η ίδια η φύση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, λέει ο Μαρξ, που έχει ως καθοριστικό κίνητρο τη συσσώρευση, επιβάλλει διαρκείς επαναστάσεις στις μεθόδους παραγωγής (που συνεπάγονται υποτίμηση του υπάρχοντος κεφαλαίου), ένα γενικό ανταγωνισμό και μια συνεχή ανάγκη βελτίωσης της παραγωγής και επέκταση της κλίμακάς της, απλά και μόνο για να συντηρηθεί, να επιβιώσει ένα κεφάλαιο. Γι' αυτό πρέπει συνεχώς να επεκτείνεται η αγορά. Η επέκταση της αγοράς είναι η διέξοδος στην εσωτερική αντίφαση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η ανάπτυξη εμπεριέχει την έννοια της προόδου. Όσο όμως αναπτύσσεται η παραγωγή, τόσο προσκρούει στους περιορισμούς που υπάρχουν στην καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας, συγκρούεται στη στενή βάση των σχέσεων κατανάλωσης. Η καταναλωτική ικανότητα του μεγαλύτερου τμήματος της κοινωνίας, των μισθωτών, καθορίζεται από τους μισθούς εργασίας αλλά και από το ποσοστό απασχόλησης, παράγοντες που στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής καθορίζονται από το συσχετισμό δυνάμεων και το βαθμό εκμετάλλευσης των παραγωγικών τάξεων από την τάξη των κεφαλαιοκρατών, στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Για να παράγεται μεγαλύτερο κέρδος περιορίζονται οι μισθοί, δηλαδή περιορίζεται η καταναλωτική δύναμη των μισθωτών. Επομένως έρχεται μια στιγμή που η συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή δεν μπορεί να καταναλωθεί⁶⁹³. Παράγεται μεγαλύτερη μάζα εμπορευμάτων από όση μπορεί να καταναλωθεί από την κοινωνία λόγω των κοινωνικών σχέσεων και του περιορισμού της καταναλωτικής ικανότητας του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας, της εργατικής τάξης⁶⁹⁴. Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων, λέει ο Μαρξ, είναι η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών⁶⁹⁵.

Εντούτοις, πάντα διασφαλίζεται ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης των μισθωτών, αναγκαίο για να διασφαλίζει την επιβίωση και διαιώνιση της εργατικής τάξης. Ο καπιταλισμός άλλωστε, σε αντίθεση με τα προηγούμενα κοινωνικοοικονομικά

⁶⁹² Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, Τόμος Τρίτος*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

⁶⁹³ Αυτό δεν είναι εξαντλητικό. Η καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας περιορίζεται επίσης και από άλλους παράγοντες, όπως το κίνητρο συσσώρευσης του κεφαλαίου (που οδηγεί τους κεφαλαιοκράτες να καταναλώνουν μόνο ένα μέρος της υπεραξίας).

⁶⁹⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, Τόμος Τρίτος*, ό.π., σελ. 309-310.

⁶⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 610.

συστήματα, χαρακτηρίζεται από καλύτερα επίπεδα διαβίωσης (του μεγαλύτερου μέρους τουλάχιστον) της κοινωνίας.

Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, μαζί με τις οποίες αναπτύχθηκε ο σύγχρονος αστικός πολιτισμός, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την αντίληψη της προόδου που αντιπροσωπεύει ο Διαφωτισμός. Αυτή η αντίληψη της προόδου συνδέεται και συνάδει με την επικρατούσα αντίληψη για την οργάνωση της κοινωνίας και την κοινωνική αναπαραγωγή και γενικότερα με την ιδέα της ευημερίας και του τρόπου ζωής των ανθρώπων⁶⁹⁶. Καθορίζει και προσδίδει περιεχόμενο στην κοινωνική οργάνωση και στο τι αποτελεί ευδαιμονία και ευημερία των ανθρώπων. Πάνω σε αυτή τη βάση μπορεί να υποστηριχθεί ότι η οικονομική κρίση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κρίση που διέρχεται ο δυτικός πολιτισμός.

Ο Cohen-Seat εκφράζει τη θέση ότι, επειδή η κρίση οφείλεται σε αντιφάσεις ανάμεσα στον ίδιο τον καπιταλισμό και την αναγκαιότητα μετασχηματισμού της υπάρχουσας τάξης, η κρίση είναι κρίση του δυτικού καπιταλιστικού πολιτισμού, ο οποίος σταδιακά επιβλήθηκε και επιβάλλεται στον υπόλοιπο κόσμο, ξεκινώντας από την αποικιοκρατία μέχρι την οικονομική παγκοσμιοποίηση⁶⁹⁷.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δυσχεραίνουν την εξυπηρέτηση μιας βασικής ανάγκης του καπιταλιστικού συστήματος, τη διασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης. Αυτό συντελείται μέσα από μια σειρά από συντρέχουσες διαδικασίες: την υποχώρηση του κοινωνικού ρόλου του κράτους, την αύξηση του κέρδους χωρίς ανάλογη αύξηση των μισθών, την υποχώρηση των ενδιάμεσων κοινωνικών θεσμών όπως τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα κ.α⁶⁹⁸. Τις τελευταίες μερικές δεκαετίες παρατηρείται εξασθένηση θεσμών (άλλοτε θεωρούμενων) απαραίτητων στη διαμεσολάβηση μεταξύ εξουσίας και πολιτών, τόσο ως προς την ατομική κοινωνικοποίηση αλλά και την απόκτηση ενός κοινωνικού ήθους αναγκαίου για την ενσωμάτωση στην καπιταλιστική οικονομία⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ Cohen-Seat P., *Crisis of Civilisation*, ό.π., σελ. 56-57.

⁶⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 57.

⁶⁹⁸ Σχετικές είναι οι πιο αναλυτικές αναφορές σε προηγούμενα κεφάλαια.

⁶⁹⁹ Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση*, ό.π., σελ. 63.

Ήταν οι θεσμοί μέσω της λειτουργίας των οποίων διοχετεύονταν και περιορίζονταν οι κοινωνικές συγκρούσεις, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η γενικότερη κοινωνική ειρήνη και συναίνεση.

Αντιστάθμισμα στην αποδυνάμωση των κοινωνικών θεσμών διαμεσολάβησης τη νεοφιλελεύθερη περίοδο ήταν η δημιουργία ενός καινούριου ήθους, με έμφαση στην ατομική ευμάρεια και την επιδίωξη της ατομικής επιτυχίας. Σε οικονομικό επίπεδο, οι ατομικές αυτές επιδιώξεις χρηματοδοτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό με δάνεια που συμπλήρωναν την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων – καταναλωτών. Όταν η διευθέτηση αυτή δεν ήταν πλέον εφικτή και βιώσιμη, όταν δηλαδή έφτασε η ώρα της αποπληρωμής του χρέους, μαζί με την παγκόσμια οικονομία κλονίστηκε και ολόκληρο το σύστημα ατομικής αυτοπραγμάτωσης.

Για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη ακολουθήθηκαν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, σε ακολουθία των πολιτικών των προηγούμενων δεκαετιών, με έναν τρόπο όμως περισσότερο επιτακτικό. Παρόλο όμως που οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές παραμένουν κατ' ουσία οι ίδιες – εκτός της κρατικής παρέμβασης για διάσωση του τραπεζικού συστήματος – έχουν αντιστραφεί οι απαιτήσεις προς τις κοινωνίες και τα άτομα, ως προς το εργασιακό τους πρότυπο, τις καταναλωτικές τους συμπεριφορές, την αυτό-αντίληψη των ατόμων ως ελεύθεροι πολίτες. Ένα νέο πρότυπο διαβίωσης έχει πάρει τη θέση του, αυτό που συμβαδίζει και προσαρμόζεται στη λιτότητα και τις περικοπές, με επιπτώσεις στα άτομα, τα νοικοκυριά και τις κοινωνίες. Με τις πολιτικές δημοσιονομικής λιτότητας, περικοπών και αφαίρεσης εργασιακών, κοινωνικών και πολιτικών κεκτημένων καταρρέει ένα πρότυπο ζωής, που έχει αφετηρία το καταναλωτικό πρότυπο των σύγχρονων κοινωνιών και που επεκτείνεται και καθορίζει την οργάνωση του χρόνου εργασίας και κατ' επέκταση του υπόλοιπου κοινωνικού βίου, τη γενικότερη στάση ζωής και τους στόχους αυτοπραγμάτωσης του ατόμου και της κοινωνίας. Απουσιάζει η προοπτική ενός κοινωνικού οράματος, ενώ οι οποιοδήποτε συλλογικοί στόχοι που τίθενται αφορούν αποκλειστικά την επάνοδο στην οικονομική ανάπτυξη.

Οι πολιτικές και τα μέτρα που καλούνται να εφαρμόσουν λαοί όπως ο Ελληνικός αντιστρέφουν τις πολιτικές των προηγούμενων είκοσι τουλάχιστον ετών που ωθούσαν

τον εύκολο δανεισμό, την κατανάλωση, τις επενδύσεις στο χρηματιστήριο κ.α. ως μέσα οικονομικής ανάπτυξης και ταυτόχρονα μέσα και κριτήρια επίτευξης προσωπικής ευτυχίας και κοινωνικού κύρους⁷⁰⁰. Ενώ ο ατομικισμός, η επιδίωξη ευδαιμονίας, ο ατομικός και ο γενικευμένος ανταγωνισμός κ.α. αποτέλεσαν την κυρίαρχη ηθική της εποχής του νεοφιλελευθερισμού, στην εποχή της οικονομικής κρίσης, τα πιο πάνω καθίστανται όλο και περισσότερο δυσεφάρμοστα για τη μεγάλη πλειοψηφία των μισθωτών. Οι άνεργοι, οι υποαπασχολούμενοι και οι επισφαλώς εργαζόμενοι δεν αποτελούν την εξαίρεση, αλλά ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας, γεγονός που κατέστησε ανέφικτο το καταναλωτικό πρότυπο της νεοφιλελεύθερης περιόδου για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Όταν ο εργαζόμενος χάνει την εργασία του, ή όταν ξαφνικά τα εισοδήματά του μειώνονται σημαντικά, όταν μετά από χρόνια εκπαίδευσης αδυνατεί να βρει εργασία ή καταφεύγει σε ανειδίκευτα επαγγέλματα, όταν δηλαδή οι συνθήκες αλλά και οι προσδοκίες ζωής ματαιώνονται, καταρρέει ολόκληρο το ψυχολογικό και πολιτισμικό οικοδόμημα στο οποίο έκτισε τη ζωή του. Οι συνέπειες της κατάρρευσης του πλαισίου κοινωνικοποίησης των μελών μιας κοινωνίας, ιδιαίτερα της νεολαίας, καθορίζουν το ήθος μιας τουλάχιστον γενιάς. Όπως επισημαίνει ο Δουζίνας, αν το δημόσιο χρέος έχει αναχθεί στο κεντρικό ζήτημα, τα μέτρα αντιμετώπισής του που ακολουθούνται από τις κυρίαρχες πολιτικές είναι τέτοια που οι συνέπειές τους στις συνθήκες ζωής και εργασίας, και στις ανθρώπινες σχέσεις γενικότερα θα συνεχίσουν να υφίστανται ανεξάρτητα από το ίδιο το χρέος⁷⁰¹.

Η ανάκαμψη του καπιταλιστικού συστήματος συναρτάται με την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής των μισθωτών εργαζομένων: σε περίοδο έκτακτης ανάγκης η οικονομική ανάπτυξη αποσυνδέεται και επίσημα από την κοινωνική ευημερία, και το ιδιωτικό / ατομικό συμφέρον επικρατεί του δημόσιου συμφέροντος.

Με την οικονομική κρίση τίθεται ευθέως το ερώτημα κατά πόσο το μέλλον θα είναι καλύτερο ή χειρότερο, κατά πόσον η κοινωνία, που αναπόφευκτα δεν μπορεί να συνεχίσει έτσι, κατευθύνεται προς μια περισσότερο δημοκρατική ή περισσότερο ισότιμη

⁷⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 75.

⁷⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 66.

κατάσταση⁷⁰². Το ζήτημα τίθεται επιτακτικά διότι για πρώτη φορά η κοινωνική εξέλιξη φαίνεται να ακολουθεί μια κατεύθυνση προς τα πίσω όσον αφορά το επίπεδο διαβίωσης των μελλοντικών γενιών, υποστηρίζει ο P. Cohen-Seat⁷⁰³. Όταν διαφαίνεται ότι οι επόμενες γενιές θα ζήσουν χειρότερα από τις προηγούμενες, η έννοια της κοινωνικής προόδου ανατρέπεται, μαζί με τα οράματα και τις προσδοκίες – ατομικές και συλλογικές – που απαιτούνται για την κοινωνική αναπαραγωγή.

8. Το «πνεύμα» του ελληνικού λαού και η «επιστροφή» της πολιτικής

Ο Δουζίνας⁷⁰⁴ εντοπίζει στον ελληνικό λαό την τύχη (ή την ατυχία) να ενσαρκώνει για δεύτερη φορά στην ιστορία το αίτημα της ελευθερίας κατά τρόπο που να ξεπερνά τα όρια της χώρας του και να λαμβάνει ευρωπαϊκή, ενδεχομένως και παγκόσμια διάσταση. Αν στην ελληνική επανάσταση του 1821 μπορεί κανείς να αποδώσει μια δεύτερη - μετά τη γαλλική επανάσταση του 1789 - ιστορική παρουσία της αρχής της ελευθερίας, όπως έκανε το φιλελληνικό κίνημα της εποχής, αυτό έχει να κάνει με μια συγκεκριμένη αντίληψη τόσο για την ιστορία όσο και για την έννοια της ελευθερίας. Ως σύμβολο μιας νέας Αναγέννησης, η Ελλάδα αντιπροσώπευε για ολόκληρη την Ευρώπη και τους καταπιεσμένους λαούς της την ελευθερία, ως ιδέα αλλά βεβαίως και ως πράξη. Το πνευματικό κεκτημένο της γαλλικής επανάστασης εμφανιζόταν και πάλι, αλλά με την προοπτική της πραγμάτωσης εφικτή, ενσαρκωμένη στους Έλληνες, για λογαριασμό του καθολικού, ευρωπαϊκού πολιτισμού. Γι' αυτό και η ελληνική επανάσταση δεν ήταν μια επανάληψη της γαλλικής λέει ο Δουζίνας, αφού ακριβώς η ιστορία δεν είναι γραμμική, ούτε κυκλική⁷⁰⁵: «*Η ανθρωπότητα αναγνωρίζει την ιστορία της σαν κίνηση προς τη*

⁷⁰² Cohen-Seat P., *Crisis of Civilisation*, ό.π., σελ. 58.

⁷⁰³ Στο ίδιο, σελ. 58.

⁷⁰⁴ Δουζίνας Κ. «Απ' το '21 στο '12» ό.π.

⁷⁰⁵ Στο ίδιο.

συλλογική και ατομική αυτονομία, μέσα από την εκ νέου ανακάλυψη αλλά και τη δημιουργική καταστροφή του παρελθόντος»⁷⁰⁶.

Πώς όμως η σύγχρονη κρίση μπορεί να συνδέσει και πάλι τους Έλληνες με την ελευθερία; Σαφώς πρόκειται για ένα διαφορετικό ιστορικό και εννοιολογικό πλαίσιο. Το περιεχόμενο της ελευθερίας εμφανίζεται να έχει ακολουθήσει μια πορεία αντίθετη από αυτή της προόδου. Η ελευθερία, όντας καθολικά αποδεκτή αρχή πλέον, γίνεται πλέον κοινωνικά αντιληπτή με ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό του 1789, του 1821 ή του 1940, κατά τρόπο όμως προβληματικό ως προς την απόλυτη ελευθερία, όπως την αντιλαμβανόμαστε με εγγελιανούς όρους.

Συνιστά η παρούσα κρίση ένα τέλος ή ένα κύκλο που κλείνει; Μπορεί να θεωρηθεί ένας θάνατος; Τι συνεπάγεται μια τέτοια θεώρηση; Αυτό που βλέπουμε δηλαδή είναι χώρες και λαούς που πεθαίνουν; Λαούς που προσέφεραν αυτό που μπόρεσαν στην παγκόσμια ιστορία, και τώρα δεν έχουν τίποτα πια να προσφέρουν; Λαούς που «χωρίς δάκρυ» η ιστορία θα τους αφήσει πίσω;

Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι μια γενικότερη κρίση – οικονομική, πολιτική, κοινωνική - στην οποία έχουν βρεθεί λαοί όπως ο ελληνικός, αποτελούν μια κρίση πολιτισμού που οδηγεί το λαό στον πνευματικό θάνατο; Εάν θεωρήσουμε ότι μια χώρα έχει κλείσει τον κύκλο της, αλλά αρνείται την αποδοχή του θανάτου, ακόμη και αν, όπως περιγράφει Θανασάς⁷⁰⁷, η ζωή έχει καταστεί αφόρητη, αβίωτη, η μόνη επιλογή είναι η αποδοχή του τέλους; Μια αισιόδοξη προοπτική σ' αυτή την προσέγγιση υπάρχει, αλλά μόνο υπό την προϋπόθεση μιας καινούριας αρχής και ενός νέου πνεύματος του λαού, μετά το θάνατο του παλαιού.

⁷⁰⁶ Στο ίδιο. Για τον Hegel, η ίδια η γέννηση της φιλοσοφίας της ιστορίας είναι έκφραση – αποτέλεσμα της αυτοσυνείδησης του πνεύματος, της πορείας αυτοπραγμάτωσης του πνεύματος, προς την ελευθερία. Ή, σε μια παραλλαγή της θέσης αυτής, απαλλαγμένη από την «ιδεαλιστική» της βάση, μπορούμε να πούμε ότι η ανθρωπότητα – από το στάδιο της γέννησης της φιλοσοφίας της ιστορίας και έπειτα - ερμηνεύει τη δική της ιστορία ως πορεία προς την χειραφέτηση του ανθρώπου, ακριβώς γιατί τότε η καθολική ελευθερία καθίσταται συνείδηση.

⁷⁰⁷ Θανασάς Π., *Ζω και πεθαίνω ως χώρα, ό.π.*, σελ. 15

Διαφαίνονται δύο ενδεχόμενες εκβάσεις της κρίσης πολιτισμού και του γενικευμένου κυνισμού, με τους όρους του Δουζίνα (ή της παρακμής, με τους όρους του Hegel): σε πρώτο στάδιο, απαξίωση των θεσμών, ανομία και προβληματική λειτουργία του κράτους, με ότι αυτό συνεπάγεται. Σε δεύτερο στάδιο – το οποίο δεν αποτελεί προδιαγεγραμμένη πορεία, αλλά μάλλον το ζητούμενο – είναι η δημιουργία νέων πολιτικών δρώντων, νέων ιστορικών υποκειμένων που θα λειτουργούν ως φορείς της κοινωνικής προόδου.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναλύθηκε η μεταβολή που παρατηρείται στην έννοια του πολιτικού, και οι διάφορες εκφάνσεις μιας γενικευμένης υποχώρησης του πολιτικού. Τι μπορεί να σημαίνει «επιστροφή» της πολιτικής; Ουσιαστικά είναι αλληλένδετη με την «επιστροφή» της δημοκρατίας. Ο Δουζίνας θεωρεί ότι η «δημοκρατική ανυπακοή», όπως χαρακτηρίζει τα διάφορα κινήματα αντίδρασης/ αντίστασης σε διάφορες χώρες, επαναφέρει το πολιτικό στοιχείο στην καθημερινή πολιτική, με χώρες όπως η Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Τυνησία, Αίγυπτο, Μεγάλη Βρετανία, ΗΠΑ ως τα πιο χαρακτηριστικά⁷⁰⁸. Το χαρακτηριστικό που ενδεχόμενα προσδίδει ποιοτική διαφοροποίηση σ' αυτά τα κινήματα είναι η συμμετοχή ατόμων που για πρώτη φορά στη ζωή τους αποκτούν συνείδηση της ελευθερίας και έχουν πολιτικές απαιτήσεις. Οι συνελεύσεις στην πλατεία συντάγματος στην Αθήνα - έξω από το Κοινοβούλιο - με σαφείς λειτουργίες άμεσης δημοκρατίας, υπέδειξαν τα προβλήματα στη λειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, σε μια χρονική στιγμή που η πολιτική αντιπροσώπευση εν γένει δοκιμάζεται στην Ευρώπη, αλλά και ευρύτερα⁷⁰⁹. Στο βαθμό που τα πιο πάνω συνιστούν στιγμές ή «πράξεις ελευθερίας»⁷¹⁰, το ενδεχόμενο γέννησης μιας νέας πολιτικής και μιας νέας δημοκρατίας είναι ανοικτό, και η δυνατότητα της προόδου προκύπτει μέσα από τη σύγκρουση του παλαιού με το νέο, μέσα από τη δημιουργία νέων κοινωνικών, πολιτικών, ιστορικών υποκειμένων. Η μετάλλαξη αυτή δημιουργεί νέα υποκείμενα στην ιστορία, νέους δρώντες της πολιτικής, που αφήνει

⁷⁰⁸ Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση*, ό.π., σελ. 135.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 156.

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 165.

ανοιχτή τη δυνατότητα αναγέννησης της συνείδησης και της πραγμάτωσης της ελευθερίας⁷¹¹.

Είναι γι' αυτό που, στο βαθμό που τα τεκταινόμενα σε μια χώρα επηρεάζουν το μέλλον της Ευρώπης αλλά και του πλανήτη, η χώρα αυτή γίνεται σύμβολο μιας άλλης πολιτικής, γίνεται σύμβολο της ελευθερίας⁷¹².

9. Ένα ανοιχτό τέλος...

Αν με βάση τον Hegel το «έλλογο είναι το πραγματικό, και το πραγματικό το έλλογο», τότε κάθε τι πραγματικό που δεν είναι έλλογο δεν μπορεί παρά να ανατραπεί στο όνομα του έλλογου. Μια τέτοια κριτική θεώρηση του Hegel προτείνει ο Δουζίνας, απορρίπτοντας την ταύτιση του Hegel με τις θεωρίες του τέλους της ιστορίας και μια πραγματιστική και μη διαλεκτική αντίληψη της ενότητας έλλογου και πραγματικού στο Hegel. Αντιθέτως, η διαλεκτική ταύτιση πραγματικότητας και λογικής στο Hegel δεν είναι κάτι δεδομένο και διασφαλισμένο, δεν αποτελεί μια επιτευχθείσα τάξη πραγμάτων, αλλά λειτουργεί περισσότερο ως μια προοπτική⁷¹³. Ακριβώς, ο μοναδικός τρόπος, λέει ο Δουζίνας, της μελλοντικής ένωσης πραγματικού και έλλογου, είναι μέσω της αντίστασης στο πραγματικό, στο όνομα του έλλογου⁷¹⁴.

Μια τέτοια αντίληψη της ιστορίας προάγει την ιδέα και την προοπτική της κοινωνικής προόδου. Η οπισθοδρόμηση στο κεκτημένο πολιτισμού των σύγχρονων κοινωνιών αντιθέτως αποκηρύσσει τη δυνατότητα της προόδου. Δεν καταφεύγουμε στην ετυμηγορία ενός «τέλους εποχής», καθώς υπάρχουν πολλές πιθανές εκβάσεις της ιστορικής εξέλιξης. Μπορούμε όμως, επανερχόμενοι στα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν στο παρόν κεφάλαιο, να χαρακτηρίσουμε την υπάρχουσα κατάσταση έκτακτης ανάγκης ως παρακμή και ως κρίση πολιτισμού.

⁷¹¹ Στο ίδιο, σελ. 43.

⁷¹² Δουζίνας Κ. “Απ’ το ’21 στο ‘12” ό.π. Η Ελλάδα, ή κάποια άλλη χώρα, πιθανώς του ευρωπαϊκού Νότου, ενδέχεται να αποτελέσει προπομπό των εξελίξεων στην υπόλοιπη Ευρώπη αλλά και τον κόσμο, είτε μιλούμε για το θάνατο, είτε την αναγέννηση ή τη γέννηση του νέου.

⁷¹³ Douzinas C., *The End of Human Rights*, ό.π., σελ. 378.

⁷¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 378.

(Ας επιτραπεί εδώ ένα σχόλιο, μεθοδολογικό και ουσιαστικό. Είναι εύκολο να θεωρήσει ο κοινωνικός επιστήμονας την εποχή του ως εποχή κρίσης και παρακμής. Μια κριτική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας οποιασδήποτε εποχής εύκολα μπορεί να διολισθήσει στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων ως χαρακτηριστικά μιας «κοινωνίας σε κρίση». Η υπάρχουσα οικονομική ύφεση δεν διευκολύνει την προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας να ξεφύγει από αυτή την εγγενή παγίδα. Υπό το φως των πιο πάνω, έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ως βάση στην παρούσα ανάλυση, ένα ισχυρό φιλοσοφικό πλαίσιο, μέσα από μια κριτική εντούτοις προσέγγιση που να αποφεύγει την αντιμετώπιση του Hegel ως απόλυτη αυθεντία).

Ο Bensaïd παραπέμπει σε αναφορά του Hegel στην αρχαία Ελλάδα κατά την περίοδο της παρακμής, όπου περιγράφεται τι σημαίνει για μια κοινωνία να χάνει οποιοδήποτε κοινωνικό όραμα, όπου κάθε δραστηριότητα ανταποκρίνεται στο άτομο, καμία για ένα συλλογικό όραμα⁷¹⁵:

«Η εικόνα του κράτους ως προϊόν της δραστηριότητας του πολίτη εξαφανίστηκε από την ψυχή του [πολίτη]· το καθολικό όραμα και έγνοια καθόλου δεν απασχολούν πλέον την ψυχή παρά ενός ή μερικών [...]. Οποιαδήποτε δραστηριότητα, όλοι οι σκοποί σχετίζονταν τώρα με το άτομο, καμία πλέον δραστηριότητα για το σύνολο, για μια ιδέα. Με τον καθένα να εργάζεται για τον εαυτό του ή υποχρεωτικά για κάποιον άλλον, κάθε πολιτική ελευθερία εξαφανίστηκε· το δικαίωμα του πολίτη δεν παρείχε παρά δικαίωμα στην ασφάλεια της ιδιοκτησίας, η οποία γέμιζε τώρα όλο του τον κόσμο»⁷¹⁶.

Η απουσία προοπτικής συνιστά κατά τον Bensaïd κοινωνική παρακμή. Αυτό που αναφέρει ως κίνδυνο αποσύνθεσης των τάξεων σε μάζες και των λαών σε φυλές⁷¹⁷ μπορεί να θεωρηθεί παρακμή ή και θάνατος ενός λαού. Η έλλειψη κοινωνικού οράματος και η αντίστοιχη επικράτηση του ατομισμού, γίνεται εδώ αντιληπτή ως οπισθοδρόμηση

⁷¹⁵ Bensaïd D. *Éloge de la politique profane*, ό.π., σελ. 347

⁷¹⁶ Παραπομπή στο Hegel F.W., *Fragments de la periode de Berne*, Paris, Vrin, 1987, p. 100, στο Bensaïd D. *Éloge de la politique profane* ό.π., σελ. 347

⁷¹⁷ βλ. Bensaïd D. *Éloge* ό.π., σελ. 348

στο κεκτημένο πολιτισμού. Αναλόγως, η εποχή του νεοφιλελευθερισμού χαρακτηρίζεται από έλλειψη κοινωνικού οράματος και επικράτηση ενός γενικευμένου ατομισμού⁷¹⁸. Οι αξίες του Διαφωτισμού υποσκελίζονται από την επιταγή της ανάπτυξης πάση θυσία. Τα κεκτημένα των σύγχρονων κοινωνιών - σε διάφορα πεδία, από το εργασιακό, το επίπεδο της κοινωνικής πρόνοιας, και στη συνέχεια το πολιτικό - παύουν να αποτελούν βάση και αντικείμενο περαιτέρω προόδου. Αυτό που έχουμε προσδιορίσει ως κεκτημένο πολιτισμού μιας κοινωνίας, που, ως πεδίο διαρκούς διαπραγμάτευσης δεν μπορεί παρά να είναι συνεχώς υπό διαμόρφωση, διακατέχεται ολοένα και περισσότερο από τη λογική της περικοπής, της λιτότητας και της οπισθοδρόμησης και το πνεύμα της υπαγωγής του κοινωνικού στο οικονομικό, και του δημόσιου/συλλογικού στο ιδιωτικό/ατομικό.

Μετά τα κεκτημένα της Γαλλικής Επανάστασης, του καθολικού δικαιώματος ψήφου και του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους, αυτό που ακολούθησε δεν ήταν μια γραμμική πορεία προόδου. Δυνητικά θα μπορούσε. Όμως, ανάμεσα στα διάφορα ενδεχόμενα/δυνατότητες, οι αξίες που επικράτησαν – υπό συγκεκριμένους οικονομικούς, ταξικούς και πολιτικούς όρους – είναι γύρω από μια εκδοχή της «ανάπτυξης» η οποία σε καιρούς κρίσης τίθεται υπεράνω τόσο της κοινωνικής ευημερίας όσο και της δημοκρατίας.

Αν οι όροι της προόδου και οπισθοδρόμησης είναι προβληματικοί για την ανάλυση της καθολικής ιστορίας, είναι δόκιμοι ως πολιτικοί όροι, σε σχέση με την ανάλυση του πολιτικού, κοινωνικού, πολιτισμικού κεκτημένου. Αυτά που οπισθοχωρούν σήμερα είναι τα δικαιώματα: τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα.

Η αντίληψη της προόδου ως δυνατότητας είναι βαθιά πολιτική και βρίσκεται στην καρδιά της πολιτικής δράσης και των αγώνων που διευρύνουν την ελευθερία και την χειραφέτηση του ανθρώπου. Η έννοια της απόλυτης ελευθερίας ως κατ' ουσία πολιτικής κατηγορίας είναι ιστορικά καθορισμένη και συνεχώς υπό διαπραγμάτευση (βλ. για παράδειγμα την προσέγγιση του Δουζίνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα που ακολουθούν μια προοδευτική πορεία διεύρυνσης, χωρίς να αποκλείονται οπισθοδρομήσεις, στο

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 347

πλαίσιο των εκάστοτε κοινωνικών δεδομένων). Αυτό που δείχνει η σημερινή εποχή με όρους του Hegel, σε σχέση με τη δημοκρατία, είναι μια σχετική πρόοδος στη συνείδηση της δημοκρατίας, αφού τα δημοκρατικά δικαιώματα δεν μπορούν να αφαιρεθούν τυπικά, αλλά δεν ισχύει το ίδιο για την πραγμάτωσή της.

Το ζητούμενο της εποχής είναι η οριοθέτηση των κοινωνικών οραμάτων για το μέλλον και για το αν οι επόμενες γενιές θα ζουν καλύτερα από τις προηγούμενες. Αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη στόχων, πολιτικών στόχων. Προϋποθέτει την ύπαρξη αυτού που ο Bensaïd ονομάζει πολιτική ως στρατηγική⁷¹⁹. Η μεταμοντέρνα υποχώρηση του ιστορικού ορίζοντα, αναφέρει, και η συρρίκνωση του μακροπρόθεσμου χρόνου στη θέση ενός παρόντος χωρίς μέλλον ή παρελθόν συμβάλλουν στην κρίση της πολιτικής ως στρατηγικής⁷²⁰. Η οριοθέτηση του τι θέλει μια κοινωνία, ο καθορισμός ενός ευκταίου μέλλοντος δίνει κατεύθυνση και ελπίδα - ως έννοια πολιτική και ως στρατηγική - για το συλλογικό της μέλλον. Η διαγραφή κάθε συλλογικού κοινωνικού οράματος, όπως και η αντίληψη για ένα τέλος της ιστορίας, εκφράζει και μια συγκεκριμένη αντίληψη για την πολιτική, μεταβάλλοντας την έννοιά της. Η μεταβολή στην έννοια της πολιτικής, όπως έχει αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί ένα ακόμη διακύβευμα της εποχής του νεοφιλελευθερισμού και της γενικευμένης κρίσης πολιτισμού.

Σε μια διαρκή διαδικασία γένεσης και θανάτου, σύγκρουσης του παλαιού με το νέο, ενδεχομένως να είναι το υπόδειγμα την αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας που οδεύει στο θάνατό του. Αλλά δεν υπάρχει εγγύηση μιας αυτόματης και γραμμικής πορείας ουσιαστικής διεύρυνσης της ελευθερίας, ακριβώς διότι είναι θέμα διαπραγμάτευσης και αντικείμενο σύγκρουσης. Η πρόοδος της ελευθερίας δε συντελείται γραμμικά, ούτε ως προς τη «συνείδηση» ούτε ως προς την «πραγμάτωση» της ελευθερίας, αντιθέτως υπό τις συνθήκες της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που εντείνει τις συγκρούσεις της εποχής της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και ανάγεται σε εποχή κρίσης του δυτικού πολιτισμού, η «απόλυτη ελευθερία» τίθεται υπό αμφισβήτηση. Αυτό που εμφανίζεται σήμερα ως οπισθοδρόμηση του δημοκρατικού

⁷¹⁹ βλ. Στο ίδιο, σελ. 355

⁷²⁰ Στο ίδιο, σελ. 355

κεκτημένου είναι απότοκο της σύγχρονης εποχής. Πρόκειται για νέας μορφής ολιγαρχικές τάσεις που τις δημιουργούν οι συγκεκριμένες συνθήκες της περιόδου του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και της κρίσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η «ηθική κρίση» και κρίση ηγεμονίας της αστικής κοινωνίας. Γραμσιανές προσεγγίσεις για την Ε.Ε.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση της κρίσης υπό δύο διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια, αναζητώντας πεδία σύγκλισης ανάμεσά τους. Συνεχίζοντας την ανάλυσή μας γύρω από τον Hegel, στο παρόν κεφάλαιο θα μελετηθεί η γενικευμένη κρίση που παρατηρείται σε ορισμένες κοινωνίες, υπό τη σκοπιά της έννοιας της κρίσης στην «ηθική ζωή» - με εγελιανούς όρους - της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Στη συνέχεια αναλύεται η κρίση ως κρίση ηγεμονίας ή αλλιώς ως γενικευμένη κρίση με όρους του Gramsci. Εν κατακλείδι, παρατίθενται δυο γραμσιανές προσεγγίσεις για την ανάλυση της κρίσης και της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

A. Η «ηθική κρίση» και κρίση ηγεμονίας της αστικής κοινωνίας.

1. Η «ηθική κρίση» της αστικής κοινωνίας

Η ανάλυση μας για τη φιλελεύθερη δημοκρατία ξεκίνησε από την αναγνώριση των δύο διαφορετικών παραδόσεων της, αυτών του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Μελετήθηκε η συγκρουσιακή συμβίωση των δύο αυτών διαφορετικών λογικών που διέπουν τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος ενσαρκώνει το συμβιβασμό ανάμεσα στη λογική του φιλελευθερισμού - ανάμεσα στη λογική των αγορών - και στη λογική της δημοκρατίας και των αξιώσεων της ισότητας, ελευθερίας, χειραφέτησης κ.α. Ο συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο παίρνει διαφορετικές μορφές και καταλήγει σε διαφορετικές ισορροπίες ανάλογα με τους συσχετισμούς δυνάμεων της εκάστοτε ιστορικής περιόδου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί αυτόματη ή πιστή ενσάρκωση των συσχετισμών αυτών. Αυτό που μελετάται στο παρόν κείμενο είναι η μορφή που παίρνει η ισορροπία ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς συλλογισμούς που διέπουν το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής κρίσης που επακολουθεί.

2. Οικονομική κρίση, πολιτική κρίση και ηθική ζωή

Για την ανάλυση της πολιτικής κρίσης που συνοδεύει την οικονομική κρίση, και σε ορισμένες κοινωνίες παίρνει τις διαστάσεις μιας ευρύτερης «υπαρξιακής κρίσης», ο Σ. Τομπάζος⁷²¹ χρησιμοποιεί μια ενδιαφέρουσα αναλογία ανάμεσα στην ερμηνεία της οικονομικής κρίσης στον Marx και την έννοια της πολιτικής κρίσης στον Hegel, αναζητώντας τη σχέση μεταξύ τους.

Καταρχήν, διευκρινίζεται ότι η οικονομική κρίση σε μια καπιταλιστική χώρα δε συνιστά αυτόματα και «υπαρξιακή κρίση»⁷²². Παρά τις κοινωνικές επιπτώσεις, μια οικονομική κρίση δύναται να αντιμετωπιστεί και να ξεπεραστεί χωρίς διακοπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁷²³. Αυτό που διαφοροποιεί μια «υπαρξιακή κρίση», είναι ότι αυτή λαμβάνει τη μορφή μιας μεγάλης, εξέχουσας πολιτικής κρίσης. Σύμφωνα με το Hegel μια μεγάλη πολιτική κρίση συνιστά την ανικανότητα μιας πολιτικά συγκροτημένης κοινωνίας να αναπαράγει τις μορφές και τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν το *ήθος* της⁷²⁴. Συνιστά την αποσύνθεση της ηθικής ζωής και την ανικανότητα αναδημιουργίας της.

Τόσο η οικονομική κρίση στο Marx όσο και η πολιτική κρίση στο Hegel προκύπτουν από την απορρύθμιση ενός συστήματος σχέσεων ή συλλογισμών⁷²⁵.

Ο Marx στο *Κεφάλαιο* αναλύει την κυκλική κίνηση του κεφαλαίου μέσα από τις διαφορετικές μορφές τις οποίες αυτό λαμβάνει. Το κεφάλαιο εμφανίζεται υπό τρεις διαφορετικές μορφές, αυτή του χρήματος, του παραγωγικού κεφαλαίου και του εμπορεύματος. Λαμβάνει τις μορφές αυτές με διαδοχικό τρόπο: το κεφάλαιο υπό τη

⁷²¹ Tombazos S., “L’esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque” *Revue Lignes* n°39, 22 octobre 2012.

⁷²² Tombazos S., *στο ίδιο*.

⁷²³ *Στο ίδιο*.

⁷²⁴ *Στο ίδιο*.

⁷²⁵ *Στο ίδιο*.

μορφή χρήματος επενδύεται στην παραγωγική διαδικασία, αποτέλεσμα της οποίας είναι το κεφάλαιο υπό τη μορφή εμπορεύματος. Η κυκλική αυτή κίνηση του κεφαλαίου, όπως την ονομάζει ο Marx, μπορεί να γίνει αντιληπτή και με δύο διαφορετικές παραλλαγές: με αφετηρία την παραγωγική διαδικασία, το παραγωγικό κεφάλαιο μετατρέπεται σε εμπόρευμα, το οποίο μέσα από την αγορά πωλείται και μετατρέπεται σε χρήμα. Με αφετηρία τη μορφή του εμπορεύματος, το οποίο στη συνέχεια μετατρέπεται σε χρήμα, το κεφάλαιο επανεπενδύεται καταλήγοντας στη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου. Και στις τρεις περιπτώσεις η διαδικασία μεταμόρφωσης του κεφαλαίου είναι συνεχής, δηλαδή η κατάληξη στη μια μορφή επακολουθεί από τη μεταμόρφωση στην άλλη μορφή, γι' αυτό και ο Marx μιλά για κυκλική κίνηση του κεφαλαίου. Από αυτή την άποψη κάθε σημείο μπορεί να είναι σημείο αφετηρίας, σημείο περάσματος και σημείο επιστροφής⁷²⁶.

Σκοπός της συνεχούς αυτής διαδικασίας είναι η διεύρυνση του κεφαλαίου. Μέσα από την κυκλική του κίνηση η αξία του μεγαλώνει, γι' αυτό και το κεφάλαιο χρειάζεται να βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση. Αυτό οφείλεται στην ιδιαιτερότητα μιας εκ των τριών μορφών τις οποίες λαμβάνει, αυτής του παραγωγικού κεφαλαίου. Στο στάδιο αυτό, η εργατική δύναμη που απαιτείται για τη μετατροπή του επενδυμένου στην παραγωγή κεφαλαίου σε νέα εμπορεύματα προσθέτει στο υφιστάμενο κεφάλαιο επιπρόσθετη αξία, με αποτέλεσμα το τελικό κεφάλαιο-εμπόρευμα που παράγεται να έχει μεγαλύτερη αξία από το αρχικό κεφάλαιο-χρήμα.

Στο σύνολο της οικονομίας, το κεφάλαιο εμφανίζεται παράλληλα και στις τρεις μορφές του. Η κάθε μορφή την οποία λαμβάνει το κεφάλαιο αντιστοιχεί σε ένα κύκλο, όπως περιγράφεται πιο πάνω. Η κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αποτελείται από το σύνολο των κινήσεων των μεμονωμένων κεφαλαίων, που όχι απλώς συνυπάρχουν αλλά αλληλοσυμπλέκονται και αλληλοκαθορίζονται⁷²⁷. Η συνολική διαδικασία παραγωγής φαίνεται ως ενότητα της διαδικασίας κυκλοφορίας και της

⁷²⁶ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο. Τόμος II, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1979, σελ. 98.

⁷²⁷ Μαρξ Κ., *στο ίδιο*, σελ. 352.

διαδικασίας παραγωγής, όπου το ένα μεσολαβεί για το άλλο⁷²⁸. Στην πραγματικότητα, λέει ο Marx, κάθε ατομικό κεφάλαιο βρίσκεται ταυτόχρονα και στις τρεις μορφές λειτουργίας και διαγράφει και τις τρεις κυκλικές κινήσεις, διαγράφει δηλαδή διαδοχικά την ίδια κίνηση⁷²⁹. Η παράλληλη ύπαρξη των μερών του κεφαλαίου σε διαφορετικές μορφές είναι αναγκαία για τη συνέχιση της παραγωγής και οφείλεται ακριβώς στη συνεχή κίνηση των μερών του κεφαλαίου⁷³⁰. Όσο πιο γρήγορα διανύει τον κύκλο του κάθε κεφάλαιο, δηλαδή όσες πιο πολλές φορές περνά από το μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου (όπου παράγεται η υπεραξία), τόσο πιο πολύ αυξάνεται η αξία του. Είναι αναγκαίο όμως το πέρασμα και από τις τρεις διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου ούτως ώστε η αξία να πραγματοποιείται κάθε φορά.

Αυτό το πέρασμα από τις τρεις μορφές έχει και μια άλλη λειτουργία, αφού εκτός από την παραγωγή και πραγμάτωση της αξίας επιτρέπει παράλληλα τη μεταμόρφωση της εργασίας σε εμπόρευμα, τη μεταμόρφωση μιας κοινωνικής σχέσης σε ένα αντικείμενο που αποκτά δικές του ιδιότητες και χαρακτήρα, που από εργασία του ανθρώπου γίνεται κεφάλαιο, ανεξάρτητο από τον ίδιο τον άνθρωπο⁷³¹. Η κυκλική κίνηση του κεφαλαίου και οι μεταμορφώσεις του αποτελούν σε διάφορα επίπεδα πηγή υποτέλειας του ανθρώπου στο υποκείμενο-κεφάλαιο.

Αυτό που τονίζει ο Marx είναι ότι η ενότητα των τριών του κυκλικών κινήσεων και η συνεχής κίνηση του κεφαλαίου είναι απαραίτητα για τη διασφάλιση της συνεχούς του διεύρυνσης και της αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο, η απαραίτητη αυτή ενότητα προσκρούει σε ορισμένες εξορισμού δυσκολίες που αναπόφευκτα προκύπτουν μέσα από την ανάγκη για συνεχή κίνηση του κεφαλαίου.

⁷²⁸ Στο ίδιο, σελ. 99.

⁷²⁹ Στο ίδιο, σελ. 99.

⁷³⁰ Στο ίδιο, σελ. 101.

⁷³¹ Για την έννοια του «φετιχισμού του εμπορεύματος» βλ. ενδεικτικά: Artous A., *Le Fétichisme chez Marx. Le Marxisme comme Théorie Critique*. Éditions Syllepse, Paris, 2006, και Tombazos S., *Le Fetichism chez Marx (critique du livre d'A. Artous)*. Congrès Marx International V – Section Philosophie – Capital. Paris-Sorbonne at Nanterre, 3/6 Octobre 2007.

Η συνεχής κίνηση καθιστά τη χρονική διάσταση καθοριστικής σημασίας. Ο Τομπάζος διερευνά τη σημασία της χρονικής διάστασης της κίνησης του κεφαλαίου, ιδιαίτερα ως προς την ενότητα των τριών κυκλικών κινήσεων του. Αναλύοντας λεπτομερώς τον κάθε κύκλο της κίνησης του κεφαλαίου, ο Marx τονίζει τους διαφορετικούς ρυθμούς στους οποίους αντιστοιχεί ο κάθε ένας⁷³². Η κυκλική κίνηση του *χρηματικού κεφαλαίου* επικεντρώνεται στην ανταλλακτική αξία και παρουσιάζει τον πλουτισμό ως αυτοσκοπό της παραγωγής, αφού ξεκινά με την προκαταβολή μιας κεφαλαιακής αξίας και καταλήγει στην πραγματοποίηση μεγαλύτερης αξίας και μάλιστα σε χρηματική μορφή⁷³³. Έτσι, ο κύκλος αυτός αφορά το ρυθμό πολλαπλασιασμού της αξίας, που αποτελεί σκοπό της καπιταλιστικής παραγωγής⁷³⁴. Ο ανταγωνισμός κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου με σκοπό την αύξηση της αξίας του ανάγει την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος σε κεντρική ηθική αρχή στην καπιταλιστική κοινωνία. Η κυκλική κίνηση του *παραγωγικού κεφαλαίου* εκφράζει το ρυθμό αναπαραγωγής/συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η κίνηση *κεφαλαίου στην εμπορευματική του μορφή* εκφράζει την παραγωγική και ατομική κατανάλωση.

Για τον Marx, η έννοια του κεφαλαίου πρέπει να γίνεται αντιληπτή μέσω των διαφορετικών του κυκλικών κινήσεων που, ως ένα σύστημα αλληλοεξαρτώμενων σχέσεων χρειάζεται να συντρέχουν κατά τρόπο αναλογικό⁷³⁵. Οι τρεις διαφορετικοί ρυθμοί χρειάζεται να συντρέχουν κατά τρόπο ομαλό και «εύρυθμο».

Με βάση αυτή τη λογική, μια οικονομική κρίση μπορεί να προκύψει όχι μόνο - ή όχι αποκλειστικά - από τη μείωση του ποσοστού του κέρδους, αλλά από την ασυμβατότητα των διαφορετικών ρυθμών των τριών λειτουργικών μορφών του κεφαλαίου, που τείνουν να αυτονομούνται ενώ θα έπρεπε να λειτουργούν ενοποιητικά⁷³⁶. Μέσα από τη χρονική διάσταση της κίνησης του κεφαλαίου στις διαφορετικές του

⁷³² Tombazos S., *L'esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque*, ό.π., σελ.2

⁷³³ Marx K., *Το Κεφάλαιο. Τόμος II*, ό.π., σελ. 55-56.

⁷³⁴ Tombazos S., *L'esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque*, ό.π.

⁷³⁵ Στο ίδιο.

⁷³⁶ Στο ίδιο.

μορφές, εντοπίζονται οι συγκρουσιακές τάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ο Τομπάζος αποδίδει την οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα στην επικράτηση και την επιβολή των φυγόκεντρων εκείνων δυνάμεων έναντι των ενοποιητικών δυνάμεων του καπιταλιστικού συστήματος⁷³⁷. Εντοπίζει μια παραπλήσια λογική στην ανάλυση της έννοιας της πολιτικής κρίσης από τον Hegel. Ο Hegel αναλύει με ανάλογο τρόπο αυτό που ονομάζει «ηθική ζωή», στη μορφή δηλαδή ενός τριπλού συλλογισμού: του κράτους, της οικονομίας και του ατόμου/ της οικογενειακής ζωής⁷³⁸, που όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια βρίσκεται σε μια ένταση με το σύστημα σχέσεων του κεφαλαίου με τις τρεις του μορφές, όπως έχει παρουσιαστεί πιο πάνω.

Η ενότητα που συνδέει τους τρεις συλλογισμούς καθιστά εφικτή την κοινωνική ζωή του ατόμου. Η μία μορφή, το αυτόνομο άτομο, αντιστοιχεί στην ιδιωτική ζωή και το θεσμό της οικογένειας (*μοναδικότητα*⁷³⁹). Το άτομο όμως δρα εξωτερικά στο πλαίσιο της οικονομικής ζωής (που αποτελεί τη δεύτερη μορφή), στη βάση της προώθησης των συμφερόντων του (*ιδιαιτερότητα*⁷⁴⁰). Το κράτος, η κυβέρνηση αποτελεί το όριο τόσο της ατομικότητας όσο και της δημόσιας ζωής και διασφαλίζει την ενότητά τους (*καθολικότητα*⁷⁴¹). Η θέση που εντοπίζεται εδώ, που προσομοιάζει με το θεωρητικό σχήμα του Hobbes, είναι ότι η κοινωνική ζωή είναι δυνατή μόνο εφόσον τα άτομα υποβάλλονται σε μια καθολική αρχή (*ιδιαιτερότητα- μοναδικότητα- καθολικότητα*)⁷⁴².

⁷³⁷ Στο ίδιο. Βλ. επίσης το βιβλίο Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί*, ό.π.

⁷³⁸ Για τον Hegel κάθε έλλογη έννοια διέπεται από ένα σύστημα τριών σχέσεων, από τρεις συλλογισμούς – την καθολικότητα (το γενικό), την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα. Κάθε έννοια διέπεται από τρεις συλλογισμούς: **Καθολικότητα** (*universality*): η απόλυτη έννοια, που ως τέτοια η έννοια αυτοκαθορίζεται.

Ιδιαιτερότητα (*particularity*): η έννοια ως μια ιδιαίτερη, διαφορετική έννοια σε σχέση με άλλες έννοιες.

Μοναδικότητα (*singularity*): η έννοια ως άρνηση του εαυτού της (βγαίνει έξω από την ταυτότητα της και γίνεται κριτική του εαυτού της). (Hegel G.W.F., *The Science of Logic* (translation by George di Giovanni). Cambridge University Press, Cambridge 2010. σελ 529-530). Διερχόμενο τον κύκλο καθολικότητα – ιδιαιτερότητα – μοναδικότητα, το καθολικό είναι η ελεύθερη δύναμη, έχει ξεχωρίσει από ό,τι είναι διαφορετικό από αυτό, αλλά και από τον ίδιο τον εαυτό του και έχει έτσι επιστρέψει στον εαυτό του (ό.π. σελ. 532).

⁷³⁹ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση

⁷⁴⁰ Το ίδιο.

⁷⁴¹ Το ίδιο.

⁷⁴² Tombazos S., *L'esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque*, ό.π.

Όπως και στον Hobbes, έτσι και στον Hegel, πρόκειται για ελεύθερα άτομα – και όχι υπηκόους ή σκλάβους – που συναινούν στην υποβολή τους σε μια καθολική αρχή.

Στον Hegel, η υποβολή σε μια καθολική αρχή δεν μπορεί να λάβει χαρακτήρα καταναγκασμού, αφού ακριβώς το κράτος αποτελεί το πεδίο πραγμάτωσης της ελευθερίας του ατόμου⁷⁴³. Τα ελεύθερα άτομα εντός του κράτους, που υποβάλλονται δηλαδή σε μια καθολική αρχή όχι κατόπιν επιβολής αλλά κατόπιν της ελεύθερης τους βούλησης, είναι ηθικά αυτόνομα. «*Η ηθική ζωή, δηλαδή η ηθική αυτονομία του ατόμου, μπορεί να υπάρξει μόνο αν οι ιδιώτες μέσα από την ελεύθερη βούληση τους, ενεργούν με τρόπο ηθικό, όχι μόνο μέσα στην οικογένεια αλλά και στην οικονομική ζωή, όπου ο καθένας αποσκοπεί να ικανοποιήσει τα δικά του συμφέροντα*» (καθολικότητα – μοναδικότητα – ιδιαιτερότητα)⁷⁴⁴. Η κυβέρνηση, το κράτος, οι νόμοι (το καθολικό) περιβάλλουν, από τη μια, την οικονομική σφαίρα υπό τη μορφή των ηθικών κανόνων που τη διέπουν, και από την άλλη τα άτομα ως ηθική τους ουσία (ιδιαιτερότητα – καθολικότητα – μοναδικότητα)⁷⁴⁵.

Η έννοια τους ήθους στον Hegel δεν εκφράζει την υποκειμενική αυτοβουλία, την ατομική κρίση που κατευθύνει τις πράξεις του ατόμου, αλλά έχει να κάνει με την ηθική πραγματικότητα που περιβάλλει το άτομο⁷⁴⁶. Πρόκειται για τις κοινές αξίες, αντιλήψεις και προσδοκίες που περιβάλλουν τα άτομα ως αυτόνομη υπόσταση⁷⁴⁷. Τα ίδια τα άτομα εκλαμβάνουν το ηθικό αυτό περιβάλλον ως αυτόνομο, γι' αυτό και από την έννοια της «ηθικής ζωής» στο Hegel απουσιάζει οποιοδήποτε στοιχείο καταναγκασμού. Η έννοια του «ήθους» δηλώνει την «κοινή προκατανόηση» που καθορίζει τα όρια της δράσης του ελεύθερου ατόμου μέσα στην κοινωνία⁷⁴⁸. Η ηθική ζωή είναι η πραγμάτωση της ελευθερίας του ατόμου μέσα στην κοινωνία. Ένας ελεύθερος λαός είναι ελεύθερος

⁷⁴³ Προλεγόμενα Θανάσά στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*. ό.π., σελ. 60-61.

⁷⁴⁴ Tombazos S., *L'esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque*, ό.π. σελ.3.

⁷⁴⁵ Στο ίδιο.

⁷⁴⁶ Προλεγόμενα Θανάσά στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία* ό.π., σελ. 88. Με την ίδια λογική, ο Δουζίνας θεωρεί ότι το «ήθος» ενός λαού μπορεί να γίνει αντιληπτό ως το σύστημα αξιών, πρακτικών και δεξιοτήτων που τον προσδιορίζουν, και που διευκολύνει γενικά τη λειτουργία των τυπικών σχέσεων και διαδικασιών (βλ. Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση*, ό.π., σελ. 31.).

⁷⁴⁷ Προλεγόμενα Θανάσά στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*. ό.π., σελ. 88.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο.

εφόσον ζει με βάση το ήθος του. Αυτό ακριβώς αποτελεί για τον Hegel την πραγμάτωση του Λόγου: ο Λόγος πραγματώνεται αληθινά μέσα από έναν ελεύθερο λαό⁷⁴⁹.

Μια καταρχήν ανατροπή της ηθικής ζωής όπως την αντιλαμβάνεται ο Hegel, επέρχεται με την οικονομία της αγοράς. Η ηθική ζωή, δηλαδή η ενότητα κράτους, ατόμου/ οικογενειακής ζωής και οικονομικής ζωής, ανατρέπεται με τη λογική της οικονομίας της αγοράς, όπου η επιδίωξη του ιδιωτικού συμφέροντος αποτελεί την κεντρική αρχή της εξωτερικής δράσης του ατόμου, δηλαδή της οικονομικής ζωής. Η αγορά (οικονομική ζωή) λειτουργεί ελεύθερα και το άτομο (οικογενειακή ζωή) επιδιώκει το ατομικό, ιδιωτικό του συμφέρον, χωρίς το κράτος να παρεμβαίνει, εκτός από την ελάχιστη παρέμβαση με στόχο τη διασφάλιση της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, δηλαδή τη διεύρυνση της αξίας του κεφαλαίου και την αναπαραγωγή του ταξικού διαχωρισμού της αστικής κοινωνίας.

Τα πιο πάνω βρίσκονται σε ένταση με την πολιτική ελευθερία ή την ηθική ζωή όπως την αντιλαμβάνεται ο Hegel. Πώς η ελευθερία ως ηθική αυτονομία επιτυγχάνεται στην ατομικιστική καπιταλιστική κοινωνία; Πώς το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία διασφαλίζει την πολιτική ελευθερία; Ή διαφορετικά, υπό ποιές προϋποθέσεις συμβαδίζουν καπιταλισμός και ηθική ζωή, ποιες είναι οι προϋποθέσεις της ηθικής ενότητας στην καπιταλιστική κοινωνία; Απαιτείται μια ιστορική «διόρθωση», ούτως ώστε τα άτομα να καταστούν ηθικά αυτόνομα στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, να εσωτερικεύσουν δηλαδή τους κανόνες της.

Καθώς μεταβάλλεται η ισορροπία δυνάμεων κεφαλαίου – εργασίας, αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παρέμβαση του κράτους για υλικές παραχωρήσεις, παροχές δικαιωμάτων και ανάπτυξης λειτουργιών κοινωνικής πρόνοιας. Το κράτος θέτει τα όρια στην επιδίωξη του ιδιωτικού συμφέροντος μέσω των νόμων και των πολιτικών του. Τα όρια αυτά αντιβαίνουν τη λογική της ιδιωτικής δράσης στο καπιταλιστικό σύστημα και εισάγονται ως δημοκρατικά στοιχεία που ιστορικά παρεισδύουν στο αστικό κράτος. Πέρα από τις όποιες παραχωρήσεις όμως, η ανατροπή της ηθικής ζωής στον καπιταλισμό

⁷⁴⁹ Στο ίδιο.

όπως την αντιλαμβάνεται ο Hegel, αντισταθμίζεται με την εσωτερίκευση των κανόνων του αστικού κράτους. Ενοποιητική δύναμη και προϋπόθεση της λειτουργίας του δημοκρατικού κράτους στον καπιταλισμό αποτελεί η εσωτερίκευση των κανόνων του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους από τα ελεύθερα, ηθικά αυτόνομα άτομα. Το κράτος (*καθολικό*) καθορίζει τους κανόνες που πρέπει να διέπουν την οικονομική σφαίρα, δηλαδή θέτοντας όρια στον απόλυτο ανταγωνισμό/ατομισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας (*ιδιαίτερο*), και με αυτό τον τρόπο δημιουργώντας το ήθος που εσωτερικεύουν τα άτομα ως αυτονόητη ηθική πραγματικότητα (*μοναδικό*).

Στις σύγχρονες ταξικές κοινωνίες η πραγμάτωση της ελευθερίας στο κράτος παίρνει τη μορφή του δημοκρατικού κράτους, το οποίο καθίσταται το αυτονόητο πεδίο πραγμάτωσης της πολιτικής ελευθερίας, ο χώρος όπου μετριάζονται ή περιορίζονται ή συγκαλύπτονται (αφού δεν παύουν να υφίστανται) οι ανισότητες του κοινωνικού-οικονομικού πεδίου. Το δημοκρατικό κράτος καθιστά εφικτή την ενότητα της αστικής κοινωνίας. Επανερχόμαστε δηλαδή στην προβληματική της σχέσης καπιταλισμού και δημοκρατικού κράτους. Η μεταπολεμική ευημερία, καταναλωτισμός και κοινωνικό κράτος εκφράζουν μια περίοδο αρμονικής συμβίωσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης και του δημοκρατικού κράτους. Η ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους και η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα μετά τον Β' ΠΠ, η οποία εμφανίζει το κράτος ως προστάτη του γενικού συμφέροντος έναντι των ιδιωτικών συμφερόντων συνιστά ένα φετιχισμό του ίδιου του κράτους, που ενισχύεται με το καθολικό δικαίωμα ψήφου⁷⁵⁰. Την περίοδο της κρίσης όμως καθίσταται προβληματική αυτή η ενότητα.

Η ενότητα των τριών συλλογισμών (κράτος – άτομο – οικονομική ζωή) συγκροτεί την ηθική ζωή της αστικής κοινωνίας. Όταν η ισορροπία αυτή διαταράσσεται, τότε προκύπτει σοβαρή πολιτική κρίση. Η πολιτική κρίση στον Hegel επέρχεται όταν οι δυνάμεις της απώθησης υπερισχύουν των δυνάμεων έλξης ανάμεσα στις τρεις εκφάνσεις του πνεύματος που συγκροτούν το σύστημα της ηθικής ζωής στη σύγχρονη εποχή,

⁷⁵⁰ Artous A., *Le Fétichisme chez Marx. Le Marxisme comme Théorie Critique*". Éditions Syllepse, Paris, 2006, σελ. 127.

δηλαδή το σύγχρονο σύστημα ελευθερίας⁷⁵¹. Αυτό που εισηγείται ο Τομπάζος είναι ότι μια καπιταλιστική χώρα διέρχεται μιας υπαρξιακής κρίσης όταν η αναπαραγωγή του κεφαλαίου δεν επιτρέπει την αναπαραγωγή του πνεύματος υπό την ίδια μορφή, και όταν η αναπαραγωγή του πνεύματος δεν επιτρέπει την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και των φετίχ του⁷⁵².

Η κρίση έγκειται δηλαδή στη σύγκρουση των δύο βασικών συστημάτων συλλογισμών που διέπουν τη σύγχρονη αστική κοινωνία⁷⁵³. Η ένταση ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς συλλογισμούς δεν είναι κάτι καινούριο, αφού εξ' ορισμού η οικονομία της αγοράς ματαιώνει την ενότητα με την ηθική του ελεύθερου ατόμου στην οικονομική ζωή, αλλά επιλύεται με την εσωτερίκευση των νόμων και κανόνων του δημοκρατικού (και στη συνέχεια κοινωνικού) κράτους στο πλαίσιο της ομαλής ηθικής ζωής που καθιερώνεται την κοινωνία. Πρόκειται για ένα συμβιβασμό ανάμεσα στις δύο διαφορετικές λογικές, τα δύο συστήματα συλλογισμών. Αυτό όμως που συμβαίνει όταν η πολιτική και οικονομική κρίση ανάγεται σε γενικευμένη κρίση, είναι ότι η σύγκρουση ανάμεσα στους δύο συλλογισμούς συντελείται κατά τρόπο που η κοινωνική αναπαραγωγή όπως συντελούνταν μέχρι τώρα καθίσταται πλέον ανέφικτη. Υπάρχει κρίση στην ηθική ζωή της αστικής κοινωνίας, που ανάγεται σε γενικευμένη, υπαρξιακή κρίση.

Δείγματα μιας τέτοιας ηθικής κρίσης είναι η γενικευμένη απονομιμοποίηση των θεσμών, η ένδειξη μη σεβασμού απέναντι στην κυβέρνηση και τους εκπροσώπους της (βλ. μαθητική παρέλαση όπου οι παρελαύνοντες αντικρίζουν την αντίθετη πλευρά απέναντι στην πολιτική και στρατιωτική παρέλαση), η συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων κ.α⁷⁵⁴. Μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης στην πολιτική ηγεσία ή όταν οι πολιτικοί ηγέτες δεν μπορούν να εμφανιστούν μπροστά στο λαό παρά μόνο σε ελεγχόμενες συνθήκες⁷⁵⁵ εντάσσονται στο ίδιο πλαίσιο. Το ίδιο και οι εκτεταμένες βίαιες

⁷⁵¹ Tombazos S., *L'esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque*, ό.π σελ.3.

⁷⁵² Στο ίδιο, σελ.3.

⁷⁵³ Στο ίδιο.

⁷⁵⁴ βλ. Στο ίδιο.

⁷⁵⁵ βλ. διαδήλωση στο Παρίσι κατά των δολοφονιών στην εφημερίδα *Charlie Ebdó*, (Ιανουάριος 2015) όπου οι πολιτικοί ηγέτες δεν συμμετείχαν στην ίδια τη διαδήλωση αλλά περπάτησαν σε άλλο, περικλειστο και φρουρούμενο δρόμο, μακριά από το πλήθος αλλά ενώπιον των δημοσιογραφικών καμερών ούτως ώστε

διαδηλώσεις. Η απονομιμοποίηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών ιδιαίτερα, όπως εκφράζεται με την αποχή από τις εκλογές, την αποστασιοποίηση από τα πολιτικά κόμματα και την απαξίωση της πολιτικής, βρίσκονται στο επίκεντρο της ηθικής κρίσης, ιδιαίτερα όταν λαμβάνουν τη μορφή της ασέβειας και αποδοκιμασίας απέναντι στους εκπροσώπους των θεσμών και της εξουσίας.

Ο Δουζίνας μιλά για την επικράτηση ενός γενικευμένου κυνισμού που καταστρέφει το κοινωνικό ήθος και χαρακτηρίζει αυτή τη διαδικασία κεντρικό εξευτελισμό της ηθικής, που αναπόφευκτα επηρεάζει τη στάση των ανθρώπων⁷⁵⁶. Στην Ελλάδα της κρίσης, αναφέρει ο Δουζίνας, επικρατεί ο κυνικός καπιταλισμός, όπου η οικονομία διαχωρίζεται από την ηθική με τον πιο εξόφθαλμο τρόπο και το ήθος του λαού υποσκάπτεται⁷⁵⁷.

Όταν με μία γενικευμένη κρίση παύει να ισχύει η ηθική ζωή, η ενότητα αντικαθίσταται από την *«αποσύνθεση» της αστικής κοινωνίας*. Τι σημαίνει όμως ελευθερία και ηθική ζωή σε μια ταξική κοινωνία; Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την *«αποσύνθεση» της κοινωνίας αυτής;*

3. Κρίση ηγεμονίας

Η έννοια της «ηθικής ζωής» στον Hegel, όπως μελετήθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, εκφράζει την ενότητα κράτους – ατόμου – οικονομίας, που καθιστά εφικτή την κοινωνική ζωή του ατόμου. Η «ηθική ζωή», με βάση αυτό το σύστημα σκέψης, προϋποθέτει όπως τα άτομα υποβάλλονται σε μια καθολική αρχή, αλλά εφόσον πρόκειται για ελεύθερα, αυτόνομα άτομα, η υποβολή αυτή δεν λαμβάνει χαρακτήρα καταναγκασμού. Αντίθετα, βασίζεται στην εσωτερίκευση ενός συστήματος αξιών. Βασική παραδοχή για το συλλογισμό αυτό αποτελεί το ελεύθερο, αυτόνομο άτομο.

τα σχετικά πλάνα να προβληθούν από τα ΜΜΕ και στο διαδίκτυο ως μέρος της μεγάλης διαδήλωσης των πολιτών.

⁷⁵⁶ Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση*, ό.π. σελ. 31.

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 46.

Ξεκινώντας από την αμφισβήτηση της βασικής αυτής παραδοχής, στο μέρος αυτό θα ληφθεί υπόψη ένα άλλο δεδομένο, ότι σε κάθε περίπτωση αναφερόμαστε σε μια ταξικά διαμορφωμένη κοινωνία. Οι έννοιες της ελευθερίας, της ενότητας και της ηθικής ζωής θα αναλυθούν υπό αυτό το πρίσμα.

Η ενότητα μιας ταξικά διαχωρισμένης κοινωνίας μπορεί να διασφαλιστεί με διάφορους τρόπους. Η επιβολή αποτελεί μια επιλογή, όχι όμως την επικρατέστερη στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες, όπου η χρήση της με συστηματικό τρόπο δεν μπορεί να λειτουργήσει κατά τρόπο εκτεταμένο. Αντιθέτως η χρήση μέτρων επιβολής σε ευρεία βάση τείνει να συμβαίνει κατ' εξαίρεση, όταν εξαιρετικές συνθήκες απειλούν τη λειτουργία και αναπαραγωγή του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος.

Οι παραχωρήσεις προς τις κυριαρχούμενες τάξεις αποτελούν τον πιο διαδεδομένο τρόπο προώθησης της ενότητας της ταξικής κοινωνίας, κατά τρόπο ώστε να διασφαλίζεται ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ο Πουλαντζάς επισημαίνει και την ανάγκη ουσιαστικών, υλικών παραχωρήσεων, πέρα από επιμέρους, επικουρικές παραχωρήσεις. Επιπρόσθετα, έχει υποστηριχθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι η ανάπτυξη των πολιτικών δικαιωμάτων στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες αποτελεί μέρος των παραχωρήσεων προς τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Αποκλειστικά τα πιο πάνω όμως δεν επαρκούν για την ερμηνεία της διασφάλισης της ενότητας μιας κοινωνίας στην οποία διαφορετικά ιδιοκτησιακά δεδομένα και σχέσεις εξουσίας θέτουν ορισμένες ομάδες της στη θέση του ιδιοκτήτη μέσω παραγωγής, άλλες στη θέση του εξαρτώμενου μισθωτού κ.α. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν το οικονομικό πεδίο και οι διεργασίες σε αυτό, ακόμη και αν πρόκειται για υλικές παραχωρήσεις, επαρκούν για τη διασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης. Ακόμη και η κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων, απαιτεί τη συνοδεία ενός άλλου παράγοντα ούτως ώστε να μην καταλήξει σε θεμελιώδη κοινωνική ρήξη. Ο παράγοντας αυτός εντοπίζεται στο πεδίο των ιδεών. Στο πεδίο αυτό αναζητούνται οι μη-υλικοί και ενδεχομένως ηθικοί, με βάση το Hegel, παράγοντες που σε συνάρτηση με τις υλικές συνθήκες διατηρούν την κοινωνική ενότητα.

Οι ιδέες δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις και την εξέλιξή τους. Αυτό που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ όμως είναι οι προϋποθέσεις, ο τρόπος και τα μέσα με τα οποία ορισμένες ιδέες καθίστανται η καθολικά αποδεκτή κοσμοαντίληψη σε μια κοινωνία, ως εσωτερικευμένες αρχές του κάθε μέλους και του συνόλου της κοινωνίας. Σαφώς, το ενδιαφέρον προκύπτει από την παρατήρηση φυγόκεντρων⁷⁵⁸ τάσεων στις ανεπτυγμένες αστικές δημοκρατίες την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Έχουν αναλυθεί διαφορετικές εκφάνσεις της κρίσης, με κεντρικό σημείο προβληματισμού τις επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο των σύγχρονων κοινωνιών. Στο παρόν κεφάλαιο συνεχίζεται η ανάλυση της κρίσης της οποίας διέρχονται οι ανεπτυγμένες κοινωνίες για να στηριχθεί η θέση ότι η παρούσα κρίση αποτελεί μια γενικευμένη κρίση. Με τους όρους του Gramsci, μια γενικευμένη κρίση δεν είναι άλλη από την κρίση ηγεμονίας του κυρίαρχου ταξικού συνασπισμού και κρίσης του «ιστορικού μπλοκ» μιας εποχής.

4. Η έννοια της ηγεμονίας στον Gramsci

Η έννοια της ηγεμονίας στον Gramsci αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα τμήμα της κοινωνίας που απαρτίζει τον κυρίαρχο ταξικό συνασπισμό οικοδομεί και διατηρεί την ηγεσία του πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις⁷⁵⁹. Αναλύοντας το ρόλο της ιδεολογίας, ο Gramsci διερευνά τον τρόπο με τον οποίο οικοδομείται η κυρίαρχη ιδεολογία σε μια ταξικά διαχωρισμένη κοινωνία⁷⁶⁰. Η ηγεμονία εκφράζει την πολιτική ηγεσία που στηρίζεται στη συναίνεση των κυριαρχούμενων, μια συναίνεση που

⁷⁵⁸ Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Τομπάζο για την ανάλυση της οικονομικής κρίσης: βλ. Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί, ό.π.*

⁷⁵⁹ McGuigan J., *Cultural Populism*. Routledge, London 1992. σελ. 63.

⁷⁶⁰ Ο λόγος για το έντονο ενδιαφέρον που ο Gramsci αναπτύσσει για το ρόλο της ιδεολογίας πηγάζει από τις πολιτικές του τοποθετήσεις και αξιώσεις. Κύριο ζητούμενο της πολιτικής και της σκέψης του είναι η χειραφέτηση της εργατικής τάξης. Αντιλαμβάνεται ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό χωρίς την ιδεολογική χειραφέτηση της εργατικής τάξης από την υφιστάμενη κυρίαρχη ιδεολογία και την οικοδόμηση μια νέας ηγεμονίας ενός ταξικού συνασπισμού με προοδευτικό περιεχόμενο.

βασίζεται στη διάχυση και εκλαΐκευση της κοσμοαντίληψης της κυρίαρχης τάξης⁷⁶¹. Συνίσταται στην καθιέρωση μια ηθικής, ενός τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς των ατόμων στην κοινωνία, που καθίστανται δεδομένος τρόπος ζωής και καθιερώνεται ως «κοινή λογική»⁷⁶².

Η *συναίνεση* έχει κεντρική σημασία στην έννοια της ηγεμονίας. Σε αντίθεση με την επιβολή, η ηγεμονία προϋποθέτει την εσωτερική συναίνεση του ατόμου. Ακριβώς, η πραγματική δύναμη της άρχουσας τάξης δεν έγκειται στην άσκηση βίας ή κατασταλτικής εξουσίας, αλλά στην εξασφάλιση της συναίνεσης των εξουσιαζόμενων⁷⁶³.

Η κοινωνική τάξη που επιτυγχάνει όπως η δική της ιδεολογία εσωτερικευτεί από το σύνολο (ή την πλειοψηφία) της κοινωνίας καθίσταται κυρίαρχη τάξη. Η κυριαρχία αυτή πρέπει να επιβεβαιώνεται συνεχώς μέσω της διατήρησης και της συνεχούς ανανέωσης της ηγεμονίας σε ιδεολογικό επίπεδο. Η ηγεμονική ομάδα ή ο κυρίαρχος συνασπισμός δεν παγιώνεται ποτέ, αλλά βρίσκεται σε ένα συνεχή αγώνα για τη διατήρηση της ηγεσίας του ενάντια σε διάφορες αντιστάσεις και μορφές αντίθεσης⁷⁶⁴. Προβαίνει σε παραχωρήσεις προς τις διάφορες αρχούμενες ομάδες και δυνάμεις, ενώ άλλες φορές κεκτημένα δικαιώματα αποσύρονται⁷⁶⁵. Ο εκάστοτε ηγεμονικός σχηματισμός εξαρτάται από τις οικονομικές συνθήκες και από την ισορροπία μεταξύ αντίθετων δυνάμεων, επομένως η ηγεμονία συνιστά έναν ακατάπαυστο αγώνα⁷⁶⁶.

Παρόλο που η συναίνεση είναι διαφορετική (και εν μέρει αντίθετη) από την επιβολή, βασίζεται και συνδέεται με την επιβολή ή την οικονομική εξάρτηση και είναι αναγκαία για τη μη χρήση μέτρων επιβολής. Δηλαδή είναι τόσο *συμπληρωματική* όσο και

⁷⁶¹ Bates T. R., “Gramsci and the Theory of Hegemony”. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 36, No. 2 (Apr. – Jun., 1975), pp. 352..

⁷⁶² Η έννοια της «κοινής λογικής» είναι διάχυτη στη σκέψη του Gramsci, ως η λαϊκή αντίληψη των πραγμάτων, που κατά κανόνα όμως δεν περιλαμβάνει κριτική αντίληψη, για παράδειγμα βλ. Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, ed. and trans. Hoare Q. & Smith G.N., ElecBook, London 1999 (Transcribed from the edition published by Lawrence & Wishart, London 1971), σελ. 642.

⁷⁶³ Σκουλάς Γ., «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος». *Θέσεις*, τ. 57, Οκτ-Δεκ. 1996.

⁷⁶⁴ McGuigan J., *Cultural Populism*, ό.π. σελ. 64.

⁷⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 64.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 64.

αντίθετη της επιβολής. Αυτό έχει σημασία για την ανάλυση της ταξικής ηγεμονίας στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος.

Η εμπέδωση και εσωτερίκευση των γενικών δημοκρατικών αρχών στις σύγχρονες δημοκρατίες καθιστά την καταφυγή στην επιβολή μη αποδεκτή σε ευρεία βάση. Η επιβολή δεν νομιμοποιείται και η καταφυγή σε μέτρα (βίαιης) καταστολής από το κράτος οδηγεί σε αντιδράσεις και είναι ταυτισμένη με αυταρχικές κρατικές λειτουργίες. Ενέργειες καταστολής εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού (καταστολή διαδηλώσεων, εξεγέρσεων και γενικά αντικυβερνητικών δραστηριοτήτων κ.α.) – που συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, εμφανίζονται σε χώρες που χαρακτηρίζονται από ύστερη ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών – εκλαμβάνεται και χαρακτηρίζεται από τις ίδιες τις κοινωνίες αλλά και διεθνώς, ως ένδειξη μη δημοκρατικών πρακτικών.

Είναι σημαντικός ο διαχωρισμός που κάνει ο Gramsci ανάμεσα στην άσκηση της ηγεμονίας και την κατάκτηση της εξουσίας, όπου το πρώτο αποτελεί συνήθως προϋπόθεση για το δεύτερο. Μια τάξη μπορεί - και σε επίπεδο πολιτικής στρατηγικής χρειάζεται - να ηγηθεί της κοινωνίας ούτως ώστε να κατακτήσει την εξουσία⁷⁶⁷. Προκύπτει ένα διπλό περιεχόμενο, μια διττή λειτουργία της ηγεμονίας, που ανταποκρίνεται τόσο στην άσκηση της κυριαρχίας, όσο και στην παροχή ηγεσίας και καθοδήγησης του κυριαρχούμενου σώματος⁷⁶⁸. Συνάγεται επίσης ότι η κυρίαρχη τάξη, ενώ κατέχει την κρατική εξουσία, μπορεί να χάσει τη νομιμοποίησή της, να πάψει δηλαδή να ηγείται της κοινωνίας. Εξού η ανάγκη για συνεχή ιδεολογικό αγώνα εκ μέρους της.

Ο Eagleton υποστηρίζει ότι ενώ η ιδεολογία στην κυρίαρχή της μορφή συχνά εκλαμβάνεται ως φαντασιακή επίλυση των κοινωνικών αντιθέσεων, ο ρόλος της ως ομοιογενοποιητική δύναμη ορισμένες φορές υπερεκτιμάται⁷⁶⁹. Η τάση της να ταυτίζει και να ομοιογενοποιεί, μετριάζεται και περιστελλεται από τον σχεσιακό της χαρακτήρα

⁷⁶⁷ Σκουλάς Γ., *Εννοιολόγηση της θεωρίας*, ό.π.

⁷⁶⁸ Αυτό μπορεί να προκύψει και από τη σύνθετη σημασία της ίδιας της λέξης «ηγεμονία»: από την μια ο «ηγεμόνας» ως άρχων και από την άλλη το ρήμα *άγω*: οδηγώ, καθοδηγώ, βλ. Σκουλάς Γ., *στο ίδιο*, σελ. 3.

⁷⁶⁹ Eagleton T., *Ideology: An Introduction*. Verso, London 1991, σελ. 222.

και τα αντικρουόμενα συμφέροντα τα οποία πρέπει συνεχώς να υπερνικά⁷⁷⁰. Πασχίζει συνεχώς να ανασυντάσσει την κοινωνική ενότητα σε φαντασιακό επίπεδο⁷⁷¹. Ακριβώς, η ιδεολογία δεν είναι ποτέ σκέψη ανεξάρτητη και αποσυνδεδεμένη από τις κοινωνικές σχέσεις, χωρίς εντούτοις να αποτελεί αυστηρή έκφραση κοινωνικών συμφερόντων⁷⁷².

Ο Bates αναφέρεται στην «ψευδαίσθηση» ομοφωνίας που δημιουργεί η λειτουργία των κοινοβουλίων και του δικαιώματος ψήφου⁷⁷³. Η ύπαρξη τυπικών πολιτικών δικαιωμάτων και δημοκρατικών θεσμών υποστηρίζει τη δημιουργία της απαραίτητης συναίνεσης, χωρίς αυτή όμως να βασίζεται σε πραγματική ομοφωνία. Συγκαλύπτει με άλλα λόγια τις πραγματικές κοινωνικές συγκρούσεις.

Εφόσον η ηγεμονία γίνει αντιληπτή ως εσωτερική συναίνεση, ως εσωτερικευση δηλαδή μιας ευρύτερης αντίληψης για τον κόσμο και την κοινωνία και τον τρόπο οργάνωσής της, γίνεται σαφές ότι η ύπαρξη κοινοβουλίου και δικαιωμάτων από μόνα τους δεν διασφαλίζουν την ηγεμονία μιας τάξης. Σαφώς, η λειτουργία δημοκρατικών θεσμών επιτρέπει τη διαμόρφωση ενός ιστορικού μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων μέσω της συμπερίληψης των διαφορετικών συμφερόντων, θέσεων και πεποιθήσεων που εκφράζουν. Η δημοκρατία επιτρέπει τους απαραίτητους συμβιβασμούς για την καθιέρωση μιας ταξικής ηγεμονίας. Η έννοια της ηγεμονίας δεν έχει όμως εξορισμού συντηρητικό ή προοδευτικό χαρακτήρα ή περιεχόμενο.

Επομένως, η πηγή της κοινωνικής συναίνεσης σε μια ταξική κοινωνία δεν περιορίζεται μόνο στην ύπαρξη θεσμών και πολιτικών δικαιωμάτων. Τα τελευταία είναι μεν καθοριστικής σημασίας, αλλά χρειάζεται να περιβάλλονται και από μια καθολικά αποδεκτή και καθολικά εσωτερικευμένη ιδεολογία. Τα προβλήματα απονομιμοποίησης των θεσμών (αποχή από τις εκλογές, αποστασιοποίηση από τα πολιτικά κόμματα, ασέβεια προς τους θεσμούς, απαξίωση για πολιτική κ.α.) είναι δείγματα αποσύνθεσης, που έχουν να κάνουν όχι μόνο με την «καλή» ή ικανοποιητική λειτουργία των ίδιων των

⁷⁷⁰ Eagleton T., στο *ίδιο*, σελ. 222.

⁷⁷¹ Στο *ίδιο*, σελ. 222.

⁷⁷² Στο *ίδιο*, σελ. 222-3.

⁷⁷³ Bates T. R., *Gramsci and the Theory of Hegemony*, ό.π., σελ. 363.

θεσμών, αλλά πολύ περισσότερο με την ιδεολογία που νομιμοποιεί την ύπαρξή τους. Συνιστούν δείγματα αδυναμίας αναπαραγωγής και εσωτερίκευσης της κυρίαρχης ιδεολογίας ή, αλλιώς, εκδηλώσεις μιας κρίσης ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης.

5. Σε τι συνίσταται μια «οργανική κρίση» ή «κρίση ηγεμονίας»;

Οι παραγωγικές σχέσεις και οι συσχετισμοί των κοινωνικών δυνάμεων λειτουργούν σε συνάρτηση με το ιδεολογικό επίπεδο. Σε ένα οποιοδήποτε από αυτά τα επίπεδα μπορεί να ανακύψει πρόβλημα για την κυρίαρχη τάξη που να οδηγεί σε αμφισβήτηση της ηγεμονίας της.

Σε λιγότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες επικρατούν περισσότερο άμεσες σχέσεις κυριαρχίας και λιγότερο ηγεμονικές σχέσεις⁷⁷⁴. Οι μορφές εξουσίας που επικρατούν σε μια κοινωνία προσδιορίζουν και το είδος της κρίσης που μπορεί να διέρχεται. Σε περισσότερο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες μια οικονομική κρίση δεν συνεπάγεται αυτόματα μεγάλες πολιτικές επιπτώσεις, αλλά μπορεί να απορροφηθεί ή να μετριαστεί μέσα από τη λειτουργία της ανεπτυγμένης κοινωνίας των πολιτών και του κράτους⁷⁷⁵. Αυτή ακριβώς είναι η λειτουργία του «ιστορικού μπλοκ» σε περίοδο κρίσης, δηλαδή να εμποδίζει ή να συγκρατήσει τις οικονομικές αναταράξεις από την πρόκληση κατάρρευσης του πολιτικού συστήματος⁷⁷⁶.

Το «ιστορικό μπλοκ», με βάση τη σκέψη του Gramsci, ορίζεται ως η διαλεκτική ενότητα μεταξύ δομών και υπερδομών μιας κοινωνίας σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξής της, ή διαφορετικά, ως η συνταύτιση οικονομικο-κοινωνικού περιεχομένου και ηθικο-πολιτικής μορφής⁷⁷⁷. Όταν δηλαδή οι οικονομικο-κοινωνικές δομές είναι εναρμονισμένες και αναπαράγονται κατά τρόπο συνεκτικό με τις ηθικο-πολιτικές

⁷⁷⁴ Durand C. and Keucheyan R., “Bureaucratic Caesarism, a gramscian outlook on the crisis of Europe”. σελ. 6

⁷⁷⁵ Durand C. and Keucheyan R., στο *ίδιο*, σελ. 6.

⁷⁷⁶ Στο *ίδιο*, σελ. 7

⁷⁷⁷ Στο *ίδιο*, σελ. 7

υπερδομές της κοινωνίας, διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός «ιστορικού μπλοκ». Στο βαθμό που οι θέσεις και τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων λαμβάνονται υπόψη ή (εν μέρει) ενσωματώνονται⁷⁷⁸, αυτές εντάσσονται και αποτελούν μέρος του ιστορικού μπλοκ. Επομένως η έννοια πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ένας κοινωνικός συμβιβασμός εντός των ηγεμονικών σχέσεων, ως ένας ηγεμονικός συμβιβασμός.

Μια κρίση θέτει το ιστορικό μπλοκ υπό δοκιμασία. Ενώ στις πλείστες των περιπτώσεων το ιστορικό μπλοκ θα καταφέρει να ξεπεράσει την κρίση, άλλοτε εύκολα και άλλοτε με απώλειες ή διαστάσεις ανάμεσα στα συστατικά μέρη των ηγεμονικών τάξεων, όταν η οικονομική κρίση πάρει τις διαστάσεις μιας ευρύτερης, «οργανικής» κατά τον Gramsci κρίσης, που διαπερνά τις σφαίρες της πολιτικής, της κουλτούρας, της ηθικής κ.τ.λ., υπάρχει αδυναμία υπέρβασής της αφού μετατρέπεται σε κρίση του ίδιου του ιστορικού μπλοκ⁷⁷⁹. Η «οργανική κρίση», ή «κρίση ηγεμονίας», ή «γενική κρίση του κράτους» αφορά το ίδιο το κράτος, ως την ενότητα πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, ως ηγεμονία προστατευόμενη από την επιβολή⁷⁸⁰.

6. Η αποσύνθεση του ιστορικού μπλοκ.

Ο Gramsci δεν δίνει μια μονοδιάστατη ερμηνεία της κρίσης⁷⁸¹. Η αποσύνθεση του ιστορικού μπλοκ μπορεί να προκύψει από συνδυασμό πολλαπλών αιτιών. Όταν ο λαός παύει να εμπιστεύεται την ηγετική ομάδα, την ηγεσία του, ενδεχομένως αυτό προκύπτει από την αποτυχία της κυρίαρχης ομάδας να ανταποκριθεί σε κάποια μεγάλη πρόκληση, πρόβλημα, καταστροφή κτλ⁷⁸². Λόγω μεταβολών, προβλημάτων ή αδυναμιών της

⁷⁷⁸ Bradanini D., *“The Rise of the Competitiveness Discourse—A Neo-Gramscian Analysis”*. Bruges Political Research Papers / Cahiers de recherche politique de Bruges, No 10 / December 2009., σελ. 8.

⁷⁷⁹ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π.σελ.8.

⁷⁸⁰ Στο ίδιο, σελ.8

⁷⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 9.

⁷⁸² Επίσης, κρίση ηγεμονίας μπορεί να είναι επακόλουθο της κατάκτησης της εξουσίας με τη βία, ή όταν μια πολιτική τάξη που βρισκόταν στην πολιτική απάθεια αποκτά για συγκεκριμένους λόγους κάποια πολιτική δραστηριοποίηση κ.α. Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, ed. and trans. Hoare

ταξικής κυριαρχίας και της ικανότητας της κυρίαρχης τάξης να παρέχει τις υποσχέσεις και να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της κοινωνίας, αυτή δεν μπορεί να διασφαλίσει τη νομιμοποίηση της εξουσίας της μέσω της συναίνεσης. Εάν η κυρίαρχη τάξη χάσει τη συναίνεση του κοινωνικού συνόλου, όταν παύει να ηγείται και ο ρόλος της περιορίζεται σε αυτόν του «κυρίαρχου» και στην άσκηση μόνο δύναμης επιβολής, αυτό φανερώνει την απομάκρυνση των μαζών από τις παραδοσιακές τους ιδεολογίες και τις προγενέστερες τους πεποιθήσεις⁷⁸³. Επικρατεί αδυναμία αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας, και παράλληλα καταρρέει η κοινωνική συνοχή. Οι δύο αυτές εξελίξεις λειτουργούν ενισχυτικά η μία ως προς την άλλη. Μια τέτοια διαδικασία μπορεί να διαρκέσει δεκαετίες.

Ορισμένοι παράγοντες που γεννούν μια κρίση προκύπτουν από το χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος. Οι Durand και Keucheyan αναφέρονται σε αυτές. Καταρχήν, ο καπιταλισμός γεννά συνεχώς ανταγωνιστικές δυνάμεις, γι' αυτό και οι κρίσεις είναι φυσιολογικό φαινόμενο στην καπιταλιστική ανάπτυξη⁷⁸⁴. Η κρίση δεν προκύπτει μόνο από νέα στοιχεία, από την ύπαρξη νέων δεδομένων. Ποιοτικές μεταβολές που επέρχονται σε περιόδους κρίσης, και όχι κατ' ανάγκη ποσοτικές αλλαγές, μπορούν να ενισχύσουν ή να δυσχεράνουν τη διαχείριση των υφιστάμενων αντιθέσεων του συστήματος⁷⁸⁵.

Οι Durand και Keucheyan αναφέρουν ως παράδειγμα ένα χαρακτηριστικό και απαραίτητα στοιχείο της καπιταλιστικής κοινωνίας, την κοινωνική κινητικότητα, τη δυνατότητα δηλαδή μετακίνησης ατόμων ή ομάδων σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα⁷⁸⁶. Η αστική τάξη, παρόλο που αποτελεί μια μικρή μειοψηφία, δεν αποτελεί μια κλειστή «κάστα» αλλά μια «ελκυστική» τάξη, ο τρόπος ζωής και οι αξίες της οποίας ασπάζονται και επιδιώκονται και από άλλες κοινωνικές τάξεις⁷⁸⁷. Εάν η κυρίαρχη τάξη

Q. & Smith G.N., ElecBook, London 1999 (Transcribed from the edition published by Lawrence & Wishart, London 1971), σελ. 450.

⁷⁸³ Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, στο ίδιο, σελ. 556.

⁷⁸⁴ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π. σελ. 10.

⁷⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 10

⁷⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 11

⁷⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 11.

χάσει τα οικονομικά μέσα να ενσωματώσει νέες ομάδες και να διατηρεί τον υπάρχον ταξικό συνασπισμό, όχι μόνο παύει να είναι ελκυστική αλλά, εφόσον αναιρείται η *υπόσχεση* της κοινωνικής κινητικότητας, προκύπτει αδυναμία εξασφάλισης κοινωνικής συναίνεσης και αμφισβήτηση και της ηγεμονίας της.

Τέλος, μια οργανική κρίση συνιστά κρίση και των ίδιων των οργανικών διανοουμένων, με την ευρεία έννοια που ο όρος έχει για τον Gramsci, αφού στην ομάδα αυτή κατατάσσει όχι μόνο τους φιλοσόφους και συγγραφείς, αλλά και τους στρατιωτικούς, τους δικαστές, τους αστυνομικούς, τους ιερείς, τους κρατικούς λειτουργούς κ.α., που εκτελούν τη λειτουργία της διασφάλισης της «αυθόρμητης» συναίνεσης, αλλά και της άσκησης της καταναγκαστικής εξουσίας του κράτους στις περιπτώσεις απώλειας συναίνεσης⁷⁸⁸.

7. Κρίση ηγεμονίας και δημοκρατικοί θεσμοί

Με βάση την κλασική γκραμισιανή προσέγγιση, όταν απειλείται η κυρίαρχη θέση μιας τάξης ή ενός ταξικού συνασπισμού, η κυρίαρχη τάξη καταφεύγει στην επιβολή. Όσο αποτυγχάνει η δημιουργία ηγεμονίας, δηλαδή όταν υποχωρεί η αυθόρμητη συναίνεση και αποτυγχάνει η επέκταση της κοσμοαντίληψης της κυρίαρχης τάξης στο σύνολο της κοινωνίας, η κυρίαρχη τάξη στρέφεται στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους⁷⁸⁹.

Με αφετηρία τη γκραμισιανή προσέγγιση για τη συγκρότηση αλλά και την κρίση ηγεμονίας, μπορούν να υποθεθούν κάποια ενδιάμεσα στάδια αντίδρασης του κυρίαρχου συνασπισμού σε μια κοινωνία με ανεπτυγμένο δημοκρατικό κράτος, όπου η αυθαίρετη επιβολή δεν νομιμοποιείται με βάση τις εσωτερικευμένες αντιλήψεις της κοινωνίας, δηλαδή ορισμένες βασικές δημοκρατικές αντιλήψεις. Ακριβώς, όπως το είδος εξουσίας σε μια κοινωνία επηρεάζει το είδος της κρίσης, κατ' ανάλογο τρόπο καθορίζει και τη δράση και αντίδραση των κοινωνικών δυνάμεων. Επομένως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι

⁷⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 12-13.

⁷⁸⁹ Bates T. R., *Gramsci and the Theory of Hegemony*, ό.π., σελ. 353.

όταν ο ηγεμονικός συνασπισμός χάνει τη στήριξη των μαζών θα επιδιώξει να διατηρήσει ή να επανακτήσει την ηγεμονική του θέση είτε επιχειρώντας να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις τους, ή προσαρμόζοντας την κυρίαρχη ιδεολογία ή αν τα δύο πρώτα αποδειχθούν ανέφικτα (και όταν η κρίση έχει καταστεί πλέον μια γενικευμένη κρίση) μειώνοντας το ρόλο των εκλεγμένων σωμάτων ούτως ώστε να μειωθεί η παρέμβαση των μαζών στη λήψη αποφάσεων. Στο πιο ακραίο ενδεχόμενο, θα ακολουθηθεί ένα μοντέλο διακυβέρνησης όπου η λήψη των αποφάσεων θα γίνεται χωρίς τη συναίνεση της κοινωνίας.

Σε μια βαθιά κρίση του κράτους η λειτουργία των πιο δημοκρατικών θεσμών εμπεριέχει ένα μεγάλο βαθμό «ρίσκου» για το συνασπισμό εξουσίας. Κατά τη διάρκεια μιας κρίσης η κοινή γνώμη μεταβάλλεται και περνά από σημαντικές διακυμάνσεις, γεγονός που ενδέχεται να προκαλέσει κοινωνική αποσταθεροποίηση⁷⁹⁰. Επιπρόσθετα, τείνει να είναι περισσότερο δεκτική σε πιο ριζοσπαστικές επιλογές αντιμετώπισης της κρίσης⁷⁹¹.

Για τον Gramsci υπάρχουν ιστορικές στιγμές όπου κοινωνικές τάξεις απομακρύνονται και δεν νιώθουν ότι εκφράζονται ή αντιπροσωπεύονται από τους ηγέτες τους⁷⁹². Μια τέτοια κρίση στις σχέσεις «αντιπροσωπευόμενων» και «αντιπροσώπων» ξεφεύγει από το πεδίο του πολιτικού κόμματος και του κομματικού συστήματος γενικότερα, διαπερνώντας τον κρατικό μηχανισμό και ενισχύοντας τη σχετική δύναμη της γραφειοκρατίας και γενικά όλων των φορέων που λειτουργούν σχετικά ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις της κοινής γνώμης⁷⁹³. Εδώ ο Gramsci εντοπίζει μια τάση ενίσχυσης των μη εκλεγμένων σωμάτων ή θεσμών σε συνθήκες κρίσης ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης.

Ο Gramsci αναφέρεται στον κίνδυνο της περιόδου κρίσης που, στην απουσία καθοδήγησης και προσανατολισμού των λαϊκών στρωμάτων, προσφέρει μεσοπρόθεσμα

⁷⁹⁰ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π σελ. 14.

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 14.

⁷⁹² Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, ό.π., σελ. 450.

⁷⁹³ Στο ίδιο, σελ. 450.

τις συνθήκες για γέννηση φαινομένων «καισαρισμού» (ενδεχομένως με αυταρχικές τάσεις, χωρίς αυτό να είναι δεδομένο). «*Η κρίση αποτελείται ακριβώς από το γεγονός ότι το παλιό πεθαίνει και το καινούριο δεν μπορεί να γεννηθεί*»⁷⁹⁴. Το νέο φαινόμενο προκύπτει ως η τρίτη δύναμη εκτός του πεδίου της παραδοσιακής σύγκρουσης, παρουσιάζοντας τον εαυτό της υπεράνω των υφιστάμενων κομματικών διαχωρισμών⁷⁹⁵.

Ο «καισαρισμός» στον Gramsci σημαίνει τη δύναμη που γεννιέται σε περιόδους καταστροφικής ισορροπίας αντιτιθέμενων δυνάμεων προόδου και αντίδρασης στην κοινωνία, που μπορεί να πάρει τη μορφή ενός χαρισματικού ή ισχυρού ηγέτη, ή την ενίσχυση της παρέμβασης του στρατού στην πολιτική ζωή, ή, ενίσχυση του ρόλου μιας δημόσιας ή κρατικής γραφειοκρατίας⁷⁹⁶. Είναι δυνατό να υπάρξει δηλαδή μια μορφή δικτατορίας χωρίς κατ' ανάγκην έναν χαρισματικό ηγέτη, ούτε να ηγείται από το στρατό, αλλά από μη δημοκρατικούς θεσμούς όπως η γραφειοκρατία του ανώτερου κεφαλαίου, ακόμη και η γραφειοκρατία κοινοβουλευτικών κομμάτων, ένας πολιτικός συνασπισμός, η γραφειοκρατία οικονομικών οργανισμών κ.α⁷⁹⁷.

8. Κρίση του νεοφιλελευθερισμού και κρίση ηγεμονίας

Η ύπαρξη μιας τάσης ενίσχυσης των μη εκλεγμένων φορέων ή και πέρα από αυτό, η τάση αποδυνάμωσης των εκλεγμένων σωμάτων και αποδυνάμωσης των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών παραδόσεων κατά την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης έχει υποστηριχθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η τάση αυτή ενισχύθηκε την περίοδο της κρίσης από το 2008 και έπειτα. Η κρίση αυτή δεν περιορίστηκε στην οικονομική ύφεση αλλά εξαπλώθηκε και σε άλλα πεδία πέραν του οικονομικού, σαφώς και στο πολιτικό πεδίο. Θα υποστηριχθεί η ύπαρξη μια κρίσης στην ηγεμονία που η αστική τάξη (μαζί με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες με τις οποίες

⁷⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 556. Για τον Gramsci, το φαινόμενο του φασισμού ήταν αποτέλεσμα της μεταπολεμικής κρίσης, που συνιστούσε κρίση ηγεμονίας παγκόσμιων και ιστορικών διαστάσεων, στο ίδιο, σελ. 358.

⁷⁹⁵ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 13.

⁷⁹⁶ βλ. Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, ό.π., σελ. 450 – 469.

⁷⁹⁷ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π σελ. 14

συνασπίστηκε) διατηρούσε κατά την περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία.

Η διασάλευση της σχέσης αντιπροσώπευσης στην οποία βασίστηκε η ανάπτυξη των σύγχρονων δημοκρατιών, θέτει υπό αμφισβήτηση το νομιμοποιητικό πλαίσιο άσκησης της εξουσίας από τον κυρίαρχο συνασπισμό στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες. Ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και των κοινωνικών της επιπτώσεων, η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας έχει βρεθεί υπό αμφισβήτηση. Το δίπτυχο «καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη» και «δημοκρατία», ως το πρότυπο μοντέλο ανάπτυξης που οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες ακολούθησαν - και προώθησαν ως μοντέλο ανάπτυξης και σε άλλες χώρες - δέχθηκε ένα σοβαρό πλήγμα νομιμοποίησης.

Η κυρίαρχη ιδεολογία του 20^{ου} αιώνα, μετά το Β'ΠΠ, με βασικό μέρος της την κουλτούρα του καταναλωτισμού, χαρακτηρίστηκε από τη μαζική εξάπλωση της μέσω των ΜΜΕ. Με την καθολική αποδοχή του ο καταναλωτισμός ανάγεται σε τρόπο ζωής. Η ιδεολογία αυτή λειτουργεί ως επιβεβαίωση του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος, ως το μοναδικό που μπορεί να διασφαλίσει αυτό τον καθολικά αποδεκτό και επιθυμητό τρόπο ζωής. Είναι αυτός ο τρόπος ζωής που βρίσκεται στο επίκεντρο της οικονομικής κρίσης αφού καθίσταται ασύμβατος με την οικονομική ύφεση. Η κυρίαρχη τάξη χάνει τη νομιμοποίηση της αφού δεν μπορεί να διασφαλίσει την ανάπτυξη. Παρεμποδίζεται η δυνατότητά της να ανοικοδομήσει τη συναίνεση στην οποία βασίστηκε η κοινωνική αναπαραγωγή τις τελευταίες δεκαετίες.

Η αδυναμία αυτή προκύπτει λόγω των οικονομικών δεδομένων αλλά και των πολιτικών επιλογών των κυρίαρχων τάξεων (διεθνώς). Στην πρώτη φάση της κρίσης υπήρξε υποχρεωτική αναστολή των νεοφιλελεύθερων αρχών της ελάχιστης κρατικής παρέμβασης και επιστροφή, έστω προσωρινή, σε κεϋνσιανές λογικές κρατικής παρέμβασης που στόχο είχαν τη διάσωση των τραπεζών. Παρά όμως την «κεϋνσιανή

παρένθεση», όπως την ονομάζουν οι Durand και Keucheyan⁷⁹⁸, επέρχεται η επιστροφή στις βασικές νεοφιλελεύθερες αρχές που ακολουθούνται αυστηρά, ακόμη και όταν οι «ειδικοί» (ΔΝΤ, ΕΚΤ) παραδέχονται σοβαρά λάθη στις εκτιμήσεις τους⁷⁹⁹. Ακριβώς όμως τα σώματα αυτά βρίσκονται στο απυρόβλητο της κριτικής της κοινωνίας, ενώ το διακύβευμα μιας αμφισβήτησης της ορθότητας των εκτιμήσεων των ειδικών είναι σε μεγάλο βαθμό ιδεολογικό και έχει άμεσα να κάνει με την προσπάθεια διατήρησης της υφιστάμενης ηγεμονίας. Είναι γι' αυτό άλλωστε που όταν ξεκινά η αποσύνθεση της ηγεμονίας, το σύστημα σκέψης - που βρίσκεται ήδη στο απόγειό του - ως αντίδραση στην πτωτική πορεία μετατρέπεται σε δόγμα, σε πίστη⁸⁰⁰.

Η ύπαρξη μιας κρίσης ηγεμονίας διακρίνεται όχι μόνο λόγω των δειγμάτων αποσύνθεσης της κοινωνικής ενότητας αλλά και λόγω των αυξημένων δειγμάτων καταφυγής στην επιβολή από την κυρίαρχη τάξη. Στην Ελλάδα τέτοια δείγματα μπορούν να θεωρηθούν το κλείσιμο της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης το 2014 από την κυβέρνηση χωρίς κοινοβουλευτική ή άλλη συλλογική απόφαση ή οποιαδήποτε προηγούμενη δημόσια συζήτηση, η επιστράτευση καθηγητών ούτως ώστε να μην προχωρήσουν σε απεργία, ακόμη και η συζήτηση για απαγόρευση των διαδηλώσεων μικρού μεγέθους. Η αποφυγή δημοψηφίσματος το 2011 επί των όρων της δανειακής σύμβασης στην Ελλάδα μετά την ξεκάθαρη άρνηση των ηγετών άλλων κρατών της Ε.Ε. συνιστά επίσης ένα τέτοιο δείγμα που αφορά το ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι ενέργειες αυτές συνιστούν παρέμβαση στον πυρήνα του δημοκρατικού κράτους.

Στο ατομικό επίπεδο, προκύπτει πρόβλημα εσωτερίκευσης της κυρίαρχης ιδεολογίας αφού όπως έχει αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, με την οικονομική κρίση και τις πολιτικές δημοσιονομικής λιτότητας καταρρέουν βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις και αντιλήψεις και μαζί τους το σύστημα ατομικής αυτοπραγμάτωσης.

⁷⁹⁸ βλ. Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., ανάλυση των φάσεων της οικ. κρίσης.

⁷⁹⁹ Τον Ιούνιο του 2013 το ΔΝΤ παραδέχθηκε λάθη στις παραδοχές του για την προοπτική ανάπτυξης της Ελλάδας βλ. αρθρογραφία της περιόδου π.χ. BBC News “*IMF admits mistakes on Greece bailout*”, 5 June 2013. <http://www.bbc.co.uk/news/business-22791248> (πρόσβαση στις 06/06/2013)

⁸⁰⁰ Bates T. R., *Gramsci and the Theory of Hegemony*, ό.π., σελ. 362.

9. Ηθική ζωή, ηγεμονία και δημοκρατία.

Η εσωτερική συναίνεση του ατόμου, ως κεντρική και συνδετική προϋπόθεση της ομαλής κοινωνικής ζωής παραπέμπει στην έννοια που έχει στον Hegel η ηθική ζωή, μόνο που για τον Hegel η ηθική ζωή σημαίνει αυτόματα την πραγμάτωση της ελευθερίας. Για τον Gramsci αυτό δεν είναι αυτόματο: η ηγεμονία μπορεί να σημαίνει την αυταρχική διακυβέρνηση, αλλά μπορεί να έχει και προοδευτικό χαρακτήρα. Η έννοια της ηγεμονίας δεν είναι εξορισμού «δημοκρατική» ή «μη δημοκρατική»⁸⁰¹. Από τις αναλύσεις του Gramsci προκύπτει η θέση του ότι η ηγεμονία της εργατικής τάξης θα πρέπει να είναι σε προοδευτική, δημοκρατική βάση. Αυτό κατ' ακρίβεια αποτελεί το ζητούμενο για τον Gramsci ως πολιτικό. Η συνεισφορά του όμως σε θεωρητικό επίπεδο έγκειται στην εισαγωγή της ταξικής διάστασης στην ανάλυση αυτού που μπορούμε να ονομάσουμε *ηθική κοινωνική ζωή*.

Σε συνάρτηση με την εγγελιανή προσέγγιση για το «πνεύμα του λαού» και την έννοια του πνεύματος στην ιστορία, ο Gramsci θεωρεί ότι η «φιλοσοφία μιας εποχής» δεν μπορεί να είναι κανένα ατομικό σύστημα, αλλά αποτελεί το σύνολο των ατομικών φιλοσοφιών, των επιστημονικών γνώμων, της θρησκείας και του κοινού νου⁸⁰². Μόνο που ο Gramsci αναγνωρίζει τον ηγετικό ρόλο της κυρίαρχης ομάδας στη διαμόρφωση της φιλοσοφίας μιας εποχής. *«Η φιλοσοφία μιας ιστορικής εποχής δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο από την «ιστορία» της ίδιας αυτής εποχής, δεν είναι άλλο από το πλήθος των μεταβολών που πέτυχε η διευθυντική ομάδα πάνω στην προηγούμενη πραγματικότητα[...]»*⁸⁰³. Ακριβώς, η φιλοσοφία μιας εποχής, που αποτελεί ένα συνδυασμό της φιλοσοφίας των διαφόρων φιλοσόφων, ομάδων, διανοουμένων και των διαφόρων τμημάτων των λαϊκών μαζών, συγκεράζεται προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση που στην κορύφωσή της γίνεται κανόνας συλλογικής δράσης⁸⁰⁴. Κάθε πολιτισμός έχει τη θεωρητική και θρησκευτική του στιγμή, που για τον Gramsci εκφράζει

⁸⁰¹ Ένα ερώτημα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης είναι κατά πόσον χρειάζεται πάντα η υποστήριξη της επιβολής, ακόμη δηλαδή και στις περιπτώσεις ηγεμονίας με προοδευτικό χαρακτήρα.

⁸⁰² Γκράμισι Α., *Ιστορικός Υλισμός*, Τετράδια της Φυλακής. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2008, σελ. 204.

⁸⁰³ Γκράμισι Α., *στο ίδιο*, σελ. 38.

⁸⁰⁴ *Στο ίδιο*.

ή συμπίπτει με τη στιγμή της πλήρους ηγεμονίας μιας κοινωνικής ομάδας⁸⁰⁵. Όταν ξεκινά η αποσύνθεση της ηγεμονίας το κυρίαρχο ιδεολογικό σύστημα, αδυνατώντας να καταστεί εσωτερικευμένο σύστημα αξιών, επιδιώκει ως δόγμα πλέον, να συνεχίζει να αποτελεί τον κανόνα συλλογικής δράσης. Όσο δεν μπορεί να εσωτερικευτεί, τότε μόνο μέσα από την επιβολή και τις διάφορες διαβαθμίσεις και εκδηλώσεις της (σε ιδεολογικό επίπεδο ως μετατροπή σε δόγμα και σε πολιτικό επίπεδο ως μέτρα καταστολής), μπορεί να συνεχίσει να αποτελεί τον κανόνα δράσης, τον κυρίαρχο τρόπο ζωής. Ακολουθεί μια «εύθραυστη» πορεία, το ζητούμενο της οποίας είναι το πόσο θα μπορέσει να συνεχίζει να παρέχει κατεύθυνση για την κοινωνία. Στην παρούσα κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, το ζητούμενο είναι κατά πόσο μπορεί ο κυρίαρχος συνασπισμός να παρέχει κατεύθυνση εκτός ή σε ρήξη με την παράδοση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους.

Κύρια πρόκληση του θεωρίας της ηγεμονίας του Gramsci ως προς την ανάλυση των σύγχρονων κοινωνιών είναι οι μεταβολές οι οποίες έχουν επέλθει στις κεντρικές έννοιες στις οποίες βασίζεται η θεωρία αυτή. Οι κοινωνίες και τα κέντρα εξουσίας σε κάθε κοινωνία επηρεάζονται και πολλές φορές καθορίζονται από εξωγενείς πηγές εξουσίας κατά τρόπο που η έννοια του «κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας» να εμφανίζεται προβληματική. Ακόμη όμως κι αν δεν εντοπίζεται πλήρης αντιστοιχία ανάμεσα σε μια κοινωνία και τις πηγές εξουσίας σε αυτήν, θεωρούμε ότι οι βασικές έννοιες της θεωρίας της ηγεμονίας αποτελούν δόκιμα αναλυτικά εργαλεία στην κατανόηση των σύγχρονων τάσεων στη δημοκρατία. Αντικείμενο του υποκεφαλαίου που ακολουθεί, ακριβώς, είναι η εφαρμογή νεογκραμισιανών προσεγγίσεων σε έναν σύγχρονο υπερκρατικό θεσμό με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, την Ευρωπαϊκή Ένωση.

⁸⁰⁵ Bates T. R., *Gramsci and the Theory of Hegemony*, ό.π., σελ. 362

B. Ευρωπαϊκή Ένωση και κρίση: δύο γκραμσιανές προσεγγίσεις

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο παρουσιάστηκε μια γκραμσιανή προσέγγιση για την παρούσα κρίση και το γενικευμένο χαρακτήρα που λαμβάνει, με ιδιαίτερη αναφορά στην έννοια του καισαρισμού. Με αφετηρία τη σκέψη του Gramsci και ρεύματα σκέψης που προκύπτουν από αυτήν, την περίοδο της οικονομικής κρίσης έχει αναπτυχθεί θεωρητικό ενδιαφέρον για την έννοια της ηγεμονίας περιλαμβανομένων αναλύσεων που εστιάζονται στην ιδιάζουσα κρίση που αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση. Θα παρουσιαστούν στη συνέχεια δύο τέτοιες σύγχρονες αναλύσεις. Στην πρώτη, οι Durand και R. Keucheyan⁸⁰⁶ χρησιμοποιούν ως θεωρητικό πλαίσιο τις έννοιες του Gramsci για να αναλύσουν την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και την κρίση που αυτή διέρχεται. Χρησιμοποιώντας την έννοια της ηγεμονίας με βάση τον Gramsci αλλά και σύγχρονες γκραμσιανές προσεγγίσεις αναλύουν την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και στη συνέχεια αναλύουν την κρίση που διέρχεται σήμερα η Ευρώπη με επίκεντρο την γκραμσιανή ανάλυση της κρίσης. Στη δεύτερη ανάλυση που θα παρουσιαστεί, ο D. Bradanini⁸⁰⁷ εστιάζει στην ανάπτυξη του ηγεμονικού λόγου του «ανταγωνισμού» ως χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής ενοποίησης και αναζητεί την ιδεολογική ερμηνεία της σημερινής κρίσης.

1. Ευρωπαϊκή Ένωση και «γραφειοκρατικός καισαρισμός»

Οι Durand και Keucheyan ξεκινούν την ανάλυσή τους παρατηρώντας τη χρήση πλειάδας επιθέτων που χαρακτηρίζουν την κρίση στις σύγχρονες – κατά ένα μεγάλο μέρος ευρωπαϊκές – ανεπτυγμένες κοινωνίες: γενικευμένη κρίση, κρίση ηγεμονίας, οργανική κρίση κ.α.. Οι διάφορες αυτές έννοιες εκφράζουν μια κρίση που δεν περιορίζεται σε ένα μόνο πεδίο της κοινωνικής ζωής, δηλ. δεν αποτελεί μόνο οικονομική ή μόνο πολιτική κρίση. Αντιθέτως, η κρίση διαπερνά τόσο το οικονομικό, όσο και το

⁸⁰⁶ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π.

⁸⁰⁷ Bradanini D., *“The Rise of the Competitiveness Discourse—A Neo-Gramscian Analysis”*. Bruges Political Research Papers / Cahiers de recherche politique de Bruges, No 10 / December 2009.

πολιτικό πεδίο, τη λειτουργία του κράτους και των θεσμών, την κοινωνία των πολιτών, διαπερνά το ηθικό πεδίο, τις επικρατούσες ιδέες και αξίες του σύγχρονου πολιτισμού. Θεωρούν ότι η ανάλυση της κρίσης του καπιταλισμού από τον Gramsci έχει ιδιαίτερη χρησιμότητα ακριβώς για το λόγο ότι συλλαμβάνει τη σύνδεση οικονομικής και πολιτικής κρίσης⁸⁰⁸.

Οι Durand και Keucheyan εντάσσουν την παρέμβασή τους στη συζήτηση αναφορικά με τη σχέση δημοκρατικής πολιτικής και νεοφιλελευθερισμού, και επικεντρώνονται στο πώς η ριζοσπαστικοποίηση και η πολιτικοποίηση της κρίσης θέτει σε κίνδυνο τη «συννοικοδόμηση» του καπιταλισμού και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στο δυτικό κόσμο από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο⁸⁰⁹. Υποστηρίζουν ότι η πολιτική δυναμική στην Ε.Ε. από το 2007 οδηγεί στη συρρίκνωση της δημοκρατίας υπέρ της ανόδου ενός ιδιαίτερου αυταρχικού χαρακτηριστικού που ονομάζουν «γραφειοκρατικό καισαρισμό», παραφράζοντας τον Gramsci⁸¹⁰.

Οι συγγραφείς θεωρούν ότι η οικονομική κρίση, που αρχίζει ήδη από το 2007 στις ΗΠΑ και εξελίσσεται σε μια παγκόσμια οικονομική κρίση με μια ιδιαίτερη Ευρωπαϊκή διάσταση λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μετατρέπεται σε μια κατά τον Gramsci «οργανική κρίση».

Η αντίδραση της Ε.Ε. κατά την κρίση καταδεικνύει ποιοι είναι οι πιο ισχυροί θεσμοί: η ΕΚΤ, οι εθνικές κυβερνήσεις, και η Γενική Διεύθυνση Ανταγωνισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής⁸¹¹. Όσον αφορά τις εθνικές κυβερνήσεις, ορισμένες έχουν περισσότερη ισχύ και δυνατότητα καθορισμού των πολιτικών σε σύγκριση με άλλες.

Τα μέτρα που πάρθηκαν για τα αρχικά στάδια της κρίσης (τραπεζικές κρίσεις σε Ιρλανδία, Η.Β., Βέλγιο και Ολλανδία) κατάφεραν να αποτρέψουν στη συνέχεια

⁸⁰⁸ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 3

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 5.

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 5.

⁸¹¹ Στο ίδιο, σελ. 19.

τραπεζικές κρίσεις στην Ε.Ε⁸¹². Όμως οι αποφάσεις λήφθηκαν χωρίς σημαντική δημόσια ή κοινοβουλευτική συμμετοχή, με τις συζητήσεις να επικεντρώνονται σε τεχνικά ζητήματα και να περιλαμβάνουν κυβερνητικούς παράγοντες, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και εκπροσώπους των τραπεζών⁸¹³. Αντιθέτως όμως, δεν υπήρξε πρωτοβουλία για την κοινωνική κρίση και την κρίση απασχόλησης. Η ακύρωση συμμετοχής αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων στην Σύνοδο για την Απασχόληση τον Μάιο του 2009 στην Πράγα έδωσε το μήνυμα ότι η ανεργία συνιστά δευτερεύον ζήτημα⁸¹⁴

Από τον Οκτώβριο του 2009 περίπου η Ευρώπη γίνεται το επίκεντρο της κρίσης, και η κρίση καθίσταται κρίση της ευρωζώνης⁸¹⁵. Ο πρώτος γύρος θεσμικής αναδιάρθρωσης ως απάντηση στην κρίση χρέους (σύσταση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας⁸¹⁶) αποκάλυψε ότι η κοινωνική δύναμη στην πρώτη γραμμή της πολιτικής ατζέντας ήταν το χρηματιστικό κεφάλαιο⁸¹⁷. Στην ίδια λογική κινήθηκαν και οι μετέπειτα αποφάσεις, ενώ παράλληλα επικράτησαν και οι πολιτικές μέτρων λιτότητας.

Οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν την κρίση στην Ευρώπη ως οργανική κρίση με γκραμισιανούς όρους. Υποστηρίζουν ότι:

(α) το ιστορικό μπλοκ το οποίο οικοδομήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες συρρικνώνεται μέσα από την κρίση

⁸¹² Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 20.

⁸¹³ Στο ίδιο, αναφορά στο Weber, B., et Schmitz, S. W. “Varieties of helping capitalism: politico-economic determinants of bank rescue packages in the EU during the recent crisis”. *Socio-Economic Review*, Vol. 9(4), 2012, pp. 639 -669.

⁸¹⁴ Βλ. *Financial Times* “Europe jobs crisis poses social order ‘threat’”. May 9 2009. <http://www.ft.com/cms/s/0/8672e52a-3901-11de-8cfe-00144feabdc0.html#axzz2e6E15c3F> (πρόσβαση: 06/09/2013), και *Euractive.com* “EU jobs summit axed amid fears of further social unrest”, δημοσίευση March 25 2009. <http://www.euractiv.com/socialeurope/eu-jobs-summit-axed-amid-fears-s-news-221427> (πρόσβαση: 06/09/2013).

⁸¹⁵ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π.” σελ. 21

⁸¹⁶ European Fiscal Stability Fund (EFSF)

⁸¹⁷ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 22

(β) υπάρχει έλλειψη οργανικών διανοουμένων αυτού του ιστορικού μπλοκ, γεγονός που αφήνει ένα ιδεολογικό αδιέξοδο που δεν επιτρέπει τη γέννηση εναλλακτικών πολιτικών εκτός από τον νεοφιλελευθερισμό σε επίπεδο Ε.Ε.

(γ) Υπάρχει ανικανότητα αναγέννησης της πολιτικής και ιδεολογικής βάσης της συναίνεσης

(α) Συρρίκνωση του ιστορικού μπλοκ το οποίο οικοδομήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες

Υπάρχουν διάφορες ενδείξεις έλλειψης «ενδογένειας», όπως υποστηρίζουν οι Durand και Keucheyan, στην αντίδραση της Ε.Ε. στην κρίση, όπως η παρότρυνση εξωτερικών δυνάμεων και κυρίως των ΗΠΑ όπως η Ε.Ε. αναλάβει πιο αποφασιστική δράση⁸¹⁸, αλλά και του κεντρικού ρόλου που είχε εξαρχής το ΔΝΤ στην διαμόρφωση των αντιδράσεων στις επιπτώσεις της κρίσης στα πιο αδύναμα μέλη της Ε.Ε.⁸¹⁹. Η έλλειψη ενδογένειας όμως δεν εμφανίστηκε με την κρίση αλλά όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς εξηγά την απουσία ενός πραγματικού ιστορικού μπλοκ σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα δύο επίπεδα έλλειψης νομιμοποίησης της Ε.Ε., το «δημοκρατικό έλλειμμα» από τη μια και η ανικανότητα τήρησης των υποσχέσεων ανάπτυξης και απασχόλησης από την άλλη, καταδεικνύουν την αποτυχία της Ε.Ε. να ταυτίσει το «οικονομικό-κοινωνικό» περιεχόμενο με την «ηθικο-πολιτική μορφή»⁸²⁰. Αντιθέτως, οικοδομήθηκε ένα «ψευδο-ιστορικό μπλοκ» με σαφή μεροληψία υπέρ του χρηματιστικού κεφαλαίου⁸²¹. Η ισχυρή οικονομική διάσταση της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε αντίθεση με την πολιτική της διάσταση δεν είναι το μόνο γνώρισμα της μεροληψίας αυτής. Οι πολιτικές προτεραιότητες των ευρωπαϊκών θεσμών μετά την κρίση ήταν η χρηματοοικονομική σταθερότητα, παρά τη δραματική υποβάθμιση των κοινωνικών συνθηκών και της

⁸¹⁸ Όπως διαφάνηκε στη Σύνοδο των G20 στις Κάννες τον Σεπτέμβριο του 2011

⁸¹⁹ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 29.

⁸²⁰ Στο ίδιο.

⁸²¹ Στο ίδιο.

απασχόλησης⁸²². Η αδύναμη πολιτική παρέμβαση των κοινωνικών κινήματων και των συνδικάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο «περιορίζουν» την κοινωνική βάση του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας, και εν τέλει υπονομεύουν τη σύσταση ενός πραγματικού «ιστορικού μπλοκ». Οι Durand και Keucheyan μιλούν για περιορισμό της κοινωνικής βάσης του ευρωπαϊκού ιστορικού μπλοκ, που οξύνθηκε με την κρίση και τις προσπάθειες αντιμετώπισής της⁸²³.

(β) Έλλειψη οργανικών διανοουμένων

Οι συγγραφείς μιλούν για ένα ιδεολογικό αδιέξοδο των ευρωπαϊκών κυρίαρχων τάξεων. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και η δημοσιονομική λιτότητα, ιδιαίτερα στις χώρες της νότιας Ευρώπης, οδήγησε σε περισσότερη ύφεση⁸²⁴. Ενώ μια «κεϋνσιανή παρένθεση» άνοιξε το 2009 με τη διάσωση τραπεζών από εθνικές κυβερνήσεις, οι νεοφιλελεύθερες τακτικές επέστρεψαν σύντομα⁸²⁵. Σύμφωνα με τους Durand και Keucheyan, η απουσία οποιασδήποτε εναλλακτικής στο νεοφιλελευθερισμό πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα σε άλλα σε ιδεολογικό επίπεδο.

Δεν υπάρχει, και δεν υπήρξε ποτέ μια γνήσια τάξη διανοουμένων οργανικά συνδεδεμένη με το ευρωπαϊκό «σχέδιο», καθώς είναι αμφίβολη η ύπαρξη μιας κοινωνικής τάξης σε ευρωπαϊκό επίπεδο με την οποία να συνδέεται⁸²⁶. Επιπρόσθετα, οι συγγραφείς παρατηρούν ότι ο αριθμός των γραφειοκρατών της Ε.Ε. είναι πολύ μικρός συγκριτικά με τις εθνικές γραφειοκρατίες, γεγονός που ερμηνεύουν ως έλλειψη μιας ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας και θεωρούν σχετικό με την απουσία «ευρωπαϊών οργανικών διανοουμένων» με την γκραμισιανή έννοια⁸²⁷. Παρατηρούν επίσης ότι η μοναδικά πανευρωπαϊκή εφημερίδα είναι οι *Financial Times*, η οποία είναι αγγλόφωνη, με έδρα το Λονδίνο, έχει ως κύριο αντικείμενο χρηματοοικονομικά θέματα και

⁸²² Στο ίδιο, σελ. 30.

⁸²³ Στο ίδιο, σελ. 30

⁸²⁴ Στο ίδιο, σελ. 31

⁸²⁵ Στο ίδιο, σελ.32

⁸²⁶ Στο ίδιο, σελ. 32

⁸²⁷ Στο ίδιο, σελ. 32

επιπρόσθετα έχει ευρωσκεπτικιστική προσέγγιση⁸²⁸. Θεωρούν το στοιχείο αυτό ως επιπρόσθετο τεκμήριο της απουσίας δομημένου ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου και απουσίας διανοουμένων⁸²⁹.

Στο ιδεολογικό αδιέξοδο των ελίτ αντιστοιχεί μια βαθιά έλλειψη νομιμοποίησης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στη βάση της⁸³⁰. Η διατήρηση μιας ενεργούς συναίνεσης στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ήταν ένα συνεχές ζήτημα που έπρεπε να διαχειριστούν οι ελίτ, με κυριότερες ενδείξεις τα αρνητικά αποτελέσματα διαφόρων δημοψηφισμάτων στα οποία ευρωπαϊκοί λαοί καλέστηκαν να εκφράσουν τη θέση τους σε αποφάσεις σταθμούς στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (βλ.1992 στη Γαλλία για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και 2005 στη Γαλλία και Ολλανδία για τη Συνταγματική Συνθήκη)⁸³¹. Η Συνταγματική Συνθήκη και η διαδικασία που οδήγησε στη διαμόρφωσή της επιχείρησε ανεπιτυχώς να καλύψει το ιδεολογικό κενό αποδίδοντας στην Ε.Ε. συμβολικά χαρακτηριστικά κράτους με ύμνο, σημαία, Σύνταγμα και αξίες.

Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, η λαϊκή αντίθεση ή αντίσταση στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν χαμηλή, το ίδιο όμως και η συναίνεση σε αυτήν⁸³².

(γ) Ανικανότητα αναγέννησης της πολιτικής και ιδεολογικής βάσης της συναίνεσης

Η ανικανότητα αναγέννησης της πολιτικής και ιδεολογικής βάσης της συναίνεσης στο πλαίσιο της αυξανόμενης έλλειψης υλικής ικανοποίησης σε μεγάλα τμήματα της Ε.Ε., καθώς και υποβάθμισης της ικανότητας διακυβέρνησης των εθνικών κρατικών μηχανισμών, οδηγούν σε ξεκάθαρη υποβάθμιση των δημοκρατικών θεσμών⁸³³. Η μόνη επιλογή των κυρίαρχων τάξεων ούτως ώστε να διατηρήσουν την κυρίαρχη θέση τους

⁸²⁸ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸²⁹ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸³⁰ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸³¹ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸³² Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸³³ Στο ίδιο, σελ. 28.

φαίνεται να είναι ένα είδος «γραφειοκρατικού καισαρισμού», μέσω της αναδιάταξης των ευρωπαϊκών θεσμών⁸³⁴.

Οι εξελίξεις στην ευρωπαϊκή πολιτική από το 2008 και μετά περιέχουν διάφορα συμπτώματα καισαρισμού, απομάκρυνσης δηλαδή από τις δημοκρατικές διαδικασίες⁸³⁵:

- *Σταδιακή σκλήρυνση των πιεστικών ελέγχων για τους κρατικούς προϋπολογισμούς από το 2010*

Πέρα από τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ και του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, ενισχύθηκαν οι έλεγχοι στους κρατικούς προϋπολογισμούς με το σύμφωνο «Euro Plus» (ή Σύμφωνο του Ευρώ), η Δέσμη Έξι Νομοθετικών Πράξεων «Six Pack» (και στη συνέχεια η δέσμη δύο νομοθετικών πράξεων «Two Pack») και το «Ευρωπαϊκό Εξάμηνο»⁸³⁶.

Τα πιο πάνω περιλαμβάνουν αυτόματες κυρώσεις στα κράτη που δεν συμμορφώνονται και ελέγχους των εθνικών δημοσιονομικών προγραμμάτων πριν αυτά συζητηθούν στα εθνικά κοινοβούλια⁸³⁷.

- *Συνθήκη για τη Σταθερότητα, το Συντονισμό και Διακυβέρνηση στο πλαίσιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης*

Τα κράτη μέλη πρέπει να υιοθετήσουν μόνιμες νομοθετικές ρυθμίσεις περιορισμού του δημοσιονομικού ελλείμματος, με έλεγχο από ανεξάρτητα

⁸³⁴ Στο ίδιο, σελ. 28

⁸³⁵ Στο ίδιο, σελ. 34

⁸³⁶ Για μια καταγραφή και περιγραφή των νομοθετικών πράξεων βλ. <http://www.cy2012.eu/el/page/economic-governance>.

⁸³⁷ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ. 35

σώματα, ενώ το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θα μπορεί να επιβάλλει ποινές⁸³⁸. Τα Κράτη μέλη δεν μπορούν να ακολουθούν ανεξάρτητες οικονομικές πολιτικές⁸³⁹.

- *Ρόλος της ΕΚΤ*

Μέσα από τη διαδικασία αντιμετώπισης της κρίσης έχει διαφανεί αξιοσημείωτη ενίσχυση του πολιτικού ρόλου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ιδιαίτερα μέσω της συμμετοχής της στην Τρόικα⁸⁴⁰. Η ενίσχυση του ρόλου της είναι ιδιαίτερα εμφανής εάν συγκριθεί με αυτόν του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

- *Άμεσος έλεγχος της κρατικής κυριαρχίας σε οικονομικά θέματα διαφόρων κρατών*

Στο παράδειγμα της Ελλάδας, τα λεπτομερή μέτρα που η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να εφαρμόσει ξεφεύγουν από το χαρακτηρισμό μιας οικονομικής μεταρρύθμισης και αγγίζουν την έννοια της «συγκρότησης κράτους» (state-building)⁸⁴¹.

Οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα πιο πάνω συνθέτουν την εικόνα της αποσύνθεσης του ιστορικού μπλοκ. Η αποσύνθεση του ιστορικού μπλοκ και η επιτάχυνση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων συντελούνται χάριν σε μια δυναμική από-δημοκρατικοποίησης που δίνει όλο και περισσότερο προβάδισμα σε πολιτικά σώματα που δεν επηρεάζονται από πολιτικές πιέσεις, αλλά και περισσότερο πολιτικό βάρος σε ορισμένα κράτη κεντρικής σημασίας⁸⁴². Στην απουσία οργανικών

⁸³⁸ Στο ίδιο, σελ. 35

⁸³⁹ Στο ίδιο.

⁸⁴⁰ Στο ίδιο.

⁸⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 36 (αναφορά στο Spiegel P., Wiesmann G. and Hope K., “Athens told to change spending and taxes”, FT.com, February 23, 2012, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/fde0e3d4-5e3b-11e1-85f6-00144feabdc0.html#axzz1ouX8jiqu>)

⁸⁴² Στο ίδιο, σελ. 39.

διανοουμένων ο ανοίγει δρόμος για μια πιο ολοκληρωτική μορφή εξουσίας όπου ένας οργανισμός, δημόσιος ή ιδιωτικός, μπορεί να παίξει το ρόλο του Καίσαρα⁸⁴³.

Η σταδιακή μετάβαση από τη συναίνεση στην επιβολή συντελείται τη στιγμή που η πολιτική αστάθεια αυξάνεται σε όλη την Ευρώπη και ιδιαίτερα τις χώρες της «περιφέρειας»⁸⁴⁴. Η τάση αποσύνθεσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος - που διαθέτει ορισμένα χαρακτηριστικά κράτους - είναι η κινητήριος δύναμη της κρίσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸⁴⁵. Σε αυτό το πλαίσιο η προσπάθεια ενίσχυσης και επιτάχυνσης της οικονομικής και πολιτικής ενοποίησης μπορεί να επιτευχθεί μόνο υπό τη μορφή ενός εύθραυστου γραφειοκρατικού καισαρισμού, υποστηρίζουν⁸⁴⁶.

Οι συγγραφείς μιλούν για μετάβαση από τη συναίνεση στην επιβολή, εντούτοις η ύπαρξη μιας προϋπάρχουσας συναίνεσης δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Η μετατροπή της κρίσης στην Ε.Ε. σε κρίση δημοκρατίας βρήκε έδαφος σε ένα θεσμικό οικοδόμημα που εξαρχής έπασχε όσον αφορά τη δημοκρατική του νομιμοποίηση. Η ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση ξεκίνησε χωρίς τη λαϊκή συμμετοχή, και στη συνέχεια συνοδευόταν από τη συνεχή προσπάθεια των ελίτ για νομιμοποίησή της, δηλαδή από την προσπάθεια εξασφάλισης συναίνεσης των ευρωπαϊκών λαών. Η πορεία ήταν προβληματική εξορισμού αφού δεν διαμορφώθηκε ποτέ ένας ευρωπαϊκός κυρίαρχος ταξικός συνασπισμός. Με την κρίση η προσπάθεια συναίνεσης καταρρακώθηκε αφού απέτυχαν οι υποσχέσεις ευημερίας και ανάπτυξης (βλ. στρατηγική Λισσαβόνας και στρατηγική 2020 που φαντάζει ακόμη πιο ανέφικτη).

⁸⁴³ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁸⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 39.

⁸⁴⁵ Στο ίδιο.

⁸⁴⁶ Στο ίδιο.

2. Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και ο «λόγος του ανταγωνισμού»

Μια νέο-γκραμσιανή προσέγγιση ακολουθεί και ο Bradanini⁸⁴⁷ στην ανάλυση των τελευταίων εξελίξεων που αφορούν την Ε.Ε. Ασχολείται με τη σημασία των ιδεών και των διανοουμένων (υπό μια νέο-γραμσιανή έννοια, που περιλαμβάνει τα ΜΜΕ) για την κατανόηση του νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα της ενδυνάμωσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και έπειτα. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κοινωνικοοικονομική διακυβέρνηση στην Ε.Ε. θεμελιώνεται και διαμορφώνεται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό από το λόγο (discourse) του ανταγωνισμού, και υποστηρίζει ότι ο λόγος αυτός λειτούργησε ως ο ηγεμονικός λόγος στη βάση του οποίου επιδιώχθηκε η κοινωνική υποστήριξη για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο λόγος του ανταγωνισμού είναι αναπόσπαστο μέρος του εγχειρήματος παγίωσης ενός ηγεμονικού λόγου για να αποκτήσει κοινωνική στήριξη το νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται αυτό καθιστά τον ανταγωνισμό αυτοσκοπό και όχι μέσο επίτευξης άλλων ευρύτερων στόχων (κοινωνική ευημερία, απασχόληση)⁸⁴⁸.

Ο Bradanini επιχειρεί να εννοιολογήσει τις δομικές δυνάμεις εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών, εκκινώντας από τη θέση ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν καθολικές και φυσικές, και κατά συνέπεια η θεώρηση της καπιταλιστικής κοινωνίας ως αποτελούμενης από εξατομικευμένα (atomised) ελεύθερα άτομα δεν είναι το έσχατο πεδίο ελευθερίας στην πολιτική⁸⁴⁹. Απορρίπτει δηλαδή τη βασική παραδοχή του νεοφιλελευθερισμού ότι το εγωιστικό άτομο είναι «φυσικό» και ως τέτοιο διέπει κάθε κοινωνική σχέση, και ότι η απόλυτη ελευθερία δεν μπορεί παρά να εδράζεται αποκλειστικά στο ελεύθερο άτομο (δηλαδή δεν μπορεί να εννοιολογηθεί η ελευθερία).

Υποστηρίζει ο Bradanini ότι η νεοφιλελεύθερη στροφή στην Ευρώπη ξεκίνησε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986. Αυτή αποτέλεσε μια σημαντική στροφή και σε

⁸⁴⁷ Bradanini D., *“The Rise of the Competitiveness Discourse—A Neo-Gramscian Analysis”*. Bruges Political Research Papers / Cahiers de recherche politique de Bruges, No 10 / December 2009.

⁸⁴⁸ Bradanini D., *στο ίδιο*, σελ. 3-4.

⁸⁴⁹ *Στο ίδιο*, σελ. 6-7.

ιδεολογικό επίπεδο, αφού η ενιαία αγορά παρουσιάστηκε ως ο μοναδικός τρόπος να τεθεί τέρμα σε άκαμπτους κανονισμούς στους τομείς της εργασίας και της κοινωνικής πρόνοιας⁸⁵⁰.

Το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» ανταποκρίνεται σε μια έννοια που αλλάζει νοήματα ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείται⁸⁵¹. Μια παραδοχή που χρησιμοποιείται στις περισσότερες αναφορές για το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» είναι ότι αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί στην παγκοσμιοποίηση, που εκλαμβάνεται ως μια εξωτερική, μη-διαπραγματεύσιμη οντότητα⁸⁵². Ο συγγραφέας αναφέρεται εδώ στην πολιτική χρήση της έννοιας της παγκοσμιοποίησης ως ένας εξωτερικός περιορισμός που, όπως παρατηρεί, ήταν καθοριστική στην προώθηση μεταρρυθμίσεων που χαρακτηρίζονται αναπόφευκτες.⁸⁵³

Η έννοια της *κοινής λογικής* στον Gramsci αναφέρεται στην μη-κριτική σκέψη και σε έναν γενικευμένο τρόπο σκέψης που μετατρέπεται σε κυρίαρχο τρόπο σκέψης σε έναν τομέα, και αντικατοπτρίζει όχι μόνο το τι μπορεί να είναι γνωστό αλλά και το τι εκλαμβάνεται ως εφικτό στην κοινωνική και πολιτική σφαίρα⁸⁵⁴. Καθορίζει τόσο τη γνώση για το κοινωνικό και το πολιτικό, αλλά και το εφικτό στο πεδίο αυτό. Για την ανάλυση της σημασίας των κοινωνικών δυνάμεων στον καθορισμό των διαθέσιμων εναλλακτικών επιλογών, ο Brandini παραπέμπει στον Bourdieu για τον καθορισμό του «πεδίου του εφικτού»⁸⁵⁵.

Ο Bradanini ασκεί κριτική στην Ανοιχτή Μέθοδο Συντονισμού (Open Method of Coordination), ένα είδος εθελοντικής συνεργασίας των κρατών μελών της Ε.Ε. για θέματα τα οποία δεν καλύπτονται από το «κοινοτικό κεκτημένο». Θεωρεί ότι πρόκειται

⁸⁵⁰ Στο ίδιο, σελ.9, αναφορά στο Bieling H., “European Constitutionalism and Industrial Relations” in Bieler and Morton (eds.), *Social Forces in the Making of the New Europe*, New York, Palgrave, 2001, p.96-100.

⁸⁵¹ Bradanini D., *The Rise of the Competitiveness Discourse*, ό.π., σελ. 12.

⁸⁵² Στο ίδιο, σελ. 13.

⁸⁵³ Στο ίδιο, σελ.13.

⁸⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁸⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 6 και 8, αναφορά στο P.Bourdieu, *Propos sur le Champs Politique*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2000.

μια μέθοδο που επηρεάζει τη συμπεριφορά και τις στάσεις των δρώντων σε εθνικό επίπεδο, ακόμη κι αν δεν υπάρχει σχετική δεσμευτική νομοθεσία⁸⁵⁶. Λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε σε επίπεδο ιδεών να καθορίζεται το «πεδίο του εφικτού», το τι θεωρείται αποδεκτό και εφικτό ανάμεσα στους εταίρους της Ε.Ε⁸⁵⁷.

Σε αντίθεση με τους Durand και Keucheyan, ο Bradanini θεωρεί ότι η Ε.Ε. διαθέτει τους δικούς της οργανικούς διανοουμένους, που εντοπίζει στη γραφειοκρατία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αφού αυτοί προώθησαν ανάμεσα σε άλλα την Οικονομική και Νομισματική Ένωση, που στην ουσία αποτελεί ένα πολιτικό σχέδιο⁸⁵⁸. Καθοριστικό ρόλο όμως αποδίδει ο Bradanini στη «Στρογγυλή Τράπεζα» των Ευρωπαίων Βιομηχάνων⁸⁵⁹ στην οικοδόμηση του λόγου του ανταγωνισμού, στην κατασκευή δηλαδή μιας ιδεολογικής θέσης που αντικατόπτριζε τις ανάγκες, την κοσμοαντίληψη και τα συμφέροντα του – κατά ένα μεγάλο μέρος – διεθνοποιημένου τμήματος του ευρωπαϊκού κεφαλαίου⁸⁶⁰.

Όταν η «Στρογγυλή Τράπεζα» των Ευρωπαίων Βιομηχάνων μιλά για την ανάγκη δημιουργίας «νέων Ευρωπαίων» ούτως ώστε να υπάρξει μια «νέα Ευρώπη», αυτό εξυπακούει μια διαφορετική διάσταση στο χαρακτήρα της «ιδιότητας του πολίτη», διαφορετικής από την παραδοσιακή ιδιότητα και τα δικαιώματα του πολίτη στο κράτος πρόνοιας. Υπάρχει αλλαγή υποδείγματος, αφού το άτομο/πολίτης πρέπει να προσαρμόζεται στην αγορά, οι οποία δεν γίνεται αντιληπτή ως μια δύναμη που πρέπει να ελεγχθεί ή ως ένα μέσο για επίτευξη ενός σκοπού, αλλά σχεδόν ως ένα στοιχείο της φύσης⁸⁶¹.

Ο Bradanini μιλά για μεταβολή στην έννοια του πολίτη στην Ευρώπη. Αναφέρεται σε εξασθένιση των κοινωνικών δικαιωμάτων που συνδέονται με την έννοια της

⁸⁵⁶ Bradanini D., *The Rise of the Competitiveness Discourse*, ό.π., σελ. 24.

⁸⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 24.

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 15.

⁸⁵⁹ European Roundtable of Industrialists (ERT).

⁸⁶⁰ Bradanini D., *The Rise of the Competitiveness Discourse*, ό.π., σελ. 19.

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 18.

«ιδιότητα του πολίτη (citizenship)⁸⁶². Εξασθενεί η λογική της ρύθμισης της αγοράς από τη μια, και της παροχής κοινωνικής προστασίας από την άλλη, ως θεμελιώδεις λειτουργίες της κοινωνίας, αφού στόχος δεν αποτελεί η διόρθωση της αρχικής κατανομής του εισοδήματος. Σε αυτή τη λογική αντιστοιχούν ιδέες όπως αυτές της «ευέλικτης ασφάλειας» (flexicuity), που εκφράζουν την ανάγκη προσαρμογής των εργαζομένων στις δυνάμεις της αγοράς⁸⁶³. Θεωρεί ότι το «λόμπι» των Ευρωπαϊών Βιομηχάνων ήταν πολύ επιτυχές στην άσκηση επιρροής προς τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, για παράδειγμα, διέπεται από τη λογική αυτή⁸⁶⁴.

Οι ιδέες της κεϋνσιανής περιόδου ότι οι αγορές πρέπει να ελέγχονται και ότι οι αιτίες της ανεργίας συνδέονται με την έλλειψη θέσεων εργασίας, ανατράπηκαν με τον νέο υπόδειγμα του νεοφιλελευθερισμού⁸⁶⁵. Με το μοντέλο του νεοφιλελευθερισμού, η αγορά θεωρείται ως κάτι φυσικό, και η αιτία της ανεργίας αποδίδεται σε ένα σημαντικό βαθμό στην έλλειψη απασχολησιμότητας εκ μέρους των ίδιων των εργαζομένων⁸⁶⁶.

Η νομιμοποιητική βάση του κοινωνικού κράτους μετατοπίζεται από την ιδέα της συλλογικής ευθύνης στην ανάληψη της ατομικής ευθύνης του ρίσκου⁸⁶⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη έχει επίσης ριζικά μεταμορφωθεί, καθώς τα κριτήρια για την πρόσβαση στην ιδιότητα του πολίτη εστιάζονται πλέον όχι τόσο στην κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, αλλά στην οικονομική συμμετοχή⁸⁶⁸. Το άτομο πρέπει να επιδιώκει να είναι απασχολήσιμο και οι λειτουργίες του κράτους πρόνοιας προσανατολίζονται προς αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή την απόκτηση δεξιοτήτων που απαιτεί η αγορά εργασίας αντί τη διασφάλιση κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων.

⁸⁶² Στο ίδιο, σελ.18.

⁸⁶³ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁸⁶⁴ Επίσης, οι Ευρωπαίοι βιομήχανοι εισήγαγαν την έννοια του “*benchmarking*”, με την οποία επιχειρείται η υποχώρηση των πολιτικών απασχόλησης στη βάση της ζήτησης εργασίας, με την έμφαση να δίνεται στην «απασχολησιμότητα» και την επιχειρηματικότητα (Bradani D.,ό.π σελ. 22).

⁸⁶⁵ Bradanini D., *The Rise of the Competitiveness Discourse*, ό.π., σελ. 22.

⁸⁶⁶ Στο ίδιο.

⁸⁶⁷ Στο ίδιο.

⁸⁶⁸ Στο ίδιο.

Η ανάληψη της ευθύνης του ρίσκου στην καπιταλιστική κοινωνία σχετίζεται άμεσα με την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Ο Bradanini ανατρέχει σε έναν από τους πρώτους θεωρητικούς του κράτους πρόνοιας, τον T.H. Marshall, που συνέδεε την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους με την αποτελεσματική άσκηση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Υποστήριζε ότι οι κίνδυνοι εξαθλίωσης και ανασφάλειας που εμπεριέχει η βιομηχανική καπιταλιστική κοινωνία εμποδίζουν την αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, και μόνο μέσα από την εξάλειψη ή έστω τον μετριασμό τους μέσω των δικαιωμάτων που παρέχει το κράτος πρόνοιας, μπορεί η ευρεία μάζα του πληθυσμού να ασκήσει τα δικαιώματά του⁸⁶⁹.

Η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού ως πολιτικό σχέδιο και ως διαδικασία ενοποίησης προσεγγίζεται στην ανάλυση αυτή ως αποτέλεσμα ενός υλικού και ιδεολογικού αγώνα επί του κοινωνικού σκοπού της ευρωπαϊκής ενοποίησης⁸⁷⁰. Ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζονται μέσα από τον κυρίαρχο λόγο οι περιορισμοί της παγκοσμιοποίησης και μια ασαφής έννοια του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου συνέβαλαν στην ανάπτυξη μιας στρεβλωμένης συναίνεσης⁸⁷¹.

Ο νεοφιλελεύθερος χαρακτήρας των κοινωνικών πολιτικών της Ε.Ε. οδηγεί σε μια ασυμμετρία στην Ε.Ε. μεταξύ της οικονομικής και κοινωνικής διάστασης. Ακριβώς, η προσπάθεια να εκφραστούν μέσω του κυρίαρχου λόγου οι δύο στόχοι της Λισαβόνας, η προώθηση της ανταγωνιστικότητας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και η παραμονή της βασικής ευθύνης για την κοινωνική συνοχή στα κράτη μέλη, είναι εγγενώς ασταθής⁸⁷².

Όπως και οι Dugand και Keucheyan, ερμηνεύει τα αρνητικά αποτελέσματα στα δημοψηφίσματα της Γαλλίας και της Ολλανδίας το 2005 για τη Συνταγματική Συνθήκη ως έκφραση φθίνουσας συναίνεσης για την πορεία της ευρωπαϊκής

⁸⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 24. Επίσης, βλ. το κλασικό κείμενο του Marshal T.H., “Citizenship and Social Class”, στο *Inequality and Society*. Ed. Manza J. and Sauder M., W.W. Norton and Co .New York, 2009, (γραμμένο το 1950). Με βάση τη θεωρία του Marshall τα κοινωνικά δικαιώματα είναι απαραίτητα για την ιδιότητα του πολίτη στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Σχετίζονται με στην έννοια της ευθύνης του κράτους για την παροχή κοινωνικής πρόνοιας, καθιστώντας την άμεσα συνδεδεμένη με την ιδιότητα του πολίτη.

⁸⁷⁰ Bradanini D., *The Rise of the Competitiveness Discourse*, ό.π., σελ. 26

⁸⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 26.

⁸⁷² Στο ίδιο, σελ. 27.

κοινωνικοοικονομικής διακυβέρνησης, μια τάση που ενισχύθηκε με την οικονομική ύφεση⁸⁷³. Η οικονομική ύφεση κατέδειξε ότι ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένα ταξικό σχέδιο, την έκφραση ενός τμήματος του κεφαλαίου⁸⁷⁴.

Στο βαθμό που οι θέσεις και τα συμφέροντα της κοινωνικής βάσης και ευρύτερων κοινωνικών ομάδων δεν εντάχθηκαν στον κυρίαρχο ηγεμονικό λόγο, και στις επίσημες πολιτικές της Ε.Ε., απέτυχε να εγκαθιδρυθεί ένας ηγεμονικός συμβιβασμός τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο υλικό επίπεδο. Η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ηγεμονικού συμβιβασμού στην Ευρώπη ξεκίνησε σε υλικό επίπεδο με την υπόσχεση της ανάπτυξης και ευημερίας, που θα ήταν τα οφέλη της οικονομικής ολοκλήρωσης. Σε ιδεολογικό επίπεδο η επίτευξη συναίνεσης επιχειρήθηκε με την ανάπτυξη μιας ιδέας για την Ευρώπη ισοδύναμης με την ευημερία, ανάπτυξη αλλά και τη δημοκρατία. Τα προβλήματα αυτής της προσπάθειας εκφράστηκαν με την ανησυχία για την αδιαφορία ή απόμακρη στάση των πολιτών απέναντι στην Ε.Ε., τους θεσμούς και τις πολιτικές της. Με την κρίση κλονίστηκαν και τα δύο επίπεδα συναίνεσης.

Γ. Συμπεράσματα κεφαλαίου

Ξεκινώντας από την έννοια της ηθικής ζωής στο Hegel και την ενότητα του κράτους, του ατόμου / οικογένειας και της οικονομίας, ως προϋπόθεση της ομαλής κοινωνικής ζωής του ατόμου, χωρίς καταναγκασμό αλλά με εσωτερικευση από το άτομο των κανόνων του κράτους, η εξασθένιση σε περιόδους κρίσης του συνδετικού στοιχείου ή του κεντρικού ενοποιητικού παράγοντα που πηγάζει από την εσωτερικευση, φέρνει την προβληματική του παρόντος κεφαλαίου στην έννοια της ηγεμονίας. Κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθεί η ανάλυση της κρίσης του καπιταλισμού από τον Gramsci επειδή αναδεικνύει τη διασύνδεση οικονομικής και πολιτικής κρίσης. Οι Durand και Keucheyan υποστηρίζουν ότι η προσέγγιση αυτή καταδεικνύει πως η κρίση μπορεί να επανακαθορίσει τις ίδιες τις σφαίρες του «οικονομικού» και του «πολιτικού», ως μια

⁸⁷³ Στο ίδιο, σελ. 27.

⁸⁷⁴ Στο ίδιο.

μετατόπιση των ορίων ανάμεσα στο κράτος, την κοινωνία των πολιτών και την οικονομία υπό συνθήκες κρίσης⁸⁷⁵.

Η πορεία ρήξης που ξεκίνησε με το συμβιβασμό καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατικού κράτους όπως οικοδομήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εντάθηκε όταν η παγκόσμια οικονομική κρίση πήρε τη μορφή και τις διαστάσεις μιας γενικευμένης κρίσης.

Ιδιαίτερα στην Ε.Ε., όπου η αναζωογόνηση (ή ως ένα βαθμό η επανέναρξη) της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τα μέσα της δεκαετία του 1980 συντελέστηκε σε μια καθαρά νεοφιλελεύθερη βάση, η μετατροπή της κρίσης σε κρίση δημόσιου χρέους έφερε την πολιτική στο επίκεντρο του προβληματισμού. Η κρίση αναδεικνύει το ζήτημα της λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην Ευρώπη. Δεν πρόκειται για ένα θεσμικό μόνο θέμα, αλλά όπως παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο αυτό, η κρίση στην Ευρώπη έχει να κάνει και με τις θεμελιώδεις κοινωνικές αντιλήψεις στις οποίες βασίστηκε ο μεταπολεμικός κοινωνικός συμβιβασμός. Υποχωρεί η αντίληψη ότι η κοινωνική προστασία και η ρύθμιση της αγοράς πρέπει να αποτελούν κεντρικές λειτουργίες του δημοκρατικού κράτους. Η θέση αυτή δεν είναι καινούρια, αφού αποτελεί κεντρικό νεοφιλελεύθερο πρόταγμα.

Η νεοφιλελεύθερη λογική που επικρατεί από τη δεκαετία του 1980 προτάσσει τη συρρίκνωση των κρατικών λειτουργιών και την ανάγκη προσαρμογής της κοινωνίας στις δυνάμεις της αγοράς. Η σύζευξη, όμως, της νεοφιλελεύθερης λογικής με την οικονομική κρίση από το 2007-8 αναιρεί την προοπτική της κοινωνικής ευημερίας και υπονομεύει την κοινωνική ενότητα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

⁸⁷⁵ Durand C. and Keucheyan R., *Bureaucratic Caesarism*, ό.π., σελ.3.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΜΕΡΟΥΣ ΙΙΙ

Το Μέρος ΙΙΙ αφορά την τελευταία χρονική περίοδο υπό μελέτη, όπου η παγκόσμια οικονομία περνά σε φάση ύφεσης και στη συνέχεια σε παγκόσμιας διάστασης οικονομική κρίση. Οι τάσεις σε σχέση με τη δημοκρατία που αναλύθηκαν στο προηγούμενο μέρος, μελετούνται υπό το φως των νέων δεδομένων. Επιχειρείται η ερμηνεία της κρίσης και των διαφόρων διαστάσεων που λαμβάνει μέσα από την επιλογή διαφόρων ερμηνευτικών εργαλείων, με κεντρικό άξονα προβληματισμού την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και το σύγχρονο δημοκρατικό κληρονομικό. Κεντρική θέση αποτελεί ότι το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος βρίσκεται στο επίκεντρο της γενικευμένης κρίσης που διέρχονται οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος αποτέλεσε το σημείο τομής στην διασύνδεση οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην αστική κοινωνία. Η αποσύνδεση της ενότητας αυτής με τη γενίκευση της κρίσης διαταράσσει την «ηθική ζωή» της αστικής κοινωνίας.

Η αδυναμία νομιμοποίησης των θεσμών (αποχή από τις εκλογές, απαξίωση για την πολιτική, μειωμένη συμμετοχή στα πολιτικά κόμματα, έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης, απονομιμοποίηση κρατικών λειτουργιών, ασέβεια προς τους κρατικούς θεσμούς, κ.α.) συνιστούν ενδείξεις αποσύνθεσης που, πέραν από ενδογενή προβλήματα των θεσμών, καταδεικνύουν την αποδυνάμωση της ιδεολογίας που τους περιβάλλει και τους νομιμοποιεί.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της διατριβής ήταν η μελέτη των επιδράσεων της διαδικασίας οικονομικής παγκοσμιοποίησης από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, καθώς και της οικονομικής και πολιτικής κρίσης από το 2007-8 και μετά, στο δημοκρατικό κεκτημένο των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών, με *κεντρικό σημείο προβληματισμού τις δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις την περίοδο επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού*. Ταυτόχρονα, βασική υπόθεση εργασίας ήταν ότι η κρίση που διέρχονται οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες ανάγεται σε μια γενικευμένη κρίση πολιτικής και κρίση δημοκρατίας.

Στην παρούσα ανάλυση έγινε προσπάθεια ανάδειξης της προσέγγισης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως κοινωνικό κεκτημένο. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία έχει παρουσιαστεί ως μια συλλογική κατάκτηση των σύγχρονων κοινωνιών, με ένα διττό χαρακτήρα, ως κοινωνικό κεκτημένο αλλά και ως παραχώρηση από τις κυρίαρχες τάξεις. Μέσα από την προσέγγιση αυτή παρατίθεται μια ερμηνεία των σύγχρονων τάσεων που παρατηρούνται τόσο σε πολιτικό όσο και θεωρητικό επίπεδο όσον αφορά τη δημοκρατική οργάνωση των αστικών κοινωνιών.

Η αστική δημοκρατία εκλαμβάνεται συνήθως ως δεδομένη, τόσο ως προς το περιεχόμενο της όσο και ως προς τη συνέχιση της ύπαρξής της. Εντούτοις η εντατικοποίηση και η πολιτικοποίηση της κρίσης που ξεκίνησε το 2007 διαταράσσει το συμβιβασμό φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, με τη μορφή που αυτός έλαβε στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Η προσέγγιση της δημοκρατίας ως «δημοκρατικό κεκτημένο» όχι μόνο προσφέρει χρήσιμο αναλυτικό και ερμηνευτικό εργαλείο για την κατανόηση της κρίσης δημοκρατίας ή της γενικευμένης κρίσης του αστικού πολιτισμού, αλλά μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη ιδεών υπερπήδησης της σύγχρονης κρίσης δημοκρατίας, για τη γέννηση και την ανάπτυξη εναλλακτικών προτάσεων.

1. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως αντικείμενο μελέτης

Κεντρικό σημείο αναφοράς των κεφαλαίων του πρώτου μέρους αποτελεί η συγκρουσιακή φύση της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αυτό πηγάζει *πρώτον*, από το γεγονός ότι η σύγχρονη δημοκρατία αποτελεί ένα κεκτημένο σε μια ταξική κοινωνία, *δεύτερον*, από τον καπιταλιστικό, συγκεκριμένα, χαρακτήρα των κοινωνιών στις οποίες αναπτύσσεται και, *τρίτον*, από τον φιλελεύθερο χαρακτήρα που αυτή λαμβάνει.

Ο φιλελεύθερος της χαρακτήρας διαμορφώθηκε από την εξαρχής προσπάθεια περιορισμού της ως προς το εύρος της συμμετοχής στις διαδικασίες και τους θεσμούς της, αφού λειτουργούσε και γινόταν αντιληπτή ως μέσο καλύτερης οργάνωσης και έκφρασης των συμφερόντων της αστικής τάξης.

Η αποκλειστικότητα της αστικής τάξης στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και τις πολιτικές αποφάσεις ανατρέπεται με τις διεκδικήσεις για καθολική ψήφο. Είναι μέσα από διεκδικήσεις και συγκρούσεις που αναπτύσσεται η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ως ένα κεκτημένο των σύγχρονων κοινωνιών. Στόχος του πρώτου κεφαλαίου ήταν να καταδειχθεί ακριβώς ότι επειδή πρόκειται για ένα επίκτητο χαρακτηριστικό και όχι ένα εγγενές γνώρισμα των καπιταλιστικών κοινωνιών, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί να γίνεται αντιληπτή ούτε ως κάτι στατικό, ούτε δεδομένο.

Η ανασκόπηση των αρχών της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στόχο είχε την ανάδειξη των περιορισμών της. Αναγνωρίζοντας, ωστόσο, τους περιορισμούς και τον εν μέρει «συντηρητικό» χαρακτήρα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στην παρούσα ανάλυση αποδίδεται κεντρική σημασία στην πολιτική αντιπροσώπευση, αφού στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες αυτή η έστω «περιορισμένη» δημοκρατία τίθεται υπό αμφισβήτηση χωρίς την ύπαρξη εναλλακτικής επιλογής. Για το λόγο αυτό έχει επιλεγεί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως αντικείμενο μελέτης.

2. Νεοφιλελευθερισμός και δημοκρατικό κεκτημένο

Από τη δεκαετία του 1980 περίπου η αντιπροσωπευτική δημοκρατία περνά μια περίοδο ύφεσης που καταλήγει στην απονομιμοποίηση, ακόμη και την αμφισβήτησή της, από διαφορετικά σημεία εκκίνησης. Διάφορες κριτικές προσεγγίσεις για τη λειτουργικότητα ή ακόμη και τη δημοκρατικότητα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ή συνδράμουν στην αμφισβήτησή της. Σε ένα πλαίσιο συρρίκνωσης – ή για άλλους παρακαμψ – της δημοκρατίας, που ξεκίνησε και εντάθηκε με την τάση για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και ενισχύθηκε από την οικονομική κρίση που ακολούθησε, η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής λειτουργεί σε τελική ανάλυση ως αμφισβήτηση της δημοκρατίας.

Ένας βασικός προβληματισμός ξεκινά από την απομάκρυνση των ίδιων των πολιτών από τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, φαινόμενο που έχει καταστεί τις τελευταίες δεκαετίες δομικό χαρακτηριστικό των ανεπτυγμένων κατά κύριο λόγο κοινωνιών. Η αποχή λειτουργεί ως ένα είδος έκφρασης αντίδρασης και δυσαρέσκειας. Όμως, η απεμπόληση βασικών πολιτικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων μέσω αντιπροσώπων, χάριν του δικαιώματος «έκφρασης άποψης» ή υπέρ της «συμμετοχής στη δημόσια διαβούλευση», υπονομεύει την πολιτική διαμάχη επιφέροντας μια μη πολιτική αντιπαράθεση. Η αποπολιτικοποίηση και "ουδετεροποίηση" της πολιτικής βρίσκεται στο επίκεντρο της κρίσης της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που καταλήγει στον περιορισμό του ρόλου των δημοκρατικών θεσμών ως του κατεξοχήν χώρου πολιτικών αποφάσεων.

Αποκλεισμοί από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, εγγενές χαρακτηριστικό των πρώιμων αστικών δημοκρατιών, δεν εκλείπουν από τις δημοκρατίες του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Η άλλη όψη της απομάκρυνσης των πολιτών από την πολιτική είναι ως de facto αποκλεισμός τους από τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Τα ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά αποχής από τις εκλογές αποτελούν έκφραση της ευρύτερης απαξίωσης της πολιτικής που συντελείται με το νεοφιλελευθερισμό. Την περίοδο υποχώρησης του κοινωνικού κράτους λόγω της εφαρμογής νεοφιλελεύθερων πολιτικών

παρατηρούνται συγχρόνως αυξανόμενα ποσοστά αποχής. Ταυτόχρονα, η μειωμένη πολιτική συμμετοχή συνοδεύεται από μια ευρύτερη μείωση στη συλλογική οργάνωση. *Η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους τη νεοφιλελεύθερη περίοδο και την περίοδο της οικονομική κρίσης έχει σαφή διασύνδεση με τις μεταβολές στο δημοκρατικό κεκτημένο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός μετατρέπεται σε αποκλεισμό από τις δημοκρατικές διαδικασίες.*

Οι επιδράσεις του νεοφιλελευθερισμού ως προς την πολιτική εν γένει έχουν να κάνουν με μια σειρά αλληλοσυνδεδεμένων παραγόντων, από το ρόλο και τη λειτουργία των θεσμών, το περιεχόμενο των πολιτικών θέσεων και επιλογών πολιτικής, μέχρι και το ρόλο της ιδεολογίας. Και οι τρεις αυτές διαστάσεις έχουν μελετηθεί, τόσο ξεχωριστά όσο και σε συνάρτηση μεταξύ τους.

Η λειτουργία των κομμάτων έχει ένα διπλό χαρακτήρα, μια διπλή μοναδική λειτουργία που κανένας άλλος θεσμός δεν διαθέτει: να αντιπροσωπεύουν και να κυβερνούν. Η ανεπαρκής ή προβληματική ανάληψη αυτού του ρόλου από τα κόμματα εκλαμβάνεται ως αιτία προβλημάτων για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Τα κόμματα φαίνεται να έχουν αποτύχει και στις δύο αυτές λειτουργίες. Εξακολουθεί να υφίσταται το πρόβλημα όμως ότι δεν υπάρχει άλλος θεσμός που να κατέχει αυτό το διπλό ρόλο και στο βαθμό που αυτός υποχωρεί, δημιουργείται ένα μεγάλο κενό στην καρδιά των σύγχρονων δημοκρατιών. Το κενό αυτό δεν γεμίζει με άμεση συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων, όχι μόνο γιατί δεν υπάρχουν ευρέως διαδεδομένοι θεσμοί άμεσης δημοκρατίας, αλλά και γιατί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία έχει τα δικά της ιδιαίτερα, δημοκρατικά χαρακτηριστικά. Η κατεξοχήν πράξη πολιτικής συμμετοχής στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, η συμμετοχή στις εκλογές, ασκείται μερικώς και όχι καθολικά.

Η λύση στην προβληματική λειτουργία των κομμάτων αναζητείται συνήθως στην ανάπτυξη νέων θεσμών και σε άλλους τρόπους και επίπεδα αντιπροσώπευσης συμφερόντων και κοινωνικών αιτημάτων. Τίθεται ένα ζήτημα, κατά πόσον οι σύγχρονες κοινωνίες δεν θεωρούν αναγκαία αυτή τη λειτουργία και θέλουν να την εγκαταλείψουν. Δηλαδή κατά πόσο θεωρούν ότι δεν χρειάζεται πλέον ή δεν πρέπει να υπάρχει ένας

θεσμός που να έχει και τους δυο αυτούς ρόλους και ότι, ενδεχομένως, οι δυο αυτοί ρόλοι πρέπει να είναι διακριτοί και να ασκούνται από διαφορετικούς θεσμούς.

3. Οι δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις την περίοδο της παγκοσμιοποίησης

Οι διεργασίες που από τη δεκαετία του '80 και μετά συναποτελούν την τάση για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, συνοδεύονται από ορισμένες πολιτικές διεργασίες, που μελετήθηκαν στο Μέρος II της διατριβής ως προς την επίδρασή τους στο σύγχρονο δημοκρατικό κεκτημένο. Με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων έξω από το πεδίο της «λαϊκής βούλησης» η αντιπροσωπευτική δημοκρατία χάνει το παραδοσιακό πλαίσιο αναφοράς της. Περιορίζεται η δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Οι μεταβολές στα δημοκρατικά δικαιώματα την περίοδο της παγκοσμιοποίησης, όπως έχουν μελετηθεί, συνηγορούν στη διάβρωση του σύγχρονου δημοκρατικού κεκτημένου.

Συστατικό μέρος των διεργασιών που διαμορφώνουν την τάση για παγκοσμιοποίηση είναι και συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές. Η τάση για παγκοσμιοποίηση έχει πολιτικές καταβολές, με ιδεολογικό και ταξικό χαρακτήρα, επομένως οι επιδράσεις της σε πολιτικό επίπεδο και δη ως προς τα δημοκρατικά δικαιώματα, δε συνιστούν απλά συγκυριακές επιδράσεις αντικειμενικών οικονομικών διεργασιών. Οι δημοκρατικές οπισθοδρομήσεις αποτελούν την πολιτική έκφραση του νεοφιλελευθερισμού.

Στο πλαίσιο της τάσης για παγκοσμιοποίηση, παρατηρούνται μετατοπίσεις εξουσίας τόσο εντός του κράτους όσο και διακρατικά που λαμβάνουν διαστάσεις δομικής εξέλιξης του φιλελεύθερου κράτους και δεν μπορούν μελετηθούν ανεξάρτητα από την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών από τη δεκαετία του '80 και μετά. Μελετήθηκαν ορισμένες τάσεις στο σύγχρονο κράτος από τη δεκαετία του '80 και μετά, υποστηρίζοντας ότι οι μεταβολές αυτές αφορούν τον πυρήνα του σύγχρονου δημοκρατικού κεκτημένου: η μετατόπιση εξουσίας από το εθνικό κράτος σε υπερεθνικούς θεσμούς, η μετατόπιση εξουσίας εντός του κράτους προς την ανώτερη γραφειοκρατία και άλλους μη εκλεγμένους φορείς, οι πιέσεις των παγκόσμιων αγορών

προς στα κράτη και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις τους και τέλος η αποδυνάμωση του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων και η τάση μεταφοράς αρμοδιοτήτων από τη νομοθετική στην εκτελεστική εξουσία.

Υποστηρίχθηκε η ύπαρξη μιας τάσης υποβάθμισης της λαϊκής συνιστώσας της δημοκρατίας μέσα από την υποβίβαση της έννοιας του «λαού» και της «λαϊκής κυριαρχίας» από την κυρίαρχη αντίληψη της δημοκρατίας. Η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία ιστορικά ήταν καθοριστική για τη νομιμοποίηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, υφίσταται την περίοδο της παγκοσμιοποίησης ισχυρές μεταβολές. Από τη στιγμή που η δημοκρατία περιορίζεται εντός του κράτους, χωρίς να επεκτείνεται και στους υπόλοιπους χώρους λήψης αποφάσεων σε υπερκρατικό επίπεδο, διαταράσσεται σε ένα επιπρόσθετο επίπεδο η ιστορική συμμετρία δημοκρατίας-καπιταλισμού.

Η έννοια της πολιτικής κοινότητας μεταβάλλεται, αφού η πολιτική κοινότητα δεν περιορίζεται πλέον εντός των ορίων του έθνους-κράτους. Όταν η πρόσβαση των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων διαβρώνεται, όταν δηλαδή η πολιτική κοινότητα δεν αποτελεί πλέον το κατεξοχόν πεδίο της πολιτικής διαδικασίας, τότε οι δομές και οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων τείνουν να παραμένουν εκτός και του δημοκρατικού ελέγχου. Τα δημοκρατικά κερτημένα υποχωρούν χωρίς να αναπτύσσονται σε υπερκρατικό επίπεδο.

Μελετήθηκε η ερμηνεία του Agamben για την εγκαθίδρυση μιας «κατάστασης εξαίρεσης» στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη σε συνάρτηση με την ανάλυση μας για τη μεταβολή του δημοκρατικού κερτημένου. Με αφετηρία τη θεωρία της κατάστασης εξαίρεσης του Agamben καταλήξαμε στο ότι το θόλωμα των ορίων της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας – και κατά τρόπο που να ενισχύεται η εκτελεστική εις βάρος της νομοθετικής - μετατρέπονται σε μια μονιμοποιημένη κατάσταση εξαίρεσης, χωρίς εντούτοις να αναγνωρίζεται ως τέτοια. Έτσι συντελείται κανονικοποίηση μιας εξαίρεσης στον πυρήνα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το διαχωρισμό των εξουσιών.

Η ύπαρξη ενός πεδίου «απροσδιοριστίας ανάμεσα στη δημοκρατία και την απολυταρχία», όπως το ονομάζει ο Agamben, παρά η εξόφθαλμη παραβίαση

δημοκρατικών αρχών και δικαιωμάτων, αποτελεί ενδεχομένως μεγαλύτερο κίνδυνο για το δημοκρατικό κεκτημένο στις σύγχρονες κοινωνίες. Το θόλωμα των ορίων όμως έχει να κάνει και με το πεδίο αρμοδιοτήτων του κράτους στο βαθμό που ορισμένες λειτουργίες του κράτους μεταφέρονται έξω από τα όρια του δημοκρατικού ελέγχου, καθιστώντας τη διαδικασία αυτή μια σταδιακή αποδημοκρατικοποίηση. Η αποδυνάμωση της κρατικής κυριαρχίας μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα για σκοπούς της παρούσας ανάλυσης, όχι από την παραδοσιακή σκοπιά του «έθνους-κράτους», αλλά επειδή πρόκειται για μια διαδικασία που συντελείται κατά τρόπο «έξω-δημοκρατικό».

4. Μεταβολές στην έννοια του πολιτικού

Τόσο στο θεσμικό επίπεδο όσο και σε σχέση με το περιεχόμενο της πολιτικής, μια εκ των υποθέσεων που μελετήθηκαν αφορούσε την απουσία εναλλακτικής επιλογής ως προς τις βασικές οικονομικές κατευθύνσεις που επέβαλε ο νεοφιλελευθερισμός. Η απουσία εναλλακτικών επιλογών αναλύθηκε ως αφαίρεση του περιεχομένου των δημοκρατικών πολιτικών επιλογών.

Στο πλαίσιο μιας γενικευμένης νομιμοποίησης των πιέσεων των αγορών και κατ' επέκταση απονομιμοποίησης της πολιτικής έναντι της ελεύθερης οικονομίας, οι μηχανισμοί της οικονομίας της αγοράς (και δη της παγκόσμιας) ανάγονται σε καθοριστικές δυνάμεις στις οποίες υπάγεται η πολιτική. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική διαχείριση αφήνει την πολιτική και τους πολιτικούς θεσμούς έξω από την οικονομία, επιβάλλοντας έτσι την υποχώρηση του πολιτικού, τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο.

Έτσι η πολιτική μετατρέπεται σε απλή διαχείριση, αφού δε νομιμοποιείται στη βάση της λαϊκής βούλησης, αλλά στη βάση της αντικειμενικής ορθότητας και των τεχνικών λύσεων των ειδικών. Οι δυο αμφίδρομες τάσεις απονομιμοποίησης της πολιτικής από τη μια και νομιμοποίησης της αποπολιτικοποίησης από την άλλη αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Έκφραση των δυο αυτών τάσεων αποτελεί η ανυπαρξία πραγματικά εναλλακτικών προτάσεων οικονομικής πολιτικής στο επίπεδο της εξουσίας. Η πολιτική που πρεσβεύει η σοσιαλδημοκρατία δεν αμφισβητεί τη νεοφιλελεύθερη λογική, η οποία καθιερώνεται ως γενική ομοφωνία. Η καθολική υιοθέτηση μιας "ενιαίας σκέψης", μιας πολιτικής κατεύθυνσης και ιδεολογίας καταργεί την αντιπαράθεση, απαξιώνει την πολιτική και μειώνει την υποστήριξη των πολιτών προς τα κόμματα. Εντέλει, ισοδυναμεί με άρνηση της πολιτικής αντιπαράθεσης και της πολιτικής σύγκρουσης.

Η σύγκλιση συντηρητικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως προς τις βασικές οικονομικές πολιτικές και η απονομιμοποίηση οποιωνδήποτε άλλων δυνατοτήτων, σε συνάρτηση με την επικράτηση της λογικής που νομιμοποιεί την αμερόληπτη λήψη αποφάσεων που είναι απαλλαγμένη από εκλογικές πιέσεις, θέτουν όρια στο τι μπορεί να αποτελεί "οικονομική πολιτική" και κατ' επέκταση ποιο περιεχόμενο μπορεί να έχει. Την εποχή του νεοφιλελευθερισμού οποιαδήποτε παρέμβαση για διασφάλιση άλλων στόχων που δε συνάδουν με αυτόν της κερδοφορίας, που ταυτίζεται από τις κυρίαρχες τάξεις με την οικονομική ανάπτυξη, όπως μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, διασφάλιση εργασιακών δικαιωμάτων, ενίσχυση δημοσίων παροχών κ.α. θεωρούνται είτε δευτερεύουσας σημασίας, είτε, συνήθως, μη συμβατά με το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης.

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, που κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα νομιμοποίησε τις οπισθοχωρήσεις των κοινωνικών και δημοκρατικών κεκτημένων στο όνομα των αναπόφευκτων πιέσεων της παγκοσμιοποίησης και του ανταγωνισμού. Η υποχώρηση κοινωνικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων συνοδεύεται από ευρύτερες μεταβολές στη συλλογική δράση, όπως υποχώρηση διαφόρων μορφών συλλογικής οργάνωσης, ιδιαίτερα η συνδικαλιστική και η πολιτική οργάνωση, η μείωση στη συμμετοχή στις εκλογές κτλ. Παράγεται μια γενικευμένη πολιτική κρίση μειωμένης νομιμοποίησης των κυβερνήσεων και των κρατών που γεννά μια απαξίωση της πολιτικής εν γένει. Η απονομιμοποίηση των πολιτικών κομμάτων και της συλλογικής δράσης, η επικράτηση της επικοινωνιολογίας, της εικόνας και του «πολιτικού μάρκετινγκ» έναντι της αντιπαράθεσης πολιτικών θέσεων, η ενίσχυση του ατομικισμού έναντι ευρύτερων

κοινωνικών οραμάτων αποτελούν επιμέρους εκφάνσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και της επικρατούσας θεώρησης για την πολιτική.

Η επικράτηση ενός πολιτικού φορμαλισμού επιβάλλει έναν περιορισμένο ρόλο για τη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αφού επιτρέπει την επικράτηση μιας γενικής ομοφωνίας όπου η γνώση των ειδικών υπερισχύει έναντι της αντιπαράθεσης πολιτικών θέσεων και συμφερόντων. Την περίοδο της οικονομικής κρίσης όμως έχουν αναδυθεί ή ενδυναμωθεί άλλα κόμματα ή κινήματα, που ακριβώς βρίσκονται εκτός της «ενιαίας σκέψης» του νεοφιλελευθερισμού (βλ. ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα, «Podemos» στην Ισπανία κ.α.), αποκτώντας για πρώτη φορά ή διεκδικώντας πραγματικά την πολιτική εξουσία. Η εξέλιξη αυτή μας φέρνει σε ένα από τα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν υπό μελέτη στη διατριβή σχετικά με το τι επέτρεψε την καθολική ομοφωνία ως προς τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές επιλογές από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι την οικονομική κρίση.

5. Ιδεολογία και ηθική ζωή της αστικής κοινωνίας

Σε κάθε ταξική κοινωνία, το κοινωνικό σύνολο δεν είναι ομοιογενές αλλά συγκροτείται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, με διαφορετικά ή και συγκρουόμενα συμφέροντα. Σε περιόδους κοινωνικής ανάπτυξης και κοινωνικής ευημερίας, όπου η πλειοψηφία διαβιβεί γενικώς σε καλά επίπεδα («καλά» σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, την οποία έχει εσωτερικεύσει το κάθε μέλος της κοινωνίας, δηλαδή ζει καλά με βάση τα κοινωνικά καθορισμένα και αποδεκτά πλαίσια) οι κοινωνικές συγκρούσεις αποτρέπονται, μετριάζονται ή βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή. Παρόλο που ένας μισθωτός εργαζόμενος υπόκειται εκμετάλλευση, εφόσον καταφέρνει να διατηρεί σε ένα ικανοποιητικό βαθμό τον τρόπο ζωής που επιθυμεί, δεν έχει λόγο να καταφύγει στη διαμαρτυρία και την αποδοκιμασία του κοινωνικού συστήματος.

Από μόνα τους τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα όμως δεν επαρκούν για την ύπαρξη μιας γενικευμένης κοινωνικής ομοφωνίας που να επιτρέπει την ομαλή και χωρίς

μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις ζώη μιας κοινωνίας. Υπάρχει μεν αυτό που ο Πουλαντζάς ονομάζει «υλικό υπόστρωμα στη συναίνεση»⁸⁷⁶, όμως η οικονομική ανάπτυξη και η καθολική ευημερία, δηλαδή η διασφάλιση των ελάχιστων κοινωνικά ανεκτών συνθηκών διαβίωσης για όλο σχεδόν το κοινωνικό σύνολο, δεν μπορούν από μόνα τους να διασφαλίσουν την κοινωνική συναίνεση. Κατ' ανάλογο τρόπο, η ύπαρξη θεσμών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν διασφαλίζει από μόνη της την κοινωνική συναίνεση μιας ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας. Υπάρχει ανάγκη ενός καθολικά αποδεκτού πλαισίου αρχών/ ιδεών ή αυτό που αναλύθηκε ως η «κυρίαρχη ιδεολογία». Μέσα από μια καθολικά αποδεκτή ιδεολογία οι βασικοί κανόνες της κοινωνίας εσωτερικεύονται από τα άτομα. Εάν δεν υπάρχει αμφισβήτηση των βασικών προσανατολισμών και επιλογών της κοινωνίας, απομένουν μόνο επιμέρους ζητήματα πάνω στα οποία υπάρχει συζήτηση και διαφωνία στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας. Τα υπόλοιπα βασικά ζητήματα μοιάζουν ως ήδη «επιλυμένα», και ως τέτοια αναγνωρίζονται από την κοινωνία χάριν της εσωτερικεύσης της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, όπως αυτό διαμορφώθηκε τον 20^ο αιώνα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, κατείχε κεντρική σημασία στην εσωτερικεύση των νόμων και κανόνων της αγοράς και της αστικής κοινωνίας. Ακριβώς, η λειτουργία του δημοκρατικού κράτους στον καπιταλισμό προϋποθέτει την εσωτερικεύση των κανόνων του και στο σημείο αυτό εντοπίζεται η ενοποιητική λειτουργία του. Αποτέλεσε το σημείο τομής στη διασύνδεση οικονομικής και κοινωνικής ζωής της αστικής κοινωνίας. Στο βαθμό που τα άτομα εσωτερικεύουν τους κανόνες του κράτους και δεν υπόκεινται σε οποιοδήποτε εξωτερικό καταναγκασμό, καθίστανται ηθικά αυτόνομα. Η ενότητα κράτους – ατόμου / οικογενειακής ζωής – οικονομίας, αποτελεί για τον Hegel την «ηθική ζωή». Η ενότητα αυτή συγκροτείται και αναιρείται σε διαφορετικές περιόδους καπιταλιστικής ανάπτυξης και κρίσης.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές από τη δεκαετία του 1980 αποτέλεσαν μέρος της προσπάθειας αντιμετώπισης της οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας 1970 και ανάκαμψης

⁸⁷⁶ Πουλαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. (Μτφ. Γ. Κρητικός), Θεμέλιο, 1991 (α' εκδ. 1978), σελ. 44.

των ποσοστών κέρδους. Πέρα από το οικονομικό επίπεδο, σε ιδεολογικό επίπεδο ο νεοφιλελευθερισμός παρείχε την υπόσχεση συνεχούς ανάπτυξης, που θα μεταφραζόταν σε υψηλά βιοτικά επίπεδα και κατανάλωση (ο καθένας – περιλαμβανομένων των μισθωτών εργαζόμενων – θα μπορούσε να καταναλώνει πολλά αγαθά). Ο καταναλωτισμός ανάγεται σε ύψιστη «ιδεολογία». Παράλληλα, η καπιταλιστική παλινόρθωση στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης επιτρέπει την πρόταξη της θέσης ότι «Δεν υπάρχει εναλλακτική επιλογή»⁸⁷⁷.

Η άλλη όψη των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όμως, ήταν η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους παράλληλα με τη μείωση στα πραγματικά εισοδήματα των μισθωτών. Υπό αυτά τα δεδομένα, για τη διατήρηση υφιστάμενου του τρόπου ζωής τα εισοδήματα των μισθωτών έπρεπε να συμπληρωθούν με δανεισμό. Οι τεράστιες διαστάσεις που πήρε το φαινόμενο του δανεισμού οδήγησαν σε κατάρρευση του συστήματος αυτού και έπαιξαν καταλυτικό και γενεσιουργό ρόλο στην παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2007-8. Μαζί με την οικονομική βάση του προβλήματος, σε ιδεολογικό επίπεδο καταρρέει η υπόσχεση του νεοφιλελευθερισμού, δηλαδή η κυρίαρχη ιδεολογία.

Η εσωτερικευση των κανόνων του κράτους διασαλεύεται όταν οι υλικές συνθήκες ανατρέπουν την κυρίαρχη ιδεολογία και τις υποσχέσεις που παρέχει προς την κοινωνία. Όταν δηλαδή καθίσταται ανέφικτη η συνέχιση της κοινωνικής αναπαραγωγής όπως αυτή συντελούταν μέχρι τότε. Υποστηρίχθηκε ότι η αποσύνδεση της ενότητας αυτής με τη γενίκευση της οικονομικής κρίσης διαταράσσει την «ηθική ζωή» της αστικής κοινωνίας.

Η έλλειψη κοινωνικής συναίνεσης ανακύπτει ως κεντρικό σημείο προβληματισμού. Δεν υπάρχει κοινωνική συναίνεση για τις βασικές πολιτικές επιλογές των κρατών που επηρεάζονται από την κρίση. Οι αδυναμίες των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών να διασφαλίσουν την οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή - ούτε στην πορεία του μοντέλου του μεταπολεμικού κράτους αλλά ούτε και στην πορεία του νεοφιλελεύθερου μοντέλου του περιορισμένου κράτους και της

⁸⁷⁷ “*There is no alternative*”: φράση που χρησιμοποιούσε η Βρετανίδα Πρωθυπουργός Margaret Thatcher.

απαλλαγμένης από αυστηρούς περιορισμούς αγοράς - οδηγεί στην εμβάθυνση της κρίσης κατά τρόπο που αυτή να καθίσταται κρίση του δυτικού πολιτισμού.

Η ενίσχυση τάσεων έλλειψης νομιμοποίησης βασικών θεσμών της κοινωνίας, όπως εκφράζεται με την αποχή από τις εκλογές και τη μειωμένη συμμετοχή στα πολιτικά κόμματα, δηλαδή την αμφισβήτηση των βασικών θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με την απονομιμοποίηση κρατικών λειτουργιών, την απαξίωση προς τους κρατικούς θεσμούς κ.α., συνιστούν ενδείξεις αποσύνθεσης που, εκτός από ενδογενή προβλήματα των θεσμών, καταδεικνύουν την αποδυνάμωση της ιδεολογίας που τους περιβάλλει και τους νομιμοποιεί. Επιπρόσθετα, υπάρχει μια γενικευμένη απαξίωση για τα δημόσια ζητήματα και έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης.

Τα πιο πάνω συνιστούν ενδείξεις αδυναμίας αναπαραγωγής και εσωτερίκευσης της κυρίαρχης ιδεολογίας και εκλαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση και ως εκδηλώσεις μιας κρίσης ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης. Ο κυρίαρχος συνασπισμός εξουσίας χάνει τα οικονομικά μέσα να διεκπεραιώσει βασικές λειτουργίες του αστικού δημοκρατικού κράτους όπως η ευθύνη της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και η υπόσχεση της κοινωνικής κινητικότητας που είναι χαρακτηριστικό της αστικής κοινωνίας. Η ματαίωση αυτή δυσχεραίνει την κοινωνική συναίνεση και θέτει υπό αμφισβήτηση και την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης.

Η αναβίωση της έννοιας της ηγεμονίας του Gramsci και η ανάπτυξη νέο-γκραμισιανών αναλύσεων για την παγκόσμια οικονομική και πολιτική κρίση πηγάζει ακριβώς από την προβληματική για τις προϋποθέσεις της κοινωνικής ενότητας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Με την οικονομική κρίση από το 2007 και έπειτα, καταδεικνύονται τα όρια του νεοφιλελευθερισμού. Διερευνώντας την υπόθεση ότι η κρίση ξεπερνά τα όρια μιας οικονομικής κρίσης και διαχέεται στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο, αναζητήθηκαν διάφορες ερμηνείες και προσεγγίσεις της έννοιας της «κρίσης» και των διαστάσεων που μπορεί να λάβει. Στόχος ήταν η μελέτη των ιδιαίτερων επιδράσεων στο δημοκρατικό

κεκτημένο μιας νέας εποχής που προκύπτει με την παγκόσμια οικονομική κρίση από το 2007-2008 και έπειτα.

Μέσα από τη διερεύνηση των διαφορετικών διαστάσεων που έλαβε η κρίση, διαφαίνεται ότι η κρίση του ανεπτυγμένου καπιταλισμού δεν περιορίζεται στην οικονομική σφαίρα, αλλά λαμβάνει διαστάσεις μιας γενικευμένης κρίσης πολιτικής και κρίσης δημοκρατίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, και ιδιαίτερα τις ευρωπαϊκές. Η λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας ως προς τη διασφάλιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αναδεικνύεται σε ζήτημα κεντρικής σημασίας.

6. Το σύγχρονο κοινωνικό - δημοκρατικό κράτος

Το δημοκρατικό κράτος βρίσκεται στο επίκεντρο της κρίσης, επειδή έπασχε ήδη από πριν. Ορισμένες επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στο δημοκρατικό κεκτημένο αποτελούν συνέχιση προηγούμενων τάσεων, δηλαδή έρχονται ως συνέχεια της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Η παγκόσμια κρίση, ως μια διακηρυγμένη κατάσταση εξαίρεσης, διευκόλυνε το θόλωμα των ορίων των αρμοδιοτήτων του κράτους αλλά και των ορίων των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας. Η κρίση επίσης, ως μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, νομιμοποιεί τη λογική της μιας και μοναδικής επιλογής.

Η διάβρωση του δημοκρατικού κράτους ήταν μια διαδικασία σύμφυτη στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές για διασφάλιση της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Όταν με την παγκόσμια οικονομική κρίση διακυβεύεται η "αειφορία" του κέρδους, διαταράσσεται η ισορροπία καπιταλισμού – δημοκρατίας. Η προσπάθεια ανάκαμψης από την οικονομική κρίση συντελείται μέσα από την επιλογή συγκεκριμένων μέτρων και αποφάσεων οικονομικής ανάκαμψης ως προτεραιότητα έναντι της δημοκρατικής βούλησης των κοινωνιών. Η αποδυνάμωση της νομοθετικής εξουσίας, των εκλεγμένων αντιπροσώπων και των πολιτικών κομμάτων, καταδεικνύουν ότι ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της αποδόμησης του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους είναι η αποδυνάμωση των στοιχείων λαϊκής αντιπροσώπευσης και λαϊκής εξουσίας.

Το δημοκρατικό κράτος αποτελεί ένα συλλογικό κεκτημένο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών και του αστικού πολιτισμού. Η λεπτή ισορροπία που χαρακτηρίζει τη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας καθίσταται πολυτέλεια σε περίοδο κρίσης, μαζί με τα υπόλοιπα κοινωνικά κεκτημένα και υλικές παραχωρήσεις.

Το δίπτυχο κατάκτησης – παραχώρησης, όπως αναλύεται από τον Πουλαντζά πρόσφερε χρήσιμη θεωρητική βάση για την ανάλυση, αναγνωρίζοντας όμως τα όρια της ανάλυσης αυτής, ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη ότι αναφερόμαστε σε ένα διαφορετικό είδος κεκτημένου απ' ό,τι αφορά συνήθως ο όρος. Τα πολιτικά δικαιώματα, όπως κάθε κοινωνική κατάκτηση, λειτουργούν υπέρ της διατήρησης του κοινωνικού συστήματος. Εντούτοις, υπάρχει μια διαφορά σε σχέση με τις υλικές παραχωρήσεις όπως τις αναλύει ο Πουλαντζάς, στο σημείο ότι δεν πρόκειται για υλικές παραχωρήσεις στον πυρήνα της οικονομίας. Αποτελούν όμως τα πολιτικά δικαιώματα «πολυτέλεια» σε σύγκριση με άλλα κοινωνικά κεκτημένα που συνιστούν υλικές παραχωρήσεις; Είναι στο πλαίσιο αυτών των προβληματισμών που έχουμε ασχοληθεί με τη σχέση κοινωνικού κράτους και δημοκρατικού κεκτημένου, αλλά και με την έννοια της κυρίαρχης ιδεολογίας στο Μέρος ΙΙΙ διασυνδέοντάς την με τη μελέτη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως κεκτημένο.

Ο Πουλαντζάς⁸⁷⁸ υποστηρίζει ότι το κράτος είναι ο μοναδικός θεσμός που έχει την καθολική ευθύνη για τη διατήρηση της συνοχής της ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας, μέρος της οποίας είναι και το ίδιο το κράτος. Ακόμη και αν η αντίληψη του κράτους ως αποκλειστικού φύλακα της κοινωνικής συνοχής δεν μπορεί να στηριχθεί απόλυτα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι *αυτό που διακυβεύεται σήμερα είναι η συνοχή των ταξικά διαιρεμένων αστικών κοινωνιών.*

7. Πολιτική διαχείριση του καπιταλισμού και κρίση του αστικού πολιτισμού

Ήδη από την περίοδο ανάπτυξης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όπως έχει διαμορφωθεί από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, οι κρατικές πολιτικές συμβαδίζουν με την προτεραιότητα της ανταγωνιστικότητας του κεφαλαίου, όσο και της

⁸⁷⁸ Πουλαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο Σοσιαλισμός, ό.π.*

ανταγωνιστικότητας του κράτους ως έδρα προσέλκυσης κεφαλαίων. Πολιτικές και μέτρα, όμως, όπως η κατάλυση του κράτους πρόνοιας, η ιδιωτικοποίηση κρατικών λειτουργιών, αλλά και η καθήλωση των μισθών και η αύξηση της ανεργίας, εν τέλει δυσχεραίνουν τη βασική λειτουργία του αστικού κράτους, που μπορεί να αναγνωριστεί ως η επιδίωξη της κοινωνικής συνοχής και εν τέλει η διασφάλιση της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Σε πολλές κοινωνίες διαφαίνεται η ύπαρξη μιας ευρύτερης «κρίσης ταυτότητας» ή κρίσης με τους διάφορους όρους με τους οποίους μπορεί να χαρακτηριστεί και να ερμηνευτεί η κρίση, όπως παρουσιάστηκε στο Μέρος III της διατριβής. Οι όροι «κρίση ταυτότητας» ή «κρίση πολιτισμού» ή «κρίση ηγεμονίας» υποδηλούν ή κινούνται γύρω από τη διαπίστωση ότι τίθενται υπό αμφισβήτηση βασικοί θεσμοί και προσανατολισμοί που γίνονται αντιληπτοί ως σαθροί, ως πηγές «σαθρότητας» του κοινωνικού συστήματος.

Δεν εικάζουμε εδώ για το τι θα επακολουθήσει, διαπιστώνουμε όμως ότι οι κοινωνίες απορρίπτουν το υπάρχον πολιτικό πεδίο. Εάν κάτι «πεθαίνει», συνάγεται ότι κάτι άλλο «γεννιέται». Η "κρίση της πολιτικής" μπορεί να σημαίνει, με βάση τη θεώρηση του Badiou, του Δουζίνα κ.α. τη γέννηση μιας νέας "πολιτικής"⁸⁷⁹. Η ανάγκη μιας «νέας πολιτικής» δεν είναι αντικείμενο την παρούσας εργασίας. Οι ανάγκες και οι τρόποι αντιμετώπισης τους είναι ζήτημα της πολιτικής πράξης άλλωστε. Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι τάσεις όσον αφορά τη σύγχρονη δημοκρατία. Αυτό που κρίθηκε σημαντικό είναι να αναγνωριστεί η υπάρχουσα κρίση του αστικού πολιτισμού.

Όταν η ελευθερία, ως απόλυτη ελευθερία με το πολιτικό περιεχόμενο που λαμβάνει στον Hegel, παύει να αποτελεί κοινωνικό όραμα, η κοινωνία βιώνει μια περίοδο πνευματικής και πολιτικής παρακμής. Αυτό που αποτέλεσε αξίωση και επίτευγμα του λαού, το οποίο έχουμε ονομάσει «πνευματικό κεκτημένο» ή «κεκτημένο πολιτισμού» του λαού, παύει να ανανεώνεται ως ένας διαρκής στόχος προς επίτευξη. Τα κεκτημένα

⁸⁷⁹ Ο Badiou μιλά για μια νέα πολιτική της χειραφέτησης, που θα ισοδυναμεί με κοινωνικές μετατοπίσεις, με ανατροπή των κοινωνικών ταξινομήσεων αντί της οργάνωσης του καθενός στη θέση του (Badiou A., *Η κομμουνιστική υπόθεση* ό.π. σελ. 59). Αυτό για τον Badiou συνιστά συμβάν με τη φιλοσοφική έννοια του όρου (στο ίδιο, σελ. 58.).

παραμένουν μόνο κατ'επίφαση κεκτημένα και το «πεδίο του εφικτού» στις κοινωνίες της ύστερης καπιταλιστικής ανάπτυξης και της κρίσης περιορίζεται σε μια σχετική ελευθερία.

Εάν η μορφή της ελευθερίας σε κάθε ιστορική περίοδο είναι εκείνη που μπορεί να καταστεί συνειδητή και να πραγματοποιηθεί στα εκάστοτε ιστορικά δεδομένα, όπως προκύπτει από τη φιλοσοφία του Hegel⁸⁸⁰, στην παρούσα ιστορική περίοδο η απόλυτη ελευθερία δεν αποτελεί το κυρίαρχο κοινωνικό όραμα.

Ξεκινώντας από την προβληματική για τις προϋποθέσεις της κοινωνικής ενότητας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες καταλήγουμε ότι η κρίση ηγεμονίας σε ορισμένες κοινωνίες και την Ευρώπη ιδιαίτερα είναι αλληλένδετη με το δημοκρατικό κεκτημένο, με τρόπο αμοιβαίο. Υπερασπιστήκαμε την ανάγκη θεωρητικής ενασχόλησης με το δημοκρατικό κεκτημένο, παρόλο που αυτό έχει ένα διττό χαρακτήρα και δεν αποτελεί μια απόλυτη δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης.

Οι αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οι συγκρούσεις που επιφέρει και σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο αναδεικνύονται σε περίοδο κρίσης. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μπορεί να εκλάβει διάφορες μορφές, και σε δύσκολες στιγμές κρίσης τείνει να λαμβάνει τις πιο «ολιγαρχικές εκδοχές» της. Σε μια περίοδο κρίσης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και αποσύνθεσης του κυρίαρχου ιδεολογικού συστήματος, το ζητούμενο είναι κατά πόσο μπορεί ο κυρίαρχος συνασπισμός εξουσίας να παρέχει κατεύθυνση εκτός ή σε ρήξη με την παράδοση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους.

⁸⁸⁰Ερμηνευτικά σχόλια Θανασά στο: Χέγκελ, *Ο Λόγος στην ιστορία*. ό.π. σελ. 303.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εν κατακλείδι, μελετήθηκε ο τρόπος με τον οποίο η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η οικονομική κρίση επιδρούν στο σύγχρονο δημοκρατικό κεκτημένο. Υποστηρίχθηκε ότι κατά την υπό μελέτη χρονική περίοδο συντελείται αποδόμηση του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους σε διάφορα επίπεδα. Η αποδόμηση αυτή επιφέρει ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες ένεκα του ενοποιητικού ρόλου του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους στην καπιταλιστική αναπαραγωγή. Επιπρόσθετα, οι διαστάσεις γενικευμένης κρίσης που λαμβάνει η κρίση σε πολλές κοινωνίες γεννά τις προϋποθέσεις αυταρχικών φαινομένων.

Υποστηρίχθηκε εξ αρχής ότι η προσπάθεια κατανόησης της «γενικής εικόνας» είναι εγγενής στη μελέτη της παγκοσμιοποίησης. Το αντικείμενο της διατριβής είναι εξορισμού ευρύ και μεγάλο, έτσι και οι υποθέσεις εργασίας και τα συμπεράσματα. Αναγνωρίζοντας τα πιο πάνω και τις δυσκολίες που συνεπάγονται, διευκρινίζεται ότι αυτό που έχει επιχειρηθεί με την παρούσα ανάλυση είναι, *πρώτον*, η αναγνώριση τάσεων και, *δεύτερον*, η συνεισφορά σε μια τρέχουσα ακαδημαϊκή συζήτηση με μια ιδιαίτερη προσέγγιση, χωρίς οποιοδήποτε ισχυρισμό για ανακάλυψη μιας απόλυτης αλήθειας. Προτείνω μια ιδιαίτερη προσέγγιση και ορισμένα επιχειρήματα που θεωρώ ότι συμβάλλουν στην κατανόηση των υπό συζήτηση ερωτημάτων. Το αντικείμενο μελέτης άλλωστε είναι αυτό που ικανοποιεί το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον του μελετητή, παρά τις όποιες δυσκολίες.

Το θέμα σαφώς δεν έχει εξαντληθεί, τόσο ως προς τη δυνατότητα εμβάθυνσης σε επιμέρους διαστάσεις του, όσο και ως προς την ενασχόληση με τον ίδιο προβληματισμό με την πάροδο του χρόνου. Παραμένει να μελετηθεί μελλοντικά η εξέλιξη φαινομένων που στην παρούσα ανάλυση εντοπίζονται κυρίως ως τάσεις. Μια ιδιαίτερη διάσταση που αξίζει περαιτέρω εμβάθυνσης και που σχετίζεται με το χαρακτήρα και το μέλλον της δημοκρατίας, αποτελούν οι βίαιες πτυχές στις μεταβολές της σύγχρονης περιόδου. Μεταβολές που σηματοδοτούν τομή στην ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος ή το τέλος μιας εποχής μπορούν να εξεταστούν και υπό αυτό το πρίσμα, αναλογιζόμενοι

μάλιστα το ρόλο της βίας στην πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου και στη διαμόρφωση των σύγχρονων κρατών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Agamben G., *Κατάσταση Εξάιρεσης* (μτφ. Οικονομίδου Μ.). Πατάκη, Αθήνα 2007.

Βερναρδάκης Χ. και Μαύρης Γ., «Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης». *Θέσεις, Τεύχος 18*, περίοδος: Ιανουάριος - Μάρτιος 1987.

Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός, Τετράδια της Φυλακής*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2008.

Carnoy M. και Kastels M., «Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος» στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Δουζίνας Κ., *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Θανασάς Π., «Ζω και πεθαίνω ως χώρα», *The books journal*, No 15, Ιανουάριος 2012, σελ. 50-54.

Θεοτοκάς Ν., Σταθάκης Γ., *Δοκίμια για τον Μαρξ*. Εκδόσεις: Ο Πολίτης, Αθήνα 1996.

Habermas J., *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, (μτφ. Λ. Αναγνώστου), (αρχική έκδοση 1998), εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003.

Held D., *Μοντέλα Δημοκρατίας*. (μτφ. Μ.Τζιαντζή) Πολύτροπον, Αθήνα, 2003.

Hobsbawm E.J., *Η Εποχή του Κεφαλαίου, 1848-1875*, (μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994.

Husson M., «Ο Ευρω-Φιλελεύθερος μοχλός», στο Τομπάζος Σ. (επ.) *Ευρώπη ποια Ευρώπη; Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*. Πολύτροπον, Αθήνα, 2008.

- Κράουτς Κ., *Μεταδημοκρατία*. (Μτφ. Η. Κιουπκιολής) Εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006.
- Klein N., *Το Δόγμα του Σοκ*, Εκδόσεις Λιβάνης-Νέα Σύνορα, Αθήνα, 2010
- Labica G., «Η πολιτική, το κράτος, η δημοκρατία», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο. Τόμος Ι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο. Τόμος ΙΙ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, Τόμος ΙΙΙ*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Μπενσάιντ Ν., *Ο Μαρξ της Εποχής Μας* (μτφ Γ. Καυκιάς). Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013.
- Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*. Μετάφραση Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα 1986.
- Mouffe C., *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*. (μτφ. Κιουκπιόλης Α.). Πόλις, Αθήνα 2004.
- Petras J. et Veltmeyer H., *Η Παγκοσμιοποίηση χωρίς Μάσκα. Ο Ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα*. (Μτφ. Ο. Συκιώτη) Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2005.
- Πουλαντζάς, Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. (Μτφ. Γ. Κρητικός), Θεμέλιο, 1991 (α' εκδ. 1978).
- Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*. (μτφ. Ιακωβου Β.) Πεδίο, Αθήνα 2009.
- Σκουλάς Γ., «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος». *Θέσεις*, τ. 57, Οκτ-Δεκ. 1996.
- Σπουρδαλάκης Μ.(επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα: Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ, 2001.

Σωτήρη Π., «Το Σύνταγμα του Νεοφιλελευθερισμού». *Θέσεις*. Vol.108, 2009.

Sabine G.H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών* (μτφ Κρίστη Μ.). Ατλαντίς, Αθήνα, άγνωστη χρονολογία έκδοσης.

Schmidt M.G., *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. (μτφ. Δεκαβάλλα Ε.) Σαββάλας, Αθήνα 2004.

Steger M., *Παγκοσμιοποίηση*. (μτφ. Ρέντα Ε.). Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006

Τσουκαλάς Κ. «Είκοσι χρόνια μετά», στο Ρήγος Α. και Τσουκαλάς Κ. (επίμ.) *Η πολιτική σήμερα, Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Τομπάζος Σ., *Φυγόκεντροι Καιροί. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση 2007, 2008, 2009...* Παπαζήσης, Αθήνα 2010.

Τομπάζος Σ., «Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία», στο *Ευρώπη ποια Ευρώπη. Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*. Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2008.

Τομπάζος Σ., «Πόλεμος και Αυτοκρατορική Χωροταξία», στο Achcar G. και Warschawski M., *Η επίθεση των 33 ημερών*. (Μτφ. Βωβού Σ.). Πολύτροπον, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης Δ., *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα 2002.

Χέγκελ, *Ο Λόγος στην Ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας. Μετάφραση – Προλεγόμενα - Ερμηνευτικά σχόλια*: Π. Θανασάς. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alonso S., Keane J., and Merkel W., *The future of representative democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Anderson J. “Questions of democracy, territoriality and globalization” in Anderson J.(ed.), *Transnational Democracy*. Routledge, London, 2002 (σ. 6-38).

- Archibugi D., “Demos and Cosmopolis”, in *New Left Review*, 13, Jan-Feb. 2002,
- Aronowitz S. “Global Shift, A New Capitalist State?”, in Aronowitz S., Bratsis P. (ed.) *Paradigm Lost, State Theory reconsidered*. Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 2002, (p. 268 – 286).
- Artous A., *Le Fétichisme chez Marx. Le Marxisme comme Théorie Critique*. Éditions Syllepse, Paris, 2006.
- Audier S., *Le colloque Lippmann. Aux origines du néo-libéralisme*. Editions Le Bord de l’eau. Lormont, 2008.
- Barber B., “Can Democracy Survive Globalization?”. *Government and Opposition*, Vol. 35 No. 3 (July 2000), pp. 275 – 416.
- Bates T. R., “Gramsci and the Theory of Hegemony”. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 36, No. 2 (Apr. – Jun., 1975), pp. 351 – 336.
- Benjamin W., *Illuminations*. Schocken Books, New York 1969.
- Bensaïd D. *Éloge de la politique profane*. Editions Albin Michel, Paris 2008.
- Bensaïd D., “Permanent Scandal”, in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011.
- Blais, A., Gidengil E. et al, “Generational Change and the Decline of Political Participation: the case of voter turnout in Canada”. Prepared for the workshop “*Citizenship on Trial: Interdisciplinary Perspectives on Political Socialization of Adolescents*.” McGill University, Montreal, 2002. <http://youthconference.mcgill.ca/GidengilPaper.pdf> (11/05/2011).
- Boham J., “Survey Article: The Coming of Age of Deliberative Democracy”. *The Journal of Political Philosophy*. Vol. 6, No 4, 1998, pp. 400-425.

- Bonanno A., “Globalization, Transnational Corporations, the State and Democracy”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*. Vol 12 (2004)pp.37-48.
- Bradani D., “*The Rise of the Competitiveness Discourse—A Neo-Gramscian Analysis*”. Bruges Political Research Papers / Cahiers de recherche politique de Bruges, No 10 / December 2009.
- Brown W., “We are all democrats now...”. in Allen A. (ed) *Democracy in What State?* Columbia University Press, New York 2011,
- Burgoon B., Demetriades P., Underhill G. R.D., “Sources and legitimacy of financial liberalization”. In *European Journal of Political Economy*, Volume 28, Issue 2, June 2012, pp.147-161.
- Capdevielle J., *Démocratie: la panne*. Textuel. Paris 2005.
- Cohen-Seat P., “At the Heart of the “Crisis of Civilisation”: The Issue of “Living Well””, in *Transform !*, Issue 08/2011
- Dahl R.A., *On Democracy*, Yale University Press, Yale 1998.
- Dann P. “Looking through the federal lens: The Semi-parliamentary Democracy of the EU”. Jean Monnet Working Paper 5/02. New York University School of Law, New York, 2002.
- Denver D., “The results: how Britain voted (or didn’t)”. In Geddes A. and J.Tonge J. (eds). *Labour’s second landslide: the British general election 2001*, Manchester University Press, Manchester, 2002, pp. 9-25.
- Dinerstein, A. C. and Ferrero, J. P., *The limits of participatory democracy: social movements and the displacement of disagreement in South America*. Working Paper. Bath: Centre for Development Studies, University of Bath, 2012.
- Douzinas C., *The End of Human Rights*, Hart Publishing, Oxford, 2000.

Durand C. and Keucheyan R., "Bureaucratic Caesarism, a gramscian outlook on the crisis of Europe". Document du Travail du Centre d' économie de l' Université Paris Nord CNRS UMR no 7234. No 2012-2013.

Eagleton T., *Ideology: An Introduction*. Verso, London 1991

Egan J.W. P., "Hard Bargains: The impact of Multinational Corporations on Economic Reform in Latin America", *Latin American Politics and Society*, Vol. 52, Issue 1 (p.1-32), University of Miami, 2010.

Elff, Martin, *Disenchanted Workers, Selective Abstention and the Electoral Defeat of Social Democracy in Germany*. APSA 2010 Annual Meeting Paper. Washington D.C., 2010. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1644676>

Friedman M., *Capitalism and Freedom* (1962), repr.: University of Chicago Press, Chicago, 1982.

Fukuyama F., "The End of History?". *The National Interest*. Summer 1989.

Gaxie D., "L'abstention électorale : entre scepticisme et indifférence". *Encyclopédie Universalis, Universalis*, 2005, pp.215-219.

Gramsci A., *Selections from the Prison Notebooks* , ed. and trans. Hoare Q. & Smith G.N., ElecBook, London 1999 (Transcribed from the edition published by Lawrence & Wishart, London 1971).

Habermas J., *The theory of Communicative Action. Volume 1, Reason and the rationalization of society*. Beacon Press, Boston 1984.

Hardt, M., Negri T. *Empire*, Harvard University Press 2000.

Hayek F., *Law, Legislation and Liberty, Vol.3: The Political Order of a Free People*. The University of Chicago Press, Chicago 1979

- Heath A., *Were Traditional Voters Disillusioned with New Labour?* Working Paper, No 68. Centre for Research into Elections and Social Trends (UK). London, March 1999.
- Held D., “Democracy and Globalization”, Max-Planck Institute for the Study of Society, Working Paper 97/5, May 1997.
- Held, D., “Regulating Globalization? The Reinvention of Politics”. *International Sociology*. June 2000. Vol 15(2): 394-408.
- Hobsbawm E.J., *The Age of Empire, 1875-1914*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1987.
- Höffe O., *Democracy in an Age of Globalisation*. Springer, Dordrecht, 2007.
- Humphreys S. “Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben’s State of Exception”. *The European Journal of International Law*, Vol. 17 no.3, 2006.
- Jennar R. M., *Europe, la trahison des élites*. Fayard, Paris 2004.
- Jessop B., “Globalization and the National State”, published by the Dep. of sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 4YN, at <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Jessop-Globalization-and-the-National-State.pdf>
- Keyssar A., *The right to vote. The contested history of democracy in the United States*. Basic Books, New York, 2000.
- Kittilson M.C. and Anderson C. J., *Electoral Supply and Voter Engagement*. Prepared for presentation at the American Political Science Association meetings Toronto, ON, Canada, 3-5 September 2009.
http://papers.ssrn.com/Sol3/papers.cfm?abstract_id=1451168##, (πρόσβαση: 16/02/2011).
- Lebaron F., “Quelle nouvelle conception du développement humain?”, in *Crise de civilisation?*. Espaces Marx, Hors série/mai 2011, pp 117-121.

- Lijphart A., “Unequal participation: Democracy’s unresolved dilemma. Presidential Address, American Political Science Association, 1996”. *American Political Science Review*. Vol. 91, No 1. March 1997., p.p. 1-14.
- Mair P., *Representative versus Responsible Government. MPIfG Working Paper 09/08*. Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, 2009.
- Mair R., “Ruling the void? The hollowing out of Western Democracy”, in *New Left Review*. Vol 42, Nov.Dec. 2006., p.p. 25 -51.
- Mair P. *Democracy beyond parties*, Center for the Study of Democracy, Working Paper 05-06, 2005.
- McGovern M., “The Dilemma of Democracy: Collusion and the State of Exception”. in *Studies of Social Justice*, Vol. 5, Issue 2, pp.213 – 230, 2011.
- McGuigan J., *Cultural Populism*. Routledge, London 1992.
- Merle J-C., “La future Europe: une democratie en deux etages?” στο Damamme D. (επιμ.), *La democratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 193-203.
- Moravcsik A., “Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach” *Journal of Common Market Studies*. Vol. 31, No 4. Dec. 1993 p.p. 473-519.
- Mouffe, C. “Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism”. *Political Science Series IHS*, Vol (72): 1 – 17, 2000.
- Muxel A., “Abstention : défaillance citoyenne ou expression démocratique?”, *Cahiers du Conseil constitutionnel n° 23 (Dossier : La citoyenneté)*. Paris, Février 2008.
- Muxel, A., “L’abstention : déficit démocratique ou vitalité politique ?” *Pouvoirs* , no. 120, 2006.

- Newman M., “Reconceptualising democracy in the European Union” in Anderson J.(ed.), *Transnational Democracy*. Routledge, London, 2002 (σ. 73 -92)
- Pacek A.C., Pop-Eleches G., Tucker J.A., “Disenchanted or Discerning: Voter Turnout in Post-Communist Countries”. *The Journal of Politics*. Vol. 71. No 2 April 2009, pp 473 – 491.
- Pettit P., “Depoliticizing Democracy” *Ratio Juris* 17 (March 2004): 52-65
- Quermonne J., “Les institutions europeenes at leur reforme”. στο Damamme D. (επιμ.), *La democratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 183-191.
- Sassen S., “The new executive politics: a democratic challenge”, published in *Open Democracy* (<http://www.opendemocracy.net>). Created 06/28/2009
- Sassen S., “Globalization, the state and the democratic deficit” , published in *Open Democracy* (<http://www.opendemocracy.net>). Created 07/18/2007.
- Sassen S., *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton University Press. Princeton 2006.
- Scharpf F. W., “Problem-Solving Effectiveness and Democratic Accountability in the EU”. MPIfG Working Paper 03/1, February 2003
- Sen A., *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Shaw J., 2000. “Constitutional Settlements and the Citizen after the Treaty of Amsterdam” Στο Neunreith K. and Wiener A. (eds.), *European Integration after Amsterdam*. Oxford University Press, Oxford, σσ. 290-317.
- Sklair L., “Democracy and the Transnational Capitalist Class”, in *Annals, AAPSS 581, May 2002*, (p. 144-157).
- Stiglitz, J., *Globalization and its discontents*. Penguin Books, London, 2002.

Streeck W., “The Crises of Democratic Capitalism”. *New Left Review* Vol. 71, Sept-Oct 2011.

Tilly C., *Democracy*, Cambridge University Press, 2007.

Tombazos S., “L’esprit et les fétiches. Réflexions sur la situation grecque”. *Revue Lignes* n°39, 22 octobre 2012.

Tombazos S., “Daniel Bensaïd et l’éloge de la résistance” *Revue Lignes* n°32, 21 mai 2010.

Tombazos S., “La marché contre la démocratie: l’exemple de l’Union européenne”, *Mortibus*, MORTIBUS, n° 1, printemps 2006.

Tungodden B., “A balanced view of development as freedom”. Chr. Michelsen Institute *Development Studies and Human Rights* WP 2001:14.

Urbinati N., “Unpolitical Democracy”, *Political Theory*. February 2010 vol. 38 no. 1 σελ. 65-92.

Urbinati N., *Representative Democracy. Principles and Genealogy*. The University of Chicago Press. Chicago 2006.

Verba S., *Representative Democracy and Democratic Citizens: Philosophical and Empirical Understandings*. The Tanner Lectures in Human Values, University of Oxford, May, 1999. Utah University Press, 2000.

Williams P. J. et Hussain A. *A handbook on accession to the WTO*. Cambridge University Press, 2008

Žižek S., *First tragedy as, then as farce*. Verso, London, 2009.

Zürn M., et Walter-Drop G., “Democracy and representation beyond the nation state” στο Damamme D. (επιμ.), *La démocratie en Europe*. L'Harmattan, Paris, 2004, σελ. 258-281.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ:

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την εικαζόμενη χρήση ευρωπαϊκών κρατών από την CIA για τη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων, στο ενδιάμεσο των εργασιών της προσωρινής επιτροπής (2006/2027(INI))

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 11ης Σεπτεμβρίου 2012 σχετικά με την εικαζόμενη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων στις ευρωπαϊκές χώρες από τη CIA: συνέχεια της έκθεσης της προσωρινής επιτροπής σχετικά με την εικαζόμενη χρήση ευρωπαϊκών κρατών από τη CIA για τη μεταφορά και την παράνομη κράτηση ατόμων (TDIP) του ΕΚ (2012/2033(INI))

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Συνθήκη για τη Θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Λουξεμβούργο, 2005. Μέρος I, Τίτλος I, Άρ.3,2.

Επίσημες εκθέσεις/εκδόσεις

International Labour Organization, *World of work report 2011: Making markets work for jobs*. International Labour Office. Geneva, 2011

The Electoral Commission (UK), *Election 2005: Turnout. How many, who and why?* October 2005.

Ηλεκτρονικές πηγές:

BBC News “*IMF admits mistakes on Greece bailout*”, 5 June 2013.
<http://www.bbc.co.uk/news/business-22791248> (πρόσβαση στις 06/06/2013).

Financial Times “Europe jobs crisis poses social order ‘threat’”. May 9 2009.
<http://www.ft.com/cms/s/0/8672e52a-3901-11de-8cfe-00144feabdc0.html#axzz2e6E15c3F> (πρόσβαση: 06/09/2013).,

Euractive.com “EU jobs summit axed amid fears of further social unrest” , March 25 2009.
<http://www.euractiv.com/social/europe/eu-jobs-summit-axed-amid-fears-s-news-221427>
(πρόσβαση: 06/09/2013).

Άρθρα από Εφημερίδες / Περιοδικά:

Δουζίνας Κ., “Η δημοκρατία σε έκπτωση, (Υπάρχει Δημοκρατία στην Ευρώπη)”,
Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 13/11/11.

Δουζίνας Κ. “Απ’ το ’21 στο ‘12”, *Αυγή*, 25/03/2012

Blinder, A. S. 1997. “Is Government too Political?” *Foreign Affairs* 76:6, 115-126.

Τσουκαλάς Κ., “Η αλαζονεία των αγορών απειλεί τη δημοκρατία και τις αξίες του Διαφωτισμού”, *Αυγή*, 01/01/2012.

Keane J., “Κακές ειδήσεις από την Ευρώπη (Υπάρχει Δημοκρατία στην Ευρώπη)”,
Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 13/11/11.

Ramonet I., “La pensée unique” *Le Monde Diplomatique* Ιανουάριος 1995.

Simons S., “Tough Words. Merkel and Sarkozy Halt Payments to Athens”, *Spiegel Online*,
11/03/2011.

Laszlo Ador, Συνέντευξη, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21/09/2012.

The Economist “Greece’s dysfunctional politics. Tomorrow and tomorrow. How not to govern a government”. *The Economist* Nov.12th-18th 2011

Βάσεις δεδομένων:

Parties and Elections in Europe, <http://www.parties-and-elections.de/>

The International Institute for Democracy and Electoral Assistance , <http://www.idea.int/>

Άλλα

Fischer J., *From Confederacy to Federation: Thoughts on the Finality of the European Integration*. Ομιλία στο Πανεπιστήμιο Humboldt University, Βερολίνο 12/05/2000.

Van Rompuy H., Ομιλία κατά την αποχώρηση του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Φρανκφούρτη, 11 Οκτωβρίου 2011.